

All Rights Reserved by the Publishers.

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE
BENARES

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1940

ॐ श्री ॐ

→ॐ हरिदास—संस्कृत—ग्रन्थमाला ←

५२

—•—

श्री

महाकविश्रीभासप्रणीतं

स्वप्नवासवदत्तं

नाम

नाटकम्

साहित्याचार्येण श्रीमदनन्तरामशाम्भिवेवालेन
स्वोपज्ञया प्रबोधिनीनामिकया नसृष्टतव्याख्यया
सह सम्पादितम् ।

साहित्याचार्यश्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिद्वक्तृ-
प्रकाशनामकहिन्दीभाषान्तरेण मनाथीकृतम् ।

—•—

प्रकाशक —

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

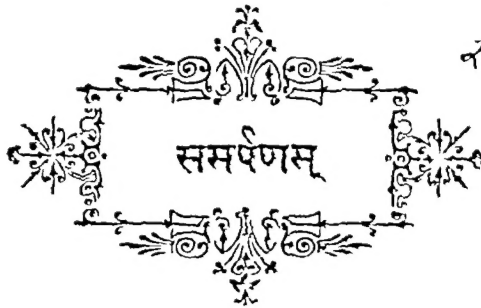
तीर्थ संस्करणम्]

[दि० सं० - १९९१]

[अथ सार्वभौमिकता प्रमाणेन नान्यत्]

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

श्रीमद्गुरुवरलक्ष्मीललितं गङ्गाधराऽङ्गसञ्जातम् ।
 वन्दावहे प्रतीक्ष्यं भक्त्या श्रीभालचन्द्रविबुधेन्द्रम् ॥ १ ॥
 साहित्यकाननाऽन्तर्विहरन्तो विबुधसिंहतां यान्तः ।
 दुर्वादिमत्तबुद्धरकुलं जयन्तो जयन्त्यमी गुरवः ॥ २ ॥
 श्रीमत्सद्गुरुवरुणाऽमृतवल्लीमङ्गतं फलं तदिदम् ।
 श्रीचरणयोः पुरस्तात् परोपकारैकतत्परयोः ॥ ३ ॥
 श्रीमद्गुरुवरभक्तिप्रभावलब्धाऽणुगुणलेखौ ।
 सविनति ममर्पयेते अनन्तरामस्तथा जगन्नाथः ॥ ४ ॥

६ श्री ॐ
अत्र किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

एतच्छिल नाटक स्वप्नवामवदत्त नाम भासकर्तृकनया प्रसिद्धमपि
महाकविभिः श्रीवाग्देव्या हासत्वेन वर्णितान्महाकवे. श्रीभासादनुद्भूत-
मिव प्रतीयमानमरसमसविधानकसौष्ठवलेश च्युतसंस्कृतादिदोषबहुलमपि
तत्सुदैवोदयात्परीध्यग्रन्थेष्वन्यतमतया निवेगित विना टीकासाहाय्येन
विद्यार्थिना नोपकाराय प्रभवेदित्यालोच्य श्रीचौखम्बासंस्कृतपुस्तकालया-
ध्यक्षेण जयकृष्णदासश्रेष्ठिना सप्रार्थितेनाऽम्मत्प्रियान्तेवासिना साहित्या-
चार्येण वेतालोपाभिधेन श्रीमदनन्तरामशास्त्रिणा प्रबोधिनीनाम्न्याऽभिनव-
टीकया सनाथीकृत विलोक्य किञ्चिदुच्छ्वसिमि ।

सेय टीका सौशील्येनैतन्नाटकदोषान् यावच्छक्य समायातु प्रवृत्ता
प्रतिपदमतिस्फुट व्याख्यानसरण्या कोपव्याकरणादिसमुचितसन्निवेगनैश्च
नूल विशदीकुर्वती विद्यार्थिना भृगुमुपकरिष्यतीति मन्ये ।

महामहोपाध्यायो
लक्ष्मणशास्त्री तैलङ्गः ।

सम्प्रति प्राकाश्य नोयते श्रीमद्भासकर्तृकनया प्रख्यातिमायात स्वप्नशास्त्र-
 दत्तं नाम नाटकं स्वोपज्ञीकया प्रबोधिनीनाम्न्या मनाधीकृतम् । टीकानिर्माण-
 नैलो च पुरातनकालादनुगताऽद्यापि पूर्वतोऽपि प्राचुर्येण प्रचलिता दृश्यते । पुरा
 हि प्राया दुरुहग्रन्थेषु तादृशप्रगाढपाण्डित्यप्रकर्षाणां विदुषामेव विशिष्टटीका-
 प्रणयने प्रवृत्तिरामीव । अद्य तून्साहसन्तोऽनन्ता सुगमतया नम्भाविते दुर्गमे
 नागोऽस्मिन्नवतरन्तस्तत्र तत्रोपलभ्यन्ते । यथाकथमप्यस्तु नाम तत्रेयां निर्माण
 कौशलम् । ते तु विषयेऽस्मिन्नुत्थानमाहसं विदधन्स्तादृशमात्रेण मन्त्रुष्टा पृथार्थ-
 न्मन्या भवन्ति । अत्र किञ्च कार्यं कुतोऽपि प्रवृत्तमेवमवगत्य स्वीयं पाण्डित्यमु-
 ज्जाटयन्नयोऽपि जनस्तत्रैव प्रवर्तते । हन्त ! नोऽयं कुत्रापि किञ्चित् पुटे पदवी-
 नप्रविष्टममङ्गलं पश्यन् स्वच्छन्दं प्रमिद्वपाटनरिषर्तनमेव पौर्य मन्यते । भूयसा
 यन्थानां स्वोपज्ञाभिर्निगाराभिर्व्याख्याभिरलङ्कारणमेव परं पराङ्मन कल्पते ।
 अत्रार्थे च तत्प्रवृत्तिं बल एवार्थमूलिकैश्च प्रतीयते । कुत्रापि विचारणार्थं विषय
 नापतितं दृष्ट्वा तदर्थमसाधारणं पुष्टविशेषं स्वयमाप्रयत्नपि तादृशं कुर्वाणमन्य
 नुपपन्नं नाम लज्जते वराक । आक्षेपविषयतां नीतमेव कञ्चित्पृच्छन्नायस्यो-
 न्यमात्मानं न मन्यते । हन्त ! दिचित्राऽयं पन्था । अस्मिन्किञ्च पाम्परममर्ते-
 ऽत्यर्थं सुस्थिते कया नाम टीकयाऽस्माकनुपकारो नयेदित्यनङ्गच्छन्तदुत्तराप्रवृत्त्या
 जनां नृपन्तो या कामपि ता गृह्णन्ति वस्तुनत्तदाऽनभिज्ञा अन्ते वञ्चिताश्च भवन्ति
 परमार्थतः । एकस्मिन्ग्रन्थे दृष्टवटीका, ताम्योऽपि दशार्थशोधो न चेन्निक तत्र
 कथनीयम् । इत्यहमस्मिन्व्याख्यानिर्माणयुगे ग्रन्थस्य दशवङ्गादमादिभिरुद्देश्ये

जगत्पतीव विरलास्ता दृष्टिपथं प्रयान्ति । भूयस्यो हि तादृश्य एव दृश्यन्ते,
यामिर्मूलग्रन्थाः प्रत्युन दुरवगोचतामापाद्यन्ते ।

आस्तां तावत् । प्रकृतमनुप्रासम् । अत्रापि प्रकृतग्रन्थे द्वित्रैः संख्यावद्भिः
व्याख्यानकौशलं प्रदर्शितम् । तदीयप्रतिभाप्रसूतास्तिस्रो व्याख्या अद्य यावदु-
पलब्धाः सन्ति । तासु च प्रसवक्रमेण गुणोत्कर्षेण च प्रथमतामधिगता कीर्तिकाय-
महामहोपाध्याय-श्रीगणपतिशास्त्रिमिस्त्र्माविता सुवरां समुद्रमासते । एषा
च टीका भूयिष्ठा प्रौढिमाद्येकमाना तत्र तत्र स्थलेषु गूढं गभीरतरं विशिष्टं भाव-
मुद्घाटयन्ती परिणतप्रज्ञैरेव सवेद्या । सुकुमारमतीना विद्यार्थिनां तु प्रवेशोऽत्र
प्रायो दुःशकः । द्वितीया हि सज्जीवनी नाम कविपण्डितश्रीविजयानन्दकृता
हिन्दीभाषानुवादेन सवल्लिता विजयते व्याख्या । प्रायोऽर्थबोधने सर्वथा सरला
ऽप्यसौ कथं नाम विद्यार्थिनां ग्रन्थदुर्बोधतामपार्कतुं समयां भवेदिति प्राज्ञैरेव
निरूपणीयम् । तृतीया तु विजयानन्दखण्डूडीशास्त्रिहता विजयवैज-
यन्तीसमाख्या व्याख्या सुललितहिन्दीभाषानुवादेन समलङ्कृता तत्तत्पदार्थप्रति-
पादनपुरस्सरं भावं चिरदोक्तुमुद्यता विद्यार्थिनोपकारमाधातु प्रभवेदिति सम्भा-
व्यते । तुरीया चेयं प्रयोधिनी नाम प्रकाशनामकेन हिन्दीभाषानुवादेन सम्भू-
यिता विद्यार्थिनामर्थज्ञानसौकर्याय निरमीयत । 'निजमुद्देश्यं पूरयितुं कथङ्कारमेत-
या समर्थयाऽभूयते'त्येव विषयस्तु निष्पक्षं परीक्षणीयं प्रेक्षकैरेव ।

‘काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापरीक्षासु तदधिकारिवर्गैरिदं प्राज्ञ-
प्रशंसितं स्वप्नवासवदत्तं नाटकं परीक्षाग्रन्थेषु निवेशयिष्यत’ इत्येवं चिरात्क-
र्णगोचरतामानीय विद्यार्थिनोपकाराय । व्याखिलासमुदणालयाऽधिरति-श्रेष्ठि-
जयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन तद्व्याख्याननिर्माणविधौ बहुधाऽनुसृतोऽहं पाठशाली
यकार्यजातादत्यल्पवशेषेऽप्यवकाशे कथञ्चिदस्मिन् कर्मणि प्रावनिषि । मन्दं
मन्दमथ यावत्तदौपयिकमाचरन्कार्यमिशरान् मव्यमपरीक्षागठयेषु निवेशितमेत-
ग्रन्थमगवन्त्य भूयसा परिश्रमेण श्रीमद्गुरुणा कक्षणा साऽतित्वरमिदं व्याख्यानं
तदीयविरस्यंशोपनकार्येण समं पूर्णतामनैवम् । परमेश्वरानुग्रहादद्येदं निर्विघ्नं मुद्रि-
तं सौभाग्याद् पादकाणां कारुण्योद्धारतामधिगच्छति । ‘प्रायेण बहवष्टोका-
कारास्तत्र तत्र व्याख्यासु दुर्गममशं परामृशन्त सरलं तदर्थं व्याख्यातुमुपेक्षन्ते ।
अतुदया सरतलतपोपेक्षितानि व्याख्याविहीनानि स्थलानि मन्दबुद्धिनां दुःशयानि

सन्ती'त्यालोच्य सर्वत्रैव व्याख्यातमत्राऽनुसृतम् । न तावत्कश्चिदप्यंशोऽस्मिन् व्याख्याया िनाकृतः ।

धूयते किल 'त्रिचतुरा विद्वत्तल्लजा पन्थयेन व्याख्यातुं प्रवृत्ता. सन्ती'ति । पदप्रयोगाणां वैलक्षण्येन क्रियत्यत्र दुष्करतेति तैरनुभूयत एव प्रायः । प्रगाढप्रतिमाना तेषां दुष्करत्वानुभवोऽपि वा दुष्कर्मभवः । तदीयप्रतिभाप्रसूभिर्गम्यता व्याख्याकान्यकास्ताः कदा प्रसविष्यन्त इति तदाकारदर्शनाय बाढमुत्कण्ठिताः स्म । पूर्वजा प्रगोधिनीभृतयस्ताभिर्भंगिनीभिः सम क्रीडितुमीदृन्तः । आशास्यते च तासां मुक्तानि शोभमेव नयनयोः पन्थाननायास्यन्तीति । अहमहमिकया च तत्र केचित्—'खिलमिदं नाटकं को नाम यथोचितं व्याख्यातुं क्षमिष्यते ? सर्वतः पूर्वं प्रकाशितां मदीयामेव व्याख्यानमरणिं दृष्ट्वाऽन्येरपि तत्साक्षादप्येनैव साफल्यमस्मिन्कर्मण्यामादयिष्यत' इति वचनं कविद्वेकवारमुद्रितन्तः । नाभिमानं प्रलपन्तो महत्त्वं स्वीयमुद्धोषयन्ति । कारणवशाच्चैरघाभिः तत्स्वरूपं प्रकाशयितुं न पारितं न्यादित्यलमप्रस्तुतार्थप्रस्तावेन ।

अथैतन्नाटकनिर्मातृत्वेन प्रसिद्धिं गतस्य महाकरेभोसस्य प्रविद्विविषये किञ्चिद्विचार्यते । कालिदासो हि कविकुलचूडामणिर्निजनिर्मितमालयिकाग्निमित्रप्रस्तावनाया 'प्रथितपदमा भास-तोमिललङ्कारविपुत्रादानां प्रवन्धानतिव्रजस्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं यदुमानः' इत्युदीरणं प्रविद्व-कीर्तिमुत्तमप्रवर्धननिबन्धनधुन्धरं प्राधान्येन भासं निरदिषत् । श्रीमन्नट्टराजो नापि कविवर्णनप्रस्ताये स्वोद्ये हर्षचरिते—

'सूत्रधारहृत्तारभेनार्थैर्धुभूमिवै ।

सगतदेयंशो लेभे भासो द्रवकुलैरिव ॥'

इतीत्यमुपश्लोवितो भासः । श्रीमान् राजशेखरोऽपि स्वकवित्वप्रती-
तनामसरे—

'भासो रामिल्लोमिलौ वररवि. श्रीसाहस्यद्वेदि

मैण्ठो भारविकालिदासतरला स्वः च सुदन्दुष्टः ।

दण्डी दानदिवाकरो गणपति वान्तश्च रत्नाकर

सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती च तस्य सर्वेऽप्यमी ।'

इत्येवं प्राथम्येन भासं मुक्तकण्ठं प्रशंसति स्म । 'भासकल्पितेषु रसजेषु

श्रेष्ठत्वपरीक्षणाय प्रेक्षावद्भिरग्नौ क्षिप्तेषु, रूपकास्तरेषु भस्मसाद्भूतेषु स्वप्नवासवदत्तं नाम नाटकमनग्निदग्धं सत् काञ्चनवत् काञ्चिदनिर्वचनीयां कान्तिं कल-
चाञ्चकारे'त्यपि स एव सरस्वतीपुत्रो राजशेखरः—

‘भासनाटकचक्रेषु च्छेकै क्षिप्ते परीक्षितम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥’

इत्यनेन पद्येन प्रत्यपाठ्यत् । श्रीजयदेवस्तु—

‘यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणश्च बाण

केपां नैवा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥’

इत्येव भासकवि कविताकामिन्या प्रसादसूचकहासत्वेन वणितवान् । इत्यादिभिस्तैस्तैरसाधारणगुणतया प्रसिद्धैर्विषुषालङ्कारभूतैर्भूतपूर्वैर्विषयश्रिद्धिपश्चिमैर्ग्रन्थकारैर्कीर्तिरुद्धोपिता दृश्यते महती भासस्य । एतानि महाकरमुप्य वैदुष्यं नामयेयं च सर्वतः प्रसिद्धिं नयन्ति प्रमाणान्युपलभ्यन्ते ।

समयेऽस्मिन् ‘कोऽयं भास’ इत्येष पुरस्तादुपस्थितो भवति प्रश्नः । केचिदत्र—‘स एवायं भासो वर्तते, येन किल गृटकनृपतेराज्ञया मृच्छकटिकं नाम नाटकं प्रणीय तन्नाम्ना प्रकाशित’मिति व्याचक्षते । ‘मृच्छकटिकं च दण्डिनो मुद्राभिर्गत’मित्यपि केपाञ्चिन्मतम् । अस्तु तावदप्रसक्तोऽयं विषयः । ‘मृच्छकटिकं शूदकेण तदितरेण वा प्रणीत’मित्ययं विचारो न तावदिदानीं करणीयः । कीर्तिकाय—म०म० श्रीगणपतिशास्त्रिणस्तु तमेवैतं स्वप्नवासवदत्त-कर्तारं भासं निर्दिशन्ति, येन मध्यमव्यायोगप्रभृतोनि द्वादश रूपकाणि प्राणाययन् । एते खलु शास्त्रिणो हृदमिदं सिद्धान्तयन्ति, यत्—‘कालिदासादिभिर्मालविकाग्निमित्रेण्येव प्रायो नाटककारैर्नाटकेषूपक्रमे स्वीय परिचयो दीयते । मध्यमव्यायोगादिषु कुत्रापि नात्मस्वरूपं तत्कर्तृतया परिचायितं कविनेत्येतदपि प्रत्यक्षमनुभूयते । ‘भासनाटकचक्रेऽपी’ति पूर्वोक्तराजशेखरपद्येन च भासेन स्वप्नवासवदत्तमिव नाटकान्तराण्यपि निर्मितानीत्यपि सिद्धं भवति । स्वप्ननीषु रूपकेषु च प्रायः समानेव दृश्यते रचनाशैली । एतेन नूनमनुमीयते—

नाटकानि सकलान्यमून्येकेन भासेनैव निर्मितानीति । सकलमिदमन्यदप्येतदपि
न्यिकं ते । नाटोप विस्तरेण प्रतिपादित प्रतिमानाटकस्य स्वप्नवासवद-
त्तस्य च भूमिकायाम् । अनुष्मिन् विषये विदुषां भूयांसो विचारा उपलब्धा
नन्ति । विप्रतिपत्तिपूर्णोऽयं विषय । यद्योचितप्रमाणानुपपन्नमात्रात्रेदानीं किञ्चि-
दपि निणर्तुं शक्यते । अतिकमपि कल्पयितव्य मन्तव्यं च यथाहवि ।

स्वप्नवासवदत्तं नाटकमुद्दिश्य 'इदम्—भासेन कृतम्, भासेन न कृतम्,
अन्येन कृतम्' इत्येते त्रय पक्षा उपक्षिप्ता सन्ति तन्त प्रेक्षावद्भि । प्रथम
पक्षोऽत्र श्रीगणपतिशास्त्रिणाम् । एते तु 'स्वप्नवासवदत्तमिदं भासकृतमेवे'ति
चत्वारिहस्य । द्वितीयश्च पक्षो महानहोपाध्याय-मुरारस्वतीलीलामयनायमान-
गुप्तर-श्रीलक्ष्मणशान्तिप्रतीत्यचरणनाम् । एतन्मिन्विषये 'श्रीमत्या वाग्देव्या
हामत्वेन वर्णितस्य भाग्यस्य वाणी कथमपि नेदृशी निगारा नोरमा च भवितुम-
र्हति, यादृशी या नाटकेऽस्मिन्प्रयुक्ता दृश्यते' इत्येव आशय श्रीमद्गुप्तरणा-
नाम् । द्रष्टव्यं च तद्विदुः प्रकल्पितं ग्रन्थोपक्रम प्रदर्शिते 'किञ्चिद्वक्तव्ये' ।
श्रीमद्विद्येश्वरोदघुषा वर्तमानभूतलभूषणायिने म०म० श्रीरामायतारशमेपण्डित
रचयमेव पक्षोऽवलम्बित आसीत् । 'यद्यत्र व्यावृत्तिनिष्ठान्ताऽनुसारिणो विन्ष्टा
विलक्षणा च रचनाशाली नाट्यमिदं कवितावनिताहामायिनाङ्गमादास्तुद्भूतमिव
निर्देशयतीत्येतन्महद्वया प्रतिपद्यन्ते । 'श्रीराजगणेश्वरेण भासकश्चरुतया मृषि
तमनन्यतामान्यगुण स्वप्नवासवदत्तं न्वन्यंश्च ग्यात्, रचनागुणेतास्य तत्त्वप्रति
पादनं नूनमनुभवाऽपलपनमेवेत्येवमेतन्मतावलम्बिनां दार्ढ्यं नात्रयम् । यस्मात्
तृतीय पक्षो 'नाटकमिदमन्येन कृतमिति, तदप्यस्मिन्स्वयेव निम्नयन्ति—'वकि-
यार' इति प्राप्तप्रसिद्धिभिः परलक्ष्मीधनंस्तत्तत्तत्तद्विनिमित्तानां दृष्ट्या नाटकानां
कृतमस्ति सक्षिप्त विमपि रूपान्तर स्वल्पेन कालेन सुगमतया तत्प्रसारं कर्तुं काम ।
तत्र च रूपान्तरवरणप्रसङ्गे किमपि तत्तत्त्रयं तथैव स्वीकृतमन्यच्च यदन्वया
बुद्धयनुसारं ततो निष्कासितं तथा स्वीयं तत्र नूतनं निर्दिष्टमिति । 'मन्त्रमे-
तत्तत्तं वृत्तीलेश परलक्ष्मीधामने परित्तितरुदाणि तानि नाटकान्यदीकृत्य'
'चित्येवमतिहासिका प्रमाणयन्ति । एतेन—'स्वप्नवासवदत्तमिदं रूपान्तरता-
दायितं तदेवे'ति पूर्वोक्तमनोपपक्षावलम्बिता विदुषामन्तिप्रायः स्पृष्टीभवति ।
नन्भवत्येवम्, यतोऽत्र परिवर्तनमप्यस्य नाटके इतिद्विद्वन्नाहिरने प्रोदि दीक्षित्य

च कुत्राप्युलम्ब्यते । अप्रयोगा अपि नाऽसम्भवा अव्युत्पन्ननटनिर्मितेऽस्मिन् ।
 अथ—स्वप्नवासवदत्तादुद्धृत्य स्वीयेषु प्रथेयु पुरातनैत्यकारैस्तन्नाम्ना
 निवेशितं यद्वेदानां नावलम्ब्यते, तत्तदानीं परिवर्तनवशादपगतं स्यादिति । अय-
 मेव पक्षस्तृतीयाऽद्यत्वं भावणीयकोटी निविष्टो बहुनामेतद्व्यन्याग्निशिलनशालिना
 सह्यवताम् । भासनाटकचक्राद्वारपरायणो श्रीगणपतिशास्त्रिमिः खलु
 प्राचीनतमोवाङ्मय-पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं स्वप्नवासवदत्तनाम्नाऽन्यत्रोद्धृतं, श्लो-
 कद्वयमत्र प्रथेय प्रसङ्गप्रदर्शनं स्थ-विशेषे निरूप्य तदेव प्रमाणीकृत्य 'नाटक-
 स्यात्स्य कर्ता भास एव' इत्यभिधाय तत्रैव तत्साधने वाटं प्रयतितम् । किन्तु तदिदं
 श्लोकाद्वयं ग्रन्थमध्यवर्तिननिवेशितमपि तदुद्देशपूर्वकं नालम् । अनुकूलतर्का-
 भावाद् 'भास एवायं कर्ता' इत्यनुमानं च न सम्यक् प्रतिभाति । ग्रन्थमध्ये निर-
 शनमपीह तथ-श्लोकानां वश्यकम्, ताम्नां विनापि तत्र तत्र पूर्वापरसन्धिविरो-
 धाभावात् । अत्रापि तत्रैव प्रसङ्गे व्याख्यायां किमपि मीमांसितमस्माभिः ।
 विलाकनीयमेतत् (११०, २४०-२४१ पृ०) । किञ्चैव विचारणीयम्—'उपन्या-
 लांशलोचने (१६ पृ०) वाग्देवतावतारैश्चोमदाचार्याभिनवगुप्तपादैः—
 'मञ्चितरसमकपाटं नयनद्वारं स्वरूपतडनेन ।
 उद्धाद्वारं सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥'

इत्यमयं स्वप्नवासवदत्तीयं श्लोकं उदाहरणरूपेणोद्धृतः । श्रूयतेऽन्यत्रापि
 किमपि कुत्रापि तन्नाटकनाम्नोद्धृतं वर्तते इति । यद्येतत्सर्वं स्वप्नवासवदत्तीयं,
 तर्हि किमिति तन्नाट्यावलम्ब्यते, किमर्थं च तदेतन्न निवेशितमत्र कुत्रापि प्रसङ्गमु-
 द्भव्यं श्रीगणपतिशास्त्रिमिः । तत्र तत्रोद्धृतानामग्राऽदर्शनात् स्फुटमेवेदम्,
 यत्तन्नाटकं श्रीमद्भासकृतैव तन्नाटकाद् भूयोविभिन्नरूपमेवेति प्रामाणिकानां
 विश्वासः । वनिचन—'श्रीहर्षादेशावकाशीनामिरघनामिहयत्र वणिक्त श्रीहर्षनृपते
 कन्यनुपमां राज्ञावल्यादिनिर्मातारं धावकमेव भास मन्यन्ते । अन्ये
 तु न तं रोचन्ते ।

इत्यमयं नाटकस्यास्य कर्तृविषये विदुषा विमर्शां दर्शितः । अत्र कतमन्वयं
 पाद्यमिति तु महद्व्याप्यं प्रष्टव्यम् । कतिरस्यस्तु, 'स्वप्नवासवदत्तं नाम किमपि
 नाटकं भासविना प्रणयामिति तु निर्विवादमस्तीति सर्व्वमेव सर्व्वम् ।

'एतन्नाटकस्य कर्तृत्वेन प्रसिद्धिमागतः सास्त्रत्या हास्येन वर्णितोऽयं

भासकविः स्वीयेन जन्मना भारतभुवं कदा भूषितवानित्येष प्रश्नो विचार
णीय इदानीम् । 'किन्नाम कथं वास्योत्तरणं कल्पनीयमिति परं बुद्धेः पन्थानं
नारोहति । स्वकीयसमग्रसूचनविषयेऽवलम्बितोदासीन्यै पृथग्भूयोभियथावदन्त्येषां
करणीये तत्समयनिर्णये महदसौकर्यमापादितम् । इत्थं सति यथोपलब्धप्रमाणैः
कल्पचित्समयनिर्द्धारणविषये किमपि केनापि, तदन्वप्रमाणैश्च तदन्येन तताऽन्यथा
कल्प्यते । प्रकृतकथे तस्योऽप्येवमेव कतिमि प्रमाणेनिर्द्धारणाय । तथा ह—

[illegible][illegible]

येषु, अन्तः प्रविष्टाः पुनः स्वरूपं किमपि ततोऽवगन्तुं प्रभेद्युः । इत्यमेतत् कवेर्भासस्य परिचयादिकं प्रदर्शितं किञ्चित् । बहुभिर्बहुधा विचारितो बहुवक्तव्योऽयं विषयः कथं नाम सङ्क्षेपान्निरूपयितुं शक्यते ? अत्र किल विषयो पुरःसरन्त्यपि लेखनीयं विस्तरमिया पश्चादाकृष्यते । समधिकलेखनं पुनः प्रमत्ताऽनुचितं मत्वा विषयोऽयमत्रैव परिसमाप्यते ।

एतावदित्यं प्रतिपाद्य ग्रन्थकारस्य विषये, साम्प्रतं ग्रन्थमेतत् वर्णनविषयीकृतं किञ्चित्प्रस्तूयते । ग्रन्थेऽस्मिन्समालोच्यमाने, विलक्षण एवायं प्रतीयते रचनाविशेषः । कवेः कृतिरियं कचिदेकत्र भाषाविषये परं प्रौढिमानमारुढाऽन्यत्र बहुत्र च श्रेयित्वं कलयन्ती मध्ये मध्ये व्याकरणसिद्धान्ताऽनुमतान् पदप्रयोगान् प्रदर्शयन्ती दर्शकानां मानसं भूयो विभ्रमोर्मिषु चिष्टावयते । पद्यानि च कानिचित् क्वचित्सरसानि भावपूर्णानि, सहृदयहृदयं प्रविशन्ति दृग्गन्ते । निष्पक्षं निरूप्यमाणे, गुणा अल्पा दोषाश्चाऽनल्पा इह प्रतीयेरन् विदुषाम् । तादृशीं प्रसिद्धिं प्राप्तस्य भासस्य लेखन्या प्रसूतमेतादृशं ग्रन्थमेतन्मवलोक्य को नाम काव्यार्थभाषनापरिपक्वबुद्धिर्न चित्रायेत् ? रचनागुणेन च 'भासकृतं नैतन्नाटक'मित्येवं कल्पिते,

‘स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः’

इतीदृक्पूर्वं प्रशंसितं तत्कृत्र गतम्, कुतो वाद्य तन्नोपलभ्यते ? ‘तदेवेदं’ मिति तु सहृदयेभ्यो विवेचकेभ्यः कथमपि न रोचते ।

केचिन्महानुभावाः—‘प्राचीनतमस्यैतस्य कवेः सत्तासमये पाणिनीयाऽनुशानस्य नवोदयत्वेन पूर्णतया प्रचाराभावात् ग्रन्थेऽस्मिन् स्वसमयाऽनुल्लापपाणिनीयान् पदप्रयोगान्प्ररूपयन् कविरयमप्रबुद्धोऽन्युत्पन्नो वेति केषाञ्चित्कल्पनत्वादुद्दिष्टतामाश्रमिति वदन्तो रामायणमहाभारतसंज्ञातीयान् प्रयोगान्कुर्वन्त महाकविं भासं चार्हम् किंव्यासदेश्यं पश्यन्तोऽत्रत्याऽपशब्दप्रयोगविषयेऽप्यप्यप्रयोगकल्पनं कुर्वन्ति । तत्तु तेषां धृष्टाजाड्यमिव प्रनिभाति । अस्य कवेः प्रभूतं प्रशंसितं च प्राचीनतमस्याऽप्यपिकल्पकत्वकल्पना तु न चेत्साक्षिकी ।

इह किल कल्पितं कविना नायको वत्सराजो नायिका च वासवदत्ता । प्रियाविरहजन्मा शोकः प्रियावातिजन्मान् रतिं नायकस्य विभावादिसंयोगात्परिप्लवातीति पाद्यान्येन शृङ्गारो रसः कल्प्यश्च तदङ्गत्वेन निरुद्धः सुतरां चारुतामावहति । एष चाग्नकः शृङ्गारयोरुदात्तभावः प्रायोऽन्यत्राऽऽष्टपूर्वो विचित्र एव कविना

उदनुकूलकथावस्तुसद्व्यवहारेन प्रतिभावलादुद्भादितः । नायकश्चात्र वत्सराजो मान्-
राजा शृङ्गाराऽभिरुचिर्धोरललितः सचिवायत्तसिद्धिश्च । 'नाधारणादपि राजवंशा-
त्प्रसूतो वत्सराजः श्रीभगवतीप्रसादमहिम्ना विद्याधराणां बहुमतः मन्त्रेकातपत्रं
भृतघात्र्या प्रभुत्वं कथयन् व्यघोतते'ति लघुस्तवे—

‘जातोऽप्यल्पपरिच्छेदे क्षितिभुजां सामान्यमात्रे कुण्डे

नि शेषाऽवनिचक्रवर्तिपदवीं लब्ध्वा प्रतापोन्नतः ।

यद् विद्याधरवृन्दवन्दितपदं श्रीवत्सराजोऽभव-

न्मातस्त्वचरणाम्बुजप्रणतिजः सोऽयं प्रसादोदयः ॥’

इत्यनेन पद्येन दर्शितम् । एतस्य पाण्डववंशीयत्वं च विष्णुपुराणादिप्रति-
पादितं ग्रन्थेऽस्मिन्सूचितं ‘भारतानां कुण्डे जातः’ इत्यमुना श्लोकेन । ईश्वरीयशक्त-
कारम्भतः प्राक् ‘४५४’ वत्सरादारभ्य ‘४४९’ वत्सरान् यावन्मगधदेशे राज्य-
शासनं कुर्वतो दर्शकभूपतेर्भगिनी पद्मावती वत्सराजेन परिणीतेति पञ्चमशतकोत्तरा-
ध्वं वत्सराजस्य सत्ताकालो विजयानन्दत्रिपाटिहृतसञ्जीवनीटीकायां निर्दिष्टः ।

अत्र हि कविस्तदानीं प्रसिद्धस्य वत्सराजस्य कथां वर्णितवान् । प्राचीनकाले
वर्णाकणिव्याऽवगता पूर्वपरम्पराप्रसास्तास्ता कथा जानन्तो गृह्या परम्परं
तत्प्रवाशनेन तासामितस्ततः प्रचारं कुर्वन्ते स्म । ४६३ ‘प्राप्यावन्तीनुदयनरुपा-
वोचिदग्रामवृन्दान्’ इत्यनेन मेघदूते कालिदासेन सूचितम् । ततः कालमेव
रामायणमहाभारतं वृहत्कथां दोषजोष्य कथावस्तुना परिचयस्तत्र तत्र न
विधत्ते स्म । एवमेव विधत्ते कालेऽस्तीति, पैशाच्या लिप्यां निरुद्धा गुणाट्याम्बु
वृहत्कथा धर्ममेन्द्रसोमदेवान्यां ससृजते सद्गलिता । तौ च ‘वृहत्कथा
मङ्गरी-कथासरित्सागरः’ इति नाम्ना प्रसिद्धौ प्रन्थौ गृह्णन्तावाधित्य मान्दवं
कथावस्तु नदगृह्यन्ते लोके । उदयनस्य कथा वृहत्कथामङ्गरी कथासरि-
त्सागरे च सवितरं प्रतिपादिता वर्तते । प्राच्येण स्वजन्मसद्वर्तीनं कथा-
भागमनुसरति । कश्चित् प्रन्थमेवैतत् परस्परं विषयभेदेऽप्यहं विमान्ते ।

एतद्भाष्येण कथा च ‘कथासारानाम्ना प्रह्लादवमापादुत्तमैर्मिश्रै-
सारित्याचार्य—होगिहृज्जनगणशास्त्रिभिः सन्तुष्टा अश्वमेधने वेदित-
वर्तते । तत् पदेतद्ग्रन्थप्रतिपादो विषयाऽगन्तुं राज्ञः इत्यन्वयः न ह्यत्र
प्रस्तुते ।

मप्यत्र यथेच्छं विहितम् । इतरे स्वविचारानुरूपमत्र पुनः कुत्राप्यस्मदीयश्रीकान्त-
र्गतेषु विषयेषु कल्पितानागेष्वपि सारत्वेन समुपेक्षया स्वीकृत्य तत्सूचका
प्राज्ञवरास्तास्तदर्थं मन्नेहमभिनन्द्य सविमर्शं तेभ्य एव तद्व्याख्येपां साम्प्रत
ते समर्प्यन्ते ।

विचारपुरःसरं क्वचन सावधानमप्युपन्यस्यन्ते विषये किमपि मानुष्यकषुलम
स्खलितं नाम नातीवाऽसम्भवम् । तादृश किमपि सद्बुद्धितमत्रात्योत्प्रथमे संस्क
रणे । किन्तु तत्केनापि समालोचकवरेण नूतनश्रीकाकारेण नयनयोरारम्भ-
पन्थानमानेतुं न पारित प्रत्युत चित्रं तस्यैव सवरनुरागण कृतम् । तादृशश्च किञ्चि
दनुचितमिव प्रतीयमानमिश्रार्थं नयनयोः पदवीमुपनीय परिशोध्य च तत्सर्वं समी
कर्तुं यथाप्रज्ञमत्र प्रयतितम् ।

समालोचनविधाने च सद्बुद्ध्यावतां नूतनव्याख्याकृतां क्वचन कानिचन
चेष्टितानि दृष्टिगतानि कुर्वन्तः कस्य नाम सहृदयस्य हृदय विम्वयेन विकस्वरं
न स्यात् ? तदीयं पुनरालोचनमस्मदीयमनसे नारोचत । एकस्य किञ्चि
च्चेष्टितमुद्बोध्य तादृशमेवान्येनापि चेष्टनीयमित्येष नास्ति कोऽपि न्यायः ।
तन्नूनं क्षुद्रताप्रदर्शकमित्युपेक्षणीयपक्षे निक्षिप्य समालोचनयोग्योऽपि तादृग्
विषयोऽत्र कुत्रापि नास्माभिः परामृष्टः । केवलं स्वीयेषु विषयेष्वेव सवि-
शेषं दृष्टिषेपो विहितः । अर्थप्रतिपादनविधौ च साहित्यमार्मिकत्वं तेषां कुत्रापि
कौतूहलमपूर्वमुत्थापयति बलादस्मन्मानसे 'साहित्योत्तरव्येत्तारो विरला एव तादृगा'
इत्येवं भावं दृढमुत्पादयति च ।

अस्मद्व्याख्यानप्रकाशनसमनन्तरमेव प्रकाशपदवीमुपयातं सुगृहीतनामधेय-
प्राज्ञवरोद्भाविनं व्याख्याद्वयं तत्सकौतुकमत्यादरस्नेहपुरःसरं सर्वतः सम्यगालोच्य
सञ्जातावसरं द्वितीयमेतत्संस्करणं प्रकाशयितुमुपक्रान्तम् । अत्र किलास्मन्मित्रवरै-
स्तैः स्वकीयव्याख्याप्रसङ्गेन समालोचितानि तानि तानीतराणि च स्थलानि कानि-
चिदुद्दिश्योऽवश्यविधीयमानविचारप्रसङ्गे सति समुपस्थिते 'द्वयोर्विवादे तृतीयं शर-
णीकरणीयं' इति स्वीयाः केऽपि तत्समयानुरोधेन समुचितविचारप्रदर्शनरूपप्रयास-
स्वीकरणाय कतिवारमभ्यर्थिता सुचिरात्तसोहादां सुहृदः । प्रदर्शितचराऽनेकसम-
योचितविचारमाहाय्यैरपि तैर्यादृशमभेदार्थं सद्बुद्धयत्वमात्मनो दर्शितं तादृशं कदापि
स्वप्नेऽपि नास्माभिविचित्रिततमासौदित्यलक्षितकारणविशेषतद्भावाभिव्यञ्जकं

नेपामिदमौदार्यमत्यानन्देन कथं वाभिनन्दनीयमित्येतद् बुद्धेः पन्थानं कथमपि नारोहति । कार्यं तु निष्प्रत्यूहप्रतिबन्धं सिद्धिं गच्छ-येव श्रीमद्भगवत्याः कथयन्त्या । 'गच्छन्ता कोऽपि मार्गं एफुरती'ति कमपि नृतनप्नेहशालिन सहृदय तत्तत्पर्यालोचनीयविषयेषु किञ्चिद्विचारसहकारिण कृत्वा चरमसिद्धान्तसुधारस-लब्धये श्रीमद्गुरुवरकल्यानिधि कल्याता नो निष्कण्टक एषोऽवज्ञात पन्थाः ।

मर्वेऽपि वयमत्र नाटके टीका कर्तुमुद्यता वारागसेया स्व स्व बुद्धिर्वैभव माल
म्य विद्यार्थिजनममुदायप्रदर्शितमाफल्यं प्रयत्न कृतवन्त साम्प्रतमितीदन्तु
मर्वेऽपि सह्यावन्त म्वीकुर्यु । कविमानमभावाप्रविष्कारे च मर्वपा भावुकाना
म्वतन्त्रतया तत्र तत्र भिन्नभिन्ना. मर्व स्वाभिप्राया प्रदर्शिता । निजाऽनभि-
मतेतरविषयाधेयकटाक्षादिप्रदर्शन तु तत्तद्विपर्ययदुष्प्राभिमानमूलक पाण्डित्यकगु-
तिहेतुव द्वेषासूयादिसूचक वा प्राय म्वारमिक ममम्यन्तमेव लोके । धुण्णोऽय
मार्गः पूर्वस्थयावदनुस्त्रियतेऽवगतौचित्येन लोके मर्वमित्येतन्न तथा दूषणामरद-
मिदानीम् । आवश्यकतानुसार तदेतदवश्यमाचरणीय भवतोत्प्रेष लोकिनो न्यायः ।

तद्विद पुस्तकमिदानीं यथोचित सम्कृत्य मुद्रयित्वा प्रकाशित तद्पाठशालां
पुरस्तादुपनीयते । नमयानुसारमप्र सन्नाधने त्वरया विहिते ऋषेण विद्वान् दृष्टि-
दोषादरमाथ प्रमादाद्वा मीसकाक्षरयोजकादीना साधारणमनुद्ध माप्राध्यावरिवां-
सादिरूपमप्रावशिष्ट भवेदिति नृणं सम्भाव्यते, तद्विद तद्विद सनाधनीयं दन्-
नीयमित्यमिह व्याख्यानं विचार्यभि परीक्षायामुपशमसाधयताम् नेत्या-
ग्रन्थोऽयमित्येतदन्तिममादेश परमानन्दसन्तोषकारण करुणासमेतं नमः २२२२२
पिन्मयीमचिन्तनीयमहिमानं मातरं भगवतीं ह्यस्त सच्चिन्मयं साम्प्रतं विस्मये
ऽहमाह्मसाद्भिदाहलेखादिति शम् ।

ધારી
 ગદ્દાદગાદરા, સંવત ૧૯૧૭

विदुषा दिष्टं —
अनन्तरामशास्त्री देतालः ।

॥ श्री ॥

बृहत्कथामञ्जरी- कथासरित्सागरान्तर्गतोऽयं वत्सराजकथाभाग सङ्गृह्यते ।
अत्र च तत्तद्वर्णनां विहाय प्रस्तुतप्रधानकथानुपक्तान्येव पद्यानि सङ्कलितानि । 'किं
मन्त्रोपादेयं किन्नाऽनुपादेय'मिति विचारसङ्कटे समुपस्थिते मयि च कार्यान्तरव्यप्र-
चेतसि, प्रथमपरिचयेऽपि प्रदर्शितप्रगाढसीद्दार्ढसम्पत्प्रभावसम्भाविताऽसीमसरसभा
वोचिताऽत्युदात्तभावं साहित्याचार्य श्रीमन्मनुसूदनमिश्रमहोदयं स्वीयानर्घ्यविचार-
सारसं सूचनेन सुतरामनुगृहीतम् । महातुभावानाममीषामुपकारविशेषादस्मादानुष्णं
प्राप्तुमिच्छताप्यकिञ्चनेन किं तावत्तदुचितं पारितोषिकमर्पयितुं पार्यत इति तद्
गुणस्मरणपुर सर मनसाऽभिनन्दामि केवलमौदार्यमिदम् ।

अनन्तरामशास्त्री वेताल ।

श्रीक्षेमेन्द्रविरचिताया बृहत्कथामञ्जयां

कथामुखनामा द्वितीयो लम्बकः ।

कौशाम्बी शाम्भवी श्रीरस्ति स्वस्तिमती पुरो ॥ ४ ॥

अर्जुनाभिजने जातो जनमेजयसम्भव ।

शतानीकोऽभवत्तत्र राजा राजेन्द्रशेखर ॥ ६ ॥

वभूव तस्य राज्याब्धे कर्णधारो महामति ।

मन्त्री युगन्धरो नाम शक्रस्येव बृहस्पति ॥ १२ ॥

सेनानी सुप्रतीपश्च विप्र शास्त्रार्थवित्थथा ।

स्वैरेच्छानर्मसधिवस्तथाभूद्वल्लभो विभो ॥ १३ ॥

तस्य विष्णुमती नाम विष्णोः श्रीरिव वल्लभा ।

वभूव विश्रममही जैत्रमस्य मनोभुव ॥ १४ ॥

स मृगव्याघ्रसङ्गेन कदाचिन्निर्गतो वनम् ।

ददर्श तेजसां राशिं मुनिं शाण्डिल्यमाश्रमे ॥ १५ ॥

नामाभिजनमावेद्य तं प्रणम्य महोपति ।

अवाप तस्मादुचितं पुत्रलामवरं च स ॥ १६ ॥

स राज्ञो वाद श्रीमान्कौशाम्बीमेत्य सादरम् ।

पुत्रेऽद्या पुत्रकामस्य याजकोऽभून्महासुनि ॥ १७ ॥

ततो मुनिप्रसादेन राजा दशरथोपम ।
 इष्ट्वा राममिव प्राप सहस्रानीकमात्मजम् ॥ १८ ॥
 न यौवराज्यं तनयं विधाय विधिना नृप ।
 पीयूषविम्बितं हृव प्राण्येकरणोऽभवत् ॥ २० ॥
 महिष्या सह भूपाले सम्प्राप्ते कीर्तिशेषताम् ।
 भेजे राज्यं प्रतानीकतनयो मन्त्रिणा गिरा ॥ २६ ॥
 ततः कालेन तनया धर्मापते कृतवर्मण ।
 तामाममाद दयितां सर्वस्वं पुष्पधन्वन ॥ ३५ ॥
 या तरमाद्भर्माधाय भवानीपेन्दुशेखराय ।
 पाण्डिहम्ना ग्रसिलेयेव पीयूषक्षालिता वभौ ॥ ३७ ॥
 अन्नान्तर्ग मन्त्रिवर मेनानीदध महीपतेः ।
 द्विजो नर्मदयत्यश्च पुत्रान् प्राप कुलोचितान् ॥ ३८ ॥
 सुतो युगन्धरस्यानीच्छ्रीमान् यौगन्धरायण ।
 रमण्वान्मुप्रतीपाय द्विजस्य च वमन्तश्च ॥ ३९ ॥
 ततस्तामामिपधिया सुपर्णकुलमम्भव ।
 जहार विवट पक्षी सुरपा दधदिपेर्वशात् ॥ ४३ ॥
 नीत्वा विहायसा दूर न तामचलमग्निन ।
 तत्याज सोहविचशामुदयाचलवन्दरे ॥ ४४ ॥
 लब्धयज्ञा दाते यम्पविलोलतनुवल्लरी ।
 धीर्गोत्पला इव दिशश्चकार चकिर्लक्ष्म ॥ ४५ ॥
 ततो यदृष्ट्या यातवता विलोक्य तया स्थिताम् ।
 निनाय धरणातिगुर्गुनिपुणस्नषोदनम् ॥ ५० ॥
 स्तेषाश्चासिता तन एषया जमदग्निना ।
 धानूत तनय पाले तेनान्गनिव पार्वता ॥ ५१ ॥
 तस्यावादानदा धाणी चकारोदयनानिधाम् ।
 आधमे स गुर्नान्तेण हृतच्छादिकम्भत ।
 यदृष्टे पालकदात्री नर नादुर्ननेरेदे ॥ ५३ ॥
 सोऽपरपण्णुगदासको पणधट्ट सुज्जन्तम् ॥ ५४ ॥

दीनमालोक्य भुजगं शयराय धनार्थिने ।
 अमोचयत्स्वजननीदत्त दत्त्वा म्वरङ्गणम् ॥ १५ ॥
 स सर्पो मोचितस्तेन नागो भूत्वा कृताञ्जलिः ।
 सख्यं विधाय पाताल निनाय तमुदारघोः ॥ १६ ॥
 स किन्नराभिधो नागो दृतराष्ट्रसुत प्रियम् ॥ १७ ॥
 मगिनो ललिताभिख्यां ददाबुदयनाय स ॥ १८ ॥
 ताम्बूलीस्रजमम्लानां वीणां घोषवतीमपि ।
 अवाप्य राजतनय पणीन्द्रात्स्वाश्रयं ययौ ॥ १९ ॥
 अत्रान्तरे स शवरः कौशाम्ब्या वणिजं ययौ ।
 सहस्रानीकनामाङ्गमणिङ्कणविक्रयी ॥ २० ॥
 आदाय रतकटकं स निभीतो महीभुजे ।
 निषेध शयरोपेतः प्रणम्य स ययौ वणिक् ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा बलयमम्प्राप्तिकथा कृत्वा पुरोगमम् ॥ २२ ॥
 शररं तां दिश हृष्टः प्रतप्ये सट् मन्त्रिभिः ।
 जामदग्न्याश्रमं प्राप निर्वैरहरिकुञ्जम् ॥ २३ ॥
 मुनिना पूजितस्तत्र दयितां विरहादिताम् ।
 तेनैव हर्षविशोकाक्षस्तनयं चाऽतनुद्युति ॥ २४ ॥
 प्रियामहाय रवपुरीं प्रनम्ये मन्त्रिभिर्वृत ॥ २५ ॥
 ततः प्रविश्य कौशाम्ब्यो तनयाय ददौ वृष ।
 पुत्रान् युगन्मगदीना पौरराज्यश्रिया सह ॥ २६ ॥
 यौगन्धरायणो मन्त्री रमणवान् वाहिनीपतिः ।
 वसन्तको नर्मसुहृद्राजसूनोरभूत्तत ॥ २७ ॥

इति श्रीमेन्द्रविग्निताया गृहकवामञ्जरी कथामुखलम्पके
 सहस्रानीककथा नाम प्रथमो गुच्छः ।

अथ द्वितीयो गुरुल्लः ।

कुलोचितपद याते पार्यवश्ये महीपतौ ।
 प्रियासहायस्तत्सूनुश्चक्रे शास्त्रोदितं त्रियाम् ॥ १ ॥
 यौगन्धरायणन्यस्तराज्यचिन्तापरोऽनयश्च ।
 काल वीणाविनोदेन स मृगव्यामसेवत ॥ २ ॥
 अग्रान्तरे दलधारम्भे त ज्ञात्वोज्जयिनीपति ।
 चक्रे षण्ढमहर्सेनस्तज्जयाय तत मन ॥ ४ ॥
 कन्या वामवदत्तेय तत्रोर्ग्येव मुता मम ।
 निमर्गशत्रुर्नाथ्यो मे मानी न च न याचते ॥ ५ ॥
 वधाति कुञ्जरात्रित्य वीणानादृतान् वने ।
 ग्राह्य न क्रूरनागेन विधापेति धियः पुर ॥ ६ ॥
 दिदेश दत्त दृष्टकप्रणयोपायने मह ।
 वत्सेधराय चन्द्रशमित्यदाद्य दृढाशय ॥ १० ॥
 'पुत्री मे तुल्यवर्त्तुमियं गान्धर्वप्रेदिन ।
 वीणाया श्रुतितत्त्वज्ञः शिष्यता तत्र दाञ्जलि ॥ १२ ॥
 तद्देशुज्जयिनी देव । प्रणयाद् दुरितुर्मम' ॥ १३ ॥
 हस्त्यवत्वा प्रेषितो दत्तः वीणागर्भे त्वरितो ययौ ।
 तत्रोदयनमासाद्य यथादिष्टं स्वप्रेदयत् ॥ १४ ॥
 'वीणा वासवदत्तासौ ज्ञास्यत्यग्नेत्य नत्पुत्रीम् ।
 शिष्यो गुरगृह याति न हि शिष्यगृहं पुर' ॥ १५ ॥
 इति प्रतीपमन्देशं प्राप्य हते गते नृप ।
 यौगन्धरायणो मन्त्री हृवोषाऽऽन्तिनृत्तजे ॥ १६ ॥
 अग्रान्तरे प्रतिषेधो दृष्टावाक्यं निरुहन् ।
 ध्यायक्ष्ण्णमहर्सेन विमपि व्दाहलोऽनवद ॥ १७ ॥
 याधेरन्त हृनादाम षण्ढो यन्त्रमहागजम् ।
 विन्ध्यादपि सत्तर्जांस्तु सत्तर्जनिव जङ्गमम् ॥ १८ ॥
 त विलासाऽऽत्मगतं द्विलोहध्वजान्तरम् ।
 प्याधैः सुरगजाकारं विप्रेदोदयने नर ॥ १९ ॥

गजेन्द्रबन्धकुशलो विवेशैको महद्वनम् ॥ ३४ ॥
 कृत्कुञ्जरमालोक्य वोणामपुरगीतिमि ॥
 म जिघृक्षुर्मुधा तस्थौ सेवाभिरिव दुर्जनम् ॥ ३९ ॥
 तस्मिन्बोपवतीव्यग्रे योधा कुञ्जरनिर्गताः ।
 अभ्याययुः सुमरुधा सहसा तं जिघृक्षवः ॥ ४१ ॥
 स तानशङ्कितो दृष्ट्वा धैर्यनिष्कम्पमानमः ।
 मण्डलोत्तालचरणो जघान सुभटान् रणे ॥ ४२ ॥
 हतशेषैः सहाभ्येत्य महाकालवरोजित ।
 एको वीरवरः पश्चाज्जघाह च्छन्ना नृपम् ॥ ४३ ॥
 वत्सेश्वरं समासाद्य म विवेश निजां पुरीम् ॥ ४४ ॥
 ततः प्रणम्य वत्सेन सह पौरैर्व्यजिज्ञपत् ।
 'मान्द्रोऽसि मम राजेन्द्र! न हि मे किलिषत् त्वयि' ॥ ४६ ॥
 इत्युक्त्वा तनयामस्मै न्यवेदयदमन्दया ।
 'वीणागेयमलाज्ञाने शिष्येयं भवता' मिति ॥ ४७ ॥
 तां ददर्श ततो राजा नीलनीरजलोचनाम् ॥ ४८ ॥
 विलोक्य राजतनयां स कम्पतरलोऽभवत् ॥ ५२ ॥
 राजपुत्री तमालोक्य लज्जानतमुखी वमौ ॥ ५३ ॥
 प्रेमप्रणयशालिन्या सेव्यमानस्तथा नृप ।
 राज्यस्थितिं विसम्भार सुधयेवाऽमरीकृत ॥ ५५ ॥
 समन्त्र्य सेनापतिना सह पौरैश्च दुःखित ॥ ५८ ॥
 यौगन्धरायणो धीमान्निर्ययौ योगकोविद ॥ ५९ ॥
 दिनेर्देशभिरासाद्य योगेनोज्जयिनीं ततः ॥ ६४ ॥
 तत्र योगेश्वराख्येन मिश्रतां प्रह्वरक्षसा ।
 प्राप्य रूपपरावृत्तिं योगं लेभे महामति ॥ ६६ ॥
 क्षणाद्भूव खलवाटः पञ्चचूडो महाहनु ।
 लम्बोदरस्तनुप्रोवः ककुदी जस्तादित ॥ ६७ ॥
 वसन्त सोऽपि तेनैव नीतः क्षिप्र विरूपताम् ।
 यभूव विकटाकारो हस्त्यायतनमात्मन ॥ ६८ ॥

योगन्धरायणं प्राप्य राज्यमार्गं स्वत्वद्विति ।

गायन्हुसन्पठन्धावन्वृत्यजनमहासयन् (व) ॥ ६९ ॥

कन्यकान्तपुरोपान्ते नितान्तोन्मत्तकोऽभवत् ॥ ७० ॥

कौतुकात्तत्र नारीभिर्नीतो गान्धर्वशालिकाम् ।

कन्यागुर ददर्शाथ नृपं पुनरिवार्जुनम् ॥ ७१ ॥

रहो युक्तमभाष्य योगेनाऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ ७२ ॥

वत्सेश्वरोऽपि सम्प्राप्य योगं योगन्धरायणात् ।

ददर्श मन्त्रमद्वैतविपरीतं वसन्तकम् ॥ ७३ ॥

अथ राजानमभ्येत्य स्वैर योगन्धरायण ।

विमुक्त्युपायं सम्मन्य योगं दत्त्वा चरौ पुन ॥ १३३ ॥

वसन्तधेनं सहितः मार्गे वागवदत्तया ।

नत्सम्या प्रेमविधायाम्भुवा वाहनमान्शय ॥ १३४ ॥

निशि सर्वयुधोपतो हत्वा नगररक्षिण ।

चरौ वण्णवायेगधृतहारतरङ्गित ॥ १३५ ॥

नटागिरिं समारत्य पालकं वृषितोऽयं तम् ।

पृथोऽभिमसारं कृतज्जात्वाऽदन्तिपोऽदरीत् ॥ १३६ ॥

कोपनं पालकं शूरो मान्यो वत्सेश्वरश्च न ।

मच्छ गोपाल ! तण्डुलं निवारय जवा'दिति ॥ १३७ ॥

पितृनियोगादारत्य मृषीवारय हरद्वजम् ।

गोपालं प्रययौ हूर्णं ततो भ्रातृनिवर्तने ॥ १३८ ॥

पश्चान्तरे समभ्येत्य गोपालो जडेन्द्रेय ।

निनाय स्वपुत्रमेव पालकं पितृरनया ॥ १३९ ॥

अन्येणुरयं मध्याह्ने प्रचण्डकिरणे रवी ॥ १४० ॥

तत्पततामगास्ताप पीत्वा मन्त्राजम् ।

दिपद्विपत्तिमाकण्टमवतीर्य तदाऽभवत् ॥ १४१ ॥

योगन्धरायणेनाथ निन्देत्तदा नर ।

नन्दं हतस्तत्र नरं दामयन्त्यय ॥ १४२ ॥

अथैति समादाय रतादन्तरद्वारात् ।

गोपालकस्त्वद्विवाहे विसृष्टोऽवन्तिभृभुजा' ॥ १६४ ॥
 इति पान्यवणिग्वाक्यं ज्ञात्वा राजा प्रियामव ।
 विसृज्य दूतान् स्वपुरीं स्वमैन्याय व्यलम्पत ॥ १६५ ॥
 अग्रान्तरे प्रतीहारो महासेनमर्हपते ।
 वत्सेश्वरं समभ्येत्य समामोहं व्यजिज्ञपत् ॥ २४८ ॥
 'देव ! चण्डमहासेनममादिष्ट. समेप्यति ।
 गोपालकस्त्वद्विवाहयोग्यरत्नाश्वमम्पदा' ॥ २४९ ॥
 श्रुत्वेति हृष्टः सेनानी सज्जीकृतप्रलाम्बुधिः ।
 राजा विवेश कौशाम्ब्यौ कौतुकाकुलनां गताम् ॥ २५० ॥
 अथ गोपालके प्राप्ते प्रवृत्ते च महोत्सवे ।
 विवाहवसुधा राजा देव्या सह समाविशत् ॥ २५१ ॥
 तयोर्बभौ विवाहश्रीः कुसुमायुधजीविनी ॥ २५२ ॥
 वत्सेश्वरं समामन्त्र्य गोपाले शासनात्पितु ।
 प्रयाते स्वपुरीं राजा विजहार प्रियासप्तः ॥ २६९ ॥

इति क्षेमेन्द्रविरचितयां बृहत्कथामञ्जर्यौ कथामुत्तनामा
 द्वितीयो लम्बकः समाप्तः ।

महाकविश्रीसोमदेवविरचितः कथासरित्सागरः ।

अथ लावणको नाम तृतीयो लम्बकः ।

प्रथमस्तरङ्गः ।

एव स राजा वत्सेश क्रमेण सुतरामभूत् ।

प्राप्तवामवदत्तस्तत्पुत्रासर्पकमानस ॥ ३ ॥

योगन्धरायणश्चास्य महामन्त्री दिवानिधम् ।

सेनापती रमण्वाश्च राज्यमारमुदूहत् ॥ ४ ॥

स कदाचिच्च विन्तावानानीय रजनो गृहम् ।

निजगाढ रमण्वन्त मन्त्री योगन्धरायण ॥ ५ ॥

‘पाण्डवाऽन्वयजातोऽथ वत्सेनोऽग्न्य च मेदिनी ।

कुलप्रमागता वृत्स्ना पुरं च गजमाद्वयम् ॥ ६ ॥

तत्सर्वमजिगीषेण त्यक्तमेतेन भृष्टना ।

इदं चाम्य सज्जात राज्यमेकप्र मण्ड ॥ ७ ॥

स्त्रीमष्टमृगयामतो निश्चिन्तो तेष निष्ठति ।

आमासु राज्यविन्ता च सर्वाग्नेन नमर्षिता ॥ ८ ॥

तदन्माभि रवतुर्ध्वं तथा कार्यं यथप तम् ।

सप्तप्रवृथिवीराज्यं प्राप्नोत्येव प्रमागतम् ॥ ९ ॥

अथ हते हि भक्तिश्च मन्त्रिता च हता भयेत् ॥ १० ॥

परिपन्थी च तत्रैव प्रद्योतो नगधेद्वर ।

पाणिप्राह स हि सदा पद्मात्बोधं करोति न ॥ ११ ॥

सत्तम्य कन्यकारत्नमरित पद्मावतीति यत् ।

तद्वय वत्सराजस्य हते यावानेह वदन् ॥ १२ ॥

तन्ना वासवदत्ता च स्थापयित्वा स्वपुत्रित् ।

दत्तासि वासवं दृष्टो देवो दग्धेति सर्वतः ॥ १३ ॥

नान्यथा ता सुता राजे ददाति नगदाधिर ।

एतदर्थं त हि मया प्रापित पूर्वमुन्मत्तम् ॥ १४ ॥

ना वत्सेशराजेता दास्यान्यात्नाधिका सुताम् ।

तस्य दासवदत्तायां हनेतो हि हनतामिति ॥ १५ ॥

सत्या देवदा च वत्सेनो नेशान्दा परिण्यति ।

देवो दग्धेति जाताया रघ्वातो नर्वे तु नेन्मयति ॥ १६ ॥

पश्चावत्यां च लब्धायाम् सम्बन्धी मगधाधिपः ।
 पश्चात्कोपं न कुरुते सहायत्वं च गच्छति ॥ २५ ॥
 ततः पूर्वी दिश जेतुं गच्छामोऽन्याश्च तत्क्रमात् ।
 इत्थं वत्सेश्वरस्यैतां माधयामोऽखिलां भुवम् ॥ २६ ॥
 चहुदोपो हि विरहो राज्ञो वासवदत्तया ।
 एवं स्मण्वतोक्त मन्नाह यौगन्धरायणः ॥ २७ ॥
 'नान्यथोद्योगसिद्धि स्यादनुद्योगे च निश्चितम् ।
 राजनि व्यसनिन्येतन्नश्येदपि यथास्थितम् ॥ २८ ॥
 अथ देवीपितुश्चण्डमहासेनाद्विशद्वसे ।
 स सपुत्रश्च देवी च वच कुरुत एव मे ॥ २९ ॥
 देवीदाहप्रवादेन कार्ये धैर्येण कुर्महे ॥ ३० ॥
 इत्येतन्निश्चितमते श्रुत्वा यौगन्धरायणात् ।
 स्मण्वानश्रुवीदेव 'तहि यद्येव निश्चय ॥ ३१ ॥
 तद्रोपालकमानीय देव्या आतरमादृतम् ।
 समन्त्र्य च सम तेन सम्यक् सर्वे विधीयताम् ॥ ३२ ॥
 प्रथमस्त्विति वक्ति स्म ततो यौगन्धरायणः ।
 तत्प्रत्ययाद्रुमण्वांश्च चक्रे कर्तव्यनिश्चयम् ॥ ३३ ॥
 अन्येद्युर्मन्त्रिमुख्यौ तौ दूत व्यसृजतां निजम् ।
 गोपालकं तमानेतुमुत्कण्ठाव्यपदेशतः ॥ ३४ ॥
 कार्येतोर्गतं पूर्वं तद्दूतवचनाच्च स ।
 आगाद्रोपालकस्तत्र स्वयं मूर्त इवोत्सवः ॥ ३५ ॥
 आगतं तदहश्चैनं स्वैर यौगन्धरायणः ।
 निनाय सरुमण्वत्कं गृहं गोपालकं निशि ॥ ३६ ॥
 तत्र चास्मै तदुत्साहं शशस स्वविकीर्णितम् ।
 यत्पूर्वं मन्त्रितं तेन सर्वं सह रुमण्वता ॥ ३७ ॥
 स च राजाहितेपी सन् दुःखावहमपि स्वसु ।
 गोपालकोऽनुमेने तत्कर्तव्यं हि सतां वच ॥ ३८ ॥
 'सर्वमेतत्सुविहितं देवी दग्धामनेत्य तु ।

प्राणास्त्यजन्कथ रक्ष्यो वत्सेश इति चिन्त्यताम् ॥ ११२ ॥
 मनुष्यादिनामप्रीमम्भवे किल सत्यपि ।
 मुख्यमद्ग हि मन्त्रग्न्य विनिपातप्रतिक्रिया ॥ ११३ ॥
 इति भूयोऽपि तत्कालमुक्ते तत्र रमण्वता ।
 उवाचालोचितानेपकार्यो यौगन्धरायण ॥ ११४ ॥
 'नास्त्यत्र चिन्ता यद्राजपुत्री गोपालकन्या सा ।
 कनीयसी ग्न्वसा देवो प्राणेभ्योऽप्यधिका प्रिया ॥ ११५ ॥
 पुत्रस्य चालपमालोक्य शोक वत्सेश्वरस्तदा ।
 जीपेत्कदाचिद्देवीति मत्वा धैर्यमवाप्स्यति ॥ ११६ ॥
 अपि चोत्तमसत्त्वोऽय शीघ्र च परिणीयते ।
 पद्मावती ततो देवी ददर्शते चाऽचिरादिति ॥ ११७ ॥
 पदमेतद्विनिश्चित्य ततो यागन्धरायण ।
 गोपालको रमणाश्च ततो मन्त्रमिति व्यधु ॥ ११८ ॥
 'शुक्तं लाघाणम याम मह देव्या नृपण च ।
 पर्यन्ता मगधासन्नवर्ती हि विषयोऽगित न ॥ ११९ ॥
 सुभगाऽऽप्येदमृमित्वाद् राजदचाऽमन्त्रिधानवृत् ।
 तद्राज्यं पुरमादीप्य व्रियते यद्धि चिन्तितम् ॥ १२० ॥
 देवी च तथाप्यते नीत्वा युवत्या पद्मावतीगृहे ।
 छत्रस्थिताया येनास्या सेव स्याच्छीलमाक्षिणी ॥ १२१ ॥
 पञ्च राशौ मिथ वृत्वा मन्त्र सवेऽपरऽहनि ।
 यौगन्धरायणाद्यान्ते प्रादिशन् राजमन्त्रिणम् ॥ १२२ ॥
 तत्रैवमथ विश्रुतो यत्सराजो रमण्वन ।
 'देव ! लाघाणयेऽस्माकं गतानां वर्तने शिवम् ॥ १२३ ॥
 स चातिरम्यो विषयस्तत्र चाप्येदमृणम् ।
 दोग्धता सन्ति ते राजन्नपदानाश्च सुदृढा ॥ १२४ ॥
 दाधने स च नृपत्यात्सर्ग्ये न मगधेश्वर ।
 तत्तत्र रक्षोहेतोश्च विनोदय च गम्यमान् ॥ १२५ ॥
 एतच्छ्रुत्वा स वत्सेश सप्त दासपदम्भसा ।
 श्रीदेवहासमप्यहं गन्तुं लाघाणम् मनित् ॥ १२६ ॥

मग द्वितीयस्तरः ।

तत पूर्वोक्तया युक्त्या उत्तराज सगृहभम् ।
 यौगन्धरायणासास्ते निन्युलोवाणकं प्रति ॥ १ ॥
 वत्सेद्वरोऽपि निमंस्तग्मिन्देने रवीगमीम् ।
 आयेत्कार्यमश्रीमति रम दिने दिने ॥ २ ॥
 एकस्मिन्दिवसे तस्मिन् राजन्यायेत्कं गते ।
 कर्तव्यमविद कृत्वा गोपालवसन्वितः ॥ ३ ॥
 यौगन्धरायणो धीमान् सरमप्वदसन्तक ।
 देव्या वासवदत्ताया विजने निकटं ययौ ॥ ४ ॥
 तत्र तां राजकार्येऽग्र साहाय्ये तत्तदुक्तिम् ।
 प्रह्वामभ्यर्थयामास आत्रा पूर्व प्रयोधिताम् ॥ ५ ॥
 माञ्जुमेने च विरहक्लेशद्वयि तदात्मन ।
 किं नाम न सहन्ते हि भर्तृभक्ता कुलाङ्गना ॥ ६ ॥
 ततस्तां ब्राह्मणीरूपां देवीं यौगन्धरायण ।
 स चकार कृती दत्त्वा योगं रूपविवर्तनम् ॥ ७ ॥
 वसन्तकं च कृतवान् काण वटुककृपिणम् ।
 आत्मना च तथैवाभूत् स्यविराहणाकृति ॥ ८ ॥
 तथारूपां गृहीत्वाय ता देवीं स महामति ।
 वसन्तकसख स्वरं प्रतस्ये मगधान्प्रति ॥ ९ ॥
 तथा वासवदत्ता सा स्वगृहान्निर्गता सती ।
 आगाधितेन भर्तारं पन्थानं वपुषा पुन ॥ १० ॥
 तन्मन्दिरमयादीप्य दहनेन रुमण्वता ।
 'हा ! हा ! वसन्तकयुता देवी दग्धेत्यघोष्यत ॥ ११ ॥
 यौगन्धरायण सोऽथ सह बालवदत्तया ।
 वसन्तकेन च प्राप मगधाधिपते पुरम् ॥ १२ ॥
 तत्रोद्यानगतां दृष्ट्वा समं ताम्यामुपाययौ ।
 पञ्चावर्ती राजसुतां वार्यमाणोऽपि रक्षिभिः ॥ १३ ॥
 पञ्चावस्थादच दृष्ट्वैव ब्राह्मणीरूपधारिणीम् ।

देदीं वासवदत्तां ता दृष्टो प्रीतिरजायत ॥ १८ ॥
 मा रक्षिणो निषिष्येव ततो यौगन्धरायणम् ।
 आनाययद् राजकन्या ग्राहणाकृतिमन्तिकम् ॥ १९ ॥
 पप्रच्छ च 'महामल्लन् ! का ते बाला भवत्यसौ ।
 किमर्थमागतोऽसीति सोऽपि ता प्रत्यभाषत ॥ २० ॥
 'इयमावन्तिका नाम राजपुत्रि ! सुता मम ।
 अस्यादध भर्ता व्यमनी त्यक्त्वैमां कुत्रचिद्गत ॥ २१ ॥
 तदेता म्यापयाम्यद्य तव हस्ते यदास्विनि ।
 यावत्तमानयाम्यस्या गत्वाऽन्विष्याचिरात्पतिम् ॥ २२ ॥
 भ्राता काणवदुदघायमिहैवास्या समीपम् ।
 तिष्ठत्येकाकिनी भावदु खं येन न यात्यसौ' ॥ २३ ॥
 उत्पुक्त्वा राजतनयामङ्गीकृतवचास्तया ।
 तामामन्त्र्य स सन्मन्त्री द्रुतं छावाणकं ययौ ॥ २४ ॥
 ततो वासवदत्ता तां स्थितामावन्तिकाख्यया ।
 वमन्तक चानुगत त काणवदुरुषिणम् ॥ २५ ॥
 सहोदाय कृतोदासत्कारा स्नेहशालिनी ।
 पद्मावती स्वभवन विवेश बहुकौतुकम् ॥ २६ ॥
 तामुत्तमा विनिश्चित्य महार्हैरात्मन समैः ।
 पद्मावती यथाक्रममुपचारैरुपाचरत् ॥ २७ ॥
 अथ वासवदत्ताऽस्याश्चक्रे देव्या प्रसङ्गतः ।
 अमलानमालातिलकौ वत्सेशात्पूर्वशिक्षितौ ॥ २८ ॥
 तद्वृषिता च दृष्ट्वा ता माता पद्मावती रहः ।
 पप्रच्छ 'मालातिष्ठकौ केनेमौ निर्मिता'विति ॥ २९ ॥
 ऊचे पद्मावती 'हेनामत्र मन्मन्दिरे स्थिता ।
 काचिदावन्तिका नाम तथा कृतमिदं मम' ॥ ३० ॥
 अत्रान्तरेऽतिदूरा भ्रान्त्वाऽऽखेटकभूमिषु ।
 घत्सराजश्चिरादागात्सायं छावाणकं पुनः ॥ ३१ ॥
 भस्मीकृतमपश्यद्य तद्भ्रान्तपुरमग्निना ।

देवीं दग्धा उ जुष्याम मन्त्रिभ्यः सामन्तकाम् ॥ ४८ ॥
 श्रुत्वा चाऽपतन् भूमौ मोहेन हतचेतः ।
 तद्गुणानुभास्यैजमपाङ्गुमिवैक्यता ॥ ४९ ॥
 क्षणाज लज्जामज मशङ्काल हृदये जुषा ।
 आविष्ट इव तपस्यदेवोऽर्द्धपिशाचिना ॥ ५० ॥
 विलपन्नय दृग्वर्ती देहत्यागैकवम्भुग ।
 क्षणान्तरे स उपति मस्मृत्येतदचिन्तयत् ॥ ५१ ॥
 गोपालकस्य चेतस्य शोक स्फुलप इवेक्ष्यते ॥ ५३ ॥
 यौगन्धरायणादीना न धैर्यामतिदु गिता ।
 हृदयते तेन जाने मा देवी जीरेत्कथञ्चन ॥ ५४ ॥
 इयं किमपि नीतिस्तु प्रत्युक्ता मन्त्रिभिर्मयेव ।
 अतो मम भवेज्जातु तथा देव्या समागम ॥ ५५ ॥
 निदये हृदये धैर्यं बोध्यमानश्च मन्त्रिभिः ॥ ५६ ॥
 एवं गते स्ववृत्तान्ते लावागस्मृतैस्तथा ।
 गत्वा मगधराजाय चारै सर्वे निवेदितम् ॥ ५८ ॥
 स तद् बुद्धवैव कालज्ञो वत्सराजाय तां सुताम् ।
 दातु पद्मावतीमैच्छन्पूर्वं तन्मन्त्रिमार्गिताम् ॥ ५९ ॥
 ततो दूतमुत्प्रेनैनमर्थं वत्सेश्वराय स ।
 यौगन्धरायणायाऽपि संदिदेश यथेप्सितम् ॥ ६० ॥
 यौगन्धरायणोक्त्या च वत्सेशोऽङ्गीचकार तत् ।
 प्रच्छादितैतदर्थं स्याद्देवी जात्विति चिन्तयन् ॥ ६१ ॥
 ततो लभं विनिश्चित्य तूर्णं यौगन्धरायण ।
 तस्मै मगधराजाय प्रतिदूतं व्यसर्जयत् ॥ ६२ ॥
 'त्वदिच्छाङ्गीकृतास्माभिस्तदित. सप्तमे दिने ।
 पद्मावतीविवाहाय वत्सेशोऽन्नागमिष्यति ॥ ६३ ॥
 शीघ्रं वासवदत्तां च येनासौ विस्मरिष्यति' ।
 इति चास्मै महामन्त्री सन्दिदेश यथेप्सितम् ॥ ६४ ॥
 प्रतिदूत स गत्वा च यथासन्दिष्टमन्यधात् ।

ततो मगधराजाय न चाप्यभिननन्द तत् ॥ ६५ ॥
 तत न दुहितृस्नेहनिजेच्छाविभवोचितम् ।
 विवाहोत्सवसम्भारं चकार मगधेश्वर ॥ ६६ ॥
 सा चाभीष्टवरश्रुत्या मुद पद्मावती ययौ ।
 प्राप वासवदत्ता च तद्द्वार्ताकर्णनाच्छुभम् ॥ ६७ ॥
 हृत्थ मित्रोक्त शत्रुर्न च भर्तान्यथा त्वयि ।
 वसन्तकोक्तिरित्यस्या सखीव विदधे धृतिम् ॥ ६९ ॥
 अथासन्नविवाहाया. पद्मावत्या मनस्विनी ।
 अम्लानमालातिलकौ दिव्यौ भूयश्चकार सा ॥ ७० ॥
 ततो वत्सेश्वरस्तत्र सम्प्राप्ते सप्तमेऽहनि ।
 ससन्धो मन्त्रिभिः साक परिणेतु किलाययौ ॥ ७१ ॥
 प्रविश्य मगधेशस्य वत्सेशोऽप्यथ मन्दिरम् ।
 सनाथ पतिवत्नीभिः कौतुकागारमाययौ ॥ ७२ ॥
 तत्र पद्मावतीमन्तर्ददर्श कृतकौतुकाम् ॥ ७३ ॥
 तस्याश्च मालातिलकौ दिव्यावालोक्त्य तौ निजौ ।
 'एतौ कुतोऽस्या' इत्येवं विमर्शं न भूपतिः ॥ ७४ ॥
 तत न वेदोमारुह्य तस्या जग्राह यत्करम् ।
 तदेवारम्भता प्राप तस्य पृथ्व्या करग्रहे ॥ ७५ ॥
 मुमोच स कृतोद्वाहः कराद्वत्सेश्वरो वधूम् ।
 न तु वासवदत्तां ता तत्याज हृदयात्क्षणम् ॥ ७६ ॥
 माक्षीकृत्य च तत्कालमग्निं यौगन्धरायणः ।
 अद्राहप्रत्ययं राज्ञो मगधेशमकारयत् ॥ ७७ ॥
 अथोच्चवाल वत्सेशो भुक्तपीतपरिच्छिद ।
 मन्त्रिभिः नममादाय वधूं पद्मावतीं ततः ॥ ७८ ॥
 पद्मावत्या विसृष्टं च मुखमारुह्य वाहनम् ।
 तथैव च समादिष्टैस्तन्महत्तरकै सह ॥ ७९ ॥
 आगाद्वामवदत्तापि गुप्तं सैन्यस्य पृष्ठतः ।
 कृतरूपविवर्तं त पुरस्कृत्य वसन्तकम् ॥ ८० ॥

क्रमाललावाणकं प्राप्य उत्तमेशा प्रयति निजाम् ।
 प्रविवेश समं प्रथा देवीप्रसन्नं तु केवल ॥ ९३ ॥
 पत्युः वासवदत्तापि सा गोपालकमन्दिनम् ।
 विवेशाथ निशीर्षे च परिष्णाप्य महत्तरान् ॥ ९४ ॥
 तत्र गोपालकं दृष्ट्वा स्नातुरं दक्षितादरम् ।
 कण्ठे जग्राह रुदती याप्यव्याकुललोचनम् ॥ ९५ ॥
 तत्क्षणे स्थितसंविच्च तत्र यौगन्धरायणः ।
 आयथा सहस्रवत्सस्तथा देव्या कृतादर ॥ ९६ ॥
 सोऽस्या प्रोत्साहविशेषदु एं यावद् व्यपोहति ।
 तावत् पद्मावतीपादव प्रययुस्ते महत्तरा ॥ ९७ ॥
 'आगताऽऽवन्तिका देवि ! किमप्यस्मान् विहाय तु ।
 प्रविष्टा राजपुत्रस्य गृह गोपालकस्य सा' ॥ ९८ ॥
 इति पद्मावती सा तैर्विज्ञप्ता स्वमहत्तरैः ।
 वत्सेश्वराग्रे साशङ्का तानेवं प्रत्यभाषत ॥ ९९ ॥
 'गच्छतावन्तिकां ब्रूय निक्षेपस्त्वं हि मे स्थिता ।
 तदत्र किं ते, यन्नाह तन्नैवागम्यता'मिति ॥ १०० ॥
 तच्छ्रुत्वा तेषु यातेषु राजा पद्मावती रहः ।
 पप्रच्छ 'मालातिलकौ केनेमौ ते कृता'विति ॥ १०१ ॥
 सावोचदथ 'मद्गोहे न्यस्ता विप्रेण केनचित् ।
 आवन्तिकाभिधा यैषा, तस्याः शिल्पमिदं महत्' ॥ १०२ ॥
 तच्छ्रुत्वैव च वत्सेशो गोपालगृहमाययौ ॥ १०३ ॥
 प्रविवेश च गत्वा तद् द्वारस्थितमहत्तरम् ।
 अन्तःस्थदेवीगोपालमन्त्रिद्वयवसन्तकम् ॥ १०४ ॥
 तत्र वासवदत्तां तां ददर्श प्रोपितागताम् ॥ १०५ ॥
 पपाताथ महोष्ठे स शोकविषविह्वलः ॥ १०६ ॥
 ततः साऽप्यपतद्भूमौ गात्रैर्विरहपाण्डुरैः ।
 विललाप च निन्दन्ती तदाचरितमात्मनः ॥ १०७ ॥
 अथ तौ दम्पती शोकदीनौ रुदतुस्तथा ।

यौगन्धरायणोऽप्यासीद् वाष्पधौतमुपो यया ॥ १०८ ॥
 तथाविधं च तच्छ्रुत्वा काले कोलाहलं तदा ।
 पद्मावत्यपि तथैव साकुला तमुपाययौ ॥ १०९ ॥
 क्रमादवगतार्था च राजवासवदत्तयोः ।
 तुल्यावस्थैव साऽप्यासीत् स्निग्धमुग्धा हि सत्स्त्रिय ॥ ११० ॥
 मगधेशसुतालाभात्तव साम्राज्यकाङ्क्षिणा ।
 कृतमेतन्मया देव ! देव्या दोषो न कश्चन ॥ १११ ॥
 इय त्वस्याः सपत्न्येव प्रवासे शीलसाक्षिणी ।
 हत्युवाचाय वत्सेशं धीरो यौगन्धरायण ॥ ११२ ॥
 'अहमत्र विशाम्यप्रावस्थाः शुद्धिप्रकाशने' ।
 इति पद्मावती तत्र जगादाऽमत्सराशया ॥ ११४ ॥
 'अहमेवापराध्यामि यत्कृते सुमहानयम् ।
 सोढो देव्यापि हि ह्येता' इति राजाऽप्यभाषत ॥ ११५ ॥
 'अग्निप्रवेशः कार्यो मे राज्ञो हृदयशुद्धये' ।
 इति वासवदत्ता च वभाषे वद्धनिश्चया ॥ ११६ ॥
 ततः स कृतिना धुर्यो धीमान् यौगन्धरायण ।
 आचम्य प्राहमुख शुद्ध इति वाचमुदैरयत् ॥ ११७ ॥
 'यद्यहं हितकृद् राज्ञा देवी शुद्धिमती यदि ।
 घूत भो लोकपालास्त्रेण चेद् देहं त्यजाम्यहम्' ॥ ११८ ॥
 इत्युक्त्वा विरते तस्मिन्निव्या वागुदभृदियम् ।
 'घन्यस्त्वं नृपते ! यस्य मन्त्री यौगन्धरायणः ॥ ११९ ॥
 यस्य वासवदत्ता च भार्या प्राग्जन्मदेवता ।
 न दोषः कश्चिदेतस्या' इत्युक्त्वा वागुपारमत् ॥ १२० ॥
 दधदध नृपति स मूर्तिमत्यौ निकटगते रतिनिर्वृती इवोभे ।
 अनुदिनसहवाससानुरागे निजदयिते परमुत्सवं वभार ॥ १२३ ॥
 इति महाकविश्रीमोमदेवभट्टविरचिते कथासरित्सागरे
 लावाणकलम्बके द्वितीयस्तरङ्गः ।

स्वप्नवासवदत्तस्य कथासारः ।

स्वप्नवासवदत्ताख्यस्य नाटकस्य प्रणेता कविर्ममस्तदा प्रसिद्धमेतिहास-
वृत्तमशिश्रियत् । तदिदमुपाख्यानं छन्दोमयं गूढकथामञ्जर्या कथामरित्साग्रे
ऽप्युपलभ्यते । भवभूतेरुत्तरामनरितमित्र तदेतत्स्वप्नवासवदत्तं धीमनो माम्
प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्योत्तरार्धमिषोपलभ्यते । तत्रत्यत्र कथामागोऽयं प्रत्यङ्ग
संश्लेषेण पाठकानां सौकर्याय विद्यार्थिनामुपहृतगे च 'कथामार' नाम्ना समुपस्था-
प्यते । महाकवेः परिचयादिविषये तु यद् यावत्लेखनीयं तत्तावत्तमर्घं भूमिकाया
न्यरूप्यते, तदिदं तत् एवाऽगन्तव्यमिति निषेधं प्रस्तूयते कथामारः ।

प्रथमाङ्के --

प्रथमं सूत्रधारः प्रविश्य बलरामस्य भुजाभ्यां रक्षणं निर्दिश्य उदयन-वास-
वदत्ता-पद्मावती-वसन्तकशब्दानामभिनयप्रधानराजभूतानां सूचनमपि त्रिधा
समुपस्थितान्तामाजिकान् किञ्चित्कथयितुमना नेपथ्यगतोत्सारणादिशब्दश्रवणो
द्घापणपुरस्सरं मगधराजकन्यानुगामिमृत्यजनेन तपस्विममूढोत्सारणं सूचयन् रङ्ग-
मञ्चादपसरति । ततो भट्टैरुत्सार्यते तपस्विवर्गः, उदयनमन्त्री यौगन्धरायणं परि-
गृहीतपरिव्राजकृपेण सह वासवदत्तयाऽऽवन्तिकावेषधारिण्या समेत्य वनेऽपि पु-
नरुत्सारणादिकं पश्यन् स्वाऽपमानजनितस्तेषामहिष्णुतया व्यथितां वासवदत्तां
सान्त्वयित्वा काञ्चुकीयनिषिद्धोत्सारणयोर्भट्टयोर्निर्गतयोराश्रमस्थां महाराजदर्श-
कमातरं महादेवीमभिगम्य प्रणम्य ततो लब्धाशोगृहं प्रति प्रतिष्ठमानाऽप्यद्यात्रैव
निवर्त्तस्यति महाराजस्य भगिनी पद्मावतीति वृत्तान्तमुपलभ्य मनसिकृत्य च 'पु-
ष्पकमद्रादिज्योतिर्वित्समादिष्टा स्वामिनो भाविनी देवीय'मिति स्वीयं कार्यजा-
तमेतया सेत्स्यतीति जानन्, तापसां प्रणम्य तपोवने तदनुज्ञाता तपस्विजनाऽभि-
लपितवस्तुवितरणसमुत्सुकां पद्मावतीं समुचितावसरज्ञतया तत्रैव तस्या एव सन्नि-
धौ कल्पितस्वीयभगिनीसम्पन्धां वासवदत्ता न्यासीकर्तुं प्रार्थयत । पद्मावत्या च
तत्प्रतिपन्नम् । ततः प्रस्थातुकाम एव यौगन्धरायणे तत्रैव कश्चिद् ब्रह्मचारी
समागत्य किञ्चिद्विधम्य प्राप्तातिथ्योऽनुयुक्तश्च यौगन्धरायणेन व्रते-वत्सेषु लावा-
णकाख्ये शमे वेदार्थानुसन्धानपरो निवसन्नहं कदाचित्तत्रत्ये रात्रिं मृगयार्थमुदयने
निष्क्रान्ते तदीया पत्नी वासवदत्ताऽवन्तिराजपुत्रीं ग्रामराशेन दग्धा, तस्मिन्नेवा-
वसरे तासुद्वर्तुमिच्छन्तदर्थं कृतप्रयत्नं सचिवो यौगन्धरायणोऽपि बहौ निपत्य
ग्रामशेपतामगात् । मृगयातः प्रतिनिवृत्तेन राज्ञैतदवलुब्धं सहसा तत्रैव प्रागान्वरि-

त्यक्तुमैष्यत, पर मन्त्रिभिर्महता यत्नेन निवारितो मुहुर्मुहुर्मोहमुपगतो रुमण्वता प्रकृतिमापाद्यत । विरहोद्दीपकत्वेन तत्र तस्यावस्थानमनुचितमिति ततोऽन्यत्र स राजा मन्त्रिभिरभियतेति । इत्थमभिधायाऽऽपृच्छ च गते ब्रह्मचारिणि यौग-
न्धरायणोऽपि प्रार्थनोत्तरं समधिगम्याऽन्यनुज्ञां ततः प्रतस्थे । पद्मावती च ताप-
स्याः सकाशात् सहशपतिलामरूप शुभाशीर्वचनं लब्ध्वा समासन्ने सायङ्काले सप-
रिवारा सवासवदत्ता च भेजे निजमावासम् ।

द्वितीयाङ्के--

पूर्वं चेटीद्वारा पद्मावत्या नाधवीलतामण्डपपादवं कन्दुकक्रीडापरत्वं ससूच्य
ततः सवासवदत्तापरिवारायास्तस्याः परिश्रान्ताया क्रीडावसाने सञ्जाते प्रसङ्गत-
पद्मावतीवामवदत्तयोः संलापे 'परकीयाविव ते हस्तौ, वरमुखं पश्यामि, भविष्य-
न्महासेनवधु !' इति प्रवर्तमाने, भूयोऽपि चेटीमुखाद्वत्सेदवरस्योदयनस्य गुणानुरा-
गित्वं तस्या कविना प्रकाशितम् । अत्रान्तर एव धात्री प्रविश्य 'आत्रा वत्सरा-
जोदयनाय पद्मावती दत्ता, तेन च वाचाऽङ्गोद्धृते'ति समसूचयत् । द्वितीयया
चेट्या प्रविश्य विवाहकार्यमधैव भावीति गमनाय त्वरायां कृतायां सर्वासां ततो
गमनमन्तःपुरमुद्दिश्याऽभवत् ।

तृतीयाङ्के--

सर्वस्मिन् पद्मावतीपरिजने तदीयविवाहमङ्गलोत्सवसम्पादनव्यग्रे सति तत्रा-
वसर एका चिन्तासन्तानतान्ता वासवदत्ता ततोऽपसृत्य मनोविनोदनार्थं प्रमदव-
नमेत्य यावत्किञ्चित्कालं तिष्ठति, तावदेका चेटी दुष्पाण्यभीष्टान्यवचित्य तामेव
वासवदत्तामन्विष्यन्ती तत्रागत्य स्वस्वामिन्या कौतुकमालयप्रथनरूप निदेशं तेन
सहैव जामातुर्मणिमयवेदिकायां स्नानार्थमुपस्थितिं च निवेदयति । तां च तत्र कौ-
तुकमालयप्रथने लग्नामपरा चेटी प्रविश्य त्वरयते माला गृह्यत्वा च सह पूर्वयाऽप-
क्रामति । वासवदत्ता पुनश्चिन्तयन्ती दुःखविनोदनोपायमन्य कञ्चिदलभमाना शय-
नमेव शरणीकर्तुं निर्गच्छति ।

चतुर्थाङ्के--

विदूषक क्रमेणोपनत राजविवाहं सूचयंस्तेनात्मन आनन्दाधिक्यं प्रकाश-
यन्नपि भुक्तस्य सु-दृष्ट परिपाकाभावज विषाद सखीभाषणे दर्शयति । आवन्तिका-
रूपया वासवदत्तया सह पद्मावती सपरिवारा समेत्य प्रमदवनं, दास्या ग्रेफालिका-

कुसुमावचनमीपकारित्वा राजो मनोविनोदनार्थं भूयतानि कानिचिदवाग्रेष-
यत् । प्रमत्तेनार्थपुनस्य त्रिपये प्रवृत्ते राजगते वासवदत्तागुणाभिलाषित्य स्फुटीम-
वति । माधवीकृतामण्डपमयी पद्मावतीपरिमर्षणपरगो राजो विदूषकस्य च पर-
स्परालापप्रमत्तेऽपि पद्मावत्या सर्वतः प्रियत्वेऽपि न निष्मर्तुं शक्यते सा वासव-
दत्तेति राजोक्तिमभिज्ञाय तस्मिन्नपसरे शोकोद्भवां नयनाधुधारां प्रमार्जयितुं
जलमानेतुं गते विदूषके समुपस्थिताया च मयीवचनादिभिः पद्मावत्यां तम पुन-
रुपस्थिते विदूषके नयनाश्रुकारणं पुनपरागजनितं निषेधं राद्ध्यै राजमुत्प्रक्षालनं
तथा कारयित्वा सूचयति प्रमत्तोचितं मगधराजोपमर्षणं विदूषक । राजा चाङ्गी-
कुर्वन्तदर्थं प्रयतते ।

पञ्चमाङ्के—

पद्मिनिका नाम समागत्य चेदौ पद्मावत्या शिरोपेदनां वासवदत्तां निवेदयितुं
मधुकरिकामात्मन सहचारिणीं प्रेरयन्ती वृत्तमिदं विदूषकमुपेन राजानमावेदयितु-
कामा विदूषकमन्विष्योपलभ्य समसूचयत् । वासवदत्ताऽनुचिन्तनव्याकुलो राजा
ऽपि विदूषकमुखात्पद्मावतीमस्वस्यामवगच्छस्तेन समं समुद्रगृहं नाम पद्मावती-
शयनगृहमापन्नस्तत्र तामनुपलभ्य तत्प्रतीक्षया शयने तत्रैवोपाविशत्, निद्रि-
सुश्च निद्रापनोदनाय स्वाज्या विदूषकप्रस्तुते कथाप्रसङ्गं षड्जयिनीनामश्रवणादु-
द्बुद्धवासवदत्तास्मृतिस्तामनुचिन्तयन्नेव निद्रावशत्वं गतवान् । राजानं निद्राव-
शमालक्ष्य विदूषकोऽपि ततः प्रातिष्ठत् । अत्रान्तरे पद्मावतीवार्ताधिगमेन तत्रा-
गतायां वासवदत्तायां वस्त्राच्छन्नविषदे राजनि पद्मावतीभ्रमेण तत्रैव शयनस्थानं
उपविशन्त्याम्, वासवदत्तास्मृतिसन्तानमहिम्ना तद्विषयमेवोद्दिश्योत्स्वप्नाय
मानं प्रियं राजानं क्षणं तदुचितोत्तरैः सम्भाव्य शयनाऽधोलम्बितं प्रियस्य कं-
शय्यायामवस्थाप्य स्वरूपप्रकटनमयात्ततः प्रतिष्ठमानायाम्, तत्करस्पर्शतिप्रबुद्धो
राजा त्वरितं गच्छन्तीं तामस्फुटमवलोक्यापि वासवदत्तामेव दृष्टं सम्भावयन्तत्रा-
गतेन विदूषकेण समं तत्स्वप्नसम्बद्धं वासवदत्ताविषयकमेव क्षणं वार्तालाप-
कुर्वन्, सहसा तत्र समागतान्महाराजदर्शकप्रेषितात्काञ्चुकीयात् 'बुद्धोचितसाध-
नेषु सकलेषु सम्पन्नेष्वधुना राज्यापहारिणं सपत्नमारुणिं प्रत्यभियातव्यं भवते'-
त्युपलब्धमन्देशं सोत्साहप्रदर्शनं तदर्थमेव ततः प्राचलत् ।

षष्ठाङ्के—

विजयश्रियाऽलङ्कृतस्योदयनस्य राजोऽभिनन्दनपूर्वकं कुशलाऽनुयोगसहकृत

तत्कालोचितं सन्देशं स्वामिनोरङ्गारवतीमहासेनयोः सूचयितुं वत्सराजमुपगन्तु-
मिच्छन्तौ धात्री काञ्चुकीयश्च राजभवनद्वारं गतवन्तौ । वत्सराजे च वासवदत्तीय-
घोषवतीवीणाऽधिगमेन प्रियाविरहशोकसागरे मज्जति तन्निवेदनाऽनवसरेऽपि
वासवदत्ताविषयकमेव निवेदनं तदीयमाकर्ण्य प्रतीहारो राजाऽन्तिकं तौ नेतुमन्व-
मन्यत । राजा च प्रतीहारीमुत्प्रेन दूतयोस्तयोस्वस्थितिवृत्तान्तमाकर्ण्य तदागम-
नात्पूर्वमेव पद्मावतीं तत्रोपास्थापयत् । 'किं नाम सन्दिष्ट स्या'दित्येवं चिन्तय-
त्येव पद्मावत्या समं भूपती, तदाज्ञानुसारं समुपस्थाय काञ्चुकीयेन कुशलप्रश्न-
पूर्वकं श्रीमन्महासेनेन कृतं विजयाभिनन्दनं श्रावितम् । धात्र्याऽपि समुपस्थितया
कुशलानुयोगपुरं सरम् 'पूर्वमुज्जयिनीं प्रयातेन त्वया समं वासवदत्तां विवाहवि-
धिना संयोजयितुमिच्छया त्वां सखासवदत्तं ततः स्वां पुरीं प्रस्थितमभिलक्ष्य
चित्रपटाऽऽलिखितचित्रयोर्युवयोर्विवाहं कृत्रिमं सम्पादितं आवाभ्यामिति देव्याः
सन्देशं निषेधं चित्रपटौ समर्पितौ । पद्मावती च वासवदत्तायाश्चित्रमिदं स्वान्ति-
कन्यस्ताऽऽवन्तिकावमानाकारं पश्यन्ती तद्विषये शङ्कमाना राज्ञश्चित्रे तदाकार-
सवादोपलम्भेन यथार्थाकारत्वेनाऽनुमितां चित्रविन्यस्तां वासवदत्तामेव न्यासभूता
तामावन्तिकां मनसा निर्धार्य तद्विचारमग्ना सती तर्कितैतद्भावस्य राज्ञाऽनुरोधेन
'केनापि ग्राह्यणेन स्वात्मनो भगिन्येका प्रोषितमर्तुका मत्सन्निधौ न्यासीकृता
स्वाकारविषये चित्रेणाऽनेन सवदती'ति रहस्यमुद्घाटयाम्भूव । समुचितेऽस्मिन्न-
चसरे न्यासमात्मनो ग्रहीतुं तत्रोपस्थिते यौगन्धरायणे, 'ग्राह्यभगिनी सा वास-
वदत्ता भवितुं नादृती'ति पूर्वं सम्भावितवतो वत्सराजस्यापि तदानीमन्तिके समु-
पस्थापितायास्तस्या स्वरूपाकलनेन सज्जातायां तत्र महासेनपत्नीत्वसम्भावना-
याम्, धात्रीकाञ्चुकीययोः साक्षित्वे राजानुमतिकारितन्यासप्रत्यर्पणकाले तत्स्व-
रूपदर्शनाद् 'वासवदत्तैवेयमिति'त्येवं धात्री ध्वनमुदीरयाञ्चकार । राजा तु तद्वचनं
निशमयन्निजाजयाऽपनीतावगुण्ठनां तां प्रियतमां वासवदत्तामेव पश्यन् यौगन्ध-
रायणं तां नेतुं न्यपेधत् । तदानीमवसरमुद्गीक्ष्य यौगन्धरायणः कपटवेषमपनीय
स्वरूपं तथ्यमात्मनः प्रकटयस्तदौपयिकरहस्यार्थनिवेदनेन तत्र स्वापराधसम्भाव-
नया स्वामिन् राजानं तदर्थं क्षमां प्रार्थयत् । राजाज्ञया च यौगन्धरायणेन स्वकर्तृ-
कवासवदत्तापनयनतन्न्यासीकरणकारणे प्रतिपादिते राजकृतेन सर्वेषामुज्जयिनीग-
मनप्रस्तावेन समं भरतवाक्यं प्रदर्शयन् कविनाटकीयमखिलं संविधानकं सुचारु-
रूपेणोपसद्वत्तवानिति ।

स्वप्नवासवदत्त का कथासार ।

श्रीमान् भाग्य कवि ने अपने समय में प्रसिद्ध ऐतिहासिक कथानक का आधार लेकर यह स्वप्नवासवदत्त नामक नाटक रचा । यह कथा छन्दोगद्वय दृष्टक्यामञ्जरी तथा कथामरित्यागर नामक संस्कृत ग्रन्थ में उपलब्ध है । भगवति कवि का उत्तर—रामचरित जैसे महावीर—चरित का उत्तरार्ध है वैसे ही प्रकृत नाटक भी उक्त कवि के प्रतिज्ञा—योगन्धरायण का उत्तरार्ध प्राप्त होता है । इस नाटक के प्रत्येक यम का कथाभाग 'कथामार' नाम में संक्षेप में प्रियर्थियों के उपयोग के लिये यहाँ दे दिया जाता है । प्रकृत दृश्यकार महाकवि का परिचय आदि जो कुछ उल्लेखनीय है, वह सब भूमिका में लिखा गया है, वहीं से प्र-
लीजिये । इतना कह कर कथामार प्रारंभ किया जाता है ।

प्रथमाङ्क—

पहले पहल सूत्रधार आकर बलरामजी की भुजाओं से लोगों का पालन रूप आशीर्वाद कह कर युक्ति से नाटक के प्रधानपात्र उदयन, वासवदत्ता, पद्मावती, वसन्तक आदियों की भी सूचना देकर सामाजिकों से कुछ कहना ही चाहता है कि नेपथ्य में मगधराजकन्या के भृत्या द्वारा तपस्वियों के हटाने की सूचना कर आप रगभूमि से चला जाता है । बाद सिपाहियों द्वारा तपस्वियों का हटाना, आवन्तिका के वेप में रहनेवाली वासवदत्ता के साथ उदयन के मन्त्री योगन्धरायण का परिवाजक के वेप में आकर शहर की तरफ वन में भी 'हटो बटो' का अगड़ा सुन अपना इसमें अपमान समझ कर दुःखी होनेवाली वासवदत्ता को समझा बुझाकर बँचुकी के मना करने से सिपाहियों के चले जानें के बाद, आश्रम—निवासिनी महाराज दर्शक की माता महादेवी के पास पहुँच कर प्रणाम कर आशीर्वाद पाकर घर के लिये लौटती हुई भी आज महाराज की भगिनी पद्मावती इस तपोवन में ठहरेंगी इस ग्यहर को पाकर, और 'यही पुष्प कमल आदि ज्योतिषियों द्वारा निश्चित महाराज उदयन की भावी स्वामिनी है' इसे हृदय में विचार कर, अपना काम इससे निरुत्तेगा ऐसा समझते हुए, तपस्वी को प्रणाम कर उससे वहाँ रहने को अनुज्ञात हुई—तपस्वियों की इच्छित वस्तु कमंडल आदि देने की इच्छा रख कर घोषणा करवाने वाली—पद्मावती से मौजू जान कर अपनी बहन का नाता वासवदत्ता ने जोड़ उसका कुछ दिनों तक छिपा तौर से वहाँ पद्मावती के हाथ रक्षा का मार सौंपना चाहते हुए योगन्धरायण

ने उस विषय की प्रार्थना की । उसने भी उसे मान लिया । वासवदत्ता को सौंप कर यौगन्धरायण जाना ही चाहता था कि एक ब्रह्मचारी आकर विश्राम कर आतिथ्य पाता है, अनन्तर पूछे जाने पर कहता है कि—‘वत्सदेश में एक लावा-
णक गांव है, वहां पर वेदों का अर्थानुसंधान करते हुए मैं रहता था । एक दिन वहाँ के राजा उदयन के मृगया के लिये जाने पर गांव में आग लगने से अव-
न्तिराज की तनया रानी वासवदत्ता जल गई, उसी समय रानी को बचाने की कोशिश में पड़ कर यौगन्धरायण भी उसी आग में जल कर स्वाहा हो गया । शिकार से लौटने पर जब राजा को इसका पता चला, तो एकाएक उन्होंने उसीमें प्राण देना चाहा, पर मन्त्रियों ने बड़े प्रयत्न से उन्हे रोका । बाद में वार २ मूर्छित होते थे, किंतु रुमण्वान् मन्त्री के प्रयत्न से ठिकाने पर आये । राजा का वहाँ रहना विरह को बढ़ानेवाला अत एव अनुचित जान मन्त्री उन्हें अन्यत्र ले गये । ऐसी दशा में मैं भी वहाँ से चला पड़ा’ । इतना कह आज्ञा लेकर ब्रह्मचारी के चले जाने पर यौगन्धरायण ने भी जाने की प्रार्थना कर पद्मावती से आज्ञा पा ली और वहाँ से वह भी चला गया । पद्मावती ने तापसी से अनुरूप पति की प्राप्ति का आशीर्वाद प्राप्त कर अपने सब परिवार तथा वासवदत्ता के साथ श्राम होने के कारण निवास स्थान की ओर प्रस्थान किया ।

द्वितीयाह्निक—

आरम्भ में एक दासी आती है और पता लगाकर ‘माधवीलतामण्डप के पास पद्मावती गेंद खेल रही है’ इसे सूचित करती है । अनन्तर सपरिवार पद्मावती और वासवदत्ता के गेंद के खेल से थक जाने के कारण उस खेल के खतम करने पर, धीरे २ आपस की बात बात में ‘तुम्हारे हाथ पराये से, वर मुख का देखती हूँ, महासेन की होने वाली बहू’ इत्यादि वासवदत्ता द्वारा पद्मावती की चुटकियां ली जा रही थी कि इसी प्रसंग में दासी ने अपनी मालकिन का वत्सराज उदयन के गुणों पर मुग्ध होना प्रकाशित किया । इसी बीच में पद्मावती की उपमाता आकर सूचित करती है कि—पद्मावती का उदयन के साथ विवाह पड़ा हुआ और उन्होंने वाङ्मनिय भी कर लिया । बाद दूसरी दासी आकर ‘आज ही विवाह की शुभ घटी है, अत शीघ्रता करिये’ ऐसा कह कर ह्वरा करने लगी । तब सभी लोग अन्त पुर चले गये ।

तृतीयाङ्क—

पद्मावती के विवाह की गुशियां मनाने में लोग निमग्न थे—ऐसे अवसर पर थकेली चिन्ता में डूबी हुई वासवदत्ता मन खलाने के लिये नजर—बाग में कुछ काल तक भा बैठी । एक दासी कुछ अभीष्ट फूलों को चुन कर गोजों हुई वासवदत्ता के पास पहुँची और उसने महारानी की या आजा मुनाई कि, मंगल—माला को जल्दी गूँथ देना, क्योंकि जामाता नहा रहे हैं । वासवदत्ता माला गूँथ रही है कि इतने में दूसरी दासी आकर और जल्दी फाकर माला लेकर पहली दासी के साथ निम्न जाती है । वासवदत्ता फिर चिंतित हो अगर कोई उपाय न पाकर सोने के लिये जाती है ।

चतुर्थाङ्क—

क्रम से विदूषक उदयन—विवाह में आनन्दित होते हुए भी अपच के कारण आत्मीय दुःख को सभी के भाषण में प्रकट करता है । पद्मावती अपनी दासी और वासवदत्ता के साथ नजर—बाग में जा पहुँचती है, दासी—द्वारा कुछ शेटा लिका के फूलों को चुनवाती है, बाद कुछ प्रियतम के मनो—विनोदार्थ बिलो हुए पड़े रहने देती है । फिर धीरे २ घातचीत के छिट जानेपर वत्सराज उदयन क गुणों में पद्मावती का प्रेम प्रकाशित होता है । माधवी—लता—मडप के पास पद्मावती को खोज में आये हुए राजा तथा विदूषक के परस्परालाप में 'पद्मावती सब गुणों से प्यारी होने पर भी वासवदत्ता की स्मृति नहीं जाती' इत्यादि शब्द राजा के मुख से निकलते हैं । इसी प्रसङ्ग में राजा की आँखों से आँसू निकलते हैं, विदूषक मुख धोने के लिये पानी लाने जाता है । वासवदत्ता आदि यों के कहने से पद्मावती राजा के निकट जाती है और विदूषक के आनेपर उससे राजा के आँसू का कारण पूछती है । विदूषक फूलों की धूलि का गिरना बता कर रानी—द्वारा राजा का मुख धुलवा कर समय—सूचकता के साथ मगध-राज के पास चलना राजा को आवश्यक बताकर उसके लिये उत्साहित करता है । और राजा भी वहाँ जाने के लिये उद्यत होते हैं ।

पञ्चमाङ्क—

पद्मिनिका नाम की दासी आकर पद्मावती के सिर—दर्द की खबर वासवदत्ता को देने के लिये मधुकरिका नाम की अपनी सखी से कहती है और विदूषक

के द्वारा राजा को भी इस बात का पता देने के लिये विदूषक को खोज तथा पाकर उसको इस विषय की सूचना देती है । वासवदत्ता के चिन्तन से व्याकुल राजा भी विदूषक से पद्मावती की अस्वस्थता का वृत्तान्त पाकर उसके साथ समुद्रगृह—नामक पद्मावती के शयनागार में गये और वहाँ पद्मावती को न पाकर उसकी प्रतीक्षा में उन्नी शय्या पर बैठ गये । बाद सोना चाहते हुए उन्हें, नौद को रोकने के लिये अपनी आज्ञा से विदूषक के छेड़े हुए कथा प्रसङ्ग से उज्ज्विनी का नाम सुन, वासवदत्ता का स्मरण फिर हो उठा और उसी विचार में नौद भी आगई । राजा को निद्रावश हुए देखकर विदूषक भी वहाँ से चला गया । इस अवसर पर पद्मावती का हाल पाकर वासवदत्ता वहाँ आई और वस्त्र से आवृत-शरीर-वाले राजा को पद्मावती समझ उसी शयन पर बैठ गई । तथा वासवदत्ता-स्मरणवासना की माहमा से उसी विषय का स्वप्न देख बह्मच्छाते हुए राजा की तदुचित दृष्टि से क्षणभर सम्भावना कर, शय्या के नीचे लटकने हुए प्रिय के हाथ को शय्या पर रख अपने स्वरूप के प्रकाशित होने के डरसे वहाँ से चली गई । उस के हाथ का स्पर्श पाकर राजा उठे और त्वरा से जाती हुई उसे स्पष्ट रूप से न देख कर भी वासवदत्ता ही समझे । बाद वहाँ उपस्थित हुए विदूषक से उसी स्वप्न के विषय में वार्तालाप करने लगे और एकाएक आये हुए महाराज दर्शक के भेजे कञ्चुकी से 'युद्ध की सब तैयारियाँ हो गई हैं, अब आप अपने राज्य का अपहरण करनेवाले आरुणि नामक शत्रु पर चढ़ाई करिये' इस प्रकार सन्देश पाकर युद्धोचित हत्साह दिखलाते हुए युद्ध के लिये वहाँ से चल पड़े ।

पट्टाङ्क—

विजय पाये हुए राजा के अभिनन्दन तथा कुशल-प्रश्न के साथ, महाराज महासेन और महारानी अङ्गारवती के दिये हुए उस समय के योग्य सन्देश की सूचना करने के लिये कञ्चुकी और घाई राज-महल के द्वार पर पहुँचे । वासवदत्ता की घोषवती नामक वीणा पाने से प्रियाविरह-रूपी शोकसागर में राजा के मग्न रहते, खबर करने का मौका न होते हुए भी 'वासवदत्ता के विषय का ही कुछ निवेदन करना है' ऐसा सुन प्रतीहारी उन्हें राजा के पास ले जाने में सहमत हुई । प्रतीहारी के मुख से उन दो दूतों की उपस्थिति का वृत्तान्त सुन उनके आने से पहले ही राजा ने पद्मावती को वहाँ बुला लिया । 'क्या सन्देश भेजा होगा' इस प्रकार राजा और रानी पद्मावती सोच ही रहे थे कि राजा की आज्ञा

से उपस्थित हो कञ्चुकी ने मालिक की तरफ से कुशल प्रश्न करते हुए विनयी-
 अभिनन्दन सुनाया । धाई भी वहाँ उपस्थित हुई और महारानी के किये हुए
 कुशल-प्रश्न के साथ 'जय तुम उज्जयिनी आण तय तुम मे वासवदत्ता का वि-
 कराना हम लोग चाहते थे, किन्तु वासवदत्ता के साथ तुम्हें अपने नगर में
 देण तुम दोनों का चित्र चित्र-पट पर चित्रा कर नकली विवाह कराया' एवं
 मन्देश निवेदन कर उस धाई ने वे दो चित्र राजा को समर्पित किये । पद्मावती-
 वासवदत्ता के इस चित्र का, अपने पास धरोहर के रूप में रखने हुई आवन्तिका
 की आकृति के समान, समझ कर उस विषय में शङ्का करती हुई, राजा के
 चित्र ठीक उनके आकार में मिलता देण 'यह वासवदत्ता का चित्र भी वासवदत्ता
 के आकार में मिलता होगा' ऐसा अनुमान करती हुई, उस आवन्तिका को वास-
 वदत्ता ही हृदय से निश्चित कर उसी विचार में मग्न हो गई । उसको विचार
 मग्न देख राजा ने उसका कारण पूछा । बाद उसने राजा के अनुरोध से 'कि-
 न्नाह्वय ने पति से वियुक्त अपनी बहन को मेरे पास धरोहर रक्खा है, वह इस
 वासवदत्ता के चित्र से मिलती जुलती है' इस रहस्य को बतला दिया । अर्द्ध-
 समय देख धरोहर रखी हुई अपनी बहन को लेने के लिये यौगन्धरायण वहाँ आ
 पहुँचा । राजा 'ब्रह्मण की बहन यह वासवदत्ता हो नहीं सकती' ऐसा समझते थे
 किन्तु बाद वहाँ लाई हुई उसके स्वरूप का पता पाकर 'यह वासवदत्ता ही है'
 ऐसा उन्हें विदवास होगया । धाई और कञ्चुकी को साक्षी बनाकर राजा की
 अनुमति से वह धरोहर उसके मालिक को लौटाई जाने लगी, उस समय उसका
 रूप देखकर 'यह तो वासवदत्ता है' ऐसा धाई बोल उठा । राजा ने इस घटन की
 सुन अपनी आज्ञा से उसका घूँघट हटवाया और इसे अपनी प्रिया वासवदत्ता
 ही देख यौगन्धरायण को उसके लेजाने से रोका । उस समय मौका देखकर यौग-
 न्धरायण ने अपना बनावटी बेप हटाकर असली स्वरूप प्रकाशित कर उस विषय
 के रहस्य का उद्घाटन किया और अपना अपराध समझ स्वामी से उसके लिये
 क्षमा माँगी तथा राजा की आज्ञा से, वासवदत्ता को राजा के पास से हटाने
 और पद्मावती के पास धरोहर रखने का कारण बतलाया । इसके अनन्तर राजा
 के किये हुए सब के उज्जयिनी जाने के प्रस्ताव के साथ भरत-वाक्य दिखला कर
 कवि ने सुचारु-रूप से नाटकीय विषय को समाप्त किया ।

॥ श्री. ॥

सुभाषितप्रन्थेषु भासकर्तृकतया समुद्धृताना

पद्यानां सूची ।

अस्या ललाटे रचिता सखीमिविभाव्यते चन्दनपत्रलेखा ।

आपाण्डुरक्षामकपोलभित्तावनङ्गपाणव्रणपट्टिकेव ॥

कपोले मार्जारी पय इति करांस्लेढि शशिन -

स्तस्मिन्निद्रप्रोतान् विसमिति करी सङ्कलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो ! विप्ललयति ॥

तीक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाऽक्षिराद्यो

मृद्ग रुस्त्यजति मित्रमिवाऽह्वयत् ।

तोयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तमन्त.

कामी दरिद्र इव शोपमुपैति पङ्क ॥

दयिताबाहुपाशस्य कुतोऽयमपरो विधि ।

जीवयत्यर्पित कण्ठे मारयत्यपवर्जित ॥

पेया मुरा प्रियतमामुखमीक्षणीयं

प्राण स्वभावललितो विकटश्च वेपः ।

येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्त्म

दीर्घायुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणि ॥

शार्ङ्गधरपद्धतौ ।

दग्धे मनोभवतरौ बालाकुचकुम्भसम्भृतैरमृतैः ।

त्रिचलीकृताऽऽलवाला जाता रोमावली बह्वी ॥

प्रत्यासन्नविवाहमङ्गलविधौ देवानां नव्यस्तया

दृष्ट्वाप्ये परिणेतुरेव लिखिता गङ्गाधरस्याकृतिम् ।

उन्मादस्मितरोमलज्जितरसैर्गौर्या बधञ्चिच्चिराद्

वृद्धमोवचनाच्च प्रिये विनिहित. पुष्पाञ्जलिः पातु यः ॥

विरहियनितावक्त्रौपम्यं त्रिभर्ति निशापति—

गलितविभवस्याज्ञेयाऽथ श्रुतिर्मसृणा रयेः ।

अभिनववधूरोपश्चादु करीपतनूनपा—

दमरलजनाश्लेषकूरस्तुषारमयीरण ॥

सदुक्तिकर्णामृतं

कठिनहृदये ! मुञ्च क्रोधं सुखप्रतिघातक

स्त्रियति शिवस्य यातं यातं यमं किल मानिनि ! ।

वयसि तरुणे नेतृशुभं चले च समागमे

भवति कलहो यावत् तावद् चरं । सुभगे ! रतम् ॥

कृतककृतकैर्मायासह्यैस्त्वयाऽस्म्यतिवञ्चिता

निभृतनिभृतैः कार्यालापैर्मयाप्युपलक्षितम् ।

भवसु विदितं नेष्टाहं ते वृथा परिलिखसे

ग्रहमसहना त्वं नि स्नेहः समेन समं गतम् ॥

दुःखार्ते मयि दुःखिता भवति या हृष्टे प्रहृष्टा तथा

दीने दैन्यमुपैति रोपपरुषे पश्य वचो भाषते ।

काळं वेत्ति कथाः करोति निपुणा मत्संस्तवे रज्यति

भाषां मन्त्रिवरः सखा परिजनः सैका बहुत्वं गता ॥

वाक्का च सा विदितपञ्चशरप्रपञ्चा

तन्वी च सा स्तनभरोपचिताङ्गयष्टि ।

लज्जां समुद्ब्रूहति वा सुरतावसाने

हा ! कापि सा किमिव किं कथयामि तस्याः ॥

सुभाषितावल्याम्

यदपि विदुधैः सिन्धोरन्तः कथञ्चिदुपाजितं

तदपि सकलं चारुलीणां मुखेषु विलोक्यते ।

सुरसुमनसः आसामोदे शशी च कपोलयो—

रमृतमभरे तिर्यग्भूते विषं च विहोचने ॥

सुक्तिमुक्तावल्याम्

॥ श्रीः ॥

स्वप्नवासवदत्तीयानां पात्राणां परिचयः ।

सूत्रधारः	—	नाटकसञ्चालकः ।
भट्टौ	—	पद्मावतीसेवकौ ।
यौगन्धरायणः	—	राज्ञः प्रधानमन्त्री ।
वासवदत्ता	—	{ राज्ञः प्रधानमहिषी, आवन्तिकावेष- धारिणी प्रद्योतराजकुमारी च ।
काञ्चुकीयः	—	{ अन्तःपुरस्थो भृत्यः महाराजदर्शकस्य, महाराजमहासेनस्य रैभ्यनामा च ।
चेटी	—	पद्मावतीपरिचारिका ।
तापसी	—	काचिदाश्रमस्था स्त्री ।
पद्मावती	—	राज्ञो द्वितीया महिषी ।
ब्रह्मचारी	—	कश्चिच्छात्रो लावाणकग्रामवासी ।
धात्री	—	{ (उपमाता) पद्मावत्याः, वासवदत्तायाश्च वसुन्धराख्या ।
विद्रूपकः	—	वसन्तको नाम राजमित्रम् ।
राजा	—	उदयनो नाम वत्सदेशाधिपतिः ।
पद्मिनिका मधुकरिका	{ —	पद्मावत्याः सेविके ।
प्रतीहारी	—	द्वारपालिका विजयाख्या ।

कथाप्रसङ्गोद्धृतनाम्नां पात्राणां परिचयः ।

अङ्गारवती	—	अवन्तिराजमहिषी वामवदत्ताजननी
अवन्तिसुन्दरी	—	काचन यक्षी ।
आरुणिः	—	उदयनस्य दास्युः ।
कुल्लरिका	—	पद्मावत्याः सेविका ।
गोपालकः	—	प्रद्योतस्य पुत्र ।
दर्शकः	—	मगधदेशाधीश्वरः ।
पालकः	—	प्रद्योतस्य द्वितीयः पुत्र ।
पुष्पकः	—	आदेशिक ।
प्रद्योतः	—	महासेनाभिधोऽवन्तीश्वरः ।
ब्रह्मदत्तः	—	काम्पिल्येश्वर ।
भद्रकः	—	आदेशिक ।
महादेवी	—	मगधराजमाताऽऽश्रमवासिनी ।
रुमण्वान्	—	{ वत्सदेशस्य सेनापति , { राज्ञो मन्त्री च ।
विरचिका	—	उदयनस्य काचित्प्रेयसी ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभासप्रणीतं

—ॐ— स्वप्नवासवदत्तं —ॐ—

नाम

नाटकम्

प्रबोधिनीव्याख्यया हिन्दीभाषानुवादेन च सहितम् ।

[नान्द्यन्ते तत प्रविशति सूत्रधार ।]

श्रीमद्दिल्लीवेष वर्हविभूष करोलसदनुपम् ।

शरण गुञ्जाहार पर प्रकाश प्रपद्यतां चेत ॥ १ ॥

सविदानन्दजनन वन्दे किमपि तुन्दिलम् ।

प्रत्यूहव्यूहदमन धाम सिन्दूरसुन्दरम् ॥ २ ॥

तत्र भवान् भासकविलोकानुरञ्जनाय 'स्वप्नवासवदत्ता'ख्य नाटक प्रारिप्सु-
भूमिकामारचयति—नान्द्यन्ते तत इत्यादिना । तत्र तावत् नाटक नाम "नाटक
ख्यातवृत्त स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलासद्वर्धादिगुणवद् युक्त नानाविभूतिभि ।
सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् ।" इत्यादिसाहित्यदर्पणोक्तलक्षणलक्षि-
तम् । प्रारम्भे हि विघ्नविघातकप्रयोजन मङ्गलं नितरामावश्यक नाटकीयरचना-
नियमप्राप्त च कर्तव्य प्रथममुद्दिशन् कवि'नान्दी'ति समारब्धवान् । तत्र का नाम

धन्तौ श्रीगणनाथ को प्रणतभक्तपरिपाल ।

सुसप्नवासवदत्त की भाषा करहुँ रसाल ॥

(मङ्गल—गानवादन के बाद सूत्रधार का श्राना)

सूत्रधारः—

उदयनवेन्दुसवर्णावासवदत्तावलौ बलस्य त्वाम् ।

नान्दी ? नन्दयति हर्षयति देवादीनिति नान्दी, स्तुतिरूपेत्यर्थः । तस्याथ लक्षणं मुक्तवान् दर्पणे विश्वनाथः—“आशीर्वचनसयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देव द्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति सज्जिता ॥” इति । तस्या अन्ते समाप्ती, नान्दी विधानानन्तरमित्यर्थः । तत् इति । नान्द्या च नेपथ्य एवावसिताया, तत् तस्मात् स्थलात् नेपथ्यादिति यावत् । अथवा ततो नाम नान्दीविधानाऽव्यवहितोत्तरकाल इति । तसिलप्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थाश्रयणम् । प्रविशति रङ्गमञ्च समागच्छति । कस्यात्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—सूत्रधार इति । सूत्रधारस्तु नाटकीयपदार्थानुष्ठानसविधानाकार्यनिर्वाहकुशलः । सूत्र नाटकवीर्यं तत् वारयति वहति उपन्यस्यतीत्यर्थः । तथाच तल्लक्षण केनाप्येवमभिहितम्—“नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं स्यात् सवीजकम् । रङ्गदेवतपूजाकृतं सूत्रधारोद्बोधितं ॥” इति ।

नाटके सर्वत्रैव यस्योक्तिः प्रदर्शनीयत्वेनाभिमतता भवति तदुल्लेखपुरःसरं केवलमेवं(—)वक्ररेखारूपं चिह्नं तत्पुरस्तात् प्रदीयत इति तेन तदुक्तिर्ज्ञेया । यथा सूत्रधार—इति । सूत्रधार कथयतीति तदर्थः ।

सूत्रधारेण स्थापकेन वा वस्त्वादिनिर्देशः कार्य इति नाटकनियमस्यावद्याभ्युपगम्यत्वेन “सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा” इत्युक्तदिशा प्रधानपात्रनामधेयसूचनपुरःसरं मङ्गलं निबध्नन् निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामः कविः पदविन्यासकौशलेन सूत्रधारद्वारा पात्रोपक्षेपरूपं वस्त्वशनिर्देशं समाचरति—उदयेति । उदयनवेन्दुसवर्णौ, उदये उदयकाले यो नवो नूतनो बाल इति यावत् इन्दु चन्द्रमा तेन समानो वर्णो ययोस्तौ औदयिकचन्द्रसदृशकान्तिमन्तौ, आसवदत्ताऽवलौ आसवेन मद्येन दत्तमुत्पादितमवलं बलाभावोऽलसता यान्यामेवम्भूतौ मद्यपानजनितशैथिल्यभावभाजौ, पद्मावतीर्णपूर्णां, पद्मस्य कमलस्य अवतीर्णमवतारः, भावे क्तः, तेन पूर्णा परिपूर्णां कमलरूपेण समुपस्थितौ कमलतुल्यौ कोमलावित्यर्थः, वसन्तकम्पौ, वसन्त

सूत्रधार—तत्काल उदित होनेवाले चन्द्रमा के सदृश कान्तिवाली, मदिरापान से आलस

पद्मावतीर्णपूर्णे वसन्तकम्रौ भुजौ पाताम् ॥ १ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये ! किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते ! अङ्ग ! पश्यामि ।

इव कम्रौ मनोहरौ शोभावहत्वात्, बलस्य बलरामस्य, भुजौ बाहु, 'भुजबाहु प्रवेष्टो दो'रित्यमर, त्वा नाटकावलोकनकुतूहलेनोपस्थित सामाजिकवर्गमित्यर्थ, पातां रक्षताम् । पातेर्लोटे प्रथमपुरुषद्विवचने रूपम् । कवे पदरचनाचातुर्यविधया उदयन-वासवदत्ता-पद्मावती-वसन्तकानां मुख्यपात्राणां सूचनादत्र मुद्रालङ्कार । तल्लक्षण च—"सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरं पदै" । इति । आर्यावृत्तमिदम् । तल्लक्षण यथा श्रुतबोधे—"यस्या पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥" इति ॥ १ ॥

इदानीं सूत्रवार प्रवानपात्रनामधेयसूचनसहचरित मङ्गल निबध्य प्रकृत-नाटकीयकथावस्तुसूचनोपक्रम प्रतिजानान आह—एवमिति । आर्यमिश्रान् कुलशीलाचार्यगुणसम्पन्नान् श्रेष्ठान् सामाजिकानित्यर्थ, एव बुद्धिस्थेन वक्ष्यमाणेन वा प्रकारेण, विज्ञापयामि निवेदयामि । नाटकावलोकनकौतूहलेन समुपस्थितानां सामाजिकसहृदयानाम् अभिधास्यमानविवया मनोऽनुरञ्जयामीति भाव । तदानीमेव नेपथ्ये स्ववर्गीयजनोत्थापित कमपि शब्दविशेष निशम्य तदर्थं जानन्नप्ययमज्ञान-मभिनयति—अये इति । आश्चर्याभिनयसूचकमव्ययमिदम् । किन्तु खलु किं नामेद, किं कारण वेत्यर्थ, मयि सूत्रधारे, विज्ञापनव्यग्रे निवेदनोन्मुखे सति, सामाजिकान् प्रति कथावस्तु विज्ञापयितुं मनसि कृतविचारे सतीत्यर्थ, शब्द इव श्रूयते कुतोऽपि कोऽपि ध्वनिरिवाकर्ण्यते । 'किमीय कीदृशोऽय'मिति विशेषाकारेणाऽनिश्चित कमपि शब्दमह ऋणोमीत्यर्थ । अङ्ग भो, पश्यामि जानामि, दृशोर्ज्ञानार्थत्वादयमर्थ । कुतस्त्य कीदृशोऽय शब्द इति निश्चिनोमीत्यर्थ ।

होनेवाली, साक्षात् कमल के समान भासमान, वसन्तकाल के सदृश सौन्दर्यपरिपूर्ण बलराम (दाऊ) जी की भुजायें आपका (दर्शकों का) रक्षण करें ॥ १ ॥

आप सज्जनों से मेरा यह विज्ञापन है कि—रैं ! यह शब्द, जब कि मैं आप लोगों से कुछ कह रहा हूँ, इसी समय कहाँ से सुनाई पट रहा है । अच्छा देखता हूँ ।

[नेपथ्ये]

(क) उत्सरह उत्सरह अग्या ! उत्सरह ।

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

भृत्यैर्मगधराजस्य स्निग्धैः कन्यानुगामिभिः ।

(क) उत्सरतोत्सरतार्या ! उत्सरत ।

नेपथ्ये तमेव शब्दाकारमाह—उत्सरहेत्यादि । त्रिरुक्तिस्त्वरविशेष योक्तव्यः । उत्सरणमपसरणम् । 'ननु भो ! इतः स्थानात्तूर्णमपसरत । मध्येमार्गं न स्यात्तव्य'मित्येव लोकानामपसारणम् । नेपथ्यं च नाटकीयपात्राणां तत्तद्वेपभूमिकाग्रहणसाधनं स्थानम् ।

पूर्वोक्तं शब्दविशेषं श्रुत्वाह सूत्रधार—भवत्विति । भवतु अस्तु, शब्द इति शेषः । नेपथ्यसमुत्थोऽयमपरोक्षोऽप्यस्तु नाम शब्दः, विज्ञातम् किंविषयकस्यायं शब्द इति मया तर्कितमित्यर्थः ।

तदेवाह—भृत्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहपूर्णैः आप्तैर्विश्वस्तैरित्यर्थः, अत एव कन्यानुगामिभिः, अनुगन्तुं शीलमेपां तेऽनुगामिनः परिचारकाः, 'सुप्यजातौ णिनि स्ताच्छील्ये, इति ताच्छील्ये णिनि, कन्याया कुमार्या पद्मावत्या अनुगामिनस्तं पद्मावतीपरिचारकैरित्यर्थः । उत्सारणाकारिणां भृत्यानां पुरोयायित्वस्यौचित्यादत्र पश्चाद्भ्रमनकारितारूपलक्षणलक्षितेनाऽनुगामिपदेन परिचारकरूपोऽर्थो लक्ष्यते । तेनानुगामिशब्दोऽयं लाक्षणिको मन्तव्यः । अत एव 'कन्यामनुगन्तुं शीलमेपा'मिति नात्र विग्रहः का । मगधराजस्य मगधदेशाधीश्वरस्य दर्शकस्य, 'मगधानां राजे'ति राजान्तात्तत्पुरुषादृच्, भृत्यैः सेवकैः भटैरिति यावत्, तपोवनगत

(नेपथ्य में)

हटो, हटो लोगो, हटो ।

सूत्र०—अच्छा, मालूम हुआ ।

कन्या का अनुयायी मगधराज का प्रिय सेवकवर्ग तपोवन में रहनेवाले सभी लोगों को

धृष्टमुत्सार्यते सर्वस्तपोवनगतो जनः ॥ २ ॥

[निष्क्रान्तः ।]

स्थापना ।

आश्रमस्थ , सर्व सकलो बालवृद्धादि , जनस्तापसलोक , धृष्टं नि शङ्कं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् , उत्सार्यते दूरीक्रियते मार्गमध्यादपसार्यत इत्यर्थः । कर्मणि प्रयोगोऽयम् । उत्सारणायां धृष्टत्वं चात्र मृत्यानां प्रभुनिदेशवशवर्तिनामस्वतन्त्राणां युज्यत एव । पद्मावतीप्रवेशसौकर्योपयोगिनीय तापसजनोत्सारणा भट्टैराचर्यमाणा नेपथ्ये प्रवर्तते, तस्या एव शब्दोऽयं श्रूयमाणोऽस्तीति सूत्रधारस्योक्तेराशयः । अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा श्रुतबोधे—“श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वः सप्तमः दीर्घमन्ययोः ॥” इति ॥ २ ॥

निष्क्रान्त इति । एव भाविनः पात्रप्रवेशः ससूच्य कृतकार्यं सूत्रधारो रङ्गान्निर्गतोऽभूदित्यर्थः ।

स्थापनेति । सूत्रधारकृत प्रस्तावोऽयं, प्रारप्स्यमानस्य कथावस्तुन स्थापनात् , प्रस्तावनापरपर्याया स्थापनेत्यभिधीयते नाट्यशास्त्रकारैः । आमुखमप्येतस्या एव नामान्तरम् । तथाच साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजः—“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिता सलाप यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्यैर्वा प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥” इति । अन्यत्र च प्रस्तावनास्वरूपमित्यमुपवर्णितम्—“विधेर्यैव सद्बलपो मुखता प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥” इति । पञ्चविधासु प्रस्तावनाभिदासु प्रवर्तकाभिधाऽत्र प्रस्तावना । तथाच तल्लक्षणमपि साहित्यदर्पणे—कालः प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् । तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकम् ॥” इति ।

दिठारि मे एदा रदा है ॥ २ ॥

(सूत्रधार जाता है)

प्रस्तावना समाप्तः ।

[प्रविश्य]

भटौ—(क) उत्सरह उत्सरह अय्या ! उत्सरह ।

[तत प्रविशति परिव्राजकवेपो यौगन्धरायण आवन्तिकावेपधारिणी वासवदत्ता च]

यौगन्धरायणः—[कर्णं दत्त्वा] कथमिहाप्युत्सार्यते ?

कुतः—

धीरस्याश्रमसंश्रितस्य वसतस्तुष्टस्य वन्यैः फलैः

मानार्हस्य जनम्य वल्कलवतस्त्रासः समुत्पाद्यते ।

(क) उत्सरतोत्सरतार्या ! उत्सरत ।

साम्प्रत सूत्रवारसूचनानुसारम् उत्सारयतो भटद्वयस्य प्रवेगमाह कवि-
प्रविश्येति । उत्सरहेत्यादि नेपथ्यसमुद्भूतस्य तस्यैव शब्दस्याग्नेडनम् ।तत इति । परव्राजकवेप परिव्राजकस्यैव वेपो यस्य स, कापायवधारी
सन्ध्यासिसदृशवेपवानित्यर्थः । आवन्तिकावेपधारिणी, अवन्तिदेशोद्भवया त्रिया
सदृश वेपं गृहीतवतीत्यर्थः । 'तत्र भव' इत्यर्थे 'काश्यादिभ्यष्टृजिठा' वित्यनेन
काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया अवन्तीशब्दाद् जिठप्रत्यये ठस्येकादेशे जित्वादादि
वृद्धौ स्त्रीत्वे टापि 'आवन्तिके'ति रूपसिद्धिः ।कर्णं दत्त्वेति । श्रोत्र शब्दानुसारिण्या दिशोऽभिमुख कृत्वा, तच्छब्दश्रवण-
मभिनीयेत्यर्थः । कथमिति । हन्त । शान्तेऽस्मिन्नाश्रमेऽपि तपस्विनामनुचित-
मिदमुत्सारणं क्रियत इत्यर्थः ।

'कुत' इति तस्यैव स्वरूपमुपदर्शयति—धारस्येति । धीरस्य गम्भीरस्य

(दो मिपाहियों का प्रवेश)

दोनों मिपाही—हटो, हटो भाइयो ! हटो ।

(तव सन्यासी के वेप में यौगन्धरायण तथा अवन्तीदेश के लोगों के वेप में वासवदत्ता
का प्रवेश)

यौगन्धरायण—(कान लगाकर) क्यों ? यहाँ भी हटाय जा रहा है । क्योंकि—

धीर, आश्रमनिवासी, वन के फलों में समुष्ट, वल्काधारी समान तथा पूजा के योग्य जनों

उत्सिक्तो विनयादपेतपुरुषो भाग्यैश्चलैर्विस्मितः

कोऽयं भो ! निभृत तपोवनामिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया ॥ ३ ॥

स्थिरचित्तस्य इन्द्रियार्थसुखोपभोगनिरपेक्षस्येत्यर्थः, आश्रमसश्रितस्य आश्रम तपोवनं सश्रितस्तस्य 'द्वितीया श्रिते'ति समासः, वसतः निवासः कुर्वतः तपोवनस्थस्येत्यर्थः, वन्यैः वने भवैरुत्पन्नैः, वनशब्दाद् भवार्ये यत्, फलैः, फलपदं चात्र साहचर्यात् कन्दमूले अप्युपलक्षयति, तथाच फलशब्दस्य कन्दमूलफलैरित्यर्थः, तुष्टस्य सन्तोषं प्राप्तस्य, मानार्हस्य मानः सत्कारः तदर्हस्य तद्योग्यस्य आदरणीयस्येति यावत्, चल्कलवत् चल्कलमस्यास्तीति चल्कलवान् तस्य, 'तदस्यास्ती'ति मतुप्, चल्कलवृक्षत्वक्, तां वसानस्येत्यर्थः । तपस्विनो हि वने सुलभैर्वल्कलैरेव स्वा तनूमाच्छादयन्ति । एतादृक्पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य जनस्य तापसलोकस्य, त्रासः समुत्सारणासमुत्थः कष्टः, समुत्पाद्यते उद्भाव्यते, मृत्योरिति शेषः । तपोवनस्थास्त्यक्तसंसारस्तापसाः समुत्सारणपरैर्मृत्यैर्व्यर्थमेव क्लेश्यन्त इति भावः । अथवा प्रभुनिदेशपरतन्त्रैर्मृत्यैः किमपराद्धम्, सर्वोऽयमपराधः प्रभोरेवेति स एव वाच्यः इत्याशयेनोत्तरार्थमाह—उत्सिक्त इति । भो रे इत्यादरसूचनम् । उत्सिक्तः अतिक्रान्तमर्यादः, विनयात् अपेतपुरुषः, अत्र विनयपदं समस्तं युज्यते, विनयात् नम्रताया अपेता अपगता त्रया पुरुषा मृत्युलक्षणा यस्य स उद्धतमृत्यु इत्यर्थः, चलैरस्थिरैः परिवर्तिभिः, भाग्यैरैश्वर्यशालित्वरूपैः, विस्मितो विशेषेण स्मितः अतिगर्वितः, विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यम्' इति कोपाद्विस्मयशब्दस्याश्चर्यार्थकत्वमिव 'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इति कोपग्रामाण्यात् स्मयतेर्दर्पार्थकत्वमपि युज्यते । कोऽयं को नाम प्रभुः, अयमिति सामान्यतो निर्देशात्तत्प्रभुनाम्नोऽनुपादानमत्राऽनादरमेव द्योतयति तस्य । आज्ञया 'उत्सारणां कुरुते'त्येवरूपेण स्वकीयादेशेन, निभृतः शान्तमिदं तपोवनं तापसाश्रममिमं, ग्रामीकरोति अग्रामग्रामं करोति, अभूततद्भावे च्चि, अग्रामरूपमपि ग्रामरूपतां नयतीत्यर्थः । समुत्सारणाऽऽज्ञया विरक्तास्तापसान् मृशं

में भी ग्राम उत्पन्न किया जा रहा है । कौन ऐसा है, जिसके सेवक उद्धत हैं और जो स्वयं अभिमानी तथा अस्थिर भाग्यों पर घमण्ड करता है और अत्यन्त शान्त इस तपोवन को अपनी आज्ञा से गाँव बना रहा है ॥ ३ ॥

वासवदत्ता—(क) अय्य ! को एसो उत्सारोदि ?

यौगन्धरायणः—भवति ! यो धर्मादात्मानमुत्सारयति ।

(क) आर्य ! क एष उत्सारयति ?

क्षोभयन् स्वभावतः शान्तमिदं तपोवनमगान्तेनोद्धतग्राम्यजनप्रायेण ग्रामेण समानं प्रापयन् क एष मदान्वोऽनुचितमाज्ञापयतीति स्पष्टोऽर्थः । अत्र च भाग्यविशेषणीभूते 'चलै'रितिपदेन समम् अर्याचित्याक्षित अपिशब्द सङ्गमनीयः । ततश्चायमर्थः ध्वन्यते—भाग्यानि सदा कस्याप्येकरूपाणि नावतिष्ठन्ते, चक्रवत् तानि परिवर्तन्ते क्रमेण । एष तु किम्प्रभुः साम्प्रतमैश्वर्यमदेनात्मनः विस्मृत्य 'अस्थिरमिदमैश्वर्य' मित्यनवधारयन्नस्थिरैरप्यैश्वर्यसूचकैः स्वीयैर्भाग्यैरित्यभवति । इति महोयानस्तु बुद्धेर्व्यामोह इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—“सूयं श्वैर्मसजस्तता सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥” इति ॥ ३ ॥

ईदृगनुचितं तपस्विनामुत्सारणं सोढुमशक्नुवती 'उत्सारणकारी कस्तावदेव पुरुषः' इति जिज्ञासया वासवदत्ता ब्रूते—अय्येति ।

भवतीति । पूजनीये । इत्यर्थः । त्यदादिगणपठितस्य भवतुशब्दस्य त्रिषा सम्बुद्धिरियम् । भाषातोर्भवतुप्रत्यये स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्प्रत्ययेन तत्सिद्धिः । शत्रन्तस्य भूधातोर्नेदं रूपम्, ततः स्त्रिया 'भवन्ती'ति प्रयोगापत्तेः । 'त्यदादे सम्बोधनं नास्त्युत्सर्गः' इति तु प्रायोवादः । वोजः चात्र तत्सम्बोधनाभावे तादृशप्रयोगप्राचुर्याऽनुपलम्भ एव । भाष्ये तु 'हे स, हे असौ' इति सम्बोधनान्तं पदं दृश्यते प्रयुक्तम् । अतो भवतुशब्दस्य त्यदादिगणपठितत्वेन तत् सम्बुद्धिरियमसङ्गतेति न भ्रमितव्यम् । य इति । उचितकारितारूपाद्धर्मादात्मानं यः पातयन्नेवाऽनुचितोत्सारणकारी पुरुषो विज्ञेय इत्यर्थः । तपस्विनामुत्सारणं नाम धर्मविरुद्धं कार्यम्, अतोऽस्थानेऽस्यायमुद्योगः पापकैफलयेवेति तात्पर्यम् ।

वामवः—आर्य ! यद कोन दया रहा है ?

यौगः—आर्य ! जो अपने को धर्म में दयाता है ।

वासवदत्ता—(क) अय्य ! ण हि एवं वक्तुकामा, अहं वि
णाम उस्सारइदव्वा होमि ति ।

यौगन्धरायणः—भवति । एवमनिर्ज्ञातानि दैवतान्यवधूयन्ते ।

वासवदत्ता—(ख) अय्य ! तह परिस्समो परिखेद ण उप्पादेदि,
जह अञ्जं परिमवो ।

यौगन्धरायणः—मुक्तोज्झित एष विषयोऽत्रभवत्या, नात्र चिन्ता

(क) आर्य ! नह्येव वक्तुकामा, अहमपि नामोत्सारयितव्या भवामीति ।

(ख) आर्य ! तथा परिश्रमः परिखेदः नोत्पादयति, यथायं परिभवः ।

अय्येति । एव वक्तुकामा नास्मि, 'अहमप्युत्सारयितव्या भवामि'त्यस्मि
वक्तुकामाऽहम्' इति सङ्गतिः । वक्तुकामेत्युभयान्वयि । वक्तुः कामोऽभिलाषो
यस्याः सेति तदर्थः । 'तु काममनसोरपी'ति मकारलोपः । नामशब्दः प्रसन्नार्थः ।
'यः क्लिप्तधर्माच्छ्रुतः स एवोत्सारणकारी'ति वक्तुः नोत्सहे, किन्तु 'कदाचिन्मामपि
नायमुत्सारये'दिति शङ्कयैव तद्विषयिणी पृच्छाऽस्ति ममेति वाक्यार्थः । 'मृत्यैर्लोक-
मुत्सारयन्ती पथि याऽहं पुरा गमनसुखमन्वभूवम्, सैवाहमन्येनोत्सारिता कथ-
मीदृशीं तिरस्कियां सहिष्ये' इतीदम् अपिशब्देन सूच्यते ।

भवतीति । अनिर्ज्ञातानि स्वरूपतोऽनवगतानि, दैवतानि देवाः, देवः एव
देवताः देवतैव दैवतम्, स्वार्थिकतत्प्रत्ययान्तदेवताशब्दात् स्वार्थेऽण् । एव पूर्वोक्त-
प्रकारेण, अवधूयन्ते तिरस्कियन्ते । दैवतशब्देन सहाऽपिशब्दो योजनीयः आक्षेप-
लभ्यः । अपरिचितानां देवानामप्येवमनादरो भवति, भवत्या का कथेत्यर्थः ।
अनादरश्चायं गृहीतवेषान्तराया भवत्या स्वरूपस्याऽज्ञानादेवेति भावः ।

अय्येति । गमनपरिश्रमादधिकः परिखिद्येऽधुनाऽमुनाऽपमानेनेत्यर्थः ।

मुक्तोज्झित इति । अत्रभवतीशब्दः पूज्यार्थवाचकः । एष विषयः,

वासवः—आय ! मैं ऐसा कहना नहीं चाहती, क्या मैं भी हटाई जाऊँगी ?

यौगः—आर्य ! पहिचान न होने से देवता भी तिरस्कृत होते हैं ।

वासवः—आर्य ! थकावट से वैसा खेद उत्पन्न नहीं होता है जैसा कि अपमान से ।

यौगः—आपको तो इसका पहिले ही से अनुभव है किन्तु आजकल दूटा दुभा है ।

कार्या । कुतः—

पूर्वं त्वयाप्यभिमतं गतमेवमासी-

च्छ्लाघ्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः ।

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना

चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥ ४ ॥

मृत्याचरितलोकोत्सारणपूर्वं गमनमित्यर्थः । भुक्तोऽञ्जित 'पूर्वं भुक्त पश्चाद्भुज्यते' इति मयूरव्यसकादिसमासः । पूज्यया भवत्याऽनुभूतपूर्वोऽयमुत्सारणाज्ञाप्रदानत्वात् विषयः साम्प्रतः कार्यविशेषपञ्चछादितस्वस्वरूपया परित्यक्तः, अतोऽनादरपात्रः जगदभवती । अत्र विषये चिन्तयाऽनया नात्माऽवमाननीयो भवत्येति ।

'कुतः' इति चिन्ताया अनवसरत्वमेवाह—पूर्वमिति । पूर्वं पूर्वस्मिन् कृतं नगरावस्थानसमय इत्यर्थः । त्वयापि भवत्यापि, अनया पञ्चावत्येवेत्यापिशब्दार्थः एवमेतादृशम्, एतादृशत्वं चात्र परिजनकर्तृकश्लाघापूर्वकत्वं बोध्यम्, अभिमन्युमभौष्टम् इच्छानुरूपमिति यावत् क्रियाविशेषणमिदम्, गतमासीत् यातमासीत् । गमे कर्मणि क्तः, मार्गरूप कर्म चात्र प्रसिद्धत्वान्नोक्तम्, कर्तुरनुक्तत्वात् 'त्वये' कर्तरि तृतीया । पुनः भूयः, भर्तुः विपक्षापहतराज्यस्योदयनस्य पत्युः, विजये सम्पत्स्यमानेन राज्यप्राप्तिलक्षणेन जयेन, श्लाघ्य परिजनैः प्रशसनीयः यथा स्यात्तथा गमिष्यसि यास्यसि । पञ्चावतीयः सम्प्रति 'इतः इतो गच्छतु भवती'ति मार्गस्थलोकोत्सारणपुरःसरं परिजनैः कृतप्रशंसा यथा यदृच्छया गच्छति, तथा पूर्वं न गच्छन् वसन्ती राज्यसुखमनुभवन्ती परिजनाचरितसमुचितसमुदाचारा त्वमपि स्वच्छा गताऽऽसीत् । अग्रेऽपि पत्यौ विजयश्रिया समलङ्कृते सतीत्यमेव गमनमुत्तमं भविष्यत्येव । अतः कार्यगौरवादभ्युपगतमाधुनिकमीदृशं वेषान्तरस्वीकृतिरुदशाविशेषमधिजग्मुषी परिभवमात्मनः सम्भाव्य मा तावदिदानीं विमनायस्त्वं भावः । उक्तमर्थं समर्थयते—कालक्रमेणेति । कालक्रमेण समयानुसारं, परिवर्तमाना विभिन्नरूपतां गच्छन्ती, एकरूपतया सर्वदाऽनवतिष्ठमानेत्यर्थः, जग-

इमं चिन्ता न करनी चादिये । क्योंकि—

पङ्क्ति आप भी इस प्रकार इच्छानुसार जाया करती थी और फिर भी अपने पनि

भटौ—(क) उत्सरह अय्या ! उत्सरह ।

[तत प्रविशति काञ्चुकीय ।]

(क) उत्सरतार्या ! उत्सरत ।

शेकस्य, भाग्यपट्क्ति अदृष्टपरम्परा, चक्रारपट्क्तिरिव चक्रस्य रथाङ्गस्य अराणां
-ङ्कि श्रेणिरिव, गच्छति व्रजति । चक्रस्थनाभिनेम्योरन्त सङ्घटिता काष्ठखण्ड-
-वेशेषा अराण्युच्यन्ते । यथा चक्रगतान्यराणि क्रमेणोपर्यधो गच्छन्ति दृश्यन्ते,
-यथा शुभान्यशुभानि जनस्य भागधेयान्यपि समयगत्यनुसार विपरिवर्तन्त एवे-
-यथा समयमहिमोद्धव क्लेशमनुभवन्त्यापि समयगतिं प्रतीक्षमाणया त्वया न
-मन खेदनीयमिति श्लोकार्थः । असुमेवार्थमुद्धाटितवान् मेघदूते—‘कस्यात्यन्तं
-सुखमुपनत दुःखमेकान्ततो वा, नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेणेत्यनेन
-महाकवि श्रीकालिदासः । अत्र पूर्वार्धप्रतिपादितस्य विशेषस्योत्तरार्धप्रतिपादि-
-तेन सामान्येनार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।
-वसन्ततिलका वृत्तम् तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—“उक्ता वसन्ततिलका
-तमजा जगौ ग ॥” इति । कतिचिन्महाशयास्तावदत्र भावार्थं विहितेन क्तप्रत्य-
-येन साधितस्य गतमित्यस्य गमनमित्यर्थम् अभिमतमिति च क्रियाशब्द स्वीकृत्य
-‘गमनं त्वयाऽप्यभिमतमासीदित्यर्थमाविष्कुर्वन्ति । गमिष्यसीति भविष्यत्कालिक-
-क्रियानुरोधेन गतमिति भूतकालिकी क्रियामाश्रित्य तत्रैवार्थं स्वारस्यमौचित्यं च
-पदयद्भिरस्माभिर्यथा व्याख्यात तथा स्पष्टमेवोपरिष्ठादिति ॥ ४ ॥

उत्सरहति । पूर्ववद् भूयोऽपि तदेवोद्धोषणम् ।

अनुचित तपस्विजनोत्सारण वारचारमाचरन्तौ विवेकाभाववन्तौ भटौ वारयि-
-ष्यतो विवेकशालिन काञ्चुकीयस्य प्रवेशमाह—तत इति । राज्ञो मृत्युविशेष
काञ्चुकीयश्च ‘ये नित्य सत्यसम्पन्ना कामदोषविवर्जिता । ज्ञानविज्ञानकुशला

विजय होने पर मेवकों से प्रशमन होकर जाएँगी । क्योंकि समय के फेर से बदलनेवाली
जगत् की भाग्यदशा पहिले की भरो की भाँति (ऊपर, नीचे) होनी रहती है ॥ ४ ॥

दोनों सिपा०—हटो, लोगो ! हटो ।

(काञ्चुकी आता है)

काञ्चुकीयः—सम्भषक ! न खलु न खलुत्सारणा कार्या

पश्य—

परिहरतु भवान् नृपापवादं

न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।

काञ्चुकीयास्तु ते मता ॥' इत्युक्तलक्षणलक्षित 'कञ्चुकी'ति प्रसिद्ध । एष राज्ञः सन्निधावन्तः पुरे वा वर्तमानो वैत्रधरः प्रायो यत्र तत्र नाटकेषु वृद्धः एव वर्ण्यते । काञ्चुकीयशब्दश्चायं कञ्चुकशब्दात् छण्प्रत्ययेन सिद्धो वेदितव्यः । इति 'आयनेयीनीयिय' इत्यादिना ईयादेशो णित्त्वादादिदृष्टिश्च । छण्प्रत्ययस्तु 'भक्ति' इत्यर्थे 'वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्य' इति गह्वादिगणपठितवार्तिकेन वेणुकादेराकृतिगत्वान्निष्पद्यते । कञ्चुको भक्तिः भज्यः सेव्योऽस्येति तदर्थः ।

सम्भषकेति । इदं पूर्वोक्तयोस्तत्सारयतोरैकतरस्य भट्टस्य नामधेयम् न खल्विति । खलुपदं निश्चयार्थकम्, द्वौ नजौ निषेधदाढ्यं गमयत । उत्साहं मिदं सर्वथाऽनुचितम् अकार्यादस्मात्कार्याद्विरमेति भावः । पश्य विचारयेत्यर्थः ।

किं तद्विचारणीयमित्याकाङ्क्षायामाह—परिहरत्विति । भवान् त्वं, नृपापवादं नृपस्य राज्ञो दर्शकस्य अपवादो निन्दा तम्, सा च निन्दा नाना निर्विशेषमत्रापि तपोवने प्रवर्तितयाऽनुचितोत्सारणाजया परैरारोप्यमाणैव । परिहरतु दूरीकरोतु, प्राप्तकाले लोड्, महुक्तस्यैतस्य चार्थं कालं प्राप्तः । राज्ञो निन्दनं अवसरो भवदीयैतत्कार्येण समुपस्थितोऽयमिदानीमित्यर्थः । राज्ञि कलङ्कमुत्पादयितुं न नाम चेष्टनीयं भवता । अतोऽनुचितं प्रवर्तमानमुत्सारणाकार्यमिदं निरुध्य सोऽराजापवादं परिहरणीय इति भावः । एतत्कार्यस्यानौचितीमेवाह—नेति । आश्रमवासिषु तपोवनाश्रयेषु मुनिषु परुषः रक्षं क्रूरमिति यावत्, वाक्यमिति शेषः परुषमिति भावप्रधानं वा, परुषत्वं कठोरतेत्यर्थः, न प्रयोज्यं न प्रयोज्यं युक्तम् । यतः, मनस्विनः प्रशस्तं मनो येषां ते प्रशस्तमानसाः, प्रशंसायां विनिविषयवैनृण्यादिनिबन्धनमेव मनसः प्राशस्त्यं तेषाम् । एते तपोवनस्थास्तपः

काञ्चुकी—संभषक । मतं दयाओ, मतं दयाओ, देगो—

तुम राजा की निन्दा को दूर करो, आश्रमवासियों में इस प्रकार रूपा बताई करना उचित

नगरपरिभवान् विमोक्तुमेते

वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥ ५ ॥

उभौ—(क) अय्य ! तह ।

[निष्क्रान्तौ ।]

यौगन्धरायणः—इन्त ! सविज्ञानमस्य दर्शनम् । वत्से ! उप-
सर्पावस्तावदेनम् ।

(क) आये ! तथा ।

स्वेन, नगरपरिभवान् नगरे सम्भावितानपमानान्, विमोक्तु परिहर्तुं, वनमभि-
गम्य तपश्चरणोचितमाश्रम गत्वा, वसन्ति निवास कुर्वन्ति । तापसाश्चैतेशान्तचित्ता
नगरे सम्भाव्यमानेभ्योऽपमानेभ्य आत्मान मोचयितुमिच्छयैवाऽसम्भाविततद्दोषं
तपोवनमधिवसन्ति । अत्रापि यद्येतादृशी तिरस्क्रिया लभ्या तर्हि तै क गन्तव्य-
मेति क्रूरवाचा क्रूरतया वा तपस्विनो नोत्सार्य कदर्थनीया इति भावः । तपस्विना-
प्रनादरेण समुदाचारविरोधोऽनर्थापत्तिश्चेत्येवविधानुचितकार्याचरणं न श्रेयस्करमिति
गूढोऽर्थः । काव्यलिङ्गमलट्कृतिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा
वृत्तरत्नाकरे—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा”
इति ॥ ५ ॥

अय्य तहेति । युक्तियुक्तं यथा भवद्भिस्सुक्तं तथाङ्गीकृतमावाभ्याम्, गम्यते-
ऽधुनेत्यर्थः ।

निष्क्रान्ताविति । एतेन तयोर्निर्गमनमुक्तम् ।

काञ्चुकीयोपदेशं गृहीत्वा ताभ्यां निर्गतमिति यौगन्धरायण काञ्चुकीयस्य
‘वदुष्य प्रशसति—हन्तेति । हन्तशब्दस्य द्वयोऽर्थे, ‘हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्या-
रम्भविपादयो’रित्यमरः, उत्सारणभयनिवृत्त्यैव ह । सविज्ञानं विज्ञानेन सहितम्,
अस्य काञ्चुकीयस्येत्यर्थः, दर्शनं ज्ञानं बुद्धिर्वा । वत्से ! इति वासवदत्ताया सम्बोध-
नः । कथंकिं ये मानी शहर की आपदर्भो को त्यागने के हेतु वन में आकर रहते हैं ॥ ५ ॥

दोनों०—आर्य ! अच्छा ।

(चले गये)

यौग०—अरा ! रसवी कैसी अच्छी बुद्धि है । देदी ! हम लोग इसके पास चलें ।

वासवदत्ता—(क) अय्य ! तह ।

यौगन्धरायणः—[उपसृत्य] भोः ! किङ्कृतेयमुत्सारणा ।

काञ्चुकीयः—भोस्तपस्विन् !

यौगन्धरायणः—[आत्मगतम्] तपस्विन्निति गुणवान् खल्वय-
मालापः । अपरिचयात् न श्लिष्यते मे मनसि ।

(क) आर्य ! तथा ।

नम्, वालिके । इति तदर्थ । उपसर्पण समीपे गमनम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे ।
एनमिति काञ्चुकीयमुद्दिशति । 'उत्सारयन्तौ भटौ स्ववच प्रभावेण ततोऽनुचिता-
दुत्सारणकार्यान्निवारितवान् ज्ञानविज्ञानसम्पन्न काञ्चुकीयोऽयमुपसर्पणयोग्य इति
वाक्यार्थ । अत्र च राज प्रधानमन्त्रिणो वृद्धस्य यौगन्धरायणस्याऽदरणीयस्य
वासवदत्तां राजमहिषीमप्युद्दिश्य 'वत्से' इति सम्बुद्धि स्थान एव ।

यौगन्धरायणसूचित तदुपसर्पणं स्वीकुर्वती वासवदत्ताऽऽह—अय्येति । तथा,
उपसर्पण कर्तुमहमनुना सन्नद्धैवास्मीति ।

'उत्सारणाया किं कारण'मिति यौगन्धरायणस्य काञ्चुकीय प्रति प्रश्न—
किङ्कृतेयमिति । किङ्कृता किमिति कृता, किमर्थमिदमुत्सारणं कृतमिति यावत् ।

तत्कारण सूचयितुमिच्छता काञ्चुकीयेन प्रयुक्त 'भोस्तपस्विन्' इति सम्बोधन-
मात्मन श्रुत्वा तत्र परिव्राजकवेषधारी यौगन्धरायणश्चित्ते किञ्चिद्विचारयति स्म ।
तदेवाह—(आत्मगतम्) तपस्विन्नितोत्यादिना । आत्मगत स्वगतम्,
मनसीति यावत् । तथा च तल्लक्षण साहित्यदर्पणे—'अश्राव्य स्वगत मतम्'
इति । अश्रावणीयो मानसस्तस्याय विचार इत्यर्थ । खलुपद निद्वये । गुणवार
प्रशस्तगुण, प्रशसाया मतुप्, आलाप आभाषण, सम्बोधनमिति यावत्, श्लिष्यते
सम्बन्धयते । सम्बोधनेऽस्मिन्नून प्रशस्तो गुणोऽस्ति, मदीय वेषमिम दृष्ट्वा प्रयुक्त चेद

वामव०—आर्य ! अच्चा ।

यौग०—(पास जाकर) अजी ! यह दयाना किसलिये है ?

कञ्चुकी०—हे तपस्वी !

यौग०—(आप ही आप) इसका 'तपस्वी' कहकर बातचीत करना आदर प्रकट करना

काञ्चुकीयः—भोः ! श्रूयताम् । एषा खलु गुरुभिरभिहितनाम-
धेयस्यास्माकं महाराजदर्शकस्य भगिनी पद्मावती नाम । सैषा नो
महाराजमातरं महादेवीमाश्रमस्थामभिगम्यानुज्ञाता तत्रभवत्या राजगृहमेव

मत्सम्मानमेव द्योतयति । किन्तु तादृशेन गुणेन परिचयाभावादयथार्थसन्न्यासिनो
मनसि मे नैतत्सम्बोधनमवकाश लभते । प्रशसासूचकस्याप्यस्योपचारस्य लक्ष्यो-
भवितुमयोग्योऽस्मीति मनसि मन्येऽहमित्याशयः । श्लिष्यते परस्मैपदित्वात्
'श्लिष्यते' इत्यात्मनेपदप्रयोगोऽयं 'च्युतिसंस्कृति'नामान काव्यदोषमुद्भावयति ।
यद्वा कर्तुं कर्मवद्भावेन कर्मकर्तरि तत्प्रयोगात् कथमपोदं समर्थनीयमिति कापि
स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया ।

'भोः श्रूयताम्' इत्यादि तदेव पूर्वावशिष्टं काञ्चुकीयस्य वाक्यम् । 'भो'
इति यौगन्धरायणस्य सम्बोधनम् । उत्सारणाकारणं नाम कर्मपद चार्थानुगतम्,
श्रूयतामिति श्रवणोन्मुखीकरणम् । यदिदमुत्सारणं क्रियते स्म, तत्कारणेऽस्मिन्मया
प्रतिपाद्यमानेऽवधानं दीयतां भवतेत्यर्थः । गुरुभिरभिहितनामधेयस्य, गुरुभि पूज्यै-
र्महाद्भि अभिहितं कथितं वृत्तमिति यावत् नामधेयं नाम यस्य तादृशस्य 'नामधेयं च
नाम चेत्यमरः, गुरुकृतनामकरणस्येत्यर्थः, इदं च 'महाराजदर्शकस्येत्यस्य
विशेषणम् । 'आश्रमस्था महादेवीमभिगम्य तत्रभवत्याऽनुज्ञाते'त्यन्वयः । आश्रम-
स्थामाश्रमवासिनीम्, वार्द्धके मुनिवृत्तिं स्वीकृत्य महादेव्या आश्रमे निवासः ।
अभिगम्य समीपं गत्वा, अनुज्ञाता लब्धानुज्ञा, आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । 'पद-
व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्भिवस्तुपु' इति कोषात् पदशब्दस्य स्थानम् । अभिप्रेतः
अभीष्टः । 'तद्भवन्तः' इत्यग्निश्लोके योजनीयम् । दर्शकनाम्नोऽस्माकं महाराजस्य
भगिनीयः पद्मावती तपोवनमधिवसन्त्या महाराजस्य मातुर्महादेव्या समीपं गत्वा
दर्शनं कृत्वा ततोऽनुज्ञां च लब्ध्वा राजभवनं राजगृहनामकं स्थानं वा गमिष्यति,
तेन हेतुना राजभगिनी सेयमद्याश्रमे निवासं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र 'गुरुभिरभि-

है, किन्तु अस्याम न होने से मुझे अच्छा नहीं लगता ।

काञ्चुकी—भजी ! सुनिये । ये हमारे महाराज की—जिनका नाम वहाँ ने 'दर्शक' रक्खा
है—बहिन पद्मावती हैं ? वे आश्रम में रहनेवाली हमारे महाराज की माता महादेवी से मिलकर
उनकी आज्ञा पाकर फिर राजगृह को ही लौट जायँगी । तो आज उनका निवास इसी आश्रम

यास्यति । तदद्यास्मिन्नाश्रमपदे वासोऽभिप्रेतोऽस्याः । तद् भवन्तः—

तीर्थोदकानि समिधः कुसुमानि दर्भान्
स्वैरं वनादुपनयन्तु तपोधनानि ।

धर्मप्रिया नृपसुता न हि धर्मपीडा-

मिच्छेत् तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्याः ॥ ६ ॥

हितनामधेयस्येति महाराजदर्शकविशेषण 'पूज्यानां नाम न ग्राह्य'मित्यभिपुञ्जोक्त-
सदाचारमर्यादाऽनतिक्रमकारिता द्योतयति काव्युक्तीयस्य । 'गुरवो नामकरणं
कुर्वन्ती'त्याचारपरिपाटमपि प्रकटयत्येवम् ।

तीर्थोदकानीति । तत् तस्मात्कारणात् राजभगिन्या पद्मावत्या आश्रम
निवासेन हेतुनेत्यर्थः, भवन्तः वासवदत्तायोगन्वरायणाबुद्धिस्य पूज्यत्वेन बहुत्वोक्ति-
र्जनान्तराभिप्रायेण वा, तपोधनानि तपसे तपश्चर्यार्थं धनानि द्रव्याणि तपसाधनी-
भूतान् पदार्थानित्यर्थः, स्वैरं स्वच्छन्द, वनात् अरण्यात्, उपनयन्तु आनयन्तु ।
कानि तानि द्रव्याणीत्याह—तीर्थोदकानि, तीर्थस्य पवित्रस्य नद्यादेर्जलाशयस्य उदकानि
जलानि, समिधः पलाशतरो काष्ठखण्डानि, कुसुमानि पुष्पाणि, दर्भान् कुशान् ।
तीर्थोदकसमित्कुसुमदर्भाणां चैतेषां यथाक्रमं सकलधर्म्यकार्यहोमदेवार्चनप्रतादि-
क्रियासूपयुक्तत्वमवगन्तव्यम् । हि यस्मात्कारणात्, धर्मप्रिया, धर्मः प्रियो यस्या सा
धर्मानुरागिणी, नृपसुता राजपुत्री पद्मावती, तपस्विषु तापसजनेषु विषये, धर्मे
पीडां धर्मस्य तपोरूपस्य पीडा बाधा, विघ्न इति यावत् तां, 'पीडा बाधे'त्यमरः,
न इच्छेत् न वाञ्छेत्, एतत् इदं तपोविघ्नस्पृहाराहित्यम्, अस्या पद्मावत्या, कुलव्रत
वंशव्रतम्, अस्तीति सामान्यभियाक्षेपः, कुलपरम्पराचरितो धर्मोऽस्तीत्यर्थः ।
कुलव्रतमागतं मुनिजनतपश्चरणाभिरक्षणव्रतं पालयन्त्या धर्मेऽनुरागं वहन्त्या पद्मा-
वत्यास्तापसजनतपोविघ्नोपरो वरूपोऽभिलाषः पूरणीयो भवद्विस्तीर्णोपपदार्थाहर-
णेनेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम्, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १ ॥

मे माना गया है । अत एव आप—

तपस्या के साधन तीर्थजल, समिधा पुष्प तथा कुश-आदि जङ्गल से अपनी इच्छानुसार
ले आवें । धनात्मा वे राजा की बटी, तपस्वियों के धर्म में बाधा डालना नहीं चाहती,
क्योंकि यह उनकी वंशपरंपरागत व्रत है ।

यौगन्धरायणः—[स्वगतम्] एवम् ! एषा सा मगधराज-
पुत्री पद्मावती नाम, या पुष्पकभद्रादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो
देवी भविष्यतीति । ततः—

प्रद्वेषो बहुमानो वा सङ्करपादुपजायते ।

काञ्चुकीयसूचितस्वरूपां पद्मावतीमालोच्य यौगन्धरायणोऽपि तत्स्वरूप मनसा
निर्दिशति—एवमिति । एवम् इत्यम्, इदमेवोत्सारणकारणं काञ्चुकीयं प्रति-
पादयति । तदेतत् सम्भाव्यत इत्यर्थः । एषा संति । स्वामिनो भर्तुरुदयनस्य,
देवी भार्या, भविष्यति सम्पत्स्यते, इतीत्य, पुष्पकभद्रादिभिः 'पुष्पकभद्रे'त्येतदादि-
नामधारिभिः, आदेशिकैः, आदेश आज्ञा स्वेच्छानुसारिभाविफलसूचनमिति यावत्,
आदेश शीलमेवामित्यादेशिकास्तैः, 'शीलम्' इत्यनेन ठक् । 'इदमित्थं जायता'-
मिति यदृच्छयाऽनुग्रहबुद्ध्या शुभाशुभलक्षणफलसूचनशीलैस्त्रैकालिकसकलविषया-
ऽभिज्ञैः सिद्धपुरुषैरित्यर्थः । यद्वा—'ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते'
इति सिद्धान्तशिरोमणौ प्रतिपादितत्वाद् आदेशो नाम ज्योतिःशास्त्रफलम् ।
अत्रार्थे 'आदेशेन दीव्यति, आदेशः शिल्पमेवामित्युभयथापि विग्रहः । उभयत्र
यथाक्रमं 'तेन दीव्यति' 'शिल्पम्' इत्याभ्यां ठक् । 'दैवगतिरीदृशी'ति जन्मस्थग्रहा-
नुगतज्योतिषसिद्धान्तानुसारियथोचितफलसूचनचतुरैर्ज्योतिषिकैरिति यावत् । या
आदिष्टा यदीय भविष्यत् स्वरूपं पूर्वमेव सूचितमित्यर्थः, सेयं मगधराजस्य पुत्री
पद्मावतीनामधेयाऽस्तीति । सिद्धदैवज्ञसूचनानुसारं राजमहिष्या पदमनुभविष्यन्ती
सेयमेव पद्मावती विद्यत इति सङ्क्षिप्तोऽर्थः । ततः तस्मात्कारणात्, राजमहिषी-
त्वेनैव निमित्तेनेत्यर्थः ।

प्रद्वेष इति । सर्वत्र पुरुषस्य, प्रद्वेषो द्वेषातिशयः, बहुमानोऽत्यादरो वा,
सङ्कल्पात् मानसात्कर्मणः, 'सङ्कल्पः' कर्म मानसम्' इत्यमरः, चित्तवृत्तिविशेषादि-

यौग०—(आप ही आप) ऐसा ! यह तो वही मगधराज की लड़की पद्मावती है, जो
पुष्पक, भद्र-प्रभृति सिद्ध या ज्योतिषियों के कथनानुसार महाराज उदयन की रानी होगी ।
इसीसे—

वैर या आदर सब मन की भावना से ही होता है । यह स्वामी की स्त्री हो इस इच्छा

भर्तृदारामिलापित्वादस्यां मे महती स्वता ॥ ७ ॥

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) राजदारिद्र्यं सुणिञ्ज भ
णिआसिणेहो वि मे एत्थ सम्पज्जइ ।

(क) राजदारिकेति श्रुत्वा भगिनिकास्नेहोऽपि मेऽत्र सम्पद्यते ।

त्यर्थं, उपजायते उद्भवति । यस्य चित्ते यादृशो भाव उत्पद्यते यद्विषये, स तद्भावा
नुसारेणैव तद्द्वेष्टि बहु मन्यते वा । चित्तगत भावमन्तरेण किमपि कारणान्तर
न सम्भवति द्वेष्टादरयोरिति भावः । भर्तृदारामिलापित्वात्, भर्तुं स्वामिन उदय
नस्य दारा भार्येति भर्तृदारा । पुंसि बहुवचने च केवल दारशब्द प्रयुज्यते, तथा
चामर—‘अथ पुम्भूमिन् दारा’ इति । भर्तृदारा इत्यभिलाप स्पृहा अस्यास्तीति
भर्तृदारामिलापी तस्य भावो भर्तृदारामिलापित्व तस्मात्, ‘स्वामिनो भार्येय
भूया’दिति स्पृहाशालित्वादित्यर्थः । मत्वर्थेनेतिप्रत्ययान्ताभिलापिन्शब्दात् ‘तस्य
भावस्त्वतलाविति भावार्थे त्वप्रत्ययः । मे मम यौगन्धरायणस्येत्यर्थः, अस्या पुरो
दृश्यमानायां पद्मावत्या, महती अलङ्घी, स्वता स्वस्य भावः, आत्मीयवाचिस्वशब्दा-
त्तल् भावार्थे, ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्ववात्मीये’ इति कोषात् स्वशब्दस्यात्मीया
र्थबोधकता । स्वात्मीयताबुद्धिरस्तीत्यर्थः । पूर्वम् ‘अनुचितोत्सारणाज्ञाप्रवर्तिकेय-
मिति सङ्कल्पात् पद्मावत्या द्वेषो ममासीत्, इदानीं तु ‘भूयादिय मे महिषी’ति
सङ्कल्पो मयि महती पद्मावतीविषयिणी स्वात्मीयताबुद्धिं बलादुत्पादयतीति भावः ।
अनुपुब्धत् त् प्रागुक्तलक्षणम् ॥ ७ ॥

राजदारिद्र्यंतीति । कान्चुकीयप्रदर्शित पद्मावत्या परिचयं प्राप्य वासव-
दत्तायास्तद्विषये मानसोद्गारोऽयम् । अत्र पद्मावत्याम्, भगिनिकास्नेहः, भगिन्येव
भगिनिका स्वार्थे कः, तस्या स्नेहः, भगिनीतुल्य स्नेह इति यावत् । सेय पद्मावती
‘राजकन्या’स्तीति कान्चुकीयमुखान्निशम्य भगिनीतुल्य स्नेहमप्यस्या वदामी-
त्यर्थः । राजकुमार्या वामवदत्ताया पद्मावत्या राजकुमार्या भगिनीप्रेम सम्भव-
ने इत्यपर मुने आत्मीयता (अपनापन) हो रही है ॥ ७ ॥

वामवः—(आप ही आप) ‘राजा की कन्या’ यह सुनकर इत्यपर भदिन का सा स्नेह
भी मुने होता है ।

[तत प्रविशति पद्मावती सपरिवारा चेटी च ।]

चेटी—(क) एदु एदु भट्टिदारिआ इद अस्समपदं पविसदु ।

[तत प्रविशत्युपविष्टा तापसी ।]

तापसी—(ख) साअदं राअदारिआए ।

(क) एत्वेतु भर्तृदारिका । इदमाश्रमपद प्रविशतु ।

(ख) स्वागत राजदारिकाया ।

त्येव । अपिशब्देनात्र बहुमान सूच्यते । स च कुलीनाया वासवदत्तायास्तादृश्यां पद्मावत्या युज्यत एव । तथा च 'आदरविशेष इव भगिनीप्रेमापि वर्ततेऽस्यां पद्मावत्या ममे'ति वासवदत्तोक्तेराशयः ।

साम्प्रत पद्मावत्या आश्रमप्रवेशमाह—तत प्रविशतीति । परिवारेण सहिता सपरिवारेति पद्मावत्या विशेषणम् । 'परिवार सखीवर्ग', चेटी दासी' इत्यनयो-र्भेदमाकलय्य चेष्टया पृथङ् निर्देशः । वस्तुतस्तु—चेष्टया अपि परिवारान्तं पाति-त्वेन परिवारशब्दादेव तदुपस्थिते सिद्धौ पुनः प्रयुक्तं चेटीपदं प्रधानपरिचारिकारूपमर्थं बोधयति ।

मार्गप्रदर्शनरूपं स्वामिन्युपचारात्मकं चेष्टया स्वकर्तव्यं निर्दिशति—एदु एद्विति । 'एतु एतु' इत्यादरे बोद्ध्या, अधोष्ठे लोट्, अधोष्ठश्च आदरपूर्वको व्यापारः । भर्तृदारिका राज्ञ सुता, 'राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका' इत्यमरः । आगम्यता राज्ञ कुमार्या पुरो दृश्यमानेऽस्मिन्नाश्रमे प्रविश्यतामित्यर्थः ।

तत इति । प्रविशतीति प्रकृतोपयोगिनमुपविष्टायास्तापस्या प्रवेशं सूचयति । राजकुमार्या पद्मावत्या आगमने तापस्या अभ्युत्थानपूर्वकप्रवेशस्यौचित्ये मुखतः प्रतीयमानेऽपि, श्रद्धायास्तपोविभूतिशालिन्यास्तस्यास्तादृशाचारप्रदर्शनं नितरामनौचित्यमेव पुष्पातीत्युपविष्टाया एव तापस्या प्रवेशोऽत्र सूचितः ।

तपोवनं प्रविष्टाया राजकुमार्या पद्मावत्या शुभागमनमभिनन्दन्ती तापस्याह—साअदमिति । स्वागतं शुभागमनम् ।

(अपनी सदेलियों और दासी के साथ पद्मावती आती हैं)

दासी—आइये, राजकुमारी जी ! आइये । इस आश्रम में प्रवेश करिये ।

(बैठी हुई तपस्विनी का प्रवेश)

तापसी—राजकुमारी ! तुम्हारा स्वागत है ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) इअं सा राजदारिका । अभि
जणानुरूपं खु से रूपं ।

पद्मावती—(ख) अर्ये ! वन्दामि ।

तापसी—(ग) चिरं जीव । पविस जादे ! पविस । तपोवणानि
णाम अदिहिजणस्स सअगेहं ।

(क) इयं सा राजदारिका । अभिजनानुरूपं खल्वस्या रूपम् ।

(ख) आर्ये ! वन्दे ।

(ग) चिरं जीव । प्रविश जाते । प्रविश । तपोवनानि नामाऽतिथि
जनस्य स्वकगेहम् ।

रूपवती पद्मावतीमवलोक्य हृद्गत भाव सूचयति वासवदत्ताया कवि—
इअमिति । इयमेषा पुरो दृश्यमानेत्यर्थः, सा काञ्चुकीयसूचिता । अभिजनानुरूपम्
अभिजनयोग्यम् कुलोचितमिति यावत्, 'सन्ततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ'
इत्यमरः । यथास्या राजकुमारी कुल प्रशसनीय, तथा रूपमपि प्रशंसामर्हतीत्यर्थः ।

अर्ये इति । तापसीमुद्दिश्य सम्बुद्धिरियम् । आर्ये ! पूज्ये ! वन्दन नम-
स्कार । नमस्करोतीय पद्मावती तत्रभवती तापसीमित्यर्थः ।

चिरमिति । चिरं जीव दीर्घायुर्भवेति कृतप्रणामां पद्मावतीं प्रत्याशीर्चनं
तापस्या । अतिथियोग्योपचारं दर्शयति—पविसेति । हर्षार्थं प्रविशेति द्वि-
प्रयोगः । हर्षश्च तापस्या राजकन्यारूपातिथिविशेषलाभेनैव । जाते ! वत्से
इत्यर्थः । सम्बोधनं चेद पद्मावतीविषयकं पुत्रीभावोपपन्नं वात्सल्यभावमाविष्करोति
इति । तपोवणानीति । तपोवनानि किलाभ्यागतानां स्वीयगृह-

वासव—(आपदी आप) वह यही राजकुमारी है । इसका रूप भी कुल के अनु-
सार है ।

पद्मावत —आर्ये ! प्रणाम करती हूँ ।

तापसी—चिर जीव, आश्रो बेटी ! आश्रो । तपोवन में अनिधियों का आना घर है ।

पद्मावती—(क) भोदु भोदु । अय्ये ! विस्सत्थस्सि । इमिणा बहुमाणवअणेण अणुगहिदस्सि ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (ख) ण हि रूवं एव्व, वाष्मा वि खु से मधुरा ।

(क) भवतु भवतु । आर्ये ! विश्वस्तास्मि । अनेन बहुमानवचनेना नुगृहीतास्मि ।

(ख) न हि रूपमेव, वागपि खल्वस्या मधुरा ।

सदृशानि सन्तीत्यर्थ । वत्से ! चिरायुर्भव, स्वगृहनिर्विशेषे तपोवनेऽस्मिन्नि शङ्कं कुरु प्रवेशमिति वाक्यार्थ ।

भोदु भोद्विति । स्वागतोपचारादमुष्मात् सङ्कुचन्त्या पद्मावत्या 'पुनरपि पूज्यायास्तापस्या उपचारप्रदर्शनं मयि मा भूदिति तन्निवारणे त्वराविशेष सूचयति द्विरुक्तिरियम् । आस्तां तावदिदमुपचारप्रदर्शनम्, पर्याप्तोऽयमुपचार इत्यर्थ । विश्वस्ता जातविश्वासा, शङ्काविरहितेति यावत् । बहुमानवचनेन बहुलादरसूचकवाक्येन । स्वागतपरिप्रश्नान्नि शङ्काऽह भवदीयमेतादृक्सुबहुसत्कारप्रदर्शनानुग्रह शिरसा वहामीत्यर्थ ।

पूज्यया तापस्या कृत तादृश स्वागताभिनन्दन विलोक्य वैलक्ष्य वहन्तीं विनयवती पद्मावती प्रशंसति स्वान्ते वासवदत्ता—ण हीति । न केवल रूपमिद मनोहर, वचनमप्येतदीय तयेति सर्वथेय प्रशसनीयेत्यर्थ । पूर्वप्रदर्शिता विनयोक्तिरेव पद्मावतोवचसो माधुर्यं व्यनक्ति । मधुरवचनेय कथं नाम नाभिनन्दनीयेति भाव ।

इदानीं पद्मावतीविवाहौपयिकं प्रकृतमर्थमवतारयितुमिच्छन् कविस्तापसी-

पद्मावती—अच्छा, अच्छा । आर्ये ! निश्चिन्त हूँ । इस आदर के भाषण से अनुगृहीत हुई हूँ ।

वासव०—(आप ही आप) केवल रूप ही नहीं, इसकी वाणी भी मधुर है ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु । एसा अ
अत्तणीआ दार्णि संवुत्ता ।

तापसी—(ख) अर्हा खु इअ आइदी इमस्स बहुमाणस्स ।
उभआणि राअउलाणि महत्तराणि च्ति सुगीअदि ।

(क) भवतु भवतु । एषा चात्मीयेदानीं सवृत्ता ।

(ख) अर्हा खल्वियमाकृतिरस्य बहुमानस्य । उभे राजकुले महत्तरे
इति श्रूयते ।

प्रयातराजपुत्रेण सह पद्मावत्या सम्पत्त्यमान विवाहसम्बन्ध स्वात्मसम्बन्धेन
सानन्दमनुमोदमाना मानस वासवदत्ताह—भोदु भोद्विति । भवतु भवत्विति
द्वि प्रयोगस्तावद् 'दूतसम्प्रेषणपुरसरोऽप्री विवाहसम्बन्ध शीघ्र सङ्घटता'मिति
त्वरभिप्रायक । एसेति । पद्मावती चैयमधुनाऽमुना भविष्यता विवाहसम्बन्धेना-
त्मीयजनान्त पातिनी सञ्जाता । आतुर्विवाहसम्बन्धार्थं प्रयुक्ता दूतसम्प्रेषणरूपा
वार्ता चेटीमुखत श्रुत्वा 'पद्मावत्या साम्प्रतमात्मीयया सञ्जात'मित्येव प्रयातराज-
कुमार्या वासवदत्ताया सानन्द मानसोद्गारोऽयम् ।

पूर्वोक्त चेटीवचो निशम्य श्लाघ्यसम्बन्धघटनाकर्णनादानन्दितायास्तापस्या
वचनम्—मर्हेति । अर्हा पूज्या, योग्येत्यर्थ । 'अर्ह पूजायाम्' इत्यत पचाद्यचि
स्त्रीत्वाद्वाप् । खल्विति निश्चये, आकृतिराकारोऽवयवसंस्थाननिशेष पद्मावतीविषयक,
अस्य बहुमानस्य विवाहसम्बन्धसङ्घटनरूपस्य पूर्वोक्तस्य समानस्य । स्वरूप-
सौन्दर्यसमान्वितेय पद्मावती पूर्वोक्तविवाहसम्बन्धसत्कारयौग्यवेति भाव । उभे
राजकुले दर्शकराजकुल प्रयातराजकुल चेति यावत् । महत्तरे अतिमहतो, अतिशये
तरप्, महत्त्व चात्र प्रसिद्धिमत्त्वेन प्रशसनीयत्वेन च बोध्यम् । श्रूयते आकर्ण्यते

वासव०—(स्वगत) अच्छा अच्छा । यह तो अब आत्मीय हुई ।

तापसी—इसकी यह भाकति इस आदर के योग्य ही है । दोनों राजकुल बड़े हैं—येमा
सुना जाता है ।

पद्मावती—(क) अय्य ! किं दिद्वो मुणिजणो अत्ताण
अणुग्गहीदुं ! अमिप्पेदप्पदाणेण तवस्सिजणो उवणिमन्तीअदु दाव
को किं एत्थ इच्छदिचि ।

काञ्चुकीयः—यदभिप्रेतं भवत्या । भो भोः आश्रमवासिन-

(क) आर्य ! किं दृष्टो मुनिजन आत्मानमनुग्रहोतुम् । अभिप्रेतप्रदा-
नेन तपस्विजन उपनिमन्त्र्यता तावत् क किमत्रेच्छतीति ।

श्रवणपथ प्रयाति । कुलद्वयस्याप्यस्य राजकुलान्तरतो महत्त्वातिशयेन प्रसिद्धि-
रस्तीति भाव ।

निजोद्वाहसम्बन्धश्रवणेन सञ्जातलज्जा पद्मावती तापसीचेत्यो प्रचलितं वैवाहिक
वार्तालापमपवार्य निजागमनप्रयोजन प्रस्तुत्याह काञ्चुकीयम्—अय्येति ।
आत्मान मामिति यावत् । अनुग्रहीतुम् अनुग्रहीतां कर्तुं, मयि प्रसाद दर्शयितुमिति
यावत्, अभिप्रेतप्रदानेन अभीष्टार्थस्य वितरेण हेतुना, हेतौ तृतीया । उपनि-
मन्त्र्यता निमन्त्र्यताम्, निमन्त्रण च नियोगकरणम्, नियोज्यता प्रवर्त्यता-
मित्यर्थ । तपस्विजन मयि सानुग्रह कर्तुं कोऽपि कुत्राप्यत्र तपस्विजनो विलोकित
किम् ? विलोकितश्चयेत्, अहमभीष्ट तस्य पूरयितुमिच्छामीत्यतस्त तपस्विजन
स्वस्वाभीप्सितार्थकथने प्रवर्तयतु भवानिति स्पष्टोऽर्थः । मुनिजनाभिलाषपूरणादनु-
ग्रहीता भवेयमिति स्वस्वार्थकथने मुनिजनो भवता प्रवर्तनीय इति भाव । तपस्विनो
यथा निजाभिलाष प्रकटयेयुस्तथा चेष्टतां भवानिति साराशः ।

पद्मावतीवचोऽनुसार तत्र कर्तव्ये काञ्चुकीयस्य प्रवृत्तिं तथोद्योग च दर्शयति
कवि—यदभिप्रेतमित्यादिना । भवत्या, श्रीमत्या, यदभिप्रेत यदभिलषितम् ।
यच्छब्दघटितवाक्यस्य तच्छब्दघटितवाक्यान्तरसाक्षात्तया 'तद्विधीयते मये'-

पद्मावती—आय ! क्या आपने किसी जेमे ऋषि मुनि को देखा है जो कुछ लेकर मुझे
नृणां वर । कौन क्या चाहता है ? वह अपना अभीष्ट हमसे प्राप्त करने के लिये हमारे
स्मीर उपनिमन्त्रित किया जाय ।

काञ्चुकी—श्री आपकी इच्छा । हे आश्रमनिवासि तपस्वियो ! आप लोग अच्छी तरह

स्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः, इहात्रभवती मगधराजपुत्री
अनेन विस्त्रम्भेणोत्पादितविस्त्रम्भा धर्मार्थमर्थेनोपनिमन्त्रयते ।

कस्यार्थः कलशेन को मृगयते वासो यथानिश्चित

दीक्षा पारितवान् किमिच्छति पुनर्देयं गुरोर्यद् भवेत् ।

त्यत्र प्रकारणानुरोधाद्भव्यते । भवत्या इच्छानुरूप मया सम्पाद्यत इत्यर्थः । तदेवाह—
भो भो इति । शृण्वन्तु शृण्वन्तु इति वीप्सा आदरे त्वरायां च । तपोवनस्य
श्रीमद्भिस्तपोधनैर्मयवक्ष्यमाणमिदं श्रोतव्यं श्रोतव्यमिति तेषां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणम् ।
इह अस्मिन्स्थाने आश्रमेऽस्मिन्नित्यर्थः । अनेन तापस्या प्रदर्शितेनेति यावत्,
विस्त्रम्भेण स्वागतोपचाररूपेण विश्वासेन, 'समौ विस्त्रम्भविश्वासी' इत्यमरः, उत्पादित-
विस्त्रम्भा, उत्पादित उद्भाविता विस्त्रम्भा शङ्काराहित्य यस्या तथाभूता, कृतपूर्वेण
तापस्या सत्कारेण या किल नि शङ्काऽभवत्, सेत्यर्थः । अत्रभवती पूजनीया,
मगधराजपुत्री महाराजदर्शकस्य कुमारी पद्मावतीति यावत्, धर्मार्थं धर्मायेति
क्रियाविशेषणम्, धर्माचरणार्थमित्यर्थः । अर्थेन वितरणीयेन द्रव्येण हेतुना, भवदर्थ-
साधनरूपेण प्रयोजनेन वा, 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः, उपनि-
मन्त्रयते नियोजयति, अत्र 'भवत' इति कर्मपदमर्धादाक्षेप्यम् । आश्रमप्रवेशसमये
तापस्या समाचरितपूर्वेण सत्कारेण लब्धविश्वासा श्रीमती पद्मावती भवन्मनोरथान्
पूरयितुं धर्माचरणबुद्ध्या भवतस्तपोधनान् निजाभिलषितार्थप्रकाशनाय प्रवर्तयति ।
अतः स्वस्वाभिलाषं प्रकटयितुं प्रसीदन्तु भवन्त इति भावः ।

तथाहि—कस्यार्थः इति । कस्य तपस्विजनस्य, कलशेन कमण्डलुनेति यावत्,
अर्थं प्रयोजनं विद्यते, कः कलशाभिलाषीत्यर्थः । फलस्यापि हेतुत्वोक्त्या 'अध्ययनेन
वसती'तिवत् 'हेतौ' इत्यनेन 'कल्शेने'ति तृतीया । कः वासो वस्त्रं, मृगयते
गवेपयति वाञ्छतीति यावत्, को वा वस्त्रान्वेषक इत्यर्थः । यथानिश्चितं, निश्चय एव

सुन लें कि यहाँ यह मगधराजकुमारी आपके किये हुए स्वागत से नि शक होनी हुई धर्म करने
के लिये दान देने को उल्ला रही है ।—

कौन कमण्डल चाहता है? किमको वस्त्रों की आवश्यकता है? ऐसा कौन है—

आत्मानुग्रहमिच्छतीह नृपजा धर्माभिरामप्रिया

यद् यस्यास्ति समीप्सितं वदतु तत् कस्याद्य किं दीयताम् ।

निश्चित, भावे क, निश्चयो निर्धारण सङ्कल्पो वा, निश्चितमनतिक्रम्येति याथार्थ्येऽव्ययी-
भाव । 'श्रुत्युक्त पूर्णमध्येष्वे' इति निर्धारणानुसार सङ्कल्पानुसार वेत्यर्थ । दीक्षा
गुरुगृहवासपूर्वकमध्ययनव्रत, पारितवान् समापितवान्, 'पार तीर कर्मसमाप्तौ'
इति धातुपाठात् पारयते समापनमर्थ । एतादृश, क इति शेष, किं पुनरिच्छति
किं तावद्वस्तु कामयते, पुनरिति वाक्यालङ्कारे । यद्वस्तु, गुरो गुरवे इति यावत्,
सम्बन्धसामान्यविवक्षायां पठ्यो, देय भवेत् दातव्य स्यात् । दृढसङ्कल्पो गुरोरधीत्य
समापिताध्ययनकृत्य कस्तपस्वी गुरवे निवेदनीय गुरुदक्षिणारूप कियद् द्रव्यमभि-
लषतीत्यर्थ । 'उत्तरवाक्यघटितो यच्छब्द पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादान नापेक्षत'
इति काव्यसिद्धान्तानुरोधात् 'किमिच्छति पुन, देय गुरोर्यद्भवेत्' इत्यत्र पूर्ववाक्ये
इच्छते कर्मण 'तत्' इतिशब्दस्यानुपादान न दोषाय । तपस्विनां याचनायै
प्रवृत्त्यर्थमुत्तरार्धमाह—आत्मानुग्रहमिति । इह अस्मिन्नाश्रमे, धर्माभिरामप्रिया,
धर्मे अभिरामोऽभिरति चिर्येषां ते धर्माभिरामा धर्मानुरागिण, ते प्रिया प्रीतिपात्र
यस्या सा वर्मिकेषु जनेषु प्रीति कुर्वणेत्यर्थ । धर्माभिरामाणां प्रिया इति वा
विग्रह, एतेन धार्मिकजनस्य प्रीतिपात्रमित्यर्थ । दातृप्रतिग्रहीत्रो परस्परप्रीतेराप-
श्यकतयाऽत्रोभयविध समासो युज्यते । नृपजा नृपात् जाता राजकुमारी पद्मावती,
आत्मानुग्रहमिच्छति भवत्कर्तृकमात्मन्यनुग्रहं वाञ्छति । अत यस्य जनस्य, मद्रु-
समीप्सितमस्ति प्राप्तुमिष्ट वर्तते । सम्पूर्वकात्सन्नन्तादाप्नोते क, 'मतिमुद्दि-
पूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रेण यस्येति पठ्यो । अर्थानुरोधात्प्रकरणबलाच्च 'स' इति
कर्तृपदमध्याहरणीयम् । स जन, तद्वदतु स्वेप्सितं कथयतु, अवीष्टे लोड् । अथ
अद्यतने दिवसे न तु विलम्बेनेत्यर्थ, कस्य कस्मै, पूर्ववत् शेषत्वविवक्षायां पठ्यो
किं दीयताम् किं वितीर्यताम् । भवत्सु क च पदार्थमनया दीयमान कामयते ।

जिम्ने लिपिअ अपनी जिशा समाप्त की है—वह क्या चाहता है जो उस गुरुजी का
दक्षिणा के रूप में देना है । धर्मात्माओं को माननेवाली राजकुमारी अपने ऊपर
दश उनका अनुग्रह चाहती है । अब जिसको जो अभीष्ट हो वह कह, किसे आज क्या

यौगन्धरायणः—हन्त ! दृष्ट उपायः । [प्रकाशम्] भोः ! अहमर्थी ।

पद्मावती—(क) दिष्टिआ सहल मे तपोवणाभिगमणं ।

तापसी—(ख) सन्तुष्टतपस्विजन इदं अस्समपदं । आअन्तु-

(क) दिष्टिआ सफलं मे तपोवनाभिगमनम् ।

(ख) सन्तुष्टतपस्विजनमिदमाश्रमपदम् । आगन्तुकेनानेन भवि-
तव्यम् ।

किमनया च कस्मै देयम् ? भवन्त स्वाभिलषित नि शङ्कं प्रकाशयन्तु । भवदर्थ-
श्रवणादेवेयमनुगृहीतामात्मान मस्यते इति श्लोकार्थ । शार्दूलविक्रीडितं छन्द ,
पूर्वमुक्त लक्षणम् ॥ ८ ॥

उपरिष्ठात्प्रपञ्चिताया प्रदानोद्धोषणाया श्रवणेन लब्धहर्षस्य यौगन्धरायणस्य
स्वगतोक्तिरियम्—हन्तेति । 'प्रकाश'मित्यनन्तरोक्तेर्वाक्यमिदमात्मगतत्वेनैव
प्रयुक्तमवगन्तव्यम् । हन्त हर्षे, उपायो युक्ति मार्ग इति यावत्, दृष्टोऽवलोकित ,
अर्थान्मयेति । उपस्थितोऽसौ वासवदत्तानिक्षेपयोग्योऽवसर इत्यर्थ । उपाय्यतेऽनेने-
त्युपाय , उपपूर्वाद् अयधातोर्'हलश्चे'ति घञ् । प्रकाश सर्वजनश्रवणीयमित्यर्थ ।
तथा च तल्लक्षण दर्पणे—'सर्वश्राव्य प्रकाश स्यात्' इति । भो इति काष्णुकीय-
सम्बुद्धि , अहमर्थी अहमस्मि याचक , इत्यात्मनोऽर्थित्वाविष्करणं यौगन्धरायणस्य ।

सौभाग्यवशादुपस्थितमर्थिन दृष्ट्वा पद्मावत्याह—दिष्टिपति । दिष्ट्येत्यव्ययम्,
भाग्येनेत्यर्थ । सहलमित्यादि । अर्थिन प्राप्त्या तपोवनेऽस्मिन्ममागमनमिद-
मिदानीं सार्थकमभूदित्यर्थ ।

सन्तुष्टेति । तपोवनाश्रयेषु तापसेषु कमप्यर्थिनमनुपलभमानायास्तापस्या
वचनमिदम् । इदमाश्रमपदम् एतत्तपोवन, सन्तुष्टतपस्विजनम् सन्तुष्टतपस्विज्जो
यत्रेत्येतादृश, वर्तते । आश्रमस्या किमपि केऽपि नार्ययन्ते, अतोऽत्रत्यास्तपस्विन

दिया जाय ? ॥ ८ ॥

यौग०—(मन में) अहा ! मुझे अच्छी युक्ति समी (प्रकाश) अजी ! मैं अर्थी हूँ ।

पद्मा०—अहो भाग्य ! आश्रम में मेरा आना सफल हुआ ।

तापसी—रस आश्रम के तो सभी मनुष्य सन्तुष्ट हैं, यह कोई आगन्तुक होगा ।

एण इमिणा होदव्वं ।

काञ्चुकीयः—भोः ! किं क्रियताम् ?

यौगन्धरायणः—इयं मे स्वसा । प्रोषितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्रभवत्या कश्चित् कालं परिपाल्यमानाम् । कुतः -

सन्तुष्टा सन्तीति भावः । अनेन याचकेन, आगन्तुकेन देशान्तरादागतेन । अथिन् माविष्कुर्वाण स्थानान्तरादागतोऽयं भवेदित्यर्थः । आगच्छतीत्यागन्तु । आह पूर्वोद् गमे 'सितनिगमिममिसच्चयविधान्कुशिभ्यस्तुन्' इत्युणादिसूत्रेण तुन्प्रत्यय आगन्तुरेव आगन्तुक, स्वार्थे क । 'तयोरेव कृत्यकखलर्या' इति नियमात् 'भवि तव्य'मिति भावार्थे तव्यप्रत्ययः । तदनुरोधादेव 'अनेने'ति कर्तुस्तृतीया ।

भो इति । किं क्रियता किं विधीयताम् । किं तावद्भवतोऽभिमतमस्माभिः साध्यतामिति प्रश्नोऽयमर्थिनः यौगन्धरायणः प्रति काञ्चुकीयस्य ।

स्वार्थमुपश्रिपति यौगन्धरायणः—इयमिति । इयं मत्समीपवर्तिनीति यावत् 'इदमस्तु सन्निरुष्टे' इतिमिद्धान्तादीदृशार्थता, इदपदमोघ्या च आवन्तिष्ठावेव वारिणी वासपदत्तैव । मे स्वसा भगिनी मे वर्तते । प्रोषितभर्तृकामिति । प्रोषितभर्तृकामिमाम् अत्रभवत्या कश्चित् कालं परिपाल्यमानामिच्छामीत्यन्वयः । अत्रभवत्या पद्मावत्या । देशान्तरगतस्य पत्युर्वियोगमनुभवन्ती दीना ममैतां भगिनी पारपालयतु साम्प्रतः किञ्चित्कालपर्यन्तं पूज्या पद्मावतीत्येष एवाद्यो ममेत्यर्थः पद्मावत्या समीपे न्यासरूपेण स्थापयितुमेनामहमिच्छामीति भावः । प्रोषितो भवत्याम्नां प्रोषितभर्तृकाम्, 'नयूतश्च' इति कप्, स्त्रीत्याद्याप् । प्रोषितेति प्रपूर्वा प्रसृतातो कर्तरि क्त्वं 'वमतिक्षुभोरिट्' इतीडागमे यजादित्वात्सम्प्रसारणे च रूपम् कञ्चित्कालमिति 'काला प्रनोरित्यनेन अत्यन्तमयोगे द्वितीया । यावता कालेन पुं

कञ्चुकी-—भो ! क्या किया जाय ?

यौग०—य, मेरी बहिन है । इससे पनि परदेश गये हुए हैं, इसलिये आपकी देन-भेंट-पूजा करने के लिये इसे रगाना चाहता हूँ । क्योंकि—

कार्यं नैवायैर्नापि भोगैर्न वस्त्रै-

र्नाह काषायं वृत्तिहेतोः प्रपन्नः ।

प्रत्यागमिष्यामि तावत्कालपर्यन्तमिति तदर्थं । अत्र च शत्रुकुतराज्यापहारलक्षणे व्यसने पतितस्य स्वाभिनाऽर्थं राज्यप्राप्तिलक्षणं साधयितुं चेष्टमानस्य कार्यगौरव-
माकलयतो मन्त्रिणा यौगन्धरायणस्य राज्ञः प्रियां वासवदत्तां प्रेषितभर्तृकामात्म-
भगिनीं निर्दिशतस्तादृशमसत्यभाषणमपि सन्नच्छमानं न कल्पते दूषणाय । विपदि
नृपाभाषणस्य शास्त्रसम्मतत्वेन भूषणास्पदत्वात्तत्र प्रत्युत असत्यभाषणस्यैव दोषा-
वदत्वादसत्यभाषणस्य सर्वधीचित्यादपरिहेयत्वमिति । पूर्वोक्तमर्थं द्रढयति—कुत
इति । यतः कारणादित्यर्थः ।

तदेवाह—कार्यमिति । ममेति औचित्यादध्याहरणीयम्, मम यौगन्धरा-
यणस्येत्यर्थः । अयैर्द्रव्यैर्हिरण्यप्रभृतिभिः, नैव कार्यं नैव प्रयोजनमस्ति, भोगै-
कलशादिभिर्भोग्यपदार्थैरपि न, कार्यमित्यनुपपन्नमीयम्, वस्त्रैर्वसनैः परिधानयोग्यै-
न, कार्यमिति यावत् । न नाम सन्ति मत्प्रयोजनविषया अर्थभोगवस्त्राणीति नाभि-
लापस्तेषु ममेति भावः । फलस्यापि हेतुत्वादर्थोदिषु 'हेतौ' इति तृतीया । अह-
श्चिहेतो जीविकार्थम्, काषायं कषायेण रक्तं वस्त्रं, 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण्,
परिव्राजकलिङ्गमिति यावत्, न प्रपन्नं नाङ्गीकृतवान् । जीविकार्थं न मया परि-
व्राजकतेयमङ्गीकृतेत्यर्थः । प्रपन्नं इत्यत्र गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थार्कर्मक' इत्यादिना
कर्तरि क्तः । पूर्वोक्तार्थनिषेधेन तत्र स्वाभिमतार्थसिद्धियोग्यतां दर्शयति—धीरेति ।
धीरा पण्डिता, 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः । दृष्ट-
वर्मप्रचारा, धर्मस्य सत्कर्मणः प्रचारः प्रख्यापनम्, 'हृद्द्वे'ति घञ्, दृष्टं ज्ञातं
धर्मप्रचारो यस्याः सेति बहुव्रीहिः । यस्याश्च सत्कर्माचरणप्रवणता 'तीर्थोदकानि
समिधः' 'कस्यार्थं कलशेने'त्यादिवचनैर्बहुशो विदितास्मभिरित्यर्थः । इमे च
विशेषणं पश्चावत्या न्यासरक्षणस्य सर्वथा योग्यत्वातिशयः पुष्णीतः । सेयं पुरो-
द्वयमानं पा, कन्या राज्ञः कुमारी पश्चावती, मे भगिन्या मम स्वसु, चारित्र्यं चरितं
शीलमिति यावत्, रक्षितुं गोपायितुं, शक्ताः समर्थाः वर्तन्ते । यतः कारणादियं विदुषी
धर्मप्रचारवद्धादरा पश्चावती मद्भगिन्याश्चरितं रक्षितुं समर्थाः, तत एव कारणादह-

न मुझे द्रव्य से प्रयोजन है, न भोग से । न वस्त्र से, न मैंने जीविका के वास्ते गेरुआ

धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा

शक्ता चारित्रं रक्षितुं मे मगिन्याः ॥ ९ ॥

वासवदत्ता--[आत्मगतम्] (क) हं, इह मं णिक्खिविदुकामो
अय्ययोगन्धरायणो । होदु, अविचारिअ कम्मं ण करिस्सदि ।

(क) हम्, इह मा निक्षेप्तुकाम आर्ययौगन्धरायण. । भवतु
अविचार्य क्रमं न करिष्यति ।

मन्त्रमवत्या पद्मावत्या सन्निधौ निक्षेप्तुमेतामिच्छामीति स्पष्टोऽर्थः । योग्यस्ये-
ऽस्मिन् स्वीया भगिनीं न्यासरूपेण स्थापयित्वा निश्चिन्तीभवितुमिच्छन्नहमर्थ्यादि-
किमपि नाधिगन्तुं वाञ्छामीति श्लोकार्थः । 'चर्यतेऽनेन' इति विग्रहे 'अर्तिद्धूसूतान-
सहचर इत्र' इत्यनेन चरते इत्रप्रत्यये चरित्रशब्द सिध्यति । तत् चरित्रमेव
चारित्रमिति स्वार्थेऽणि चारित्रशब्दो निष्पद्यते । अथवा 'चरेर्वृत्ते' इत्यौणादिकमूत्रेण
चरधातोर्णित्रन्प्रत्यये णित्वादादिदृष्ट्वा चारित्रशब्द सप्ताध्य पूर्वोक्तप्रत्ययद्वयकल्पना
गौरव परिहरणीयमिति । पद्मावत्या निक्षेपरक्षणक्षमत्वस्य समर्थनादत्रार्थान्तर
न्यासोऽलङ्कारः । वैश्वदेवीनामक छन्दः । तल्लक्षणं च यथा—'पद्माश्वैरिडिग्रा वैश्व-
देवी ममो यौ' इति ॥ ९ ॥

पद्मावत्या समीपे स्वात्मनिक्षेपरूपं यौगन्धरायणोपस्थापितं प्रस्ताव श्रुतवत्या
वासवदत्ताया स्वगत वितर्कं दर्शयति कवि —हमिति । हमित्यव्ययं प्रज्ञे, आर्य
यौगन्धरायण इह मां निक्षेप्तुकामोऽस्ति ? निक्षेप्तु कामो यस्येति विग्रहः । 'तु
काममनमोरपि' इति मलापः । किमत्र पद्मावत्या सन्निधावायो यौगन्धरायणो मां
निक्षेप्तुमिच्छति ? भवतु निक्षेपोऽप्ययमस्तु तावन्ममेत्यर्थः । अविचार्य अविमृश,
नम पादान्याग प्रवृत्तिमिति यावत्, न करिष्यति न विवाह्यति, अर्थायौगन्धरा

वत्स पद्मा है । हिनु मगगज की कन्या विदुषी तथा धमात्मा है । वे मेरे बहिन ॥
चित्र की रक्षा कर मन्त्री है, अतः एव यद मेरी प्रार्थना है ॥ ० ॥

वासवः—(आप ही आप) ऊह, आर्य यौगन्धरायण पद्मावती को मुझे मान्यता नारा
ह । अच्छा, वे गिना मोन पैसा क्यों न करेंगे ।

काञ्चुकीयः—भवति ! महती खल्वस्य व्यपाश्रयणा । कथं प्रतिजानीमः ? कुतः—

सुखमर्थो भवेद् दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः ।

सुखमन्यद् भवेत् सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥ १० ॥

यण । मदीयनिक्षेपरूपेऽस्मिन् विषये न कदापि यौगन्धरायणोऽविचार्यं प्रवर्तिष्यते । विचारपूर्वकैव नूनं तस्येयमीदृगे कर्मणि प्रवृत्तिरिति भावः ।

यौगन्धरायणोपस्थापितस्यार्थस्य सुतरां दुष्करत्वमाकलयन् काञ्चुकीय पद्मावतीं प्रत्याह—भवतीति । भवति । मान्ये । पद्मावति ।, अस्य यौगन्धरायणस्य, व्यपाश्रयणा व्यपाश्रय, आश्रय इत्यर्थ, आश्रयार्थितेति यावत् । व्यपाहपूर्वात् श्रिधातोर्बाहुलकात् स्त्रियां भावे युच्प्रत्यय, ततष्ठाप् । महती खलु निश्चयेन गुर्वी । कथं केन प्रकारेण, प्रतिजानीम स्वीकुर्म । यौगन्धरायणस्तावदत्र स्वभगिनीं निक्षिप्य तद्रक्षणांश्च भवत्या आश्रयं लब्धुमिच्छति । परं निक्षेपरक्षणस्य तु सम्पाद-
तया विशिष्टैतदभिलाषपूरणं तु शक्यमेव । अतः कथङ्कारमीदृशो दुष्करोऽर्थः स्वीकृतुं युज्येतास्माभिरिति भावः ।

कुतः कस्मादिति तस्यार्थस्य दुष्करत्वमेवाह—सुखमिति । अर्थो धनं, सुखं सुखपूर्वकमनायासं यथा स्यात्तथा, दातुं वितरीतुं, भवेत् स्यात् । भवतेरिह सम्भव-
रूपार्थता । उदारेषु धनदानशौण्डत्यं बहुश सम्भवतीत्यर्थः । दातुं भवेदिति 'शक-
धृपज्ञाग्लाघटारभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्' इति सूत्रेण अस्त्यर्थे भूधातावुपपदे दाधातोस्तुमुन् । प्राणा अस्य, 'पुंसि भूमन्यस्य प्राणा' इति कोषात् प्राणशब्द-
पुंसि बहुत्वमात्रे प्रयुज्यते, सुखमायासरहितं यथा तथा दातुं, भवेयुरिति वचन-
विपरिणामेनाऽनुवर्तनीयम् । परोपकाराय स्वान् प्राणानपि सन्तस्त्यजन्तीत्यर्थः ।
तथा तपः तपश्चरणं तपः फलमिति यावत्, दुष्करकर्मरूपस्य स्वसमानाधिकरणस्य

काञ्चुकी—माननीये ! यह आश्रय की प्रार्थना इस सन्यासी की बड़ी कठिन है, कैसे प्रविष्टा (स्वीकार) करें । क्योंकि—

अर्थ, प्राण, तपस्या का फल तथा और सब कुछ देना सहल है, किन्तु न्यास (धात्री) की रक्षा करना कठिन है ॥ १० ॥

पद्मावती—(क) अय्य ! पढमं उग्घोसिअ को किं इच्छदि
ति अजुचं दारिणि विआरिदुं । जं एसो मणादि, तं अणुचिदुदु अय्यो ।

(क) आर्य ! प्रथममुद्घोष्य क. किमिच्छतीत्ययुक्तमिदानीं विचारयितुम् । यदेव भणति, तदनुतिष्ठत्वार्थः ।

तपसो दानानुपपत्त्याऽत्र तप शब्देन तत्फल लक्ष्यते, सुखमनायासेन दातुं, भवेदिति पूर्वोक्तानुवृत्तिः । उदारचेतसो मुनयस्तपसो दुष्करस्यापि फल परापन्ननिवारणं दातुं प्रवर्तन्ते सुखेनेत्यर्थः । अन्यत्सर्वं सकलमितरद् वस्तुजातं, सुगमकलेजेन, दातुमिति पूर्वतोऽनुवर्तते, दातुं भवेत् । परार्थं सतां सकलवस्तुप्रदाने प्रवर्तनमकलेज भवत्येनेत्यर्थः । यद्वा दातुमिति नात्रानुवर्तनीयम्, सर्वमन्यत् सुख भवेत् सकलं कार्यान्तरं सुकरं स्यादित्यर्थः । किन्तु सकलापेक्षया, न्यासस्य निक्षेपस्य, रक्षणं पालनं तु, तु ख दुष्करम्, अस्तीति शेषः । अर्थप्रभृतीनां समस्तानां वस्तूनां निवारणं तावलाके सुकरं, परं निक्षेपरक्षणं नाम स्वस्मिन्नुत्तरदायित्वेन सर्वथा दुष्करमेवेत्यमुष्मिन् दुष्करे कर्मणि कथमिदानीं प्रवर्तितव्यमस्माभिरिति काञ्चुकीयवचसोऽभिप्रायः । योगन्धरायणाभिलाषस्य गरीयस्त्व दुष्करत्वं च समर्थयितुं श्लोकोऽयमवतीर्ण इति स्फुटमभ्यर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अनुष्टुप्छन्दः प्रागुक्तलक्षणम् ॥ १० ॥

योगन्धरायणाभिलाषपूरणं दुष्करं सम्भाव्य प्रतिज्ञातपूर्वात्तदर्थोत्पराट्पुगीभातकाञ्चुकीयस्य विचारं परिवर्तयितुमुद्यता पद्मावत्याह—अय्येति । ‘क किमिच्छतां’ इति प्रथममुद्घोष्य ‘कस्यार्थं कलेजेन’ इत्यादिना ‘कस्य कीदृशोऽभिलाषः ? म स्मिन् नि शब्दः प्रकटनीयः’ इत्येव पूर्वमुद्घोषणां कृत्वा, इदानीं, तदभिलाषश्रवणानन्तरमित्यर्थः, विचारयितुमुद्यता तत्पूरणस्य दुष्करत्वमाकलय्य किमपि तत्रार्थं विचिन्तयितुं नोचितम् । अत इति शेषः, एष यद्गच्छति योगन्धरायणो यात्रा-भिलाषं प्रकाशयति, आर्य तदनुतिष्ठतु तत्रभवता भवता स किल पूरयितुं शी कर्तव्य इति स्पष्टोऽर्थः । ‘अयिनं मयाऽययोऽयस्य पूर्व्येतास्माभिरित्यत्र प्रतिज्ञा’

पद्मावती—आय ! मीन क्या खादता है—येमा पहले घोषणा कर अब सोचना प्रवृत्ति है । मैं जो कहने है, आप उसे करें ।

काञ्चुकीयः--अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम् ।

चेटी--(क) चिरं जीवतु भट्टिदारिका एवं सच्चवादिणी ।

तापसी--(ख) चिरं जीवतु भट्टे । ।

(क) चिर जीवतु भट्टिदारिकैवं सत्यवादिनी ।

(ख) चिर जीवतु भट्टे ।

पूर्वे विषये 'अङ्गोक्त सुकृतिन परिपालयन्ती'त्यविचारितं प्रवर्तितव्यम्, अत इदानीं योगन्धरायणाभिलाषस्य पूरणं कर्तव्यमेवेति भावः । राजकुमार्या प्रयुक्तं चात्र मान्यार्थकम् 'आर्ये'ति सम्बाधनं काञ्चुकीयस्य रुद्धत्वाद्विशिष्टाधिकारित्वाच्च नाऽसाम्प्रतम् ।

अनुरूपमिति । अनुरूप योग्यम्, समयधर्मकुलोचितमित्यर्थः । युक्तमुक्तं भवत्या, समयधर्माद्युचितं कार्यमिदानीं कर्तव्यमेवास्माभिरिति तत्रार्थेपुनरप्यात्मनोऽनुरूपां प्रवृत्तिं प्रदर्शितवान् काञ्चुकीयः ।

महतोऽप्यर्थस्य पूरणं स्वोदायेण समर्थयन्ती पद्मावतीमभिनन्दति चेटी--चिरंजीवद्विति । एव सत्यवादिनी, ताच्छीत्ये णिनि, नान्तत्वात् ङोप्, इत्थं सत्यभाषणशीलेति यावत्, प्रतिज्ञातपूर्वाद्विषयादविचलन्तीत्यर्थः, भट्टिदारिका राज्ञः कन्या पद्मावती, चिरं जीवतु दार्ढ्यायुर्भवतात् । आशीर्वादा प्रधानपरिचारिकाया सगीनिर्विशेषाया सहचारिण्याश्चेदद्या स्वाभिनीं राजकुमारीं प्रत्यपि युज्यते प्रीतिप्रयुक्ता । अथवा नेयमाशी, सानन्दमुदीरितो मानसोऽयमभिलाषश्चेत्या इति ।

अत्रार्थे प्रसादं दधत्यास्तापस्या अपि तदुचितं वचनमाह--चिरमिति । भट्टे ! कल्याणरूपे ! पद्मावति ! चिरं जीवतु, भवतीति शेषः । सामान्यतोऽर्थि-
कामपूरणं पूर्वं स्वीकृत्य, ततो वासवदत्तानिक्षेपरक्षणलक्षणं विशिष्टं तमर्थं श्रुत्वा तस्य दुष्करतां काञ्चुकीयोक्तमवधार्यापि तत्र स्वैर्यं दधाना त्वं दीर्घमायुर्लभस्वेति शुभाशीर्वचनगर्भं तापस्या कृतं पद्मावत्या अभिनन्दनम् ।

काञ्चुकी--यह आपने योग्य ही कहा

दासी--इस प्रकार सत्यभाषिणी राजकुमारी चिरकाल जीवें ।

तापसी--कल्याणी ! चिरजीविनी हो ।

काञ्चुकीयः—भवति ! तथा । (उपगम्य) भो ! अभ्युपगतम
त्रभवतो भगिन्याः परिपालनमत्रभवत्या ।

योगन्धरायणः—अनुगृहीतोऽस्मि तत्रभवत्या । वत्से ! उपस !
पात्रभवतीम् ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) का गई । एसा गच्छामि

(क) का गति. । एसा गच्छामि मन्दभागा ।

भवतीति । भवति । मान्ये पद्मावति । वृद्धस्यापि काञ्चुकीयस्य राज्ञ
कुमारीमुद्दिश्य सम्बोधनवचन चेद पद्मावतीविषयकमादरभावं सूचयति । तथा,
यथा भवत्याज्ञप्तं तथा सादर स्वीकृत मया । भवत्या आदेशमनुसृत्य कार्यमिदं
करिष्यत इति भाव । उपगम्य योगन्धरायणस्य समीपं गत्वा, वक्ष्यमाणं वचनं
मिदं योगन्धरायणमुद्दिश्येत्यर्थः । तदेवाह—भो इति । सम्बोधनचिह्नमिदं योग
न्धरायणोद्देश्यकम् । अभ्युपगतमङ्गीकृतम्, अत्रभवत पूज्यस्य, अत्रभवत्य
पूज्यया पद्मावत्या । न्यासरूपेणात्मभगिनीमत्र स्थापयितुमिच्छतो भवतोऽभिलाषो
पूरयितुमिदानीं सन्नद्धा वर्तते पूज्या पद्मावतीत्यर्थः ।

पद्मावत्या सन्निधौ वासवदत्तानिक्षेपरूपं प्रस्तावमात्मनोपस्थापितं मफल्
मालोक्य ततः कार्यैकदेशस्य सिद्धिमवधार्य मप्रसादं योगन्धरायणो वचनं प्रयुक्ते-
अनुगृहीतोऽस्मीति । श्रीमत्या पद्मावत्या महाननुग्रहोऽयं मयि, यन्मदीयो-
ऽभिलाषोऽयं तथा फलेप्रहितामापादयिष्यत इत्यर्थः । वासवदत्तामुद्दिशति—तस्मै
इत्यादि । वत्से ! याले ! अत्रभवती माननीया पद्मावतीमुपसर्प, कियन्तं नि-
कालमत्र निवासं कर्तुं पद्मावत्या समीपं गच्छेत्यर्थः । राज्ञ प्रियतमेन प्रवर्तमाना
त्वेन प्रयुक्तं 'वत्से' इति सम्बोधनपदं वासवदत्ताया गुज्यत एव ।

योगन्धरायणोक्तं पद्मावतीमग्निधानुपसर्पणमात्मनः प्राप्तकालमालोक्य नो-
योगी निन्दयति वासवदत्ता—का गईति । का गति किमत्रान्यत् करणीयम्

वत्से—वत्स टीका, (पाम पदार्थ) श्रीमती राजकुमारी ने आपकी भागिनी व
पत्नी (इत-भावा) करना स्वीकृत किया ।

योग—श्रीमती ने राजा की सुपन्न अंगुष्ठ दिया । वत्सी ! इनके समीप जा ।

वासव—(आप ही भाव) तथा वत्से, आप मुझ मन्दभागिनी को जाना पड़ा ।

मन्दभावा ।

पद्मावती—(क) भोदु भोदु । अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता ।

तापसी—(ख) जा ईदिशी से आइदी, इयं वि राखदारिअत्ति तवकेमि ।

(क) भवतु भवतु । आत्मीयेदानीं संवृत्ता ।

(ख) या ईदृश्यस्या आकृति , इयमपि राजदारिकेति तर्कयामि ।

गत्यन्तरमत्र नास्तीत्यर्थः । मन्दभागा, भाग्यपर्यायो भागशब्दोऽप्यस्ति, मन्दो-
ऽल्पो भागः भाग्यं यस्या , सैषा अल्पभाग्या सेयमहं गच्छामि, पद्मावत्या समीप-
मिति शेषः । प्रियवियोगः कथञ्चित्सहमानया कार्यान्तरं कर्तुं गमिष्यतो यौगन्धरा-
यणस्यापि वियोगोऽयमिदानीं तदेकमात्रसहायया तूष्णीं मया सोढव्य एवेति तदि-
दमन्तरेण गत्यन्तराभावादल्पभाग्यया मया पद्मावत्युपसर्पणरूपं कथमपीदं पारा-
धीन्यमङ्गीकर्तव्यमेवेति भावः ।

उपसर्पन्ती ता प्रति पद्मावत्याह—भोद्विति । भवतु भवतु, आदरार्थं
द्विरुक्तिरेषा, यौगन्धरायणभगिन्युपसर्पणं कर्तुं, तस्यैव प्रस्तुतत्वात् । आत्मीया
संवृत्ता स्वकीया सज्जाता । उपसर्पतु मामियमादरणीया, स्वोयजननिर्विशेषः सम्प्र-
त्येषा परिपाल्यते मयेति भावः ।

जा इति । अस्या पद्मावत्या , या ईदृशी आकृति योऽयमीदृशो रमणीय
आकारः , तेन इयमपि पद्मावतीव समागतार्थिभगिन्यपि, राजदारिका राज्ञः
कुमारी, स्यादिति शेषः , इति तर्कयामि इत्थं कल्पयाम्यहम् । आकृतिसौन्दर्येण
यथा पद्मावत्या राजकन्यात्वं स्फुटं प्रतीयते, न्यासरूपेण स्थापिता सेयमपि
नूनमाकृतिसौन्दर्यशालिनी काचिद्राजकन्यैव स्यादिति सम्भावयामीत्यर्थः ।

पद्मा०—अच्छा अच्छा । अब यह आत्मीय हुई ।

तापसी—इसकी जैसी आकृति है, इससे यह भी राजकुमारी है ऐसा मालूम होता है ।

स्वामिनि तत्रभवतीमुपनयतो मे इहात्रभवती मगधराजपुत्री विश्वास-
स्थानं भविष्यति । कुतः—

पद्मावती नरपतेर्महिषी भवित्री

दृष्टा विपत्तिरथ यैः प्रथमं प्रदिष्टा ।

उदयने, प्रतिष्ठिते पुनः स्वीयराज्यसिंहासनमधिरुढे सति, तत्रभवतीपूज्यां वासव-
दत्ताम्, उपनयत स्वामिनः सन्निधिं नयत, मे मम यौगन्धरायणस्य, इह अस्मिन्
विषये वासवदत्तायाश्चारित्र्यशुद्धिरूपे, अत्रभवती मान्या मगधराजस्य पुत्री कन्या
पद्मावती, विश्वासस्थानं विश्वासास्पदं साक्षिभूतेति यावत्, भविष्यति सम्पत्स्यते,
इति शब्दार्थः । अत्र वासवदत्तोपनयनस्य भविष्यत्कालिकत्वेऽपि 'उपनयत' इति
वर्तमानसामीप्यविवक्षया वर्तमानकालिक प्रयोगः । तेन स्वामिनो राज्यप्राप्ते-
र्वासवदत्तासमागमस्य च प्राप्तावसरत्वं सूच्यते । 'विपक्षापहृतं स्वामिनो राज्यं
प्रत्याहरिष्यामीति' कृतप्रतिज्ञस्य, तदुचितेषु कर्तव्येषु वासवदत्तानिक्षेपलक्षणं गुरु-
तरं कार्यं सम्पादितवतो मे शिरसोऽवतीर्णं साम्प्रतं स्वावलम्बितस्य भारस्याय-
मर्धभागः । रुमण्वदादिभिः साधैः कृतस्य निर्णयस्याऽविरोधेनैव नूनमिदानीं कार्यस्य
फलवत्ता दृश्यते । क्रमेण च निजं राज्यसिंहासनमधिरुढेन स्वामिनोदयनेन सह
वियोगिनीं वासवदत्तां योजयिष्यन्नहं वासवदत्ताचरितस्य निर्दोषताविषये पद्मावतीमेव
साक्षिणीं कर्तुं प्रभविष्यामीति सकलवाक्यार्थः । एतादृशाखिलकार्यसिद्धिपर्यालोचन-
यैव हर्षोक्तिरियं यौगन्धरायणस्य ।

कुत इति पूर्वोक्तमेवार्थं समर्थयन्नाह—पद्मावतीति । यैः पुष्पकमद्भ्रमृ-
तिभिः सिद्धं, विपत्तिं भागमिष्यन्ती विपत्, सा च विपक्षाचरितस्वाभिराज्यापह-
रणरूपैव, पूर्वं तदुपस्थिते प्राक्, प्रदिष्टा सूचिता, अध्यानन्तरं, सैव दृष्टा प्रत्यक्ष-

इसको पहुँचाने वाले नुबे यहाँ पर यह मगधराज की पुत्री विश्वासपात्र (साक्षिणी)
होगी । क्योंकि—

जिन ज्योतिषियों ने ज्ञानेवाली विपत्ति को पहिले ही कहा था उस विपदा को हम
लोग देख चुके, अब उन्हीके वचनों पर विश्वास करने से यह भी (वासवदत्ता को

(तत प्रविशति ब्रह्मचारी ।)

ब्रह्मचारी—(ऊर्ध्वमवलोक्य) स्थितो मध्याह्नः । दृढमस्मि
परिश्रान्तः । अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमयिष्ये ? (परिक्रम्य) भवतु,
दृष्टम् । अभितस्तपोवनेन भवितव्यम् । तथा हि—

इदानीम् उदयनविषयक प्रेम पद्मावत्याश्रिते समुत्पादयितुं विरहविधुरा दीना
च वासववदत्तां समाश्वासयितुं प्रियया वियुक्तस्योदयनस्य दशां वर्णयिष्यन्
कविस्तदीपयिकं ब्रह्मचारिणं प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति ।

ऊर्ध्वमवलोक्येति । आकाशे दृष्टिं दत्त्वेत्यर्थः । स्थित इति कतरि प्रयोगो-
ऽयम् । अहो मध्यमध्याह्नः, 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यनेन सर्वैकदेशवाचिमध्य-
शब्दात्परस्याहन्शब्दस्य अह्नादेशः । दृढमित्यव्ययक्रियाविशेषणम् । अथशब्द-
प्रश्रार्थकः, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येज्वथो अथ' इत्यमरः । 'विश्रमयिष्ये' इति
हेतुमणिजन्तायाः सकर्मकक्रियायाः कर्मपदम् 'आत्मानं'मित्यध्याहार्यम् । स्वार्थिको
चाणिच्, अत्र च पक्षे क्रियायाः अकर्मकत्वात् कर्मणो नावश्यकता । परिक्रम्य
इतस्ततः परिभ्रम्येति विश्रमोचितस्थलान्वेषणम् । भवतु अस्तु तावत् । स्थानो-
पलब्धिं सूचयति—दृष्टमिति । अत्र हि 'स्थानं'मिति कर्मपदस्यार्थबलादा-
क्षेपः । अभितः समापे, 'समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखोऽभितः' इत्यमरः ।
दिनस्य मध्यभागो वर्तते, अधुनैव प्रचण्डांशुकिरणसम्पातसन्तापात् परिभ्रम-
णपरिभ्रमो मां भृशं बाधते । क खलु प्रदेशोऽत्र भविता मे विश्रमयोग्यः ।
हन्त ! विश्रमोचितं स्थानमुपलब्धमिदम् । अनुमीयते किल समीप एव
तपोवनं स्यादिति । तथा हि युक्तमेवेदमित्यर्थः ।

(ततः ब्रह्मचारी आताडैः)

ब्रह्मचारी—(ऊपर देखकर) दो पहर हुआ । मैं बहुत थका गया हूँ । अब किस
स्थल पर विश्राम करूँ । (घूमकर, अच्छा, स्थान देखा । मालूम होता है कि यहाँ चारों
ओर तपोवन ही होगा, क्योंकि—

भूयिष्ठ कपिलानि गोकुलघनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥ १२ ॥

प्राचुर्यं विद्यत इत्यभिप्रायः । एतेन—गोसामान्यस्य रक्षणं प्रशस्तं, कपिलगवां तु सुतरामिति तादृशगुणवत्त्वेन पवित्रतमस्यास्य प्रदेशस्य स^१तोऽभ्यर्हितत्वं द्योति-
तम् । बहुत्वातिशये द्यात्ये बहुशब्दात् 'अतिशायने तमविष्ठनौ' इति इष्टन्प्रत्यये
'इष्टस्य यिट् चे'त्यनेन बहुशब्दस्य भू इत्यादेशे यिडागमे च भूयिष्ठशब्द
सिध्यति । दिशः । ककुभः प्रान्तभूभागा इति यावत्, अक्षेत्रवत्यः सन्ति क्षेत्राणि
कृषिसाधनानि स्थलानि विद्यन्तेऽत्रेति क्षेत्रवत्यः, तादृशा न भवन्तीत्यक्षेत्रवत्यः ।
मनुबन्तास्तच्समाप्तः । प्रान्तभूमिषु कृषिप्रयोजनानां क्षेत्राणां नामापि नास्तीत्यर्थः ।
अत एतादृकारणसामग्रीसमवधानेन, इदं तपोवनं तापसाश्रमोऽयम्, इति निःसन्दिग्धं
निश्चितम् । स्थलस्यास्य तपोवनत्वे सशयलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । यथात्र हरिणा
नि शङ्क चरन्तः, शाखिनः पुष्पफलसमृद्धिशालिनः, कपिला गावो भूयस्य
पर्यन्तभूमयश्च क्षेत्रवर्जिताः सन्ति तथा नूनमिदं तपोवनमेवेत्यनुमीयते । पुनरप्य-
साधारणं हेत्वन्तरमाह—हि यस्मात् बह्वाश्रयः बहूनि होमद्रव्याणि आश्रय-
आधारो यस्य सः हवनीयद्रव्याश्रयशाली, अथ पुरोक्तो, धूमः हवनाधिकरणी-
भूतादग्नेरुद्भूतः, प्रसरतीति शेषः । द्रव्यविशेषाहुतिप्रदानोद्भूतं सौरभं बहूतो
धूमस्य सर्वतः प्रसरणेन तपस्विनामाहिताग्नीनां नूनमियं निवासभूमिरिति भावः ।

नन्वत्र चरणत्रयसूचितैर्हेतुभिस्तपोवनानुमानकार्यस्य प्रतिपादनोत्तरं वाक्यस्य
परिसमाप्तिं पुनः 'अथ धूमो हि बह्वाश्रयः' इति हेत्वन्तरप्रदर्शनेन समाप्तपुनरात्तत्वं
नाम दोषः प्रसज्जत इति चेन्न, साधारणं पूर्वोक्तहेतुभिः साधितं तपोवनानुमानं
ब्रह्मयुक्तमसाधारणस्य हेतोः पुनः प्रतिपादनस्यावश्यकत्वात्, अस्य च हेतोः पूर्वा-
पेक्षया वैशिष्ट्यात् । वाक्यार्थपरिसमाप्त्यनन्तरमनावश्यकं यत्र यत्किञ्चिदुच्यते
तत्रैव समाप्तपुनरात्तत्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति । अनुमानाकारश्च यथा—इदं,
तपोवनम्, निःशङ्कहरिणसञ्चरणशालित्वादिधर्मवत्त्वात्, यत्र तादृशधर्मवत्त्व

धूम रही है, आसपास की जमीन खेरी में नहीं ली गई है, और धूँभा भी बहुतायत से निकल
रहा है । अतः एव यह निःसन्देह तपोवन ही है ॥ १२ ॥

-माश्रमपदं नाम ।

वासवदत्ता—हं ।

पद्मावती—(क) अम्मो ! परपुरुषदसण परिहरदि अय्या ।

भोदु, सुपरिवालणीओ खु मण्णासो ।

काञ्चुकीयः—भो. ! पूर्वं प्रविष्टाः स्मः । प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः ।

(क) अम्मो ! परपुरुषदर्शन परिहरत्याया । भवतु, सुपरिपालनीय-
खलु मन्त्यास ।

चोप्सेय प्रवेशशङ्काप्रशमनत्वरभिप्रायिका । स्वैर स्वच्छन्द नि शङ्कमिति यावत् ।
सर्वजनानां साधारण सर्वजनसाधारणम्, नामेति प्रसिद्धौ । भवता नि शङ्कं प्रवेष्ट-
व्यम् । अवारितप्रवेशे ह्याश्रमे सर्वेषामप्यविचारितं प्रवेशो भवति । नात्र कापि
प्रवेशशङ्का कार्येति भावः ।

काञ्चुकीयवचनानि शङ्क प्रविशति ब्रह्मचारिणि, परपुरुषदर्शनाल्लज्जमाना वास-
वदत्ता तत्प्रवेशेऽसम्मतिं सूचयति—हमिति । असम्मतिसूचकश्चायमनुकरणशब्दः ।

वासवदत्ताया असम्मतिं बुद्ध्वा पद्मावत्या वितर्कमाह—अम्मो इति । अव्य-
यभिद वितर्कार्थकम् । आर्या पूज्या आवन्तिका, परपुरुषस्य दर्शन परिहरति निषे-
धति । भवतु आस्तां तावत्, मन्त्यास मम न्यास मत्समीपे स्थापितो न्यास
इति यावत्, सुपरिपालनीय सुष्ठु रक्षणीय । न्यासस्य समीचीनतया परिपालना-
चसरोऽयमुपस्थित इत्यर्थः ।

प्रविष्टस्य ब्रह्मचारिण आतिथ्यं कर्तुमिच्छन् काञ्चुकीयो वदति—भोः इति ।
ब्रह्मचारिण सम्बोधनचिह्नमिदम् । प्रविष्टा स्म इति त्वादरे बहुत्वम् । भवतामुप-
स्थिते प्राग् वयमत्रोपस्थिता । अतोऽत्रत्यैरस्माभिः क्रियमाणमतिथियोग्यं सत्कार-
मनन्तरोपस्थिता प्रतिगृह्णन्तु तत्र भवन्तो भवन्तोऽभ्यागता । एतदनन्तरं काञ्चु-
कीयकृतमाचमनीयजलप्रदानमर्थानुरोधाद्रम्यम् ।

वासव०—हं ।

पद्मावती—हं, आर्या (वासवदत्ता) परपुरुषका दर्शन नहो चाहती । अश्वा, अश्व अपने
परोदर धी रक्षा मुखे अच्यो तरह वरनी चाहिये ।

काञ्चुकी—भजी ! हम लोग पहिले आये हुए हैं, मत्र आप अतिथि सत्कार ग्रहण कीजिये ।

वासवदत्ता--(आत्मगतम्) (क) हा लावाणकं नाम । लावा-
णकसङ्घित्तणेण पुणो णवीकिदो विअ मे सन्दावो ।

यौगन्धरायणः—अथ परिसमाप्ता विद्या ?

ब्रह्मचारी—न खलु तावत् ।

यौगन्धरायणः—यद्यनवसिता विद्या, किमागमनप्रयोजनम् ?

(क) हा लावाणक नाम । लावाणकसङ्घातनेन पुनर्नवीकृत इव मे
नन्तापः ।

लावाणकनामधेयं श्रुत्वा वासवदत्ता मनस्याह—हेति । हा कष्टम् , लावाणक
नामेति तत्रत्यानुभूतवृत्तान्तस्मृतेर्नाटनम् । लावाणकसङ्घित्तणेणेति । अनवो-
ऽपि नव इव कृत नवीकृत , अभूततद्भावे च्चि । प्राचीनं कथञ्चित्प्रशमितोऽपि
प्रियविरहजन्मा मदीयं परितापो लावाणकनामधेयग्रहणेन मन्येऽधुना भूयो नूतनो-
ऽयं कृतः । लावाणके प्रियविश्लेषस्योपलब्धेस्तन्नामोच्चारणेन पूर्वावस्थासंस्मरणा-
नवीकृतत्वं स्थाने सन्तापस्य ।

मथेति । अद्यशब्दं प्रश्ने । विद्यायाऽत्र विद्याध्ययनमुपलक्षितम् । विद्या-
ध्ययनं परिपूर्णतां गतं किमु ? लावाणके विद्याध्ययनार्थं पुरा गतवन्तं साम्प्रतं तत
आगतवन्तं ब्रह्मचारिणं प्रति प्रश्नोऽयं युज्यते यौगन्धरायणस्य ।

उत्तरयति ब्रह्मचारी—न खल्विति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । अद्यापि विद्या-
ध्ययनं पूर्णतां न प्राप्तमित्यर्थः ।

यदीत्यादि । पुनः प्रश्नोऽयं यौगन्धरायणस्य । अवसिता समाप्ता ततो
नष्टमात्रे अनवसिता असमाप्तेत्यर्थः । 'पोऽन्तर्कर्मणि' इत्येतस्मादवपूर्वात् कर्तरि
क्तः । विद्याध्ययनं चेन्न समाप्तं, तद्दीदानो ततः प्रत्यागमने किं कारणम् ?

धामव०—(स्वगतं) ओ ! लावाणक ! लावाणक नाम लेने से मेरा सन्ताप फिर नया
सा हुआ ।

यौग०—क्या पटना समाप्त हुआ ?

ब्रह्म०—अभी तक नहीं ।

यौग०—यदि पटना समाप्त नहीं हुआ, तो फिर क्यों चले आये ?

ब्रह्मचारी—तत्र स्वस्वतिदारुणं व्यसनं संवृत्तम् ।

यौगन्धरायणः—कथमिव ?

ब्रह्मचारी—तत्रोदयनो नाम राजा प्रतिवसति ।

यौगन्धरायणः—श्रूयते तत्रभवानुदयनः । किं सः ?

ब्रह्मचारी—तस्यावन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी दृढमभिप्रेता किल ।

नत्रेति । तत्रेत्यादि ब्रह्मचारिण उत्तरम् । तत्र खलु लावाणकग्रामे किल, अतिदारुणमत्यन्तभीषण, व्यसनं विपत्ति, 'दारुण भीषण भीष्मं' 'व्यसन विपत्ति भ्रशे' इत्यमरौ । सवृत्त सजातम् । लावाणकग्रामेऽधुनातिभीषणा विपत्ति समुपस्थिता, अत एवासमाप्तविद्याध्ययनोऽपि तत् प्रदेशादत्रागतोऽस्मोति भावः ।

कथमिवेति । किंप्रकारक तद्व्यसनमिति व्यसनविषयक प्रश्नो यौगन्धरायणस्य । तत्रेति । तत्र लावाणकग्रामे । प्रतिसवतीति भूतार्थे वर्तमानता । उदयनाख्यो नरपतिर्मृगयानिर्गत कदाचिल्लावाणके वसतिमकरोत् ।

श्रूयते इति । तत्रभवान् मान्य श्रीमानिति यावत्, श्रूयते आकर्ष्यते । अस्माभिरपीनि कर्ताक्षिप्यते । वयमप्याकर्णयाम श्रीमतस्तस्योदयनस्य नामधेयमित्यर्थः । स किम् ? तद्विषये किरुत्तम् । उदयनसम्बद्ध क्रियाविषयकोऽयं प्रश्नः । उदयनस्य लावाणकवासनान्तरकालिकी क्रिया कथनोयाऽधुनेत्यर्थः ।

तदग्रिमवृत्तान्तं सूचयति ब्रह्मचारी—तस्येति । दृढमभिप्रेता अत्यन्तं प्रिया । किलेति लोकप्रसिद्धौ । तस्योदयनस्य वासवदत्तानाम्नी काचित् प्रद्योतनाम्नोऽवन्ती-धरस्य कुमारी प्रियतमा भार्याऽस्तीति लोकप्रसिद्धिर्वर्तते ।

ब्रह्मः—वह तो मयानक आपत्ति आ पड़ी ।

यौगः—कैसी ?

ब्रह्मः—वहाँ उदयन नाम राजा रहते थे ।

यौगः—उदयन का नाम सुना है । उनकी क्या खबर है ?

ब्रह्मः—अवन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी उनकी अत्यन्त प्रिय थी ।

यौगन्धरायणः—भवितव्यम् । ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततस्तास्मिन् मृगयानिष्क्रान्ते राजनि प्रामदाहेन सा दग्धा ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) अलिखं अलिखं खु एदं । जीवामि मन्दभावा ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

(क) अलीकमलीक खल्वेतत् । जीवामि मन्दभावा ।

भवितव्यमिति । पूर्ववाक्याथे कर्ता । भवदुक्तेन भवितव्यम् । सम्भवत्येतत्, युज्यते किल तदीय प्रेम वासवदत्तायामित्यर्थः । ततस्तत अनन्तरमनन्तरमिति प्रश्नः । अग्रिमवृत्तान्तश्रवणत्वरया द्विक्षिरियम् । तदनन्तरं किं जातमिति तदग्रिमं वृत्तं सत्वरं कथयन्तु भवन्त इति ।

तत इति । तदन्तरं तस्मिन्नरपतौ कदाचन मृगयार्थं निर्गते सति प्रवृत्तेन लावणकप्रामस्य दाहेन दग्धाऽभवत्सा वासवदत्ता । अत्र च—प्रामदाहानन्तरं 'वासवदत्तायौगन्धरायणौ दग्धा'विति तत्र कारणविशेषेण प्रवृत्त मिथ्याप्रवादमनुसृत्यैव कथितो वासवदत्ताया, वक्ष्यमाणश्चात्रे यौगन्धरायणस्य दाहोऽवगन्तव्यः ।

आत्मनो दाहवृत्तान्तं श्रुत्वा रहस्यस्फोटमियात्मगतमाह वासवदत्ता—अलि-
अमित्यादि । एतदिदं मदीयदाहवृत्तम् अलीकमलीकम्, असत्यमसत्यम्,
'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः, मृशार्थं द्विरुक्तिः, सर्वथा मिथ्येत्यर्थः । जीवा-
मीति । प्रियवियोगेऽप्यनपगतप्राणा हतभाग्याहमद्य यावत् प्राणान् विभर्मि, न
खलु दग्धाऽभूवमित्यर्थः ।

ततस्तत इति । वासवदत्तादाहानन्तरं सवृत्तं वृत्तं श्रोतुं त्वराभावगर्भं
प्रश्नोऽयं पुनर्यौगन्धरायणस्य ।

यौग०—होगी, फिर क्या ?

ब्रह्म०—तब शिकार के लिये उन राजा के जाने पर गाँव में भाग लगने से वह जल गई ।

वासव०—(आप ही आप) यह सरासर झूठ है । अमागिनी मैं जीती हूँ ।

यौग०—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्मचारी—ततस्तामभ्यवपत्तुकामो यौगन्धरायणो नाम सचिव-
स्तस्मिन्नेवानौ पतितः ।

यौगन्धरायणः—सत्यं पतित इति । ततस्ततः ।

तत इति । तत इत्यादि पुनरग्रिमवृत्तान्तप्रकाशनं ब्रह्मचारिण । अभ्यवप-
त्तुकाम, अभ्यवपत्तु व्यसने साहाय्य दातुं कामोऽभिलाषो यस्य स तादृश,
'तुं काममनसोरपी'ति मकारलोप । विपत्तौ साहाय्य दित्सुरित्यर्थ । अभ्यवपत्तिश्च
व्यसने साहाय्यदानम् । तथा च कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—'व्यवसनसाहाय्यमभ्य-
वपत्तिरिति । तदनन्तरमग्रिमदाहव्यसनाद्वासवदत्तामुद्धर्तुं यौगन्धरायणनामधेयो
राजमन्त्री तत्रैव बह्वावात्मानमपानयत् ।

सत्यमिति । वासवदत्तामुद्धर्तुमिच्छोयौगन्धरायणस्य बहो पतनमिदं सत्य
किमु ? सत्यं चेत् स्वामिभक्तिं दर्शयतस्तस्येदं साहस प्रशमनीयमस्तीत्यर्थ । रह-
स्योद्भेदमियाऽज्ञानमभिनयत स्वात्मानमपहुवानस्य यौगन्धरायणस्यैवाऽर्थान्तरगर्भा
प्रश्नकाकु । अर्थान्तरं च—प्रियवियुक्ता वासवदत्तां स्वामिना योजयितुं कूटघटनो-
चित महान्तमायासमनुभवन् दुःसहं क्लेशभारमावहन् हं सत्यमग्रावेव पतित इति ।
पद्मावतीपरिणयौपयिकदुःसाधाऽनेकविधकार्यसाधनव्यप्रतेयं मे सत्यमग्रिप्रवेशतुल्य-
वेति भावः । अग्निप्रवेशसदृशी व्याकुलतामनुभवाम्यहममुष्मिन्दुःकरे कर्मणीति
स्वात्मानमुद्दिश्योक्तिरियम् । अत्र केचिद्व्याख्याकृत —पतितशब्दं नीचार्थकं मत्ता
'वासवदत्तोदयनयोर्वियोगे कारणीभूतोऽहं नीचोऽस्मी'ति सनिर्वेदं यौगन्धरायणस्यो-
न्नितमिमांसात्मगतत्वेन योजयन्ति । 'यौगन्धरायणस्तत्रैवानौ पतित' इति ब्रह्मचा-
रिणो वचनानन्तरं प्रयुज्यते 'सत्यं पतित' इति यौगन्धरायणस्य वचने पतितशब्दस्य
नीचार्थकत्वं कथं नाम सङ्गतमिति सहृदयैरेवाकलनीयम् । ततस्तत इति पुनः शेष
वृत्तान्तश्रवणत्वरामिनयनम् ।

ब्रह्मः—नब वामदत्ता को उम आपत्ति से बचाने के वास्ते मन्त्री यौगन्धरायण, उहा
आा में वृद पटा ।

यौग०—सचमुच में वद गिरा । बाद क्या हुआ ?

ब्रह्मचारी--ततः प्रतिनिवृत्तो राजा तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वि-
योगजनितसन्तापस्तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामोऽमात्यैर्महता
यत्नेन वारितः ।

वासवदत्ता--(आत्मगतम्) (क) जाणामि जाणामि अर्य-
उत्तरस मह साणुक्रोमत्तण ।

(क) जानामि जानाम्यार्यपुत्रस्य मयि सानुक्रोशत्वम् ।

तत इति । अत्र किल 'तद्वृत्तान्त'मिति पदे 'तयोर्वृत्तान्तस्त'मिति 'स चासौ
वृत्तान्तस्त'मिति वा समास कल्पनीय । पृथक्पदत्वे तदिति क्लीबताया दूषणा-
रूपदत्वात् । तयो वासवदत्तायौगन्धरायणयो , अमात्यै समण्वत्प्रभृतिभिर्मन्त्रिभि ।
परित्यक्तुकाम इत्यत्र परित्यक्तु कामो यस्येति विग्रह । तदनन्तर मृगयात प्रत्या-
गत, तत्तादृश वासवदत्तायौगन्धरायणयोर्दाहविषयक वृत्तमुपलभ्य तदुभयोर्विरहेण
चिन्तयमान, ६ सहस्त्रेण शोकावेगस्य तत्रैव दहने निपत्य प्राणपरित्यागे कृतमतिं
नरपतिं दहनप्रवेशतो न्यवारयन् कथमप्यतिप्रयासेन समण्वत्प्रभृतयो मन्त्रिण ।

प्रियपते राज्ञ प्रियावियोगादग्निप्रवेशोद्यम निशम्य हृदये त प्रशसति वासव-
दत्ता-जाणामीति । आर्यपुत्रस्य, आर्यस्य स्वगुरस्य पुत्र आर्यपुत्रस्तस्य
पत्युरित्यर्थ । साक्षात् पत्युर्नामवेय पतिशब्द च विहाय आर्यपुत्रशब्देन तदर्थ-
सूचन चात्र वासवदत्ताया कुलीनतोचित लज्जामर्यादाऽनतिक्रमण दर्शयति । इत्य-
मेव च नाटकेषु सर्वत्र पत्यावार्यपुत्रशब्दप्रयोगो दृश्यते । सानुक्रोशत्वम्, अनुक्रोशो
दया, 'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमर, तेन सहित सानुक्रोश तस्य
भावस्तत्त्व दयालुत्वमिति यावत् । जानामि जानामीत्यनया द्विरुक्त्या परिपूर्णं ज्ञान
लक्ष्यते । तत्रभवान् प्रियतमो नद्विषये दयालुरस्तीत्यह पूर्णतयाऽवगच्छामि । प्राणा-
विक्रिप्रियायाश्च वियोग मे सोढुमशक्नुवतस्तस्य तादृशी चेष्टा सम्भवतीति भाव ।

ब्रह्म०--फिर लौट कर राजा न जब यह खबर सुनी तब उन दोनों के विरह से उत्पन्न
दुःख के कारण उसी आग में कूद कर प्राण देने की इच्छा करनेवाले राजा को अन्य
मन्त्रियों ने दहृत ही परिधम ने निवृत्त किया ।

वासव०--(स्वगत) आर्यपुत्र की मुझ पर रहनेवाली दया को खूब अच्छी तरह मैं
जानती हूँ ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी—ततस्तस्याः शरीरोपभुक्तानि दग्धशेषाण्याभरणानि
परिष्वज्य राजा मोहमुपगतः ।

सर्वे—हा ?

वासवदत्ता—(स्वगतम्) (क) सकामो दाणिं अय्यजोअन्ध-
राअणो होदु ।

(क) सकाम इदानीमायेयौगन्धराणो भवतु ।

ततस्तत इति । अग्निप्रवेगाज्जिवारितस्य राज्ञ कीदृशी वर्तते वार्तेति जिज्ञा-
सात्वरामिप्रायेण प्रश्नो यौगन्धरायणस्येव ।

तत इति । शरीरोपभुक्तानि शरीरोपभोगसाधनीभूतानि शरीरशोभार्थमुपयुक्ता-
नीति यावत्, दग्धशेषाणि दग्धेभ्यः शेषाणि दग्धावशिष्टानीति यावत् । मोहो
वैचित्त्य मूर्छेति यावत्, तम् । तदनु वह्निप्रवेशरूपान्मरोणोद्योगान्निवृत्त्य तत्र-
भवान् भूपति शरीरशोभार्थं धृतानि दग्धावशिष्टानि वासवदत्ताया भूषणान्यालिङ्ग्य
तत्स्मरणवशात्तदानीं मूर्छितोऽभूत् । एतेन राज्ञो गाढतम प्रियानुराग सूच्यते ।

राजमूर्च्छाकर्णनेन सर्वेषां विपादोदयमाह—हेति ।

स्वगतमित्यादि । यौगन्धरायणोपालम्भगर्भो वासवदत्ताया हृद्गत उद्गारो-
ऽयम् । सकाम इति । कामेनाभिलाषेण सह समृद्ध इति सकाम । सहशब्द
समृद्धवर्धक, 'कामोऽभिलाषस्तर्पश्च' इत्यमरः । समृद्धाभिलाष परिपूर्णकाम
इत्ययम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यनेन तुल्ययोगवचनस्य प्रायिकत्वात् समासः,
'वोपमर्जनस्य' इत्यनेन सहशब्दस्य स इत्यादेशः । अमुष्मिन्समये हि भवतु
तावत्तत्रभवतो यौगन्धरायणस्येच्छापूर्तिः । एतदर्थमेव तु कूटकपटौपयिक

यौगं—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्मं—जब वामनदत्ता के पहने हुए और जलकर बने गुने आभरणों को धाती में
लगाकर राजा मूर्छित हो गये ।

सर्वा—हाय !

वासवः—(आप ही आप) आर्य यौगन्धरायण का मनोरथ अब पूर्ण हो ।

चेटी—(क) भट्टिदारिण ! रोदिदि खु हअ अय्या ।

पद्मावती—(ख) साणुक्कोसाए होदव्व ।

यौगन्धरायणः—अथ किमथ किम् । प्रकृत्या सानुकोशा मे

(क) भर्तृदारिके । रोदिति खल्वियमार्या ।

(ख) सानुकोशया भवितव्यम् ।

प्रियेण सह मद्वियोजनमिदं यौगन्धरायणस्यास्य पूर्वं मनसोद्दिष्टमासीत् । अथ किल तादृशेच्छानुकूलैवार्यपुत्रस्य मूर्च्छयमुपगतेत्युपालभतेऽत्र मनसा यौगन्धरायणं वासवदत्ता ।

यौगन्धरायणोपालम्भानन्तरं च शोकावेशेन प्रवृत्त वासवदत्ताया रोदनानुभावं शब्दानुपात्तमप्यर्थानुगतं प्रकल्प्य पद्मावतीमुद्दिश्य चेटीवचनं प्रयुङ्क्ते कवि— भट्टिदारिण इति । भर्तृदारिके राजकुमारीत्यर्थः । खल्विति वाक्यशोभायाम्, आर्या मान्या । आवन्तिका तावदश्रूणि मुञ्चत्यसौ । ज्ञायतामवधार्यतां च राजोदयन-मूर्च्छाश्रवणोपनतेऽस्मिन् रोदने कारणमस्या इत्यर्थः ।

वासवदत्तारोदने पद्मावत्या वितर्कमाह—साणुक्कोसाए इति । अत्र च भवितव्यमिति कर्मवाच्यप्रयोगानुसारात् पूर्ववाक्यगतम् 'आर्या' इति कर्तृपदं तृतीयाया विपरिणम्य योजनीयम् । रुदती चेय दयावती सज्जाता भवेदित्यर्थः । उदाराशया विशेषतः स्त्रियो हि परदुःखप्रसङ्गे दुःखयुक्ता भवन्तीत्युदारचित्तया साम्प्रतं तथा रुदित स्यादिति भावः ।

अथ किमिति । अन्यत् किम् अन्यत् किम्, रोदनेऽत्र कारणमेतदेव सम्भाव्यत इत्यर्थः । पद्मावत्या वितर्कितं द्रढयितुं द्विप्रयोग एषः । प्रकृत्येत्यादि । प्रकृत्येति तृतीया च 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यान'मित्यनेन । मदीया भगिनीयः स्वभावतो दयावती वर्तते । स्वाभाविकं दयाभावमावहन्त्या राजमूर्च्छाश्रवणादेतस्या रोदनं युज्यत इत्यर्थः । अत्रत्य कोऽपि कीदृशीमपि शङ्कां मा

दासी—राजकुमारी ! ये आवन्तिका तो रो रही हैं ।

पद्मा०—ये दयालु होंगी ।

यौग०—और क्या, और क्या । मेरी बहिन स्वभाव से बड़ी दयालु है । फिर क्या ?

भगिनी । ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी—ततः शनैः शनैः प्रतिलब्धसज्जः सवृत्तः ।

पद्मावती—(क) दिष्टिआ घरड । मोहं गदो चि सुणिअ सुण
विअ मे हिअअ ।

यौगन्धरायणः—ततस्तत २

(क) दिष्ट्या ध्रियते । मोह गत इति श्रुत्वा शून्यमिव मे हृदयम् ।

कार्षीदेतद्विषयक रहस्य च मा ज्ञासीदित्यभिप्रायेण यौगन्धरायणस्येदं देवोपनत
पद्मावत्युक्तमेवार्थं पोषयतो वचनं किल प्रकृतकार्ये दत्तावधानतां सूचयत् सन्म-
न्वितामाविष्करोति । पुनरग्रिमवृत्तान्तकथने त्वरयति यौगन्धरायणो ब्रह्मचारिणम्-
ततस्तत इति ।

तत इत्यादि । शनैः शनैः कालक्रमेणेति यावत् । प्रतिलब्धा प्राप्ता सज्ञा
मन्यग् ज्ञान चेतना येनेति प्रतिलब्धसज्ज, सवृत्त सजात, अर्थादराजा । मूर्छा
गतेन न राजा कियत् कालादनन्तरं चेतना लब्धेत्यर्थः ।

दिष्टिआ इति । दिष्ट्येत्यव्ययम् । ध्रियते अप्रतिष्ठते, देवेन जीयतीत्यर्थः ।
मोह गत इति । शून्यमिव, असदिव चेतनारहितमिवेति वार्थः । उपगच्छेऽयं
'प्रेमदत्त इराभाती'तिवत् उत्प्रेक्षायां सादृश्ये वा । राजा नृत्तिनोऽभूदिति वामन-
श्रवणानन्तरमचेतनया मया हृदयशून्ययेव सजातमित्यर्थः । अवस्था चेयं पद्मा-
वत्या मनस्तुदयनविषयप्रेमाद्गुरोत्पत्तिरव्यनक्ति । भाविष्यतानुसारं पद्मावत्या हृदये
दैवादुत्पन्नोऽयमुदयनगतप्रेमाद्गुरो भाविनो राजसम्पन्नवत्पस्य कार्यस्य माधको
नविष्यतीत्यनेन तादृशकार्यसिद्धेः सौकर्यं सूच्यते ।

ततस्तत इति । एषा च द्विरुक्तियागन्धरायणस्योत्कण्ठातिशयमाधिकरोति
तृतीयगमादनन्तरं राज्ञोऽवस्थाविशेषं श्रोतुम् ।

ब्रह्म—राद धरि बार राता को दास आया ।

पद्मा—सुख के तित वे जीन जागन है । 'नृत्तिन हृष' य- मुन मेग-रस्य ता
नृत्तिनो हो गया ।

यौगन्धरायण—ततस्तत ?

ब्रह्मचारी—ततः स राजा महीतलपरिसर्पणपासुपाटलशरीरः
सहस्रोत्थाय हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजपुत्रि ! हा प्रिये ! हा प्रिय-
शिष्ये ! इति किमपि बहु प्रलपितवान् । किं बहुना—

तमेव राज्ञोऽवस्थाविशेषमाह—तत इति । महीतलपरिसर्पणपासुपाटल-
शरीर, महीतले भूतलप्रदेशे यत्परिसर्पण परिवर्तन तेन ये पांसवो लग्ना धूलि-
यस्ती पाटल श्वेतरक्त धूसरमिति यावत् शरीर वपुर्यस्य तादृश । 'त्रिया धूलि
पांसुर्ना' 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमरौ । 'हा वासवदत्ते' इत्यादि प्रतिसम्बोधन
'हा'पदप्रयोग शोकावेगस्य भूयस्त्व प्रतिपादयितुम् । प्रियशिष्ये ! प्रिया चासौ
शिष्येति तत्सम्बुद्धौ । किमपि बहु इति त्रियाविशेषणे । प्रलपितवान् विलाप
कृतवानिति यावत् । चेतनावाप्त्यनन्तर स किल भूपतिर्भूतले परितः सर्पणेन
धूलिधूसरकलेवरोऽकस्मादुत्थाय कथमप्यलब्धनिर्वृतिरन्तः शोकावेग दुःसहमपार
रोद्धुमपारयन् 'हा अवन्तीश्वरकुमारि ! मदीयप्रोतिपात्रच्छात्रे ! वल्लभे ! वास-
वदत्ते !' इत्येव तत्तन्नामधेयग्रहणपुरःसरं कमप्यनल्प विलापमकरोदित्यर्थः ।
किं बहुनेति । भूयसा जल्पितेन किं तावत्फल स्यात् ? वर्णनीयमपि
कियत् ? उदयनस्य वासवदत्तावियोगजन्मदुरवस्थाविशेषविषये निवेदितमेतावदेव
पर्याप्तमिदानीमित्यर्थः ।

ब्रह्म०—वाद वे राजा पृथ्वी पर लोटने लगे और जब उनका शरीर धूलि से भर गया
तब एकाएक उठ कर हा ! प्यारी ! हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजकुमारी ! हा प्रियशिष्ये
इत्यादि बहुत विलाप करने लगे । अधिक क्या कहा जाय ?

* कदाचिदवन्तिदेशोपकण्ठप्रदेश मृगयावशादभ्यागतो वत्सराज उदयन प्रद्योतनाग्ना
ऽऽन्तिदेशाधीश्वरेणात्मनः कुमारौ वासवदत्ता तेन गुणिना सह संयोजयितुमिच्छुना
तदर्थं पूर्वं बहु यत्तिवाऽप्यन्ते निरर्थप्रयत्नेन सकपटं स्वभवनमानीतः । तत्र च राजानुरोधाद्दी-
णाशास्त्रमर्मशोऽयं वीणावादनमशिक्षयद्वासवदत्तान् । क्रमेण परिचयोपचयात्परस्परं गाढानुरागे
समुत्पन्ने मन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य नीत्या बलेन तत् प्रत्यागच्छत् प्रियया वासवदत्तया सह
निजा वत्सराजधानीम् ।' इति कथात्राऽनुसन्धेया ।

नैवेदानीं तादृशाश्चक्रवाका नैवाप्यन्ये स्त्रीविशेषैर्वियुक्ताः ।

धन्या सा स्त्री या तथा वेत्ति भर्ता भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाप्यदग्धा ॥ १३ ॥

पूर्वोक्त राज्ञः शोकावेगमुपमहरति—नैवेति । तादृशा, तत्पदेन प्रकान्तस्यो-
दयनस्य परामर्शः, उदयनसदृशा इति यावत्, चक्रवाकास्तदाख्या पक्षिविशेषा,
नैव न नून सन्ति । प्रतिदिनं वियुज्यमाना विरहं सोढुं दृढतया अपि चक्रवाका
उदयनविरहावस्थासमानकोटिता न गच्छन्तीत्यर्थः । चक्रवाकाणां विरहावस्थातो-
ऽभ्यधिकैवास्ति वियोगदुरवस्थोदयनस्येति भावः । तादृशा इत्यत्र तदुपपदादज्ञाना-
र्याद् दृग्गतो कन् प्रत्ययः । अचेतनानां सुलभमोहानां का नाम तिरश्चा वातां,
चेतनेष्वपि तं साम्यं नास्तीत्याह—नैवाप्यन्ये इति । स्त्रीविशेषैः सीताशकुन्तला-
दमयन्तीप्रभृतिभिः प्रसिद्धाभिर्योऽपि, वियुक्ता विरहिता, अन्येऽपि इतरे राम-
दुष्यन्तनैपथप्रमृत्तयोऽपि, तादृशा नैव वासवदत्तावियुक्तोदयनेन सदृशा न सन्तीति
नेधयः । सीतादिवियुक्तरामादीनामपि प्रियावियोगजन्मा दुरवस्था तदीयविरहा-
वस्थातो न्यूनैवेति तैरपि साम्यं नात्र सम्भवतीत्यर्थः । सकलविलक्षणैरप्यपि विरह-
वेदनास्तीति भावः । प्रियप्रेम्णा पात्रं प्रियं प्रशंसन्नाह—अन्येति । भर्ता पति,
यां स्त्रियं, तथा वेत्ति जानाति तादृशस्नेहदृशा पश्यतीति यावत्, सा स्त्री योषित्,
अन्या धनं लब्धा, 'वनगणं लब्धेति यत्प्रत्ययः । स्त्रीषु विशिष्टा अभिनन्दनीये-
त्यर्थः, अस्तीति शेषः । अतः, हि निश्चयेन, दग्धा भस्मीकृतापि, सा वासवदत्ता,
भर्तृस्नेहात् प्रियस्य प्रणयात्, अदग्धा सुरक्षिता जीवन्ती वर्तत इत्यर्थः । पत्युर्नि-
र्गतशयप्रीतिपात्रं स्त्री नूनं कृतकृत्येति प्रियप्रेमसर्वस्वभूता विशिष्टस्त्रीषु गणनीया
मेव वासवदत्ता वञ्ची पात्रभौतिकं शरीरं त्यक्त्वापि प्रियेण प्रदत्तं प्रेमरूपं
शरीरान्तरं गृह्णातीति साम्प्रतं जीवत्येवेति भावः । अत्र पूर्वार्धे प्रसिद्धानां
चक्रवाकादीनामुपमानानामुपमेयत्वप्रतिपादनात् प्रतीपं नामालङ्कारः । उक्तं चेद-
शास्त्रिणीनामप्येवम् । तल्लक्षणं यथा—“शालिन्युक्ता मती तगी गोऽब्धि-
लोके” इति ॥ १३ ॥

इमं नमयः उक्तं राजा कः समानं न कोऽपि नैव चक्रवर्त्तुं श्रीरं न कोऽपि नैव स्त्री कः वियोगी
नोऽस्ति । वदन्ती धन्येति, जिमे पनि वैसा मानता है । पति-प्रेम के कारण जन्म जाने पर
मैं अभी वद जन्मी नशा अध्यात् नीनी चालमी है ॥ १३ ॥

यौगन्धरायणः—अथ भोः ! तं तु पर्यवस्थापयितुं न कश्चिद्
यत्नवानमात्यः ?

ब्रह्मचारी—अस्ति रुमण्वान्नामामात्यो दृढं प्रयत्नवास्तत्रभवन्तं
पर्यवस्थापयितुम् । स हि—

अनाहारे तुल्यः प्रततरुदितक्षामवदनः

शरीरे संस्कारं नृपतिसमदुःख परिवहन् ।

विषण्ण राजानं शोचनीयावस्थं विदित्वा ब्रह्मचारिणं पृच्छति यौगन्धरायणः—
अथेति । अथेत्यव्ययं प्रश्ने । तु इति वाक्यालङ्कारे । पर्यवस्थापयितुं परितोऽव-
स्थापयितुम् अर्थात् प्रकृतौ, विकृतावस्थातः प्रकृतावस्थां प्रापयितुमित्यर्थः । यत्न-
वान्, यत्नो विद्यतेऽस्येति मतुप् । किमहो ब्रह्मचारिन् ! राजानं प्रकृतिस्थं विधातुं
केनचिन्मन्त्रिणा प्रयत्नो न कृतः ?

उत्तरं दत्ते ब्रह्मचारी—अस्तीति । दृढं गाढं भूयिष्ठमिति यावत् 'गाढवाढ-
दृढानि च' इत्यमरः । श्रीमन्तं महाराजं प्रकृतौ कर्तुं सचिवः कोऽपि नाम्ना
रुमण्वान् गाढं प्रयत्नमातनुते । अस्तीति वर्तमानक्रिययाऽद्यापि तत्प्रयत्नस्यानु-
वृत्तिर्भूयते शोकावेगस्य च गरीयस्त्वसूच्यते । 'सहि' इति तु श्लोके योजनीयम् ।

रुमण्वतः प्रयत्नमाह—अनाहारे इति । स हि, हिशब्दस्त्वर्थे हेत्वर्थे वा ।
तच्छब्देन प्रकान्तो रुमण्वान् गृह्यते । स रुमण्वान्, अनाहारे आहारो भोजनं
तदभावे, तुल्यं सदृशं अर्थान्तरपेक्षेण । वासवदत्ताशोकविकलेन राज्ञेव भोजनं
परित्यक्तं रुमण्वतापि राजचिन्तयेत्यर्थः । प्रततरुदितक्षामवदनं प्रततेन
सन्ततेन अविच्छिन्नेनेति यावत् रुदितेन रोदनेन क्षामक्षीणनिष्प्रभतां गतं वदनं
सुखयस्य सः । राज्ञ इव रुमण्वतोऽपि सुखमविच्छिन्नाऽधुपातेन विच्छाद्यतां गत-
मित्यर्थः । रुदितमिति भावे क्तः, क्षाममिति क्षैधातोः क्ते तस्य 'क्षायो म' इति

यौग०—इया कोई मन्त्री उनको प्रकृति में लाने का प्रयत्न नहीं करता है !

ब्रह्म०—हाँ, रुमण्वान् नामक मन्त्री उनको होश में लाने के लिये गूँथ उद्योग कर
रहा है । वह तो—

राजा के न खाने से नहीं खाता, मर्बदा रोने से राजा के सदृश ही उसका मुख भी
मलिन हुआ है और राजा के समान दुःख का अनुभव करता हुआ रूग्ण आदि भी कष्ट से

दिवा वा रात्रौ वा परिचरति यत्नैर्नरपतिं

नृपः प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरमः ॥ १४ ॥

वासवदत्ता—(स्वगतम्) (क) दिङ्ङिआ सुणिक्वित्तो दाणीं

(क) दिङ्ङ्या सुनिक्षिप्त इदानीमार्यपुत्र ।

मत्वम् । नृपतिसमदु ख नृपतिना राजा सम तुल्य दु ख कष्टं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् , शरीरे देहे, मस्कार मार्जन स्नानादि-
जनितां स्वच्छतामित्यर्थ , 'मस्कारो मार्जन मृजा' इत्यमर , परिवहन् दधान
सन् । राजा यथा कष्टाधिक्येन कथमिदयावश्यकं स्नानादिमस्कारमाचरति, तथा
रुमण्वानप्यावश्यकतातिशयमवेक्ष्य कथमित्कष्टभूयिष्ठ शरीरमस्कारमङ्गीकरोतीति
भाव । दिवा वा रात्रौ वा, दिवेत्यव्यय दिनवाचि, 'दिवाह्वीति' इत्यमर ,
वाशब्दश्चार्थे चकारार्थस्तु समुच्चय , स च परस्परनिरपेक्षगोर्दिनरात्र्योरधिकरण-
गोरेकत्र परिचरणक्रियायामन्वेति, अहर्निशमित्यर्थ । यत्नै प्रयत्नै , नरपतिं
राजान्, परिचरति मेवने । दिवानिश प्रयत्नपूर्वं राज शुश्रूषणाशेष दत्ताधाने,
विरमतीत्यर्थ । साम्प्रत प्राणेभ्योऽपि प्रिय तस्य राजानुवर्तन दर्शयति—नृप
इति । उपो राजा, दु सहेन वासवदत्ताशोकेन सद्यस्तत्काल, प्राणान् त्यजति यदि
अमृन् मुञ्चति चेत् म्रियते चेदिति यावत् , तर्हि तस्य रुमण्यतोऽपि, उपरम
मृत्यु , जात इति शेष । शोकामदिष्णुतया राजनि गतप्राणे सति रुमण्यन्तमपि
नन गतप्राण जानीहीत्यर्थ । मर्मात्मनैव राजानमनुमरन् राजेव कष्टमय जीवन
विभर्तीति भाव । उदयनसमदु गमुग्रावस्थो नियते साम्प्रत रुमण्यनिति माराश ।
अत्र च 'सद्यस्त्यजती'त्यनेन सुदु सहस्य राज शोकमय परा काष्ठा मूनिता ।
शिगरिणीनामक छन्दोऽत्र । "रगै रुद्रैश्चिन्ना यमनसमला ग शिगरिणी" इति
च तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

अय्यउत्तो ।

यौगन्धरायणः—(आत्मगतम्) अहो ! महद्भारमुद्रहति रुम-
ण्वान् । कुतः—

सविश्रमो ह्ययं भारः प्रसक्तस्तस्य तु श्रमः ।

दैवेन, सौभाग्येनेति यावत् । सुष्ठु सम्यक् निक्षिप्तं सुनिक्षिप्तं । तत्रभवत
प्रियतमस्य रक्षाभारोऽयं समयेऽस्मिन् समुचिते स्निग्धे रुमण्वत्यारोपितोऽस्तीति
सौभाग्यमस्माकम् ।

महर्तो राजरक्षाधुरां दधतो रुमण्वत प्रशस्तामुखेन सविस्मयं मानसं ब्रूते
यौगन्धरायण—अहो इति । अहो आश्चर्यम्, महद्भारम् महतो विशिष्टस्य
कार्यस्य राजपरिपालनरूपस्येति यावत् भारो धूस्तमिति पष्ठीतत्पुरुषो यथाकथञ्चिदा-
श्रयणीयः । महाश्वसौ भारश्चेति कर्मधारयस्तु न साधोयान्, तथा सति भारस्य
समानाधिकरणत्वेन 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययो' रित्यनेन आत्वप्रसङ्गान्म-
हद्भारमिति रूपापत्तेः । उद्रहति गृह्णाति उत्थापयतीत्यर्थः । राज्ञः सरक्षणं नाम
गुरुतरं कार्यं सावधानमनुतिष्ठतो रुमण्वतो विस्मयकरं प्रयत्नोऽयं सर्वथा प्रशंसनी-
योऽस्तीति भावः ।

कुत इति चेत् तदेवाह—सविश्रम इति । 'हि हेतावधारणे' इति कोषात्
हिशब्दो निश्चये । अयं वासवदत्तारक्षणरूपो मदीय इति प्रत्यक्षनिर्देशः, भारः धूः,
सविश्रमः विश्रमेण विरामेण सहितो युक्तः विरतोऽभूदिति यावत् । पद्मावत्या
समीपे वासवदत्ताया निक्षेपादिदानीं भारस्यास्य मन्मूर्धानमधिरूढस्य वासवदत्ता-
परिपालनस्य नूनं विश्रान्तिर्जातेति भारापगमान्निर्वृतोऽहमस्मीति भावः ।
'विश्रमः' इति विपूर्वात् श्राम्यतेर्घञ्, 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिनिषेधः । 'विश्रामः'
इति त्वपाणिनीयः प्रकारान्तरेण यथाकथञ्चित्समर्थनीयम् । तस्य रुमण्यतस्तु, श्रमो
नराधिपरक्षणलक्षणः परिश्रमः, प्रसक्तः प्रकर्षेण विशिष्टः सक्तो लग्नः, विशेषरूपेण
स्थितोऽस्तीति यावत् । राजसरक्षणरूपस्य मदीयभारापेक्षया विशिष्टस्य तद्भारस्य

आदमी क दायो में है ।

यौग०—(स्वगतः) अहो ! रुमण्वान् ने बड़े का बोझा सँभाला है । क्योंकि—

मेरा यह भार तो कुछ हलका हुआ है, परन्तु रुमण्वान् का और भी बढ़ गया है ।

तया सह कथितम् , इह तया सह पर्युषितम् , इह तया सह कुपितम् , इह तया सह शयितम्' इत्येवं त विलपन्तं राजानममात्यैर्महता यत्नेन तस्माद् ग्रामाद् गृहीत्वापक्रान्तम् । ततो निष्क्रान्ते राजनि प्रोषितनक्षत्रचन्द्रमिव नभोऽरमणीय . संवृत्तः स ग्रामः । ततोऽहमपि निर्गतोऽस्मि ।

गृहीत्वा तस्माद् ग्रामादमात्यैरपक्रान्तमित्यन्वयः । अपक्रान्तमिति भावे क्त , निर्गतमित्यर्थः । 'अत्रात्र प्रदेशे तया सह मया हासादिकमनुभूतम्' इत्यादि बहु-प्रकाराणि परिदेविताश्रयाण्युद्गिरता भूपतिना सम प्रयत्नविशेषेण मन्त्रिणोऽवसर-चतुरास्ततो लावाणकग्रामाच्चिर्जगुरिति वाक्यार्थः । 'महता यत्नेन' इत्यनेन राज्ञो विलापस्यात्यधिकत्वमनिवार्यत्व च सूच्यते । तत्र तत्र प्रियया सह पूर्वानुभूत स्मृत्वा राज्ञो विलपन चात्रावस्थानेन तत्तत्प्रदेशवीक्षणतो वृद्धिमेवोपगच्छेत् प्रदेशान्तर-प्राप्त्या च नून राजा विलापाद्विरमेदित्यवसरोचित विचार्य तत्प्रदेशपरित्याग-प्रयत्नोऽयं युज्यते मन्त्रिणाम् । तत्त इत्यादि । तत् तस्माद् ग्रामादिति यावत् । निष्क्रान्ते राजनीति पूर्वक्रियानिर्देश , लावाणकग्रामाद्राज्ञो निर्गमनानन्तरमित्यर्थः । प्रोषितनक्षत्रचन्द्रमिव प्रोषितान्यस्त गतानि नक्षत्राणि चन्द्रश्च यस्मात्तदिति नभसो विशेषणम् , इवेति नभसान्वेति , नभ आकाशम् , अरमणीय सौन्दर्य-शून्यः । चन्द्रमसा नक्षत्रैश्च विहीनमाकाशं यथा न शोभते , तथा राज्ञा मन्त्रिभिश्च विरहितस्य लावाणकग्रामस्य शोभा तदानीं सर्वथा विनष्टाऽभूदिति भावः । ग्रामस्य राज्ञो मन्त्रिणा च यथाक्रम नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि चोपमानानि बोध्यानि । इत्येव लावाणकव्यसनशृङ्गान्त सूचयित्वा 'यद्यनवसिता विद्या , किमागमनप्रयोजनम् ?' इति पूर्वं कृतस्य यौगन्धरायणप्रश्नस्योत्तरं दित्सुराह ब्रह्मचारी—ततोऽहमिति । राजादिनिर्गमनेन ग्रामस्य निःश्रीकतया तत्र वस्तुमनिच्छता मयापि तस्माद् ग्रामात् प्रस्थानं कृतम् । प्रस्थितश्चाहमध्वपरिधान्तो विश्रमाभिलाषादत्रोपस्थितो-

सोया था'—इत्यादि विलपने वाले राजा को दहे ही प्रयत्न से मन्त्री लोग लेकर गाँव से बाहर चले गये । राजा के चले जाने पर चन्द्रमा—नक्षत्र—हीन आकाश की भाँति वह गाँव सुन्दरता से हीन हो गया । इस कारण मैं भी वहाँ से निकला हूँ ।

तापसी—(क) सो खु गुणवन्तो णाम राजा, जो आवन्तुण
वि इमिणा एव पसंसीअदि ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिण ! किं णु अवरा इत्थिआ तस्स हत्थं
गमिस्सदि ?

(क) स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनायनेनैव
प्रशस्यते ।

(ख) भट्टिदारिके ! किन्तु मूलवपरा स्त्री तस्य हस्तं गमिष्यति ?

ऽस्मि भवत्सन्निविम् । नूनमिदमेव निमित्तं वर्तते विद्याध्ययनं पूर्णमकृत्यैव तत्प्र-
देशपरित्यागे ममेति भावः ।

सो खु इति । गुणवान् प्रशस्तगुणयुक्तः, प्रशसाया मनुष्यः । नामेति वाक्य-
मलङ्करोति । आगन्तुकेन तदस्थेन पान्थेनापि, अनेन ब्रह्मचारिणा । स चायमुद-
यनो भूपतिर्निश्चयेन प्रशसनीयदयादाक्षिण्यायनेऽगुणसम्पन्नो वर्तते, यस्मिन् ब्रह्म-
चारी पथिकोऽयमपरिचितोऽपीत्युक्तं प्रशंसतीति वाच्योऽर्थः । सर्वथाऽसौ दयाद्विह्वलः,
तद्गुणसम्पन्नो राजा नूनं पद्मावतीसम्पन्नयोग्योऽस्तीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

तापस्या अभिप्रायमनुष्यं वराभिलाषिणीं पद्मावतीं प्रति तदाशयजिज्ञासय-
नेत्या वचनमिदम्—भट्टिदारिण इति । तस्य तादृग्गुणविशिष्टस्य उदयनस्येति
यान् । राजकुमारि ! पद्मावति ! किं कानिदन्या योषित् भूपतेरुदयनस्य हस्त-
गता भविष्यतीति शब्दार्थः । यः किल प्राणभ्योऽप्यधिकं प्रिया सम्भाष्यति,
तस्य लोकोत्तरनिरतिशयं योषितिः प्रेमभाविभ्रतो महीपतेरुदयनस्य पाणिग्रहण-
सौभाग्यं लप्स्यते किं कानिदन्या योषित् ? यदि हि तेन गुणिनोदयनेन मह्यं कस्या-
श्चिदन्यस्या विवाहसम्बन्धः स्यात्तर्हि साऽनुपपन्नरत्नाभेन धन्या भविष्याति ।
त्वया वरणीयोऽयं दलाप्यगुणा राजा कथमपीति व्यङ्ग्यार्थः ।

गुणवन्ता पद्मावती गुणिनं राजानमुदयनं पतिं प्राप्तुमिच्छन्ती चेटीतानग-
लक्ष्यमन्तानं वृद्धां तदाभिमतार्थप्रस्तावोपपातद्वयां सहजलज्जापशान् माही-

तापसा—व राजा वन्दी गुणो मालूम होत है, किन्तु यद्व्यतिरेक प्रशंसा त्वया है
दासी—गणकुमारी जी ! क्या भया दूरी का उक्तं पथ जायगी ?

पशावती--(आत्मगतम्) (क) मम ह्रियण एव सह मन्तिदम् ।

ब्रह्मचारी--आ पृच्छामि भवन्तौ । गच्छामस्तावत् ।

उभौ--गम्यतामर्थसिद्धये ।

(क) मम हृदयेनैव सह मन्त्रितम् ।

भावमपहुवाना मनस्येव चेटोमभिनन्दति--ममेति । एवञ्चोऽत्र सहशब्देना-
ऽन्वेति । मन्त्रित विचारितम्, अर्थाच्चेत्या । मदीयेन हृदयेन सह विचार कृत्वैव
चेत्या वितर्कोऽयं कृत इत्यर्थः । मदीयहृदयसंमतमेवेदं विचारितं चेद्व्येति भावः ।
चेटीवदनोद्गतमुदयनसम्बन्धसौभाग्यमिदं मनो मे लब्धुमिच्छतीत्याशयः । उदयन-
विषयकमुत्पन्नपूर्वं प्रेमादुर पुष्पाति चायं हस्तोऽभिलाषः पश्चावत्या ।

पश्चावत्या उदयनेऽभिलाषमुत्पादयितुमुपस्थितो ब्रह्मचारी विचारपूर्वकं तदनु-
रूपमुदयनावस्थाविशेषमुपस्थाप्य चेटोवचसा च तदर्थोपक्षेपणमभिलक्ष्य कृतकार्ये-
स्ततो गन्तुमिच्छन्नाह--आ पृच्छामीति । 'आ पृच्छामि' इति भिन्ने पदे ।
एकपदत्वे च आपृच्छामीति रूपासिद्धे, 'आहि नुप्रच्छयो'रित्यनेनात्मनेपदत्वस्य
दुर्वारतया 'आपृच्छे' इति रूपापत्तेः । आशब्दश्च 'वाक्यस्मरणयोरङ्कित' इति
वचनेन स्मरणार्थकः । कार्यान्तरस्मरणं नाटयन् ब्रवीतीत्यर्थः । पृच्छामि, गन्तु-
मिति शेषः । परित्राजकं कञ्चुकीयचोद्दिश्य 'भवन्ता'विति कर्मणि द्विवचनम् ।
गमने परित्राजककञ्चुकीययोर्भवतोरनुज्ञा लब्धुमिच्छामीत्यर्थः । गमनं मे भव-
न्तावनुमन्येतामिति भावः । गच्छामस्तावत् साम्प्रतं गम्यतेऽस्माभिरित्यर्थः ।
चहुत्वं चेदमात्मनो गौरवार्थम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे ।

दृढयोः परिव्राजककञ्चुकीययोराशीर्वादगर्भा गमनाज्ञां दर्शयति--गम्य-
तामिति । प्रकान्तश्चात्र भवतीति तृतीयान्तं कर्ता । विद्याध्ययनपूर्णतारूपस्या-
र्थस्य सिद्धयर्थं ययेच्छं गच्छतु भवानित्यर्थः ।

पशा०--(मन ही मन) मेर मन हा का दाव कहा ।

ब्रह्म०--आप दोनों की आज्ञा चाहता हूँ । अब मैं जाता हूँ ।

दोनों--अपनी अभीष्ट-मिष्टि के लिये चाह्य ।

ब्रह्मचारी—तथास्तु ।

(निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—साधु, अहमपि तत्रभवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छामि ।

काञ्चुकीयः—तत्रभवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छति किल ।

पद्मावती—(क) अस्यस्स भद्दिग्गहा अय्येण विना उक्कण्ठिस्सदि ।

(क) आर्यस्य भगिनिकाऽऽर्येण विनोत्कण्ठिष्यते ।

तथास्त्विति । तेन प्रकारेण भवतु । श्रीमत्सूचितां गमनाजां स्वीकृत्य गच्छाम्यहमित्यर्थः ।

निष्क्रान्त इत्यनेन तत् प्रस्थान सूचितं ब्रह्मचारिणः ।

सम्प्रति कृतकार्यो यौगन्धरायणोऽपि ततो गन्मुद्यतः श्रीमत्या पद्मावत्या अनुज्ञा गमने लब्धुमिच्छन्नाह—साध्विति । साधु समीचीनम् । मद्भगिन्या रक्षणं तत्रभवत्या स्वीकृतमिति तदर्थं श्रीमत्यभिनन्दनीयेत्यर्थः । तत्रभवत्या पूज्याया पद्मावत्या । पूज्याया श्रीमत्या अनुज्ञा लब्ध्वा साम्प्रतः ममापीतः प्रस्थानुमिच्छा वर्तते । अतः श्रीमत्या मदीयः प्रस्थानमिदानीमनुज्ञायतामित्यर्थः ।

इत्थं गमनानुमतिं लब्धुमिच्छति यौगन्धरायणे काञ्चुकीयोऽपि तमेवाऽर्थं पद्मावतीं प्रार्थयते—तत्रभवत्येति । किलेति वाक्यशोभायाम् । आर्याया भवत्या अनुमत्या गन्तुमिच्छतेऽस्मै यौगन्धरायणाय गमनानुज्ञां भवती दातुमर्हतीत्यर्थः ।

आगन्तुऽस्यास्य गमनेनैतद्भगिनीं विमनायमानां सम्भाव्य तस्मै (यौगन्धरायणाय) गमनानुज्ञां दातुमनिच्छन्ती पद्मावत्याह—अस्यस्स इति । भगिनि-केन्यनुक्म्पायां कन् । उत्कण्ठिष्यते उन्मना भविष्यति, रोदं प्राप्स्यतीति यावत् ।

ब्रह्मः—तथास्तु ।

(चला गया)

यौगः—प्रच्छा मैं भी श्रीमतीजी की आज्ञा पाकर जाना चाहता हूँ ।

कञ्चुकी—(पद्मावती से) आप की आज्ञा लेकर ये भी जाना चाहते हैं ।

पद्माः—आपको बहिन आपके बिना उदास होगी ।

यौगन्धरायणः—साधुजनहस्तगतैषा नोत्कण्ठिष्यति । (काञ्चु-
कीयमवलोक्य) गच्छामस्तावत् ।

काञ्चुकीयः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

यौगन्धरायणः—तथास्तु ।

(निष्क्रान्त)

अनुकम्पनीया श्रीमद्भगिनीय श्रीमतो दर्शनेन विना खिन्ना भविष्यतीत्यर्थः ।
गन्तुमर्हति भवान्, परं भवतीति प्रस्थिते कदाचिदेकाकिन्यै भवतो भगिन्यै नात्र
वासो रोचिष्यत इत्येतदेव चिन्तयामीति भावः ।

साधुजनेत्यादि । साधुश्चासौ जनश्चेति कर्मधारयः तस्य, भवादृश इति
यावत्, हस्तगता हस्तगता आश्रये स्थितेत्यर्थः, द्वितीयातत्पुरुषोऽयम्,
एषा मद्भगिनी । मन्ये सौजन्यं वहन्त्या स्वात्मजननिर्विशेषं पालयन्त्या
भवत्या आश्रये स्थितेय मे भगिनी न तावदुद्विग्ना भविष्यतीति भावः । अनुदात्ते-
त्वादेवात्मनेपदत्वे सिद्धे पुनश्चक्षिहो ङित्करणेन अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदत्वस्या-
ऽनित्यत्वज्ञापनादत्र 'उत्कण्ठिष्यती'ति परस्मैपदत्वं यथाकथञ्चित्समर्थनीयम् ।
'उत्कण्ठिष्यते' इति तु साम्प्रतम् । काञ्चुकीयमिति । तद्वद्वा वदतीत्यर्थः ।
गच्छामस्तावत् साधयामो वयमिदानीम् । आदरे बहुत्वम्, तावद्वाक्यालङ्कारे ।

गच्छत्विति । भूय स्वकीयं दर्शनं दातुमिति साम्प्रतं गम्यतां भवतेत्यर्थः ।
गत्वा च पुनः कृपया दर्शनमस्मभ्यं दातव्यमित्यसावनुरोधोऽस्माकमङ्गीकरणीय-
स्तत्रभवद्भिरित्याशयः । पश्चावत्या अनुमतिं ज्ञात्वा यौगन्धरायणगमनानुज्ञासूचक-
मिदं वाक्यं काञ्चुकीयस्य ।

तथास्त्विति । तथैव भवेत् । गच्छामि साम्प्रतमागमिष्यामि च पुनर्यथा-
वसरं भवतां दर्शनं कर्तुमित्यर्थः ।

यौगन्धरायणस्य गमनं दर्शयति—निष्क्रान्त इति ।

यौग०—अच्छे आदमी के आश्रय में रहने में उदास न होगी । (कञ्चुकी को देखकर)
तो मैं जाता हूँ ।

कञ्चुकी—जाइये, फिर दर्शन दीजियेगा ।

यौग०—अच्छी बात है ।

(चला गया)

काञ्चुकीयः—समय इदानीमभ्यन्तरं प्रवेष्टुम् ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! वन्दामि ।

तापसी—(ख) जादे ! तव सदिस भचारं लभेहि ।

वासवदत्ता—(ग) अय्ये ! वन्दामि दाव अहं ।

(क) आर्ये ! वन्दे ।

(ख) जाते ! तव सदृश भर्तारं लभन्व ।

(ग) आर्ये ! वन्दे तावद्धम् ।

ब्रह्मचारियोगन्धरायणयोर्गमनानन्तरं कर्तव्यरोपस्याभावे सायसन्ध्यायां न गन्ने शने प्रवर्तमानाया ततः प्रदेशात्प्रस्थानमुचितं मन्यमान काञ्चुकीय आह—
गमय इति । अभ्यन्तरं पर्णशालाभ्यन्तरमित्यर्थः । पर्णशालान्तं पौर्णयोग्यं कालोऽयमुपस्थितः । अतः साम्प्रतं गन्तव्यमस्माभिः पर्णशालां प्रतीत्यर्थः ।

अय्ये इति । पूज्ये । तापसि ! प्रणमामीत्यर्थः । काञ्चुकीयवचनानुसारं गन्तुं प्रवृत्ता पद्मावती गमनानुमतिप्राप्तये प्रस्थानकालोचितममुं प्रणतिं भाव्यं तापसी पतिं नमस्कृत्यति ।

जादे इति । जाते ! पुत्रि ! तव सदृशम् आत्मतुल्यमिति यावत् । अत्र न सदृशशब्दयोगे 'तुल्यायैरतुलोपमान्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन तृतीया-
धिकृतात्पक्षे 'तत्रे'ति षष्ठी । पुत्रि ! पद्मावति ! आत्मानुरूपं गुणिनं पतिं प्राप्नु-
हीत्यर्थः । उरार्थिनी पद्मावतीं प्रति सुताभावं वहन्त्या उद्धायास्नापस्या गमयो-
गितेयमाशी ।

पद्मावत्या गमनेन वामवदत्ताया अपि तत्प्रमाणेन न्यासीकृतायास्ततः प्रस्थानं
न्याय इति सापि गन्तुमुद्यता गमनकालोचितां तापस्यां प्रणतिं समाचरति—
अय्ये इति । तावद्धम् वाक्यशोभां तनोति । अयि पूजनाये ! गन्तुमुपगतया
प्रान्वयेन मया । गमनायाः दायता मया भवत्येति भावः ।

काञ्चुकी—प्र. भवत्येति तत्र समयः ५ अ. ।

पद्मा—प्रति ! प्रणम्य त्वमी ।

तापसी—'ये' ! वन्दामि त्वम् । अयि पति !

वासवदत्ता—'अहं' ! त्वं न भवति । त्वमी ।

तापमी—(क) तुवं पि अश्रेण भर्तारं समासादेहि ।

वासवदत्ता—(ख) अणुगगहीदक्षि ।

काञ्चुकीयः—तदागम्यताम् । इत इतो भवति । । सम्प्रति हि—
खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।

(क) त्वमपि अश्रेण भर्तारं समासादय ।

(ग) अनुगृहीतामि ।

प्रणामानुकूलमाशिष्यं प्रयुङ्क्ते तापसी—तुव पीति । त्वयापि शीघ्रं प्रोधि-
तस्य पत्युः समागमसुखं भूयोऽनुभूयतामित्यर्थः । परदेशं गतस्ते पतिः सत्वरमेव
प्रत्यागच्छत्विति भावः । अत्र किल सर्वत्र प्रणामाशीर्वचनेषु गमनेच्छा तत्प्राप्तिश्च
व्यङ्ग्यमर्यादया बोद्धव्ये ।

आशिष्यः स्वोक्तं वासवदत्ता—अणुगगहीदक्षि । भूयाननुग्रहोऽयमा-
र्यायां मयि । आशीर्वचनमिदं शिरसा प्रतिगृह्यतामित्यर्थः । कन्याभावसुलभां लज्जां
यदन्त्या पद्मावत्यास्तु तापस्याशीं परिग्रहाक्तिर्नोचितेति सा कविना नोपन्यस्ता ।

मार्गप्रदर्शनरूपं सेवकोचितं कर्तव्यं पूरयति काञ्चुकीयः—तदागम्यतामिति ।
तत् तस्मात्, सायसन्ध्यासमयस्य सन्निधानादित्यर्थः । 'इत इत' इति तु
अश्विनं सूचनम् । भवतामिति स्वाभिन् कुमारीं पूज्यां पद्मावतीं प्रति सम्बुद्धिवच-
नम् । गम्यतामित्यर्थम् । आगच्छतु भवती, अनेन मया प्रदर्श्यमानेन मार्गेण
गच्छतु चेत्यर्थः । सम्प्रति हीति श्लोकान्वितम् । हि यस्मात्कारणत्वं, सम्प्रति
समयेऽभिहित्यर्थः ।

किं तावद्वित्याह—खगा इति । खगा पक्षिणः, खे गच्छन्तीति खगा, उप-

तापसा—तुम्हें भी शीघ्र तुम्हारा पति मिले ।

वासवदत्ता—आपका दया अनुग्रह है ।

काञ्चुकी—तो आर्ये । धर से चलिये । इस समय तो—

चिटियां घोंसलों में गई, मुनिलोग नष्ट होने लगे, धूम की अग्नि प्रदीप्त मालूम हो रही

परिमृष्टो दूराद् रविरपि च सङ्क्षिप्तकिरणो

रश्मं व्यावर्त्यासौ प्रविशति जनैरस्तशिखरम् ॥ १६ ॥

करणे 'सुदुरोरविकरणे' इति वार्तिके 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनात् गोपपदात्
गम्भातोर्दप्रत्यय , डित्वाट्टिलोप , वासोपेता , वास वसतिस्थानं कुलायम् उपेता
प्राप्ता इति द्वितीयातत्पुरुष , वामेन उपेता युक्ता इति तृतीयातत्पुरुषो वा, भव
न्तीति शेष । पक्षिणो नीड प्रविशन्तीत्यर्थः । पक्षिणो एाह्वारार्थं दिनं गगने परि-
भ्रम्य सायं वृक्षान्तर्गतं निजावाम गच्छन्तीति स्वभावोक्तिः । उपेता उति 'गत्यर्था-
कर्मक' इत्यादिना गत्यर्था पपूर्वादिष्वातो कर्तरि क् । अत एव कर्तुरभिहित-
त्वात् रगता इति कर्तरि न तृतीया, किन्तु प्रथमा । क्रियायाश्च कर्तुरधीनतया
उपेता इति बहुत्वम् । तथा च—'कर्तृवाच्यप्रयोगे तु प्रथमा कर्तृकारके । द्विती-
यान्त भवेत्कर्म कर्त्रधीन क्रियापदम् ॥' इत्यभियुक्ता । इत्यमेतान्या कर्तरि प्रयोगे
सर्वत्रोप्यम् । मुनिजनस्तापसलोक , सलिल जलाशयजलम् , 'सलिल कमलं
जलम्' इत्यमर , अवगाढ प्रविष्टो भाति, स्नातीति यावत् । सायस्नानमाचरितु
मुनयो जलाशय गत्या जलावतरणक्रियामनुतिष्ठन्तीति भावः । अत्रापि गत्यर्थतया
अवगाढ इति कर्तरि क् । प्रदीप्त प्रकाशपूर्णं प्रज्वलित इति यावत् । दीप्यतेर-
कर्मकतया पूर्वात्तरूपेण कर्त्रर्थे क् । अग्निं सस्कारपूर्वकं गृहीत श्रुत स्मार्ता
वाऽग्निं , भाति प्रकाशते । अत्र प्रकाशमानस्याग्ने पुनर्भातिक्रियायोग प्रकाश-
प्रकर्षयोननाय । तेन अभितृणादिभिः पूर्वं प्रदीप्तोऽप्यग्निर्होमद्रव्यप्रशेषेणाऽपि
प्रकाशत इत्यर्थः । अथवा प्रदीप्तोऽग्निं भाति शोभते । आहुतिप्रदानेन प्रदीप्त
स्याग्ने शोभा दर्शनीयाऽस्तीति भावः । धूम होमजन्य , मुनिजन मुनीनां यन
तापमाश्रम तपोवनमित्यर्थः , प्रविचरति व्याप्नोतीति यावत् । प्रविचरणस्य व्याप
नमस्त्वोऽन्य 'मुनिजनम्' इति कर्मणि द्वितीयोपपत्तिः । वस्तुतस्तु प्रविचरणस्य
प्रसरणापेक्षतया अविचरणत्वाविवक्षायां कर्मणि प्रयोगोऽयम् । अग्निं हिता, अग्नौ
धम् गमिष्वन , दूरात् दूरप्रदेशात् दूरवर्तिनो गगनात्त्यादित्यर्थः , परित्रप
पत्तिः अस्मान्त्वमुनीप गत इति यावत् , रवि सूर्य , सङ्क्षिप्तकिरणं सङ्क्षिप्तं

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

प्रथमोऽङ्कः ।

उपसंहृता सङ्कोचिता किरणा मरीचयो येन स मन्दीकृतकरः सन्नित्यर्थः । कर-
सङ्कोचनक्रियाया सूरसूते सम्भवेऽपि रवौ तदुक्तिरत्रोपचारात् । रथं व्यावर्त्य वेग-
वर्तो रथस्य गतिं निरुच्येत्यर्थः । व्यावर्तनस्याऽश्ववृत्तित्वेऽपि रथे तदभिधानमौप-
चारिकम् । व्यावर्तनं चाऽरुणकर्तृकमपि सूर्यकर्तृकमत्र तथेवोपचारमूलकम् । शनै-
क्रमेण, अस्तशिखरम् अस्ताचलस्य चूडां, प्रविशति गाहते । चरमाचलनितम्बे
लम्बते मरीचिमालिनो बिम्बमित्यर्थः । सायसन्ध्या शनैः शनैः समुपसर्पतीति
श्लोकार्थः । यतश्च लक्षणैरमीभिः सायसन्ध्या सन्निधत्ते, तत एव मत्प्रदर्शितं पन्था-
नमवलम्ब्य गम्यतां भवत्या । नेदानीमत्रापस्थातुमुचितमित्यतः पर्णशालाभ्यन्तरं
गन्तव्यमस्माभिरिति काञ्चुकीयवचसोऽभिप्रायः । अत्र च श्लोके पक्षिणां नीढप्र-
वेशनादिभिर्हेतुभिः सन्ध्यासमयस्यानुमानात्तस्य च सहृदयहृदयार्कपक्त्वेन अनुमा-
नालङ्कारः । स चात्र शब्दानुपात्ततया व्यञ्जनावृत्त्या वेदितव्यः । शिखरिणीवृत्त-
मिदम्, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १६ ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे इत्यनेन सर्वेषां निर्गमनमङ्गसमाप्तिप्रसङ्गेऽस्मिन् सूचितम् ।

प्रथमाङ्कस्य समाप्तिं दर्शयति—प्रथमोऽङ्कः इति । अङ्कश्च रसभावादिभि-
रर्थोपोद्बलको नानाविधानयुक्तो दृश्यकाव्यस्य कश्चन भागविशेषः । तन्निरुक्तिर्यथा
नाट्यशास्त्रे—“अङ्क इति रुढिशब्दो भावश्च रसश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधान-
युक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥” इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिण्यां प्रथमोऽङ्कः ।

समेष्टे हुए रथ लौंय कर धीरे २ अस्ताचल को जा रहे हैं ॥ १६ ॥

(मंद चले गये)

प्रथम अङ्क समाप्त ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(तत प्रविशति चेटो ।)

चेटी—(क) कुञ्जरिण ! कुञ्जरिण ! कहिं कहिं मट्टिदारिआ पदुमावदी ! किं मणासि, एसा मट्टिदारिआ माहवीलदामण्डवस्स

(क) कुञ्जरिके ! कुञ्जरिके ! कुत्र कुत्र भर्तृदारिका पद्मावती ?
किं भणमि, एसा भर्तृदारिका माहवीलतामण्डपस्य पारवेत्त कन्दुकेन

स्वज्ञान्तरस्य प्रारम्भ सूचयति—अथ इत्यादिना । अथ अनन्तरम्, एकाङ्क-परिममापनजन्यपरिश्रमापनोदनपुर सर भाव्यङ्कशोपयुक्तपात्रादीनां सन्निधिकर-णानन्तरमित्यर्थे, द्वितीय प्रथमानन्तरं क्रमोपस्थित अङ्क, प्रारभ्यत इति शेष । अङ्कस्य लक्षण प्रथमाङ्कपरिसमाप्तायुक्तम् ।

इदानीं कन्दुक्कोउपराया पद्मावताश्चेतमि मजात्त प्रथमाङ्कसूचितोदयन-तिपाभिगापस्य परिपोष कति सुन्दरतरमगीमलापभङ्गया प्रणालिष्यस्तादृश्या पेट्या प्रोक्ष दर्शयति—तत्र इत्यादिना । तत द्वितीयादप्रारम्भे, साम्यां तयित् । चेटो दामी, प्रविशति रत्नमणं समामच्छतीत्यर्थे ।

पत्सदो कन्दुण्ण कीलदित्ति । जाव भट्टिदारिअं उवसप्पामि । (परि-
क्रम्यावलोक्य) अम्मो ! इअं माट्टिदारिआ उक्करिदकण्णचूलिण
वाआमसज्जादसेदविन्दुविहसिदेण परिससन्तरमणीअदंसणेण सुइण

क्रोडताति । यावद् भट्टदारिकामुपसर्पामि । अम्मो ! इयं भट्टदारिका
उत्कृतकर्णचूलिकेन व्यायामसज्जातस्वेदविन्दुविचित्रितेन परिश्रान्तरम-

मभिनीय प्रश्नस्योत्तरं स्वयमेव सम्पाद्यते तत्तावद् आकाशभाषित नाम कथ्यते
नाटकेषु । तथा हि विश्वनाथः साहित्यदर्पणे—“किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना
पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवाऽनुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥” इति । किं तदेत-
दित्याह—एसेति । माधवीलतामण्डपस्य, माधवीलताया वासन्त्या, ‘वासन्ती
माधवीलता’ इत्यमरः, मण्डपं स्थानं निकुञ्जमिति यावत् तस्य, पार्श्वतः समीप
एव, कन्दुक्षेन गेन्दुकेन क्रोडनीयकविशेषेण, करणे तृतीया, क्रोडति खेलति । सेयं
तत्रभवती राजकन्या पद्मावती माधवीलतानिर्मितमण्डपसमीपे कन्दुकक्रोडां कुर्वाणा
वर्तते इत्यर्थः । एतेन राजदुहितुः पद्मावत्या स्थितिस्थानमवस्था च प्रदर्शिते ।
इत्थं प्राप्तोत्तरा च सा चेटी स्वकीयमनन्तरकरणीयं कार्यं दर्शयति—जाव इति ।
यावदित्यस्य अत इत्यर्थः । आर्या पद्मावत्यस्मिन्प्रदेशे क्रोडन्ती वर्तते, अतो
हेतोरहमधुना तस्या समीपं गच्छामीति चेट्यास्वत्कालोचितो विचारः । परित-
स्तदन्वेषणपुरःसरं तत्प्राप्ते सूचनं नाटयति—परिक्रम्येत्यादिना । परिक्रम्य
इतस्ततो गत्वान्विष्य, अवलोक्य दृष्टिपथं नीत्वा, अर्थात्पद्मावतीम् । अम्मो
इति । विस्मयानन्दार्थप्रकाशनगर्भम् अम्मो इत्यव्ययम् । उत्कृतकर्णचूलिकेन
उत्कृते ऊर्ध्वं कृते कन्दुकक्रीटावसरे लम्बनपतनभयात्कर्णयोरुपरिष्ठात्कृते कर्ण-
चूलिके कर्णाभरणविशेषौ यत्र मुखे तथाभूतेन, व्यायामसज्जातस्वेदविन्दुविचित्रितेन
व्यायामात् कन्दुकाऽऽदानप्रदानविधौ धावनादिसमुत्थितादायासात् सज्जाता समु-
त्पन्ना ये स्वेदस्य घर्मादकस्य विन्दवः पृषता, ‘घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्’,

जाऊँ । (टहल कर और देख कर) ओहो ! इस समय यह राजकुमारी तो अपने कानों
की बालियों को ऊपर उठाकर खेल की मेहनत से पमीन की बूँदों से अपने मुख को नानों
मोतियों से सजानी हुई धक्के पर भी मुँह मालूम पड़ती हुई गेंद में खेलने रक्षर ही

कन्दुपुण कीलन्दी इदो एव आगच्छति । जाव उवसप्पिस्सं ।

(निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

शीघ्रदर्शनेन मुखेन कन्दुकेन क्रीडन्तीति एवागच्छति । यावदुपमप्स्यामि ।

‘प्रपन्ति विन्दुपृषता’ इत्यमरौ, तै विवित्रितेन सुषमावैविध्यं प्रापितेन, परि-
श्रान्तरमणीयदर्शनेन, परिश्रान्तं परिभ्रान्ति, भावे क, ‘तस्मिन् सत्यपि’ इत्यपि-
शब्दार्थोऽत्र समाश्रान्तर्भूत, रमणीयं सुन्दरं दर्शनमवलोकनं यस्य तादृशेन ।
परिश्रमे मालिन्यस्य सम्भवेऽपि मुखे रमणीयदर्शनत्वस्य वर्णनेनात्र स्वाभारिक
सौन्दर्यं व्यज्यते पद्मावत्या । मुखेन वदनेन, उपलक्षितेति शेष, ‘इत्यभूतलक्षणे’
इति तृतीया । पद्मावत्या विशेषणमिदम् । कन्दुकेन क्रीडन्ती कन्दुकक्रीडाभिर्मनो
विनोदयन्तीति यानत्, इत एवागच्छति पुरो दृश्यमानममुमेव प्रदेशमायाति ।
पूर्वोक्तविशेषणनिशिष्टा तत्रभवती पद्मावती कन्दुकक्रीडापराऽत्रैव समागच्छती-
त्यर्थः । सैषा हि पूर्वं बहु क्रीडिताऽऽत्मानमायाभितातीति मुखाविशेषणै स्पष्ट-
मेव । अनेन न वाक्येन तादृश्यामवस्थायां विद्यमानाया राजकन्याया पद्मावत्या-
स्तीति स्थानेऽनुपदमेव भाविन प्रवेशं सूचयित्वा कविर्वाक्यान्तरेण तत्कालोक्तिं
नेष्टुमास्तत्समीपगमनाभिलाषं दर्शयति—जाव इत्यादिना । यावदिति वाक्या-
न्तरार्थमुपगम्यते ताराप्रदर्शनार्थं वा । उपमप्स्यामि समीपं गमिष्यामीति वर्त-
मानकालाव्यवहितोत्तरक्षणे करिष्यमाणस्य निजोपगम्यणस्याभिप्रायेणाशं भविष्य-
मादिक प्रयोगः । इयमनुना तत्समीपमहं गच्छाम्येति तदर्थः ।

(ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रीडन्ती पद्मावती सपरिवारा वासवदत्तया सह ।)

वासवदत्ता—(क) हला ! एसो दे कन्दुओ ।

पद्मावती—(ख) अरये ! भोदु दाणि एत्तअं ।

(क) हला ! एष ते कन्दुकः ।

(ख) आर्ये ! भवत्विदानीमेतावत् ।

तत्रैव यथा—“शृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्ध स्यात्स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥” इति ।

पूर्वोक्तचेटीसूचनानुसारमधुना वासवदत्तया सम कन्दुकेन क्रीडन्त्या पद्मावत्या प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । सपरिवारा, परिवारद्वेटीरूपस्तेन सहिता । इयन्नागतप्रत्यागता पद्मावतीमुपगन्तुमनास्तत्समीप गतैव चेटी बोद्धव्या ।

प्रमादेन भूमौ पतितमपश्यन्त्या इव पद्मावत्या पुरस्तात् कन्दुकं कुर्वती वासवदत्ताह—हला इति । हलेति सम्बोधनसूचकम्, हे सखीत्यर्थः । सखीं प्रत्याह्वाने हलेति पद प्रयुज्यते । तथा च—‘हण्डे हजे हलाह्वाने नीचां चेटी सखीं प्रति’ इत्यमरः । इदञ्च वासवदत्ताकर्तृकमाह्वानं तस्या पद्मावत्यां सखीनिर्विशेषभावं द्योतयति । अयमस्ति तावकीनो गेन्दुकः, गृह्यता क्रीडयतां च पुनर्यथारुचीति भावः ।

चिरविरचितक्रीडाविशेषोपजातपरिश्रमा पुनः पद्मावतीयं तत्र स्वीयामरुचिं दर्शयति—अरये इति । आर्ये इति आवन्तिका (वासवदत्ता) मुद्गिरयः सम्बुद्धिपदप्रयोगः पद्मावत्यास्तत्र विनयभावसहकृतमादरभावः प्रकाशयति । वाक्येऽत्र पूर्वप्रक्रान्तं क्रीडनमिति कर्तृपदमार्पणम् । भवतु स्वस्तु, पर्याप्तमिति यावत् । सुचिरं क्रीडित्वा परिश्रान्तिं गताहमितोऽधिकं नेच्छामि क्रीडितुमित्यतः कालेऽस्मिन्नियदेव खेलनमास्तामित्यर्थः । यावत्क्रीडितमावाभ्यां तावदेवास्ति पर्याप्तमित्यतः खेलनमधुनाऽऽवयो समापनीयमिति भावः ।

(तस्य गेदं मे खेलनीं हुई पद्मावती अपने परिवार और वामवदत्ता के साथ आती है)

वासव०—एहन ! यह तुझारी गेद है ।

पद्मा०—आर्ये ! वस, हम समय रहना ही ।

कन्दुण कीलन्दी इदे एव आगच्छति । जाव उवसप्पिस्सं ।

(निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

शीघ्रदर्शनेन मुखेन कन्दुकेन क्रीडन्तीत एवागच्छति । यावदुपसर्स्यामि ।

‘प्रपन्ति बिन्दुपृपता’ इत्यमरौ, तै विचित्रितेन सुपमावैचित्र्य प्रापितेन, परिश्रान्तरमणीयदर्शनेन, परिश्रान्त परिश्रान्ति, भावे क्त, ‘तस्मिन् सत्यपि’ इत्यपिशब्दार्थोऽत्र समासान्तर्भूत, रमणीय सुन्दर दर्शनमवलोकन यस्य तादृशेन । परिश्रमे मालिन्यस्य सम्भवेऽपि मुखे रमणीयदर्शनत्वस्य वर्णनेनात्र स्वाभाविक सौन्दर्यं व्यज्यते पद्मावत्या । मुखेन वदनेन, उपलक्षितेति शेष, ‘इत्यभूतलक्षणे’ इति तृतीया । पद्मावत्या विशेषणमिदम् । कन्दुकेन क्रीडन्ती कन्दुकक्रीडाभिर्मनो विनोदयन्तीति यावत्, इत एवागच्छति पुरो दृश्यमानममुमेव प्रदेशमायाति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा तत्रभवती पद्मावती कन्दुकक्रीडापराऽर्धैव समागच्छतीत्यर्थः । सैषा हि पूर्वं बहु क्रीडित्वाऽऽत्मानमायासितवतीति मुखविशेषणै स्पष्टमेव । अनेन च वाक्येन तादृश्यामवस्थायां विद्यमानाया राजकन्याया पद्मावत्यास्तत्रैव स्थानेऽनुपदमेव भाविन प्रवेश सूचयित्वा कविर्वाक्यान्तरेण तत्कालोचित चेष्टास्तत्समीपगमनामिलाषं दर्शयति—जाव इत्यादिना । यावदिति वाक्यालङ्कारार्थमुपसर्पणे त्वराप्रदर्शनार्थं वा । उपसर्स्यामि समीप गमिष्यामीति वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरक्षणे करिष्यमाणस्य निजोपसर्पणस्याभिप्रायेणार्थं भविष्यत्कालिक प्रयोगः । इयमधुना तत्समीपमह गच्छाम्येवेति तदर्थः ।

निष्क्रान्ता इति । एतेन तत् स्थानाच्चेष्टया अपगमनं दर्शितम् ।

प्रवेशक इति । अनया खलु पूर्वोक्तविधया चेटीमुखेन भाषिपद्मावतीरूपपात्रप्रवेशसूचनादिदमत्र प्रवेशकनाम्ना व्यवहियते । एष च प्रथमाद्वातिरिक्ताद्वयान्त प्रयुक्तो नीचपात्रद्वारा पात्रप्रवेशसूचक पञ्चविधोपक्षेपकान्यतमः । तथा च तत्स्वरूपमुपवर्णितं विश्वनाथेन—“प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अद्भयान्तर्विज्ञेयं शेषं विष्कम्भके यथा ॥” इति । विष्कम्भकरूपमपि

आ रही है । तो मैं भी पान पहुँचू ।

(जाती है)

(ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रीडन्ती पद्मावती सपरिवारा वासवदत्तया सह ।)

वासवदत्ता—(क) हला ! एसो दे कन्दुओ ।

पद्मावती—(ख) अर्ये ! भोदु दाणिं एत्तअं ।

(क) हला ! एष ते कन्दुकः ।

(ख) आर्ये ! भवत्विदानीमेतावत् ।

तत्रैव यथा—“वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥” इति ।

पूर्वोक्तचेटीसूचनानुसारमधुना वासवदत्तया सम कन्दुकेन क्रीडन्त्या पद्मावती प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । सपरिवारा, परिवारदचेटीरूपस्तेन सहिता । इयन्नागतप्रत्यागता पद्मावतीमुपगन्तुमनास्तत्समीप गतैव चेटी बोद्धव्या ।

प्रमादेन भूमौ पतितमपश्यन्त्या इव पद्मावत्या पुरस्तात् कन्दुकं कुर्वती वासवदत्ताह—हला इति । हलेति सम्बोधनसूचकम्, हे सखीत्यर्थः । सखी प्रत्याह्वाने हलेति पद प्रयुज्यते । तथा च—‘हण्डे हजे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति’ इत्यमरः । इदञ्च वासवदत्ताकर्तृकमाह्वानं तस्या पद्मावत्यां सखीनिर्विशेषभाव द्योतयति । अयमस्ति तावकीनो गेन्दुकः, गृह्यतां क्रीडयता च पुनर्यथारुचीति भावः ।

चिरविरचितक्रीडाविशेषोपजातपरिश्रमा पुनः पद्मावतीयं तत्र स्वीयामरुचिं दर्शयति—अर्ये इति । आर्ये इति आवन्तिका (वासवदत्ता) मुद्दिश्य सम्बुद्धिपदप्रयोगः पद्मावत्यास्तत्र विनयभावसहकृतमादरभावः प्रकाशयति । वाक्येऽत्र पूर्वप्रक्रान्तं क्रीडनमिति कर्तृपदमार्थम् । भवतु खस्तु, पर्याप्तमिति यावत् । सुचिरं क्रीडित्वा परिश्रान्तिं गताहमितोऽधिकं नेच्छामि क्रीडितुमित्यतः कालेऽस्मिन्नियदेव खेलनमास्तामित्यर्थः । यावत्क्रीडितमावाभ्यां तावदेवास्ति पर्याप्तमित्यतः खेलनमधुनाऽऽवयो समापनीयमिति भावः ।

(ततः गेद मे खेलती हुई पद्मावती अपने परिवार और वासवदत्ता के साथ आती है)

वासव०—एहन ! यह तुझारी गेद है ।

पद्मा०—आर्ये ! एस, हम समय देवना ही ।

वासवदत्ता—(क) हला ! अदिचिरं कन्दुण क्रीडिष्य क्रीडिष्य अहिम-
सञ्जादरागा परकेरमा विम दे हत्था संवुत्ता ।

(क) हला ! अतिचिर कन्दुकेन क्रीडित्वाधिकसञ्जातरागौ परकी-
याविव ते हस्तौ सवृत्तौ ।

अत्रार्थे स्वीयानुमतिं दर्शयन्ती सपरिहासवृत्ते वासवदत्ता—हला इति ।
अतिचिरम् अत्यधिकम् , कन्दुकेनेति साधकतमे तृतीया, क्रीडित्वेति हेत्वर्थे
क्त्वाप्रत्यय , कन्दुकेन क्रीडनाद्धेति रित्यर्थः । अत्र च हेतौ क्त्वाप्रत्ययस्य कुत्रा-
प्यविहितत्वात्समानकर्तृकस्य क्रियाद्वयस्य चासञ्जावात् क्रीडित्वेति पदप्रयोगश्चित्यः ।
अथवा क्रीडित्वेत्यनन्तर 'परिश्रान्ताया' इत्यस्य पदस्याक्षेपात् समानकर्तृक्यो
क्रीडनपरिश्रान्तिरूपयोर्धात्वर्थयो कल्पनया क्त्वाप्रत्ययाऽयमुपपादनीयः । अधिक-
सञ्जातरागौ, अधिकमत्यन्तम् , विशेषणभेदं सञ्जननक्रियाया , सञ्जात उत्पन्नो रागो
रक्तिमा ययोस्ताविति हस्तयोर्विशेषणम् । एतेन करयो कोमलत्व तेन च पद्मावत्या
अद्वितीय सौकुमार्यं व्यज्यते । सहज राग बहन्तौ करौ पद्मावत्याश्चिरतर कन्दुक-
क्रीडयाऽतितरा सरागौ सञ्जातावित्यर्थः । परकीयाविव परकीयसदृशवित्युत्प्रेक्षा,
पराधनाविति यावत् , खेलनपरिश्रान्तिवशात्कन्दुकक्रीडायामन्यदीयसाहाय्यं विना
स्वयमप्रभवन्तावित्यर्थः । सवृत्तौ सञ्जातौ । बहुल खेलित्वा परिह्रान्तायास्तपैत-
त्पाणिद्वयं किल खेलनाऽऽयासेन सहजारुण्यताऽप्यतितरामारुण्यं सम्प्राप्तमिति
खेलनाद्विरतिरेव साम्प्रत ते साम्प्रतमिति वाच्योऽर्थः । परिहासमूलको व्यङ्ग्यो-
ऽर्थस्तु—अरुणिमातिशयशालिनौ ते कराविदानौ स्वकीयां न स्तः , अपि तु परकीया
परस्य हस्तं गतावन्यदीयापेवेति । परेण वरेण कृतं ग्रहणं प्राप्तवता करयो पर-
कीयत्वं स्फुटमेव । पद्मावतीवित्राहसमयस्यामन्नतामालस्य 'सखि ! मन्येऽहं
सञ्जातपाणिग्रहणाऽभवस्त्वम् , अत एव ते परवृत्तपाणिपीडनात्पाणी अरुणिमानं
गृह्णतवन्ता'विति परिहासपूर्वकं पद्मावतीं प्रति वचनं वासवदत्ताया सखीभाषा

वासवः—बहन ! गेंद में बड़ी देर तक खनने के कारण ललाट के बट्ने में तू खरों
काश मानों दुम्मे के बोरदे है ।

चेटी—(क) कीलदु कीलदु दाव भट्टिदारिआ । निव्वर्त्तयतां तावद् अयं कण्णामावरमणीओ कालो ।

(क) कीलदु कीलदु तावद् भट्टिदारिका । निर्वर्त्यतां तावद् अयं कन्याभावरमणीयः कालः ।

वहन्त्या युज्यत एव । रागपदेन प्रेमापि स्वन्यते । परकर्तृकस्वकीयग्रहणविषयिणी वाक्छा हस्तयोरपि ते समुत्पन्नेति मन्ये प्रत्यासन्नविवाहायास्तेऽधुना पाणिग्रहणं जातमेवेत्यतो हेतोरयं खेलनयोग्य कालो नास्तीति गूढं तात्पर्यं वासवदत्तोक्तेः ।

परिश्रान्तां पद्मावतीं कीलितुमनिच्छन्तीम्, आवन्तिकां च तमेवार्थमनुमोदमानामवलोक्य चेटो प्रत्यासन्नविवाहसमयां विवाहानन्तरं च परायत्तामनुचितकीलनं कीलितुमपरिगृह्णन्तीं पद्मावतीं पुनः कन्दुककीलनायां प्रवर्तयन्त्याह—कीलदु इति । पीन पुन्ये 'कीलदु कीलदु' इति द्वि प्रयोगः । न यावत्पाणिपीडनं जातं तावद्वाजकन्यया पद्मावत्या पुनः पुनः कीलनीयमित्यर्थः । तावत्पदे वाक्याऽङ्कुरी प्रयुक्ते । 'अयं कालः कन्याभावरमणीयो निर्वर्त्यतामिति' न्वयः । अत्र च 'भट्टिदारिआ' इति पूर्ववाक्यगतं कर्तृपदं तृतीयया विपरिणम्य योजनीयम् । कन्याभावरमणीयः, कन्याभावेन बाल्येन बालोचितलीलयेति यावत्, रमणीयः सुन्दरः, निर्वर्त्यता क्रियताम् । नूतन वयो वहन्त्या भवत्या कन्दुककीलनरूपया बालोचितया लीलया समयोऽयं सुन्दरतां नेय इत्यर्थः । नूतने वयसि कीलैव शोभत इति भावः । अस्मिन्नर्थे 'कन्याभावेन रमणीयः' इति व्यस्तपदं युज्यते । 'कन्याभावरमणीयः कालऽयं निर्वर्त्यतामिति' वा समन्वयः । कालो वयस उपलक्षणम्, निर्वर्त्यता समाप्यताम् । कन्यात्वेन सुन्दरमिदं वयः खेलनेन पूर्णतां नेयमित्यर्थः । विवाहसम्बन्धानन्तरं खेलनावसरस्याऽनुपलप्स्यमानत्वान्नाधुना बालोचितं खेलनमवशेषणीयं भवत्येति भावः ।

चिरखेलनपरिक्लान्ताया अपि सौकुमार्यमलौकिकं वहन्त्या सहजसौन्दर्यशालिन्या पद्मावत्या लोचनासेवनकमाननसाकूनमालोकयन्तीम् आवन्तिकामुद्दिश्य

दार्मी—राजकुमारी और भी खेलें । बूँदारीपन के इस काल को खेल के आनन्द में मगन करें ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! किं दाणिं मं ओहसिदुं विअ
णिज्झाअसि :

वासवदत्ता—(ख) णहि णहि । हला ! अधिअं अज्ज सोहदि ।
अभिदो विअ दे अज्ज वरमुहं पेक्खामि ।

(क) आर्ये ! किमिदानीं मामपहसितुमिव निध्यायसि ?

(ख) नहि नहि । हला ! अधिकमद्य शोभते । अभित इव तेऽद्य
वरमुखं पश्यामि ।

पद्मावतीवच प्रयुक्ते कवि—अय्ये इति । मामपहसितुमिव ममोपहास कर्तु-
मिवेति सम्भावना । निध्यायसि पश्यसि, 'निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर ।
मन्ये ममोपहासार्थमेव ते मन्निरीक्षणमिदमित्यर्थ । पुन कमपि मदीयमुपहास
कर्तुं कामेव त्वमिदानीं पश्यसि मां साभिप्रायमिति भाव । अमुना हि पद्मावत्या
वचनेन शब्दानुपात्तमपि तस्या साकूतमालोकनं वासवदत्ताकर्तृकं गम्यते,
अन्यथाऽस्य पद्मावतीवाक्यस्याऽनवसरत्वापत्तेः ।

पद्मावत्या शङ्कितं निषेधन्त्यावन्तिका ब्रूते—णहि णहीति । द्वि प्रयोगश्चायं
निषेधं द्रढयितुम् । अत्र हि पूर्ववाक्यार्थो निषिध्यते । न किल त्वदुपहासार्थं मे
त्वद्दर्शनोपक्रमः, नास्ति मे मनसि सर्वथा परिहासकामनया त्वद्दर्शनाभिलाषोऽप-
मित्यर्थः । इत्येवं परिहासस्य हेतुतां निषिध्य तद्दर्शने कारणं दर्शयति—हस्तेति ।
तत्परवाक्यार्थानुसारेण वाक्येऽस्मिन् मुखं कर्तुं । शोभते प्रकाशते । एतद्वाक्यान्तरं
वाक्यान्तरारम्भे 'अतः' इति योजनीयम् । 'अद्य ते वरमुखम् अभित इव पश्यामी'
त्यन्वयः । वरमुखम्, 'वरं च तन्मुखं' मिति कर्मधारयः । अत्र च समासार्थकश्चिदर्थः
गौणत्वमापत्तिः, तथाप्यर्थान्तरध्वननाभिप्रायेण समासः कृतोऽयं कविना । सति च
समामाभावेऽर्थान्तरप्रतीत्युच्छेदापत्तेः । अभित सर्वतः, इति वाङ्मालङ्कृतो ।
गणि । पद्मावति । तन्मुखमिदानीमतीव सौन्दर्यं दर्शयति, जनमयर्णनीयैषा तन्मुख-

पद्मा०—आर्ये ! इस समय क्या तुम मेरी हँसी करने के लिये हो मुझे देर रही हो ।
वासव०—नहीं नहीं । आज तुम अधिक अच्छी लगती हो । अब तुम्हारा वरमुख
आम्हारे हो ममशर्मा हो ।

पद्मावती—(क) अपेहि । मा दाणिं मं ओहस ।

वासवदत्ता—(ख) एसहि तुहीआ भविस्सम्महासेणवहू । ।

(क) अपेहि । मेदानीं सामपहस ।

(ख) एषास्मि तूष्णीका भविष्यन्महासेनवधु । ।

चन्द्रमसं चुपमा । अत एव चक्षुः प्रीतये समयेऽस्मिन् सुन्दर ते मुखं सर्ववच्छेदेनाहमवलोकये । अहो ! सर्वतः सौन्दर्यं ते मुखस्येति स्फुटोऽर्थः । 'परिहासं न करोमी'ति स्फुटं प्रतिज्ञायापि वासवदत्ता 'वरस्य मुखं वरमुख'मित्यर्थान्तरगर्भं द्रष्टुं पदं प्रयुज्य गूढं पुनः सखीभावोचितं परिहासमातनुते । अत्र चार्थे 'अधिकमयः शोभते' इत्यत्र वाक्ये भवती कर्त्री । अयमर्थः—इदानीं सखि ! भवत्या शोभाऽतिमहती वर्तते, अमुष्मिन्काले भवत्या वरस्य परिणेतुर्मुखं सर्वतोऽहं साक्षात्करोमीवेति । मन्ये भवत्या पतिं समीप एव वर्तते, अतः इदानीं समासज-प्रियसमागमसौभाग्या भवती मृगशोभास्पदं जातेति भावः । पद्मावत्याः परिणेतु-मत्तदानीमभावेऽपि तदीयविवाहसम्बन्धसङ्घटनस्याऽतिसन्निकृष्टतयोत्प्रेक्षाविधया 'वरस्य मुखं सर्वतः पश्यामीवे'ति सपरिहासं वचनं प्रायुज्यत सख्या वासवदत्तया ।

परिहासगर्भाभिमामुक्तिमाकर्ण्य सविलासं प्रणयरोषाश्रितं च प्रियसखीनिर्विशेषं वचनमाहावन्तिकां प्रति पद्मावती—अपेहि इति । अपेहि दूरमपसर । 'ओहस' इति विध्यर्थे लोट्, 'मा' इति निषेधार्थकमव्ययम्, 'माहिं लुट्' इति माह्व्योगे लुटो विधानान्नात्र लुट् । सपरिहासं वचो वदन्ती ममान्तिकाद् दूरं गच्छ, नाहमिदमिदानीं वचस्ते श्रोतुमिच्छामि । अस्मिन्समये ममोपहासो न त्वया विवेक्यः सखि ! न च मह्यं रोचत इत्यर्थः ।

इदानीं भाविश्वशूरकुलनिर्देशेन पद्मावत्या हृद्गतं दयितं वरं जिज्ञासमानाऽऽवन्तिका सपरिहासचातुर्यं स्ववचनोपसंहारं प्रतिजानीते—एसहि इति । हे भविष्यन्महासेनवधु ! महामेन इति राज्ञः प्रद्योतस्य नामान्तरम्, तस्य वधूः स्नुषा, 'वधूर्जायाः स्नुषा स्त्री च' इत्यमरः । भविष्यन्ती चासौ महासेनवधूश्च तथा

पद्मा०—हट जा, अब मेरी हँसी मत करना ।

वासव०—महासेन की हट होनेवाली ! बस अब मैं चुप हूँ ।

पद्मावती—(क) को पसो महासेनो णाम ?

वासवदत्ता—(ख) अस्थि उज्जयिणीओ राजा पज्जोदो णाम ।
तस्स बलपरिम णणिवुत्तं णामहेअ महासेनोत्ति ।

(क) क एष महासेनो नाम ?

(ख) अस्युज्जयिनीयो राजा प्रद्योतो नाम । तस्य बलपरिमाण-
निर्वृत्तं नामधेय महासेन इति ।

तत्सम्बुद्धी हे भविष्यन्महापनवधु ! महासेनस्य स्नुषाभाव गमिष्यन्ति ! हे पद्मा-
वत त्वर्थ । 'स्त्रिया पुंवद्भाषितपुंस्का'दित्यादिना 'भविष्यन्ती'ति पूर्वपदे पुंव
द्भाव । 'ङिते हस्वश्चे'ति नदीसज्ञायाम् 'अम्कार्यनद्यार्हस्व' इति हस्वे 'एङ्ह
स्वात्सम्बुद्धे'रित्यनेन सोर्लुप् । एषा कृतोपहासेति यावत् , अस्मीत्यनेन अहपदा-
क्षेप । तूष्णाका तूष्णींशीला, 'तूष्णींशीलस्तु तूष्णीक' इत्यमर । तूष्णीमित्य-
व्ययम् , तत 'शाले को मलोपश्चे'ति कप्रत्यये मकारलोपे च तूष्णीकशब्द
मिध्यति, तत स्त्रीत्वे टापि तूष्णीकेति । अस्मि भवामि । अयि पद्मावति ! यदि
मद्वचन परिहास मन्यसे, न रोचते च तत्तुभ्य, तर्हि त्वदीय परिहास कृतवतीय-
महं 'राजो महापनस्य स्नुषा त्व भविष्यसि, अर्थात्तत्पुत्रस्ते पतिभविष्यति' इत्ये
केवलं निगद्याऽय मीनमालम्बे । नात पर स्वेच्छया किञ्चिदभिधास्ये ।

महासेन इति नवीनमश्रुतपूर्वं नाम श्रुत्वा तद्विषये पृच्छत्यानन्तिकां
पद्मावती—को इति । ओऽय महासेन ? यमिदानीं त्वमुदाहृतवत्यसि । तत्परिचय
द्बुद्धीत्यर्थ ।

महासेनपरिचयप्रदान प्रस्तौति पद्मावतीप्रश्नानुसारं वासवदत्ता—अस्थीति ।
उज्जयिनीय , उज्जयिन्या अयम् उज्जयिनोसम्बन्धीत्यर्थ । सम्बन्धश्च साक्षा-
भिभवन् । 'तस्मैदम्' इत्यधिकारे 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धसज्ञाया 'वृद्धाच्च'
इत्यनेन छप्रत्यय , तस्य च 'आयनेयीनीयिय' इत्यादिना ईयादेश । बलपरि

पद्मा —यद् महासेन वीन इ ?

वासवः—उज्जयिनी का राजा प्रद्योत नामक है । मेना के परिमाण में उसका मापन
होना नाम होगा है ।

चेटी—(क) भट्टिदारिआ तेण रज्जा सह सम्बन्धं णेच्छदि ।

वासवदत्ता—(ख) अह केण खु दाणिं अभिलसदि ?

चेटी—(ग) अत्थि वत्सराजो उअअणो णाम । तस्स गुणाणि

(क) भट्टिदारिका तेन राज्ञा सह सम्बन्धं नेच्छति ।

(ख) अथ केन खल्विदानीमभिलपति ?

(ग) अस्ति वत्सराज उदयनो नाम । तस्य गुणान् भट्टिदारिका-
भिलपति ।

माणनिर्वृत्तम्, बलस्य सेनाया परिमाणेन महत्त्वरूपेण निर्वृत्तं कृतम् । नामधेयं नाम, 'नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । विजयते राजा कश्चिदुज्जयिन्याः प्रद्योतं नामधेयं, तस्य च राज्ञः सेनायाः परममहत्त्वपरिमाणेन कारणेन 'महती सेना यस्य' इत्यन्वयः 'महासेन' इति नामधेयं कृतं वर्तते इत्यर्थः ।

इदानीं विनयवत्या राजकुमार्या पद्मावत्या स्वसम्बन्धप्रिये स्वयं वक्तुम-
युक्तत्वेन तस्या मनोगतमाहूतं जानत्या परिचारिकायाश्चेष्टया मुखेन पूवाक्तवत्वा-
हसम्बन्धेऽरुचिं दर्शयति—भट्टिदारिआ इति । तेन राज्ञा प्रद्योतनाम्ना नृपेण,
सम्बन्धं तत्पुत्रवरणरूपं याम् । श्रामत्या राजकुमार्या पद्मावत्या प्रद्योतराजकुल-
सम्बन्धं नेष्यते कर्तुम् । तद्वाजकुमारमिय राजकुमारी वरं तु नेच्छताति भावः ।

कर्णगोचराकृतचेटीवचना पृच्छत चेटी पुनरावृत्तिरु—अहेति । अथ
पश्चान्तरे, केन किन्नामधेयेन राजा सहेति शेषः, खलु वाक्यालङ्कारे, सम्बन्धरूपं
कर्म पूर्वतोऽनुवर्तते, अभिलपति वाञ्छति । यदि नाम ते राजकुमारी प्रद्योतराज-
सम्बन्धं नेच्छति, तर्हि केन पुनः राज्ञा सह सम्बन्धोऽस्य रोचते ?

प्रियसख्यारततो गोपनं न युवमिति पद्मावत्या हृदयप्रियं प्रियं प्रकाशं नयन्ती
आवन्तिशया प्रदत्तस्योत्तरं दत्ते चेटी—अत्थीति । वत्सराजं वत्सनां राजा,
'राजाऽहं सखिभ्यश्च' इति वच्, वत्सनामकदेशस्याधिपतिरित्यर्थः । तस्य उद-

दासी—राजकुमारी उत राजा कं साथं सवधं नरो चाहसी ।

वासव०—तो अहं किमके साथं भला अपणां सम्बन्धं चाहती है ?

दासी—उदयन नामक वत्सदेश का राजा है । राजकुमारी उसका गुणों पर मुग्ध है ।

भट्टिदारिया अभिलसदि ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) अय्यउत्तं मचारं अभिलसदि ! (प्रकाशम्) केण कारणेण ?

चेटी—(ख) साणुक्कोसो चि ।

(क) आर्यपुत्र भर्तारमभिलपति । केन कारणेन ?

(ख) सानुकोश इति ।

यनस्येति यावत्, गुणान् सौन्दर्यदयादाक्षिण्यादीन् । 'उदयन' इति सुगृहीतनाम-
धेयस्य वत्सदेशाधिपतेर्गुणेषु लुब्धाऽस्माक राजकुमारी तमेव भर्तारं कामयते ।

सद्गुणरत्नाकर श्रीमन्तमुदयन वरीतुमिच्छन्ती पद्मावती चेटीमुखाभिश्चाम्भ-
विन्ता नाटयति चित्ते वासवदत्ता—अय्यउत्तं इति । आर्यपुत्र मत्पति, भर्तार-
पति, प्राप्तुमिति शेष, अभिलषति इच्छति, अर्थात्पद्मावती । किमिय पद्मावती
मम प्रिय प्रणयिनमुदयन स्वपतिं कर्तुमिच्छतीत्यर्थ । अत्रेदं बोद्धव्यम्—“चिन्ता
चेयं वासवदत्ताया केवल सपत्नीप्राप्तिरूपा, न किल पद्मावत्यां सापत्न्यद्वेप-
मूलिका । भर्तुर्विजयलाभलक्षणप्रधानकार्यस्य ससिद्धौ पद्मावत्येव कारणं भविष्यतीति
वासवदत्ताया कार्यगौरवमाकलयन्त्याश्चेतसि तद्विषये सापत्न्यद्वेपस्य लेशतोऽप्य-
नुश्यात्” । मानसमेवद पूर्वोक्तं गूढं विचिन्त्य स्वात्मस्वरूपगोपनं कुर्वती प्रच्छ-
शरूपा वामवदत्ता तदभिलाषकारणं ज्ञातुमिच्छन्ती प्रकटं पृच्छति चेटीम्—केण
इति । केन कारणेन तस्य गुणानभिलषतीति प्रश्नः । को नाम तत्रोदयने विशिष्टो
गुणो वर्तते, यः सख्यं पद्मावत्यास्तत्राभिलाषे कारणं जातं । 'केन गुणेन पुनराकृष्ट-
चेता इयं राजानमुदयनं कामयत' इति प्रश्नाभिप्रायः ।

तमेवोदयनस्य पद्मावत्यभिलषणीयं गुणमाह चेटी—साणुक्कोसो इति ।
अनुक्कोशो दया, 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्कोशोऽपि' इत्यमरः, तेन सहित
दयालुमित्यर्थः, अर्थादुदयनः । उदयनो नाम राजा दयालुरस्तीत्येतदेव कारणं तत्र
विद्यते प्रधानं पद्मावत्या प्रेमोत्पत्तौ । पत्नी हि दयालुत्वं पद्माप्रेमसम्पादकम्,

वाक्यम्—(स्वगतं) आर्यपुत्र को पति बनाना चाहती है । (प्रकाश) किम कारण मे ?
दासी—इसविषये कि व दयालु है ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) जाणामि जाणामि । अञं वि जणो एव उम्मादिदो ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! जदि सो राजा विरूपो भवे ?

(क) जानामि जानामि । अयमपि जन एवमुन्मादित ।

(ख) भर्तृदारिके । यदि स राजा विरूपो भवेत् ?

तस्य च राज्ञो दयालुत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति स एव पद्मावत्योचितं काम्यते वर इत्यर्थः ।

स्वानुभवगोचर दयालुत्वलक्षण पत्युर्गुणमभिनन्दन्ती मनस्याह वासवदत्ता— जाणामि इति । मृशार्थे द्विरुक्तिरियम् । पूर्ववाक्याथ कर्म । स किलायपुत्रो दयालुरस्तीति मृशमह जानामीत्यर्थः । तस्य दयालुत्व मया बहुशोऽनुभूतमिति भावः । अयमपीति । अयं जनोऽपि मल्लक्षण अहमपीति यावत्, एव तस्य सानुकोशत्वेन कारणेन, उन्मादित उन्मत्ततां प्रापित, उत्पूर्वाणिजन्तान्मदे क । सत्यमिदमनयोच्यते चेष्टया, आत्मनो दयालुत्वगुणेनोन्माद्य मामहमपि तेनार्थपुत्रेण सरमस प्रणयविवशीकृताऽस्मीति भावः ।

अथ किलोदयनविषयाभिलाषदाढ्यं परीक्षितुं पद्मावतीं प्रति चेष्टया प्रश्न— भट्टिदारिए इति । विरूप, विगत विकृत वा रूपं यस्य स रूपहीन कुरूपो वा अदर्शनीय इति यावत् । एतद्वाक्यानन्तर 'तर्हि किं करिष्यते' इति योजनीयम् । अयि ! राजकुमारि ! स भवत्या प्रेमपात्रं राजा रूपहीन कुरूपो वा चेत्स्यात्तर्हि भवत्या वरिष्यते न वा ? अत्र च दयालुतागुणवद् वरगत सौन्दर्यमप्यपेक्षणीय भवति कन्यकाजनस्येति पद्मावत्या वरणीयत्वेन निश्चितस्योदयनस्य स्वरूपविषयेऽपि जिज्ञासितमासीद् गूढं चेष्टया । राजकुमार्या पद्मावत्यास्तत्र किलोदयने हार्दिकाभिलाषदृढताया परीक्षणीयत्वाच्चतुरतमायाश्चेष्टया पद्मावतीं प्रत्यनुयोगोऽयं युज्यत एव ।

वासव०—(मन ही मन) हाँ, जानती हूँ । यह भी आदमी इसी तरह उन्मत्त बनाया गया था ।

दामी—राजकुमारी ! यदि वे राजा कुरूप हों तो !

वामवदत्ता—(क) णहि णहि । दंसणीओ एव्व ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! कहं तुव जाणासि ?

वामवदत्ता—(आत्मगतम्) (ग) अय्यउत्तरक्खवादेण अदि-

(क) न ह नहि । दर्शनीय एव ।

(ख) आर्य ! कथं त्वं जानामि ?

(ग) आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तं समुदाचारः । किमिदानीं करि-

चेत्या कृतं प्रश्नममुं निशम्य सौन्दर्ये रतिगते पत्युर्दयनस्य स्वरूपसम्पदा पूर्णं परिचिता तत्सौन्दर्येणुणाकृष्टेव वामवदत्ता तदीयं सौन्दर्योतिशयं निह्णुतुं तद्विषयवचनावेगं च रोद्धुमपारयन्ती सुस्पष्टमाचष्टे—णहि णहीनि । निषेधे दाढर्यं दर्शयितुं 'नहि नही'ति द्वि प्रयोगः । अत्र च 'विरूप' इत्यर्थः कर्ता, राजा तु प्रकृत एव । स खलु राजा विरूपो नास्ति, तत्र तु वैरूप्यशक्ता स्वप्नेऽपि न सम्भवतीत्यर्थः । विरूपता न चेत्साधारणरूपवत्ता स्यादित्याशङ्कयामाह—दंसणीओ इति । एवकारोऽत्राऽयोगव्यवच्छेदाय । नास्त्यत्र सौन्दर्यस्याऽयोगः, किन्तु सर्वथा तस्य योगः (सत्ता) विद्यत इत्यर्थः । वैरूप्याऽभावान् स पुनर्दर्शनीयं सुन्दरो नूनमिति भावः ।

आवाप्तकामासूचितं तत्सौन्दर्यं श्रवणाभ्यां निषीय तृप्यन्त्यापि प्रियजनगदितसरमत्राभ्यामातादृष्टिमित्येव पद्मावत्या भूय प्रियविषयकं किमपि प्रिय श्रवणगोचरता नेतुमुत्कण्ठितयाऽऽवन्तिकासुहृदस्य विधीयते प्रश्न-अय्ये इति । आर्यं माननीयं इति यावत्, पूर्ववाक्यार्थः कर्म । अयि मान्ये ! श्रीमानुदयनः सवयादर्शनाय एवेति वक्ष्यमवगम्यते भवत्या ? अत्र किल भवत्या वचने सत्यतामूचकप्रमाणं वर्तते ? उक्तं किमप्येवमेवेदमुच्यते तत्प्रशंसायामिति पद्मावत्युक्तेराशयः ।

श्रुत्या च पद्मावत्या वचनमिदम्, आर्यपुत्रस्वप्नपरिचयप्रदानेनात्मस्वरूपा-
त्रिकरणं शङ्कमाना, चिन्तयत्येव मनसि वामवदत्ता—अय्यउत्तेत्यादि । आर्य-

वामवदत्ता—(ग) नहि । दर्शनीय एव ।

पद्मावती—आर्य ! त्वं कथं जानामि ?

वामवदत्ता—(आत्मगतम्) आर्यपुत्रः त्वं पक्षपातेन अपना वर्तमानः भूयः ? अत्राशयः

क्कन्दो समुदाचारो । किं दार्णिं करिस्सं । होदु, दिट्ठं । (प्रकाशम्)
हला । एवं उज्जहणीओ जणो मन्तेदि ।

पद्मावती—(क) जुज्जइ । ण खु एसो उज्जहणीदुल्लहो ।

प्याम । भवतु, दृष्टम् । हला । एवमुज्जयिनीयो जनो मन्त्रयते ।

(क) युज्यते । न खल्वेष उज्जयिनीदुर्लभ । सर्वजनमनोऽभिराम

पुत्रस्य पत्युरुदयनस्येति यावत् पक्षपात प्रेम तेन कारणीभूतेन, समुदाचारः
कर्तव्यमिति यावत्, अतिक्रान्त उल्लङ्घित । अहो ! आर्यपुत्रप्रेम्णो महिम्ना
मयाय स्वीय कर्तव्य विस्मृतम्, यत्किलैतत्स्वरूपसौन्दर्यं प्रतिपाद्य तत्परिज्ञान-
मात्मनो दर्शितम् । आर्यपुत्रपरिज्ञानशङ्कोत्थापनयाऽनया च नून प्रकाशतां नीत-
मप्रकाशनीयमप्यात्मस्वरूपम् । किमधुना विधेयम् । कथं किमु वा प्रदेयं प्रश्नस्यै-
तस्योत्तर पद्मावत्यै ? महदनुचितं मयैतत्कृतमार्यपुत्रस्वरूपपरिचयप्रदानं नामेति ।
इत्थं किञ्चिद्विचारानन्तरं प्रश्नस्योत्तरमुपलभ्याह—होदु इति । भवतु अस्तु,
अर्थादार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, दृष्टं ज्ञातम्, उत्तरमिति शेषः । आस्तां तावदिद-
मया कृतमार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, न तत्र किमपि शङ्कनीयं मया । उत्तरं दास्य-
मानमिदानीमुपलब्धम् । इत्येव मानसं विचार्य तदेव प्रकाशमुत्तरं ब्रूते—हलेति ।
उज्जयिनीयो जन उज्जयिनीनिवासी लोकः, ए पूर्वाक्तम्, मन्त्रयते विचारयति,
कथयतीति यावत् । ‘मत्रि गुप्तभाषणे’ इति चौरादिकणिजन्तादात्मनेपदे रूपमि-
दम् । सखि ! पद्मावति ! यन्मयोक्तं राज्ञ उदयनस्य दर्शनीयत्वं, तत्किलोज्जयि-
नीवासिनो जनाः कथयन्ति । श्रुत्वेवेदं मया निगदितम् । सत्यं चेदं त्वया मन्त्र-
यम्, यतो ‘न ह्यमूला प्रसिद्धिः’ इति भावः । “उज्जयिनीवासिनो जनाः दर्शन-
सौभाग्यं प्राप्नुवन्त उदयनस्य राज्ञो दर्शनीयत्वं प्रख्यापयन्तीत्यहमपि तत्रत्या
तद्दर्शनसौभाग्यं प्राप्तवती तस्य सौन्दर्यं वचसा प्रकाशयामीत्यत्र किं नामाश्चर्यं
संख्या ” इत्येव गूढमूत्रं ध्वनितं चतुरिम्णा वासवदत्तया ।

आवन्तिकयोक्तममुमर्थं समर्थयन्ती पद्मावत्याह—जुज्जइ इति । युज्यते

करुं ! अच्छा, उत्तर ध्यान में आगया । (प्रकाश) ऐमा उज्जयिनी के लोग कहत हैं ।

पद्मा०—हो मकना है । यह उज्जैन के लिये असम्भव नहीं । सुन्दरता सब लोगों के

सव्वजणमणोभिरामं खु सोमगं णाम ।

(तत प्रविगति धात्री ।)

खलु सौभाग्य नाम ।

सम्भाव्यते, त्वदुक्त कर्तुं । उज्जयिनीवासिनामुक्तिरिय सङ्गच्छत इत्यर्थः । तत्रापि पुनः कारणमाह—ण खु इति । ‘एष उज्जयिनीदुर्लभो न खलु’ इत्यन्वयः । एष उदयनलक्षणः, उज्जयिन्या दुर्लभः उज्जयिनीदुर्लभः न खलु, अर्थात्सुलभः । उज्जयिनीपदेनात्र तद्वाचिनो जना लक्ष्यन्ते । ‘सौभाग्यं नाम सर्वजनमनोऽभिरामं खलु’ इति सम्बन्धः । सौभाग्यं सोन्दर्यम्, नामेति प्रसिद्धं, सर्वेषां जनानां मनसोऽभिरामं सुन्दरमाकर्षकम्, खलु वाक्यालङ्कारः । श्रीमानुदयनो नाम दयान राजा इवशुरालयं गतः सर्वैरुज्जयिनिवासिभिर्दर्शनमार्गं नीयत इत्यन्तर्दर्शन-सौभाग्यं प्राप्य तथा तस्य सौन्दर्यं शक्यते वर्णयितुम् । प्रसिद्धं चेत्तत्, यत्—सौन्दर्यं बलादाकर्षणीयं चेत् सर्वेषाम् । अतो राजानमुदयनं दृष्ट्वा तत्सौन्दर्यं कृष्टचेतसः सर्वा एव तत्रत्यास्तदीयं कामनीयकमलौकिकं सर्वतः पशमन्तीनि सम्भवन्थे तत् । अत्र च—“आवन्ति कथा त्वया कदाचिदवलोकितचरैस्तदीयराम णीयरुगुणार्जितस्तान्तया कथ्यन्ते चेदिदं तदपि नातीवाश्चर्यकरं”मिति गुडमाकृतं पद्मान्या ।

इत्थं तावदनया मिथः मरीसलापभङ्गाया पद्मावत्याश्नेतस्युदयनविप्रयाभिलाषं विशेषमनिवार्यं गाढमुत्पाद्य साम्प्रतं तदीयागदानपरिसमाप्तिसूचनाभिप्रायेण वार्तां प्रवेशयति कवि—तत इति । ततः उदयनप्रातिप्रवणपद्मावतीतदयस्यैवपरीक्षणां नन्तरम्, धात्री उपमाता, मातृवत्पालनं कुर्वती सेविकेत्यर्थः, ‘धात्री जनन्यामलसी वसुमन्नुपमातृषु’ इति कोषः । इयं चात्र पद्मावत्या एवोपमाता बोद्धव्या ।

प्रसिद्धा च धात्रीयः प्रस्तुता तामेव पद्मावतीं विवाहमन्त्रन्धनिपतिं सूचयति—नेटु इति । भर्तृदारिद्र्या पद्मावती, जयतु सवोत्कर्षेण वर्ततामित्याशी । एषा न गदया वाच्या प्रयुक्ता युन्यत एव । चिरजीवतु सौभाग्यवती न स्तामिनः कन्य-

नन को टग्ने रात्री शेती १ ।

(प्रवेश कर ।)

धात्री—(क) जेदु भट्टिदारिआ । भट्टिदारिण ! दिण्णासि ।

वासवदत्ता—(ख) अय्ये ! कस्स ?

धात्री—(ग) वच्छराअस्स उदअणस्स ।

(क) जयतु भर्तृदारिका । भर्तृदारिके ! वृत्तासि ।

(ख) आर्य ! कस्मै ?

(ग) वत्सराजायोदयनाय ।

पद्मावतीत्यर्थ । तदेव जयस्य कारण प्रकृतमाह—भट्टिदारिण इति । दत्ताऽसि दानविषयीकृताऽसि, परस्व जाताऽसीत्यर्थ । दानं चात्र वाच्यं सम्भवति । वाग्दानं हि दातृप्रतिग्रहीत्रो परस्परैकवाक्यतापूर्वको वाट्निश्चयः । राजकुमारि ! वाग्दानं ते निर्वृत्तम्, सञ्जातपाणिग्रहणेवाऽधुना त्वं परकीया सतृप्तेति भावः ।

अर्थतर्हि तद्विषयकमेव कश्चन मिथः सलापप्रकारं धात्रीवासवदत्तयोर्दर्शयति कविः । तत्र च धात्रीमुखान्निशम्य पद्मावत्या दानं, पूर्वतो विदितार्थाऽप्यविदतीव वासवदत्ता स्वभर्तुरात्मनि तादृशं दृष्टमनुरागं विचिन्त्य तदीयभार्यान्तरस्वीकरण-विषये मृशं शङ्कमाना पृच्छति साकृतं धात्रीम्—अय्ये इति । ‘आर्ये’ इत्येषा च सम्पुद्धिः स्थान एव वासवदत्ताया वृद्धा मातृनिर्विशेषां धात्रीं प्रति । वृत्तेति पूर्वतोऽनुवर्तते, वस्मै किन्नामधेयाय पुरुषाय । अयि ! मान्ये ! पुरुषाय कस्मा इयं प्रतिपादिता पद्मावती ? कस्तावदस्या परिग्रहीता वरः ? पत्युरस्या नाम निदेष्टव्यं भवत्या लुप्तमिति प्रश्नार्थः ।

उत्तरमाह धात्री—वच्छराअस्स इति । ‘वत्सराजाये’त्युदयनस्य विशेषण-मुदयनान्तरप्रतीतिव्यवच्छेदाय । वत्सदेशाधिपतय उदयनाय प्रतिपादितेयमिति तमेवोदयनमस्या पति जानीहीत्यर्थः ।

धार्ह—राजकुमारी को जय हो । हे राजकुमारी ! तुम दी गई ।

वासव०—आर्ये ! किसे ?

धार्ह—वत्सराज उदयन को ।

वासवदत्ता—(क) अह कुसली सो राआ ?

धात्री—(ख) कुसली सो आअदो । तस्स भट्टिदारिआ णडि-
च्छिदा अ ।

(क) अथ कुसली स राजा ?

(ख) कुसली स आगत' । तस्य भर्तृदारिका प्रतीष्टा च ।

पद्मावतीपतीभूतमुदयनं श्रुत्वा तत्कुशलं पृच्छति वामवदत्ता—अहेति ।
अथशब्दं प्रश्नार्थं, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्ये'ष्वथो अथ' इत्यमरः । कुसली
कुशलयुक्तं, 'अत इतिष्ठनी' इतीन् । 'स' इत्यनेन प्रकान्तं प्रसिद्धश्च उदयनो
गृह्यते । अपि कुशलं वर्तते राज उदयनस्य ? तत्कुशलवृत्तान्तं जिज्ञासमानायै
मह्यं तदिदं सुविशदं भवत्या निवेदनीयमिति भावः । अत्र किल—“वत्सराजाम्
पद्मावतीं दत्तेति विषयस्यावगती वासवदत्तायास्तत्कुशलप्रश्नस्य को वाऽऽमरः”
इत्येवं न शङ्कनीयम्, असद्यतमा नूतनां विरहवेदनामनुभवतो भर्तुरस्तस्थभावस्य
मृश सम्भावनया विरहावस्थायां तदीयं कुशलमसम्भावयन्त्यास्तादृशप्रश्नविधानस्य
लब्धानामरस्य प्रियतमाया वासवदत्तायास्तदानीमत्यन्तं युज्यमानत्वात् ।

वासवदत्ताप्रश्नोत्तरगर्भं तदग्रिमवृत्तान्तं निवेदयति धात्री—कुसलीति ।
आगत उपस्थित, अर्थाद्वाजभवनम् । 'तस्ये'ति च सम्बन्धमामान्ये कर्त्र्योऽवि-
रहाया पृष्टी, तेनेत्यर्थः । प्रतीष्टा स्वीकृता, अर्थाद्वाच्येन । सकुशलावस्थायां
वियमान उदयनो राजा समयेऽस्मिन् राजभवनं समायात । आगत्य च
संज्ञ्यं प्राप्ता दत्तां राजकुमारीं पद्मावतीं वान्ना स्वीकृतानित्यर्थः । कुशलित्वा-
दप्रागनेन राजोदयनेन वासवदत्ताया पद्मावत्या परिग्रहं कर्तुं कामेन तत्स्वीकृतेनैव
दत्तमिति भावः ।

प्रियतमेनोदयनेन वृत्तं पत्यन्तरपरिग्रहं निशम्य नित्यं समुद्भूतं प्रणयभा-
गं शाश्वतं निरोद्धुमसमर्थो, स्त्रीषो तदीयनि स्नेहत्वगम्भानया मण्ड-

वाच्य — राजा कुसली मे नो ?

मण्ड—सम्बन्धवत्पत्नी । अर्थात् राजा मागे हो स्त्री के नो पर किया ।

वासवदत्ता—(क) अच्चाहिदं ।

धात्री—(ख) किं एत्थ अच्चाहिदं ?

वासवदत्ता—(ग) ण हु किञ्चि । तह णाम सन्तप्पिअ उदासीणो होदि चि ।

(क) अत्याहितम् ।

(ख) किमत्रात्याहितम् ?

(ग) न खलु किञ्चित् । तथा नाम सन्तप्योदासीनो भवतीति ।

भयमुपस्थित शङ्कमाना सहसा वचनमुद्गिरति वासवदत्ता—अच्चाहिद इति । अत्याहितं महद् भयम्, 'अत्याहितं महाभीति'रिति कोप । महतो भयस्य स्थानमिदं, यत्किलोदयनस्य पद्मावतोपरिग्रहोऽयम् । सम्भावये, तदिदं महान्त-मनर्थं जनयिष्यतीति भावः ।

कोदश महाभयमिति तत्स्वरूपं पृच्छति धात्री—किं इति । अत्र उदयनकृते पद्मावतोपरिग्रहे । उदयनेन यदिदं पद्मावतो परिगृहीता, किं नामात्र विषये महद्भयं सम्भाव्यते भवत्या ? तदेतदधुना स्पष्टीकरणायमिति धात्रीवचनस्याभिप्रायः ।

प्रणयरभसादुक्तस्य वचसः सङ्गतिं दर्शयति चातुर्येण रहस्यगोपनं कर्तुं कामः वासवदत्ता—ण हु इति । खल्विति वाक्यालङ्कारे, अन्यदिति शेषः, अत्याहितं कर्तुं । तथा तेन प्रकारेण ब्रह्मचारिसूचितेन पूर्वोक्तेन 'हा । प्रिये । वासवदत्ते' इत्यादिरूपेणेति यावत्, नामेति वाक्यालङ्कृतौ, सन्तप्य सन्तापं कृत्वा विलप्येत्यर्थः, उदासीनो विरक्तः स्नेहशून्यः अर्थाद्वासवदत्तायाम्, भवति अभूत्, भूतार्थे लट् । अत्रोदयनः कर्ता । अन्यत्तु महद्भयं किमपि नास्ति, एतदेव किल तद्वर्तते यद्वाज्ञोदयनेन वासवदत्तया वियुक्तेन तदर्थं 'हा प्रिये' इत्यादि पूर्वं बहु विलप्येदानीं पुनस्तत्सर्वं विस्मृत्य नूतना पत्न्या प्रतिगृह्यता वासवदत्तायां नूनं स्नेहरहितेन सज्जातमिति विचार्य तथोक्तं मयेति भावः ।

वासव०—महान् अनर्थः ।

धात्री—श्मभं क्या अनर्थं हुआ ?

वासव०—बुद्ध नहीं । मैंने दुखी होकर (वासवदत्ता में) उदासीन हो गये ।

धात्री—(क) णहि णहि । अण्णप्पओअणेण इह आभदस्स अभिजनविज्जाणवओरुवं पेक्खिअ सअं एव्व महाराएण दिण्णा ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (ख) एवं ? अणवरद्धो दाणिं

(क) नहि नहि । अन्यप्रयोजनेनेहागतस्याऽभिजनविज्ञानवयोरूपं च स्वयमेव महाराजेन दत्ता ।

(ख) एवम् ? अनपराद्ध इदानीमत्रार्यपुत्र ।

अयि । पृज्ये । श्रोमानुदयन स्वत एव तां पद्मावतीं प्राप्तुमैच्छत्किमिति प्रश्नार्थः । पद्मावतीगतचेता यदि स मत्प्रियो राजान तां प्रार्थितवांस्तर्हि पूर्वोक्ता मम तद्विषयिणी शङ्का नूनं तदवस्थैवेति मनोगतमाकूत प्रश्नेऽस्मिन् वासवदत्ताया ।

उत्तरयति वासवदत्ताया प्रश्नं धात्री—णहि णहीति । अत्र च पूर्वोक्तं निषिध्यते, द्वौ नचौ पूर्वोक्तार्थस्य सर्वस्याऽभावो द्योतयत । उदयन स्वयं पद्मावतीं प्राप्तुं नैदं च्छदित्यर्थः । तर्हि कथं तस्य तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्य 'तस्य तत्प्राप्तोच्छा न रतत, किन्तु परत' इत्याह—अण्णप्पओअणेणेति । अन्यप्रयोजनेन कारणान्तरेण, इह राजभवने, अभिजनविज्ञानवयोरूपम्, अभिजनश्च विज्ञानं च वयश्च रूपं चेति समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वमेकत्वं च, अभिजनं कुलम्, 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति कोषः, विज्ञानं दाणावाटनादिविषयकं विनिष्टं ज्ञानम्, दयो नूतनं युवावरयेति यावत्, रूपं चोन्दयम् । महाराजेन दर्शकनामधेयेन राज्ञा । केनापि वारणेन सम्प्रति राजभवनं प्राप्तस्य राज्ञ उदयनस्य कुलीनतां कलाकौशलं यौवनं सुन्दरता च प्रत्यक्षं निरूप्य महाराजो दर्शकः किल स्वात्मभगिनीं पद्मावतीं तेनाऽप्रार्थितामपि तस्मा उदयनाय वरगुणसम्पन्नाय वराय स्वयं सादरं प्रतिपादितवानिति भावः ।

धात्र्या प्रतिपादितमेतादृशं स्वभर्तुं पद्मावतीप्राप्ते प्रकारमवगत्य तां तद्विषयिणीं मानसीं शङ्कामपाकुर्वाणा चित्तेऽभिधत्ते ससन्तोषं वासवदत्ता—एव्वं इति ।

धार्ढ्यं—नहीं नहीं । दूसरे कामम यहाँ धाय हुए उनका कुल, शान, वय और रूप को देखकर महाराज ने स्वयं ही देने की प्रविष्टा की ।

वासव०—(स्वगतं) ऐसा ? तो इस विषय में धार्यपुत्र और दोषी नहीं ।

सोमणं णक्खत्त । अज्ज एव्व कोदुअमङ्गल कादव्वं ति अक्खाण भट्ठिणी भणादि ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) जह जह तुवरदि, तह तह अन्धीकरोदि मे हियअ !

अद्यैव कौतुकमङ्गल कर्तव्यमित्यस्माक भट्टिनी भणति ।

(क) यथा यथा त्वरते, तथा तथान्धीकरोति मे हृदयम् ।

भट्टिनीः—त्यमर । भणति कथयति, आज्ञापयतीति यावत् । नूनमद्यतन एव दिवसे मङ्गलकार्यानुकूल सुन्दर नक्षत्र वर्तते । अस्मिन्नेव दिने पद्मावत्या करे वैवाहिक-मङ्गलोचितं मङ्गलसूत्र बन्धनीयमित्यतस्तदर्थं तत्र कौतुकागारे (मङ्गलगृहे) शीघ्र प्रवेशनीया पद्मावतीत्यस्मदीयस्वामिन्या आदेश इत्यर्थः । “शुभ शीघ्र विधातव्यम्, श्रेयांसि च बहुविघ्नानि भवन्तीति नयानुसारेण पद्मावतीविवाहमङ्गलकार्यमिदानीं शीघ्रमनुष्ठातव्यम्, अद्यैव दिनशुद्धिरिति मङ्गलकार्यानुकूल दिनान्तर नान्वेषणीयम्, एष एव च मङ्गलसूत्रबन्धनौपयिक समीचीनोऽवसर इति लग्नवेला यथा न विचलेत्तथा त्वरयैतत्सम्पादनीयम्, अतः श्रीमत्या पद्मावत्या सह विवाहमङ्गलागारे शीघ्रमुपस्थातव्यं भवत्येति राश्या आज्ञां सूचयन्त्याश्चेद्वया वचनस्याभिप्रायः ।

अमुना हि चेटीवचनेन पद्मावतीविवाहसमयस्यासन्नतमत्वं विचार्य पुनरप्य-विवेकवशादिव सपत्नीभावसमुचितं महामोहं नाटयति चित्ते वासवदत्ता—जह जहेति । अत्र चेटी कर्त्री । अन्धीकरोति, अनन्धमन्ध करोतीत्यर्थे ‘कृन्ध्वस्ति-योगे सम्पद्यकर्तारि च्वि’रिति च्विप्रत्ययः, ‘अस्य च्वा’वितीत्वम् । हृदयं कर्म । हृदयस्यान्धं च अज्ञानरूपम्, तेन च तत्र विवेकदर्शिताया प्रतिरोधं सुलभ एव । यावद्यावदिय त्वरयति धात्री चेटी, तावत्तावन्मदीय हृदयमिदमज्ञानमयीं

कार्यं (सगुन) करना होगा—ऐसा हमलोगों को स्वामिनी (रानी) कहती हैं ।

वासवः—(स्वगत) जैसे ० यह त्वरा कर रही है, वैसे २ मेरे हृदय को अन्धा (कि-कर्तव्यमूढ़) बना रही है ।

धात्री—(क) एदु एदु मट्टिदारिआ ।

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) एत्वेतु भर्तृनारिका ।

विचारशून्यतादशा नयतीत्यर्थः । त्वरयन्त्याश्चेदथा वचनान्मूढ मनो मेऽधुना प्रतिपत्तिशून्यता गाह्य इति भावः । पूर्वं किल वासवदत्तया धात्रीवचनेन प्रियतमोदयनविवाहसम्बन्धान्तरसम्भवमानसं शङ्काकलङ्कमपनयन्त्या कथमपि हृदयसमाहितमासीद्विवेकमहिम्ना । इदानीं तु पुनरसावपरम्याश्चेदथा इदं पञ्चावतीविवाहमङ्गलाचरणत्वरसम्पादकं वचनं निश्चयं महामोहमयीं विवेकाभापकृतं विषण्णावस्थां प्रत्यपद्यतेत्यहो ! सहजस्नेहस्य महिमा ।

चेद्रीवचनात्पञ्चावतीं तत्र गन्तुं प्रवर्तयन्ती धात्री वचनमाह—एदु एदु इति । द्विरुक्तिरियं गमनत्वरायामादरे च । आगम्यतामागम्यता राजकुमार्या मन्निर्दिष्टेनाध्वना गम्यतां कौतुकागारमित्यर्थः ।

इत्थं पञ्चावत्या कौतुकागारगमनं प्रस्तुत्य तदनुसारं द्वितीयाद्वममाप्तिसूचनं रत्नमन्त्रात्सकलानां निर्गमनं दर्शयति कवि—निष्क्रान्ता इति ।

अङ्कसमाप्तिं सूचयति—द्वितीयोऽङ्क इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिनीया द्वितीयोऽङ्कः ।

धारे—आश्रे, राजकुमारा ! आश्रो ।

(मयं लोगो का प्रस्थान)

दूसरा अङ्क समाप्त ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विचिन्तयन्ती वासवदत्ता ।)

वासवदत्ता—(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्ते उरचउत्साले परिच-
जिम पद्ममावर्दि इह आअदाहि पमदवणं । जाव दाणिं भाअधेअ-

(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्तःपुरचतुश्शाले परित्यज्य पद्मावती-
मिहागतास्मि प्रमदवनम् । यावदिदानीं भागधेयनिर्वृत्तं दुःखं विनोद-

तृतीयाङ्कोपक्रम प्रतिजानीते—अथेति । अथ द्वितीयाङ्कसमाप्तेरनन्तरम् ,
तृतीयाङ्क उपक्रम्यत इति शेषः ।

इत्थमधुना सुन्दरतरुखीसलापभटव्या द्वितीयाङ्के सूचित प्रियतमोदयनस्य
विवाहसम्बन्ध पद्मावत्या सम निश्चितमवगत्य तद्धेतुक चिन्तानुभाव नाटयन्त्या
पद्मावतीकौतुकमालिकागुम्फने नियोक्ष्यमाणाया वासवदत्ताया समुचित प्रवेशमाह
रुवि —ततः प्रविशतीति ।

वासवदत्ताया मनोगत वितर्कमाह—विवाहामोदेत्यादि । विवाहस्य पद्मा-
वतीपरिणयस्य आमोद आनन्दो येषां तादृशैर्वान्धवजनैरिति यावत् सङ्कुले परि-
पूर्णं, अथवा विवाहामोदेन वान्धवजनाभिनीतेन पद्मावतीपरिणयानन्देन सङ्कुले
विवाहमहोत्सवशालिनीत्यर्थः । विवाहोत्सवानन्दसन्दोहमग्नैर्वान्धवजनैः परिपूर्ण-
स्यान्तःपुरचतुःशालस्येयमानन्दपूर्णत्वोक्तिरौपचारिकी वा बोद्धव्या । अत्र च पक्षे
तत्रत्यानन्दोत्सवस्य सर्वतो व्याप्तत्वं भूयस्त्वं च द्योत्येते । विशेषण चेदमन्तःपुर-
चतुःशालस्य । चतुःशाल द्विः परस्पराभिमुखीनां शालानां चतुष्टयेन संयुक्तं सदन-
मुच्यते । प्रमदवनस्य अन्तःपुरविहारोचितमुद्यानम् । अन्तःपुरे पद्मावत्या अव-
स्थानं तु वरागमनप्रतीक्षामूलकम् । तत्र च बहुजनाकीर्णं वासवदत्ताया प्रच्छन्नं

(मोचनी इह वासवदत्ता आती है)

वासव०—ध्याए की लुशी से मेरे हुए राजमहल के कोहबरमें पद्मावती को छोड़कर मैं
यहाँ आराम दाग में आइ हूँ । तो अब मेरे दुर्भाग्य में उपस्थित दुःख को कुछ शान्त करूँ ।

णिव्वुत्तं दु.खं विणोदेमि । (परिक्रम्य) अहो ! अच्चाहिदं । अय्यउत्तो
वि णाम परकेरओ सवुत्तो । जाव उवविसामि । (उपविश्य) घण्णा
खु चक्कवाअवहू, जा अण्णोण्णविरहिदा ण जीवह । ण खु अहं
पाणाणि परित्तजामि । अय्यउत्तं पेक्खामि त्ति एदिणा मणोरहेण जीवामि

यामि । अहो ! अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीय सवृत्त । यावद्
उपविशामि । वन्या खलु चक्रवाकवधू, याऽन्योन्यविरहिता न जीवति ।
न खल्वह प्राणान् परित्यजामि । आर्यपुत्र पश्यामीत्येतेन मनोरथेन

रूपाया अवस्थातुमनौचित्येन प्रमदवनप्रस्थान युज्यते । भागधेयनिर्वृत्तम् स्वीयदु-
र्दैवलब्धम् । दु.खम् आर्यपुत्रानवासिरूपम्, विनोदयामि यावत् अपनेश्यामीत्य-
र्थः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्शे लट् । विजने दु.रास्य लब्धप्रसर-
त्वात्तदुत्कण्ठाविनोदैरिहात्मानं विनोदयिष्यामीत्यर्थः । तामेव चिन्ता नाटयति—
परिक्रम्येति । कतिचित्पदानि गत्वेत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्यं । अत्याहितमहाभूति-
महत्कष्टमिदम् । तदेवाह—अय्यउत्तो इति । नामेति स्मरणे । परकीय अन्य-
स्या पद्मावत्या सम्बन्धी पतिरिति यावत्, संवृत्तं सञ्जात । मय्यनुरागबाहुल्य
वहतोऽप्यार्यपुत्रस्य पद्मावतीप्रियतमभावो मे महते विस्मयाय कष्टाय चेति भावः ।
पुनरपि चिन्तावैकल्यमेव दर्शयति—**उपविद्येति** । कचित्प्रदेशे स्थितिं कृत्वेत्यर्थः ।
परिक्रमोपवेशौ वासवदत्ताया एकत्रानवस्थानेच्छामूलकं चिन्ताविशेषं सूचयत ।
प्रियवियोगिनी जीवन्तीमात्मानं निन्दति—ध्रण्णेति । धन्या अभिनन्दनीया, खलु
निश्चये, अन्योन्यविरहिता परस्परं वियुक्ता प्रियेण विनाकृतेत्यर्थः, न जीवति
प्राणास्त्यक्तुं चेष्टत इति यावत् । खलुस्त्वर्थे अहन्तु इत्यर्थः । 'एकाकिनी चमयाकी
जीवितुं नोत्सहमाना नूनं प्रशंसनीया, अहन्तु प्रियवियुक्तापि जीवन्ती निन्दनीया-
स्मी'ति निर्यग्जातितोऽपि हीनामात्मानं मन्यते वासवदत्ता । जीवने कारणमाह—
अय्यउत्त इति । पश्यामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्शे लट् । एतेनार्यपुत्रदर्श-

(घूम कर) हाय ? अनर्थ (गत्रव) हुआ । आर्यपुत्र भी मना पराये होगये । अच्छा, बैठें ।
(बैठ कर) चकरं धन्य है, जो एक दूसरे (चक्रवा) में वियुक्त हो जीवो नश्वर रहती । मैं ते

मन्दभावा ।

(ततः प्रविशति पुष्पाणि गृहीत्वा चेटी ।)

चेटी—(क) कहिं पु खु गदा अर्या आवन्तिआ ? (परिक्रम्यावलोक्य) अम्मो ! इअं चिन्तासुण्णाहिअआ नीहारपडिहदचन्द-

जीवामि मन्दभावा ।

(क) क नु खलु गता आर्यावन्तिका ? अम्मो ! इय चिन्ताशून्य-

नस्य सम्प्रति प्राप्तावसरत्वं सूच्यते । मनोरथेन आशया । पद्मावतीविवाहप्रसङ्गेन समागत आर्यपुत्रो नूनं नयनगोचरता गच्छेदित्याशातन्तुरेव प्रियवियोगदशायां वासवदत्ताया मम जीवनेऽवलम्बनमस्तीति भावः । वियोगे किल प्राणिनां प्रियजन-समागमप्रत्याशयैव किमपि समाश्वासनं भवति । तथा च मेघदूते—‘आशाबन्ध कुसुमसदृशः प्रायशो ह्यङ्गनानां, सद्यः पाति प्रणयि हृदयविप्रयोगे रुणद्धि’ इति ।

पद्मावतीपरिणयौषयिकीं मङ्गलस्रजं वासवदत्तया (आवन्तिकया) निर्मापयितुमीहमानायाश्चिरं तन्मार्गणं कुर्वत्या गृहीतपुष्पायाश्चेदथा प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति ।

वासवदत्तान्वेषणपरायणायाश्चेदथा मानसिकं वितर्कमाह—कहिं एणु इति । आवन्तिका अवन्त्या भवेत्यर्थः । ‘तत्र भव’ इत्यधिकारे ‘काश्यादिभ्यष्टञ्छिठौ’ इत्यनेन काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया शिठप्रत्ययः, तस्येकादेशे स्त्रीत्वाद्वाप् । पूज्या आवन्तिका साम्प्रतं षवास्ताति चेदथा वितर्कः । परिक्रम्यावलोक्य, किञ्चिद्गत्वा श्रमदवनस्या तां दृष्ट्वाह—अम्मो इति । विस्मयानन्दसूचकमव्ययमिदम् । ता सचिन्तावरया दृष्ट्वा विस्मयस्तत्प्राप्त्या च हर्षः । चिन्ताशून्यदृष्ट्या, चिन्तया प्रियचिन्तनेन हेतुना शून्यं ज्ञानशून्यं किञ्चिद्व्यमूढं हृदयं मनो यस्यास्तादृशी, नीहारप्रति-एतच्चन्द्रलेखा, नीहारेण हिमेन प्रतिदृता ताडिता आवृता या चन्द्रलेखा चन्द्रकला

प्राणी को नहः छोटी । मैं अभागिन पनि को फिर देखूंगी हम इच्छा न चीनी जागता हूँ ।

(दासी फूलों को लेकर आती है)

दासी—आर्या अवन्ति—देशवाची कहा भन्ना चली गई ? (धूमकर और देव कर) अलो ! ये तो मारे चिन्ता के अनेक आदमों की भूलकर बुहारे के पटने में चद्रमा की

लेहा विअ अमण्डितभद्रं वेसं धारअन्दी पिअङ्गुशिलापट्टए उवविट्ठा ।
जाव उवसप्पामि । (उपसृत्य) अय्ये ! आवन्तिए ! को कालो,
तुमं अण्णेसामि ।

वासवदत्ता—(क) किण्णिमित्तं ?

इदया नोहारप्रतिहतचन्द्रलेखेवामण्डितभद्रक वेप धारयन्ती प्रियङ्गुशिला-
पट्टके उपविष्टा । यावदुपसर्पामि । आर्ये ! आवन्तिके ! क काल, त्वाम-
न्विष्यामि ।

(क) किन्निमित्तम् ?

तादृशा, अमण्डितभद्रकम् अलङ्कारहीनमपि सुन्दरम्, भद्रकमिति स्मार्थे न,
स्वभावसुन्दरमिति यावन्, वेप स्वल्प धारयन्ती विभ्राणा । उभयश्रोपमानोपमे-
ययोरिदं विशेषणं योज्यम् । प्रियङ्गुशिलापट्टके प्रियङ्गो फलिनीगृक्षस्य तत्सम्ब-
न्धिनो तद्ध स्थे तत्समीपस्थे वा शिलापट्टके विशालपापाणखण्डे, उपविष्टा स्थिता,
वर्तत एति शेषः । सेयमानन्तिष्ठा विचारमग्ना नुहिनच्छन्नेन्दुकलेव स्वाभाविक
सौन्दर्यं वहन्ती फलिनीगृक्षसम्बन्धिनो विशालपापाणखण्डे स्थिता दृश्यत इति
भावः । यावदुपसर्पामि तत्समीपं गच्छामि । उपसृत्य समीपं गत्वा, वदतीति शेषः ।
किं तदित्याह—अय्ये इति । क कालं क्रियान् समयोऽतिक्रान्त, त्वामन्विष्यामि
त्वदन्वेषणं करोमि । बहो कालादन्विष्यन्ती साम्प्रतमत्र त्वां प्राप्तवदमि ।
अथवा सुचिरान्ते वार्ता कापि नाधिगता, दैवयोगादनुना दर्शनं जातमिति भावः ।

चेष्टीवचनेऽस्मिन् वामवदत्ताया प्रश्नः—किण्णिमित्तं इति । ममान्वेषणस्य
किं प्रयोजनम् । वनं कारणेनाह स्मृतास्मि ?

क्या की भांति फीफा मालूम पडती हुई प्रियगुलता की नीचे पत्थर की चीन्ही पर बिना
बनाये नी सुन्दर मान्गू होनेवाले यश को धारण किये हुए बैठी है । अच्छा, पाम जाऊँ ।
(पाम जाकर) आर्य आवन्तिके ! कितना समय बीता, मैं आपको ढूँढ रहा हूँ ।

वामवः—किन्निमित्तं ?

चेटी—(क) अहम भट्टिणी भणादि—महाकुलप्पसूदा सिणिद्धा
णिउणा ति इमं दाव कोदुअमालिअं गुह्मदु अय्या ।

वासवदत्ता—(ख) अह कस्स किल गुह्मिदव्वं ?

(क) अस्माकं भट्टिनी भणति—महाकुलप्रसूता स्निग्धा निपुणेति
इमा तावत् कौतुकमालिकां गुम्फत्वार्या ।

(ख) अथ कस्मै किल गुम्फितव्यम् ?

चेट्युत्तरयति—अह्माय इति । भट्टिनी अनभिषिक्ता स्वामिनी, दर्शकस्य
पत्नीति यावत् । 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी' इत्यमर । भणति कथय-
ति । अस्मत्स्वामिन्या उक्तिरिय वक्ष्यमाणेत्य । अत्रास्मत्पदप्रयोगश्चेदथा स्वा-
मिन्या भक्तिविशेषप्रदर्शनाय । तामेवोक्तिमाह—महाकुलेत्यादि । महाकुलप्र-
सूता महति कुले प्रसूता उच्ये वने गृहीतजन्मा कुलीनेति यावत्, स्निग्धा स्नेह-
युक्ता, निपुणा तत्कार्यकुशला । आर्याया आवन्तिकाया (वासवदत्ताया) विशेष-
णानीमानि तत्कर्तृकमालाप्रथनयोग्यताभिप्रायगर्भाणि । इति इत्युक्तविशेषणविशिष्ट-
तया तद्योग्या, आर्या तत्रभवती, इमां हृदयस्था भाविनीम्, तावदिति वाक्या-
लक्षणे, कौतुकमालिका सांभार्यसूचिका मङ्गलसूत्रज, गुम्फतु प्रव्नातु । प्रार्थनाया
लोच् । एलीनया रनेहणालिन्या गुणलया च भवत्या मङ्गलमालिका नम्यन् प्रयितु
शक्येत्यत सेय प्रथनायेति तात्पर्यम् । चेदयादीनां परिचारिकाणां स्वामिन्यपि सा
सन्निधा स्यापितामयिभगिनीमावन्तिकां सगौरवमेव पश्यतीति तद्वचने साधारणतया
'भणती'ति प्रयुक्तं न तादृशपदिशतीति ।

तत पृच्छति वानवदत्ता—अहेति । अधशब्द प्रश्नाय । 'मङ्गलानन्तरा-
रम्भप्रश्नवात्स्न्येध्वयो अध' इति कोप । किलेति वाक्यसौन्दर्ये । गुम्फितव्यम् ।
प्रथनीयम् । सामान्ये नपुंसकत्वम् । कस्य कृते मालिकेय प्रथनीया मया ?

दासी—हमारी मालकिन कहता है—आप दहे कुल में उत्पन्न हुई हैं, स्नेह रखती हैं
और चतुर भी हैं, इसलिये आप इस सोहाग की माला को गूँथ दें ।

वासव०—किन्हे लिये गूँथी जाय ?

दुखो मणिभूमीए हावदि । सिग्धं दाव गुल्लदु अउया ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) ण सक्कुणोमि अण्णं चि-
न्तेदु । (प्रकाशम्) हला । किं दिट्ठो जामादुओ ?

चेटी—(ख) आम्, दिट्ठो भट्टिदारिआए सिणेहेण अह्माअं
कौदूहलेण अ ।

स्नायति । जीघ्र तावद् गुम्फत्वार्या ।

(क) न शक्नोम्यन्यच्चिन्तयितुम् । हला । किं दृष्टो जामाता ?

(ख) आम्, दृष्टो भर्तृदारिकाया स्नेहेनास्माकं कौतूहलेन च ।

व्यर्थ । 'मा चिन्तयित्वा' इत्यत्र मायोगे त्वाप्रत्ययस्तु 'अलखत्त्वो प्रतिपेधयो
प्राचां क्त्वा' इति सूत्रे अलखन्त्वोरपलभणार्थकत्वकल्पनया कथञ्चित्साध्य । वस्तु-
तस्तु महाकवय कुप्रचित्रिकमपि यथेच्छ प्रयुज्जाना प्रयोगविषये स्वतन्त्रतात्मन
ख्यापयन्तो निरदुशत्वं स्वकीय व्यञ्जयन्तितमाम् । एष समीपस्थ, जामाता वर,
मणिभूमी मणिमयट्टहे मणिमयवेदिकाया वा, स्नायति स्नान करोति, 'ण्णौ शीचे'
इति भीवाटिकस्येदं रूपम् । तावद्वाक्यालद्वारे । विचारान्तरानुष्ठानस्य नाय समयः ।
मङ्गलस्नानमाचरत्यधुना जामाता । स्नानानन्तरमेव हि मङ्गलमालिका धारणीया
वरेण । अतः सत्वरमेव ना प्र यतां भवत्येति तात्पर्यार्थः ।

आन्मगतमित्यादिना 'दुर्देहादवसराभावाच्चेदानीं विचारान्तरं कर्तुं न पार-
याम्यहं तपस्विना'त्यात्मनि तृट्ठार्थं विचार्य पुनः स्वभर्तृविषयकं कृतं श्रोतुमुत्क-
ण्ठमानः प्रकटार्थं वृत्ते वासवदत्ता—हलेति । चेदपि समं विरमभालापं कर्तुंका-
यया प्रियप्रवृत्तिं जिज्ञासमानया वासवदत्तया चेटीयं सखीवृद्धया हलेति सम्बोध्यते ।
इति इति । अपि नाम जामातुर्दर्शनं ते जातम् ?

आमेति । आमेत्यव्ययं स्वीकृतौ । अन्यत्किम् ? राजकुमर्या पद्मावत्या

रमल्लिं आप जह्दो तूँय दे ।

वासव०—(खगन) एकरा नरा सोच न्कर्त्ता ई । (प्रवाः) श्री ! क्या दामाद को देखा?
दासा—हाँ, राजकुमारी के स्नेह और अपने बौद्धिक ने देखा ।

वासवदत्ता—(क) कीदिसो जामादुओ ?

चेटी—(ख) अग्ये ! भणामि दाव, ण ईरिसो दिट्ठपुरुओ ।

वासवदत्ता—(ग) हला ! भणाहि भणाहि, किं दंसणीओ

चेटी—(घ) सक्कं भणिदुं सरचावहीणो कामदेवो चि ।

(क) कीदृशो जामाता ?

(ख) आर्ये ! भणामि तावद् , नेदृशो दृष्टपूर्व ।

(ग) हला ! भण भण, किं दर्शनीय ?

(घ) शक्य भणितुं शरचापहीन कामदेव इति ।

स्नेहादस्मदीयदर्शनकीतूहलाच्च जामातुर्दर्शनसौभाग्यलब्धं मयेति चेद्युक्तिः । तद्दर्शने किल राजकुमार्यामस्माकं स्नेहोऽस्मदीयतद्दर्शनोत्कटाभिलाषश्चेत्युभयं कारणमित्यर्थः ।

प्रियतमस्वरूपं पूर्णं जानत्यपि चेटीमुरो न तद्वर्णनं श्रोतुमिच्छन्त्युत्कण्ठातिशयेन चेटीं तत्स्वरूपं पृच्छति वासवदत्ता—कीदिसो इति । सुरुपं कुरुपो वा स ? कथय, तत्स्वरूपं कीदृशम् ।

आवन्तिकाकुतूहलोद्धर्धनायोभयथापि सञ्जच्छमानमस्पृष्टमाचष्टे चेटी—अग्ये इति । अत्र वाम्यार्थः कर्म, तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे । दृष्टपूर्वं पूर्वं दृष्टं, मयूरव्यसकादिवात्मास । कथयाम्यहम्, एतज्जामातुमदृशं पुरुषो न कुत्रापि पूर्णं दृष्टोऽभूत् । अपूर्वदर्शनं स नूनं जामाता वर्तते इत्यभिप्रायः ।

औत्सुक्यमात्मनो दर्शयन्ती ततोऽभिधत्ते वासवदत्ता—हत्तेति । ‘भण भण’ इति श्रवणत्वरया द्विरुक्तिः । दर्शनीयं द्रष्टुं योग्यं, अर्थात्सुरूपं ? गूढमुक्तं त्वया । सुरुपं स कुरुपो वेत्यत्र न किमपि ते स्फुटीकरोति वचनम् । स्फुटं कथय शीघ्रम्, स किं सुन्दर ?

आवन्तिकाप्रश्ने चेद्युत्तरं ददाति—सक्कं इति । जामाता पूर्वतोऽनुवर्तते ।

वाम्य०—दामाद वेसे है ?

दामी—आर्ये ! कत्ती दूँ कि येन दामाद कभी पहिले देओ ही नहीं ।

वाम्य०—अरी ! तजो तजो, क्या सुन्दर है ?

दामी—बिना धनुष और बाण के वामदेव है—येवा कश जा सकता है ।

वासवदत्ता—(क) होदु एत्तअ ।

चेटी—(ख) किण्णिमित्त वारोसि ?

वासवदत्ता—(ग) अजुत्तं परपुरुषसङ्कित्तणं सोदुम् ।

(क) भवत्वेतावत् ।

(ख) किन्निमित्त वारयसि ?

(ग) अयुक्त परपुरुषसङ्कीर्तनं श्रोतुम् ।

स किल जामाता पुष्पमयाभ्या वाणकार्मुकाभ्यां विरहित साक्षात्कामदेव इति कथयितुं शक्यते । कामदेवः किल वाणकार्मुकाभ्यां समन्वितः श्रयते, अयन्तु ताभ्यां विहीनोऽपि सौन्दर्यातिरेकात्तथात्वेनोपलक्ष्यत इति भावः । स्वरूपेणावतीर्णः कामो वाणकार्मुकौ धत्ते, एतद्रूपेणावतीर्णस्तु न तथेति तात्पर्यम् । भेदेऽपि न्यूनताद्रूप्यरूपकालङ्कृतिरत्र ।

चेटया वचनमिदं निशम्य प्रियतमस्वरूपं मूर्तमिव पश्यन्ती वियोगविकला तदुद्दोषकमधिकं श्रोतुमनिच्छन्ती प्रियप्रेम्णात्मानं विस्मृत्य वासवदत्ता ब्रूते—होदु इति । भवतु अलमिति यावत्, एतावत् इयत्, वर्णनमिति शेषः । पर्याप्तमियत् तत्स्वरूपवर्णनम्, नेतोऽधिकं किमपि वर्णय ।

इत्थं निषेधन्तीभावान्तिकां पृच्छति चेटी—किण्णिमित्तं इति । किं निमित्तं यस्यां वारणव्रियायामिति किन्निमित्तम् । त्रियाविशेषणमिदम् । जामातृविषयकं वर्णनं शुर्वती मां किमर्थं निषेधसि ? किं तात्पर्यं तन्निवारणस्य ते ?

रभसाट्टकचरमात्मनोऽवस्थाविचारेण समर्थयन्ती चेटया वचनमुत्तरयति वासवदत्ता—अजुत्त इति । सङ्कीर्तनम् वर्णनम् । परपुरुषवर्णनं पतिव्रताभिर्नाकर्णनीयमित्यतो यावच्छ्रुतं तावदेव पर्याप्तम्, नाधिकमन्यदहं किमपि श्रोतुमीहे । अत एव त्वां निवारयामि । नान्यथा किमपि सम्भावयेति भावः ।

वासव०—इतना एी दस ।

दासी—क्यों मना करती है ?

वासव०—पराये पुरुष का वर्णन तुनना ठीक नहीं ।

चेटी—(क) तेण हि गुह्यदु अग्या सिग्घं ।

वासवदत्ता—(ख) इअं गुह्यामि । आणेहि दाव ।

चेटी—(ग) गहदु अग्या ।

वासवदत्ता—(वर्जयित्वा विलोक्य) (घ) इअं दाव ओसहं किं णाम् ।

(क) तेन हि गुम्फत्वार्या शीघ्रम् ।

(ख) इयं गुम्फामि । आनय तावत् ।

(ग) गृह्णात्वार्या ।

(घ) इदं तावदौषध किं नाम ?

तेण हीति । तेन हि नून तेन कारणेन, एव चेत्तर्हीत्यर्थः । मालिकारूप कर्म पूर्वतोऽनुसृतम् । यद्येव तर्हि वाडम्, न वदिष्यामि । मङ्गलमालिका परं भवत्या सत्वरं गुम्फनीयेत्येव किल वदिष्याम्येवेत्यभिप्रायश्चेटीवचनस्य ।

तत्कार्यं कर्तुमुद्यता वामवदत्ताह—इअमिति । 'इयं गुम्फामी'त्यनेन गुम्फितुमहमुद्यतास्मीति सूचितम् । 'आनये'त्यानयनक्रियाया कर्म च पुष्पाशुपकरणरूप प्रसज्जानुरोधाद्भ्रम्यम् । तावत्पद वाक्यमलङ्करोति । एषाह मङ्गलमजं गुम्फितुमुद्यतास्मि । आनीयता तदर्थं तस्या पुष्पाशुपकरणमित्यर्थः ।

इत्थं पुष्पाद्यानयने नियुक्ता चेटी पुष्पादिसामग्रीमुपनयन्ती ब्रवात्यावन्तिकाम्—गहदु इति । पुष्पादिसामग्रीयं गृह्यतां भवत्येत्यर्थः । गृह्णातु इत्युत्त्या तत्प्रमर्षणमर्थम् ।

चेट्या दत्तेषु पुष्पेषु पुष्पातिरिक्त किमपि वस्तु पश्यन्ती पृच्छति वामवदत्ता—वर्जयित्वेन्यादि । अत्रापि पुष्पोपकरणप्रदणं वामवदत्ताकर्तृकमर्थान्भ्रम्यम् । वर्जयित्वा पृथक् कृत्वा, अर्थात्पुष्पातिरिक्तं वस्तु । विलोक्य तजिगीक्ष्य । इमं दाव इति । तावन्नामपदे वाक्यालङ्कारौ । पुष्पेषु निवेशित कोऽयमौषधि-

दार्ढ्य—मा है, तो आप जल्दा नुँथें ।

वामवद—मन्दा, नुँथनी है । लामो तो मधी ।

दार्ढ्य—आप नें ।

वामवद—(कुछ इशारा करी देकर) यह औषधि तीन मा ० ०

चेटी—(क) अविधवाकरणं णाम ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (ख) इदं बहुशो गुम्फिदव्यं मम
अ पदुमावदीए अ । [प्रकाशम्] इमं दाव ओसहं किं णाम ?

(क) अविधवाकरण नाम ।

(ख) इदं बहुशो गुम्फितव्यं मह्यं च पद्मावत्यै च । इदं तावदौपधं
किं नाम ?

विशेष इति वाक्यार्थः । अत्र केचन 'वर्जयित्वे'त्येतस्य 'पुष्पभाजनात्पुष्पाणि
बहिर्नि सार्चयेत्यर्थं कुर्वन्ति । अत्र किल वर्जनं विलोकनं च तस्यैवास्ति वस्तुन ,
यस्य विषयेऽपि प्रश्नः । एव सति कैश्चित्प्रदर्शितोऽर्थः स कथं नाम सङ्गतो भवे-
दिति विज्ञेयैव निरूपणीयम् ।

आवन्तिकाप्रश्नेऽस्मिन्नुत्तरमाह चेटी—अविधवाकरणं णामेति । नाम-
शब्दः प्रसिद्धः । अविधवाकरणम्, न विधवा अविधवेति नञ्समासः, ततः
अविधवा क्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । औपधमिदं स्त्रीणां सौभाग्यं सम्पादयतीति
प्रसिद्धिः । अतः सौभाग्यसम्पादनमिदं गुम्फनीयमत्रेत्यर्थः । आत्मनः सौभा-
ग्यरक्षणाय पत्युः प्रीते सम्पादनाय च मङ्गलमात्रे वनस्पत्यादिकः किमपि गुम्फ-
नीयमिति स्त्रीणामाचारः ।

इदंशोपयोगिनस्तस्य वस्तुनो गुम्फनं चित्ते प्रशंसति वासवदत्ता—आत्म-
गतमिति । बहुशः अवश्यमित्यर्थः । मयम् आत्मार्थम् । यतः इदं वस्तु सौभा-
ग्यसम्पत्त्या आवश्यकम्, ततः स्वार्थं पद्मावत्यर्थं च मयैतद्गुम्फनमवश्यं करणी-
यमत्रेति तात्पर्यम् । सौभाग्यमूलकस्य प्रियतमजीवनस्य तावदात्मनोऽप्यभीष्टतया
तद्गुम्फनावश्यकत्वोक्तिरचिता वासवदत्तायाः । नानसमिदं विचार्य तद्गुम्फित्वा
तदर्थं वस्तुवन्तरं च दृष्ट्वा प्रकटरणेण पुनस्तद्विषये 'किमिदमौपधममिति पृच्छति
वासवदत्ता—इमं दाव इति । प्रागुक्तोऽर्थः ।

दासी—यए सोएण वदानेवाली ।

वासवः—(मन मे) मेरे और पद्मावती के लिये यह अवश्य गुम्फन चाहिए । (प्रकाशः)
यह ठीकरी कौन सी औपधि है ?

चेटी—(क) सवत्तिमद्वणं णाम ।

वासवदत्ता—(ख) इदं ण गुम्फिदब्बं ।

चेटी—(ग) कीस ?

वासवदत्ता—(घ) उवरदा तस्स मय्या, त णिप्पओअणं चि ।

(क) सपत्नीमर्दन नाम ।

(ख) इदं न गुम्फितव्यम् ।

(ग) कस्मात् ?

(घ) उपरता तस्य भार्या, तन्निष्प्रयोजनमिति ।

उत्तर चेटीया—सवत्तिमद्वणं इति । अत्रापि नामशब्द प्रसिद्धयर्थ । सपत्नीमर्दनम्, सपत्नी मर्द्यतेऽनेनेति पूर्ववत्करणे ल्युट् । औषधमिदं सपत्नीमर्दयति । सपत्नीमर्दनमर्दनेऽस्मिन्नीपधे सन्निवेशिते सति तद्धारयित्वा सम्भविष्यन्नपि सपत्नीऽपि किमपि कर्तुं न प्रभवतीत्याशयः ।

पद्मावतीसपत्नीभविष्यन्त्या ममैतेन वस्तुना मर्दनं भविष्यतीति तद्गुम्फनं सहसा निषेधति वासवदत्ता—इदं ऐति । सपत्नीमर्दनमर्दनमिदमौषधं नात्र मया गुम्फितुं युज्यते ।

तदनन्तरं चेटीया प्रश्न—कीस इति । कस्मात्कारणादिदम् ? एतस्माद्गुम्फने हि कारणम् ?

सद्गोचरैर्नैतेन वचसाऽऽत्मन स्वरूपं प्रकटीकृतमिवामिलक्ष्य पुन स्तोत्रं समर्पयन्त्या वासवदत्ताया उत्तरम्—उवरदेति । उपरता मृता, तस्य उदयनस्य राजा, भार्या वागवदत्ता, तदिति हेतुर्धर्मव्ययम्, निर्गतं प्रयोजनं यस्मात्तन्निष्प्रयोजनमिति बहुव्रीहिः । इदमौषधं कर्तुं पूर्णोऽनुग्रहः । उदयनभूषणे

रासी—मानं कं मद्रा नूर तरनेरानी ।

रासी—यदं न गुम्फा जायया ।

रासी—कसि ?

रासी—अनं गी हा नर गद, इमं गी गद गी हा ।

[प्रविश्यपरा]

चेटी—(क) तुवरदु तुवरदु अय्या । एसो जामादुओ अविह-
वाहि अब्भन्तरचउस्सालं पवेसीअदि ।

वासवदत्ता—(ख) अह ! वदामि, गह्ण एदं ।

(क) त्वरता त्वरतामार्या । एष जामाता अविधवाभिरभ्यन्तरचतु-
श्शाल प्रवेश्यते ।

(ख) अयि ! वदामि, गृहाणैतन् ।

पत्न्या वासवदत्ताया मृत्यु सञ्जात इति सपत्न्या अभावादस्यौषधस्यात्र गुम्फने
प्रयोजन किमपि नास्तीति शब्दार्थः । 'वासवदत्ताग्नौ दग्धे'ति प्रथमाद्वक्यास-
म्बद्धां कार्यविशेषसम्भावितानां लोकप्रसिद्धिमनुसृत्योक्तिरियं वासवदत्ताया ।
एतदौषधस्याऽगुम्फने वासवदत्ताया मानसतात्पर्यं त्वेतदेव-यदिदमौषधमत्र गुम्फित
मां मर्दयेत्, तेनाह दत्तप्रभा भवेयम् ।

मङ्गलसूत्रनिष्पत्तये गतां प्रथमां चेटीं विलम्ब कुर्वती विचार्य तां त्वरयितुं
द्वितीयस्याश्चेष्टया प्रवेशमाह—प्रविश्यापरेति ।

तदुक्तिमाह—तुवरदु इति । 'त्वरतां त्वरताम्' इति भृशार्थे द्विरुक्तिः ।
आर्यया भवत्या विवाहमङ्गलसज्जो गुम्फनेऽत्यन्त शीघ्रता कर्तव्या । कथमिति
चेष्टाह—एसो इति । अविधवाभि सौभाग्यवतीभिः, अभ्यन्तरचतुःशालम्
अभ्यन्तरेऽन्तःपुरे चतुःशालम्, अन्तःपुरस्य विवाहगृहमिति यावत् । सुवासि-
न्यो जामातरमेव विवाहगृहं प्रवेशयन्ति । अस्या सज्जं सान्प्रतमेवावश्यकता
वर्तते । अत एषा सत्वरमेव पूर्यतामिति भावः ।

त्वरमाणाया द्वितीयचेष्टया वचनमिदं निशम्य सगुम्फनं पूरितवत्या वासवद-
त्ताया उक्तिरियम्—अह इति । अयोति कोमलामन्त्रणे 'द्वितीयचेष्टया सम्बोधन-

(दूतरी दासी का जाना)

दू० दासी—जल्दी करो, जल्दी । ये दाताद सुशगिनी द्वारा कोहर में लावे जा रहे हैं ।

दासव०—भरी ! भरती है कि घर ले ।

चेटी--(क) सोहणं । अर्ये ! गच्छामि दाव अहं ।

[उभे निष्क्रान्ते]

वासवदत्ता—(ख) गदा एसा । अहो ! अच्छाहिदं । अर्य-

(क) ओभनम् । आर्ये ! गच्छामि तावदहम् ।

(ख) गतैषा । अहो ! अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीय

मिदम् । वदामि कथयामि, प्रह्वीतुमिति शेष । एतदिति सामान्ये नपुंसकम्, कौतुक-
स्रजमित्यर्थः कथयाम्यहं प्रह्वीतुमिमाम्, गृह्यतामियं स्त्रियम् । मत्कार्यं पूर्णम्,
मत्कर्तृको विलम्बो नास्तीत्यर्थः । एतदनन्तरं चेटीहस्ते तस्याः स्रजं समर्प्य
वासवदत्ताकर्तृकमर्थद्वयम् ।

तां मङ्गलज गृहीत्वा तत्सुन्दरतां प्रशंसन्ती ततो जिगमिषन्ती द्वितीय-
चेटीयाह—सोहणं इति । गुम्फनं मङ्गलजं बोद्धव्यं सामान्यतः 'शोभन'मिति
नपुंसकपदप्रयोगः । तावाद्वाक्यसौन्दर्ये । सुन्दरमिदम्, भवत्या गुम्फितेयं गद्-
मनोहारिणी । साम्प्रतं गम्यते मया । इत्युक्त्वा प्रथमया चेटीया सह निर्गता ।

'उभे निष्क्रान्ते' इत्यनेन द्वयोश्चेट्योर्निर्गमनं सूचितम् । वासवदत्तायास्तु
प्रच्छन्नरूपायास्तत्र विवाहोत्सवे जनसमूहे गन्तुमनीक्षित्यात्तन्नोक्तम् ।

द्वयोश्चेट्योर्गमनानन्तरं वासवदत्ता मनसा समं भाषते—गदा इति । एषा
चेटी अथवा माला । अहो ! अत्याहितम्, आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयं संवृतं
दृश्यमर्थः प्रागुक्तः । 'अविदा' इति विषादमूचकमव्ययम् । मम, स्वीयमित्यर्थः ।
'विनोदयामि, लभे' इति वर्तमानगामीष्ये भविष्यति लट् । विनोदनं दूरीकरणम् ।
'विवादमङ्गलजं गृहीत्वा चेटी गतयती । अधुना पद्माया विवाहो भविष्यति ।

उत्तो वि णाम परकेरओ संवुत्तो । अविदा ! सय्याए मम दुक्खं विणो-
देमि, जदि णिद्द लमामि ।

[निष्क्रान्ता]

तृतीयोऽङ्कः ।

सवृत्तः । अविदा ? शय्याया मम दु ख विनोदयामि, यदि निद्रा लभे ।

इन्त ! कष्टम्, आर्यपुत्रो मयि प्रीतिमानपि साम्प्रत पद्मावतीप्रिय सञ्जात । कथ
नाम कष्टमिद सहिष्ये ? शय्यामधिशय्य स्वकीय कष्टमिदमपनेष्यामि, यदि दैवा-
न्निद्रामधिगमिष्यामि । दु खापहन्त्री निद्रैव मे शरणम् । परन्तु मन्ये सापि
मत्कृते दुर्लभा” इति प्रलपन्ती वासवदत्ता निर्गता ।

पूर्वोक्त चिन्तयन्त्या वासवदत्ताया निर्गमनमाह—निष्क्रान्ता इति ।

अङ्कसमाप्तिं दर्शयति—तृतीयोऽङ्क इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिण्या तृतीयोऽङ्कः ।

नोट आजाती तो मेज (पलंग) पर मेरा दुग धर हो जाता ।

(जाती है)

तीसरा अङ्क समाप्त ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विदूषकः ।]

विदूषकः--[सहर्षम्] (क) भो ! दिष्टिआ तच्छेदो वच्छ-
रावस्स अभिप्पेदविवाहमङ्गलरमणिज्जो कालो दिट्ठो । भो ! को

(क) भो. । दिष्टिआ तत्रभवतो वत्सराजस्याभिप्रेतविवाहमङ्गलरम-
णीयं कालो दृष्टः । भो ! को नामैतज्जानाति—तादृशे वयमनर्थसलिला-

चतुर्थाङ्कप्रारम्भ प्रतिजानीते—अथ चतुर्थोऽङ्क इति ।

तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्योदयनस्य पद्मावतीविवाहसम्बन्धान्तरनिष्पत्तिं सूचयित्वा
चतुर्थेऽस्मिन्ने परस्परं तयो रतिभावपरिपोष वासवदत्ताविषयकं प्रणयमप्यनुस्यूत
मुदयनस्य दर्शयिष्यंस्तदनुरूपं सवादभङ्गा घटयितुं सपरिवारपद्मात्युदयनपेश
न सूचयितुमङ्कारम्भे विदूषकचेटीप्रयोक्ष्यमाणप्रवेशकमुत्तेन पूर्वं विदूषकस्य प्रवेशं
दर्शयति कवि—ततः प्रविशतीति ।

विदूषको हि विचित्रवाग् वसन्तादिपदव्यपदेश्यो हास्यरसप्रधान पात्रागेष ।
अथ च भोजनप्रियो ब्राह्मणो राज्ञः सुहृत्पेनैव सर्वत्र नाटकेषूपवर्ण्यते । तथा च
तल्लक्षणं दर्पणे—“कुसुमवसन्ताद्यभिव कर्मवपुर्वेषभाषाद्यै । हास्यकर कलह
रतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः” । निष्पन्ने च राज्ञो विवाहमङ्गले तत्सुन्दरो विदूषकः
स्यास्य हर्षो युज्यते । तमेव साम्प्रतमदमीयं सानन्दं मानमोद्गारमाह—भो
इत्यादि । दिष्टिआ देवेन, तत्रभवतो मान्यस्य, राजत्वात्पूज्यतोक्तिरियम्, वयं
राजस्योदयनस्य, उदं च पदमभिप्रेतपदेन सह सम्बध्यते । अभिप्रेतविवाहमङ्ग-
लरमणीयं, अभिप्रेतमनीष्टं यद् विवाहमङ्गलं पद्मावतीपरिग्रहमहोत्सवमप्येव रमणीयं
सुन्दरं, कालो अतीतं समयः, दृष्टं साक्षात्कृतं, अस्माभिरिति शेषः । यत्र च

णाम एदं जाणादि—तादिसे वयं अणत्थसलिलावत्ते पक्खित्ता उण
उम्मज्जिस्सामो सि । इदाणि पासादेसु वसीअदि, अन्देउरदिग्घिआसु

वर्ते प्रक्षिप्ता. पुनरुन्मङ्क्ष्याम इति । इदानीं प्रासादेपूष्यते, अन्तःपुर-

सुहृदो राज्ञ उदयनस्याऽभिमतो विवाहोत्सवः समः पद्मावत्या सगृह्यते, स किल
सुन्दरः समयोऽस्माकं पुरो विधिवशादिदानीमुपस्थितोऽभूदित्यर्थः । पुरुषप्रयत्ना-
ऽसाध्यस्य मङ्गलकार्यस्यैतस्य असिद्धौ नियतमतिक्रान्तिः सघटितघटनापटुतमं दैवमेव
कारणं जातमिति भावः । तदेवास्य दैवघटितत्वं स्फुटीकरोति—भो इति । नामेति
वाक्यालङ्कारः । एतद् वक्ष्यमाणम्, जानातीति भूतार्थे लट् । क एव चिन्तितवानि-
दम् ? न कोऽपीत्यर्थः । किमिदमित्याह—तादिसे इति । तादृशे महत्तमेऽतिभ-
यङ्करे, अनर्थसलिलावर्ते, अनर्थो राज्यापहारलक्षणं वत्सराजेनाऽनुभूयमानमनाहार-
देहाऽमस्कारादिलक्षणं च दुःखं स एव सलिलावर्तः अम्भोभ्रमः तत्र । आवतशब्दे-
नैव सलिलभ्रमरूपार्थेऽवगते पुनरत्र प्रयुक्तं सलिलशब्दं स्पष्टार्थः । स्यादावर्तो-
ऽम्भसां भ्रमः इत्यमरः । यत्र च मध्ये गर्तरूपे पतितो जनश्चक्राकारजलीयगतिवि-
शेषाद्वाहितः परिभ्रमन्नन्तर्नीयमानोऽतिक्रान्तिं वहिरुपैति, स तावज्जलान्तं स्थानवि-
शेषं आवर्तपदेनोच्यते । प्रक्षिप्ता निपातिता, दयं राजा समन्विता सर्वे एव राज-
कीया इति यावत्, उन्मङ्क्ष्याम ततो वहिर्भविष्याम । ‘अनवकलृप्त्यमर्षयोरकि-
रुतेऽपि’ इत्यनेन असम्भावनार्थीयामनवकलृप्तां लृट् प्रयोगोऽयम् । अपटतराज्येन
वासवदत्तावियोगविकलेन राजा तत्समसुज्जु रसस्माभिश्च साक्षात्परम्परया वा
यन्नाम तादृशं महत्कष्टमनुभूतं पुरा दैवबलात्तस्मादुन्मुक्ता वयं भूयः पद्मावती-
परिप्रदक्षेत्तु कवर्णयिष्यमाणं प्रासादवासादिसम्भवाऽनिर्वचनीयसुखविशेषानुभूतिभाजनं
अविष्याम इतीदं केन सम्भावितमासीत् ? नियतमेतदचिन्तितोपगतं सर्वथे-
त्यर्थः । दैवनेकारमान् कष्टमया तादृशी दशामनुभाव्य पुनः प्रमदमयीं तामिदानी-
नारोपयामासेति भावार्थः । राज्ञः सनमनुभूयमानं तदेव सुखं वर्णयति—इदाणि

किं एमलोगं वने भयानकं राज्यापहरणरूपं अनर्थकारि चक्रार मे पमजर भो निर बाहर
निकल आये । एतं समयं तो राजमहलो मे रहने हैं, जनान्छाने (अन्तःपुर) को बाहरियों

हार्दिकादि, पकिदिमउरसुउमाराणि मोदकसाद्यानि स्वज्जीवन्ति हि
अणच्छरसंवासो उत्तरकुरुवासो मप अणुमवीअदि । एवको खु महन्तो

दीर्घिकासु स्नायते, प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि मोदकसाद्यानि स्वाद्यन्त इत्य-
नासरसंवास उत्तरकुरुवासो मयानुभूयते । एक खलु महान दोष-

इति । प्रासादेषु राजभवनेषु, 'हर्म्यादि धनिना वास प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्य-
मर, उष्यते निवास क्रियते, वसते कर्मणि यकि कित्वात्सम्प्रसारणम् । अन्त पु-
रदीर्घिकासु, अन्त पुर स्त्रीणा निवासस्थान तस्य दीर्घिकासु वापीषु, 'वापी तु
दीर्घिका' इति कोष, स्नायते स्नान क्रियते । एतेनाभ्य राज सुहृद सर्वत्राऽपति-
हृतगतित्वमतिविश्वासास्पदत्वं च व्यक्तीकृतम् । प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि, प्रकृत्य'
स्वभावेन न तु कृत्या मपुराणि मिथ्यानि सुकुमाराणि मृदुलानि न, स्वभावतो भिष्टै-
र्मृदुभिश्च पदार्थैर्निर्मितानीति यावत् । मृदुतया च नवर्ण आयासो न भातीति
सायपदार्थाना सौकुमार्यस्य वर्णनम् । मोदकसाद्यानि, मोदका लड्डुकार्यस्तद्रूपाणि
गायानि भोज्यवस्तूनि, स्वाद्यन्ते भुज्यन्ते । इति अतो हेतो, अनामर मया
नास्ति अप्सरसां स्वर्गेश्यानां संवास सहवासो यत्रेत्येतादृश, उत्तरकुरुवास,
उत्तरा कुरवो नाम कानिद् देवभूमि तत्र वासोऽवस्थानम्, मयेति सात्मने-
निर्देश, अनुभूयतेऽनुभवगोचरीक्रियते । स्वर्गायाणि सुरान्यत्रोपलभ्यन्ते मया ।
किन्तु स्वर्गेऽप्यमरसो वसन्ति, अत्र च ताम्रामभाव इत्येव ततो वेलक्षण्यमिति व्य-
तिरक्त । अह किलास्मिन् समये प्रियमुदत्तसराजीयन्तनविवाहमालमहिम्ना प्राप्ता-
दप्यान्त पुरविहारम पुरभोजनोपचितप्रभूतदिव्यसुरासौभाग्यशाली नूनमिमा भूमि
स्वर्गमेव मन्ये किन्तु गित्ये यदप्सरसामत्र माह्वर्यं नाम्तीर्या । एतादृशगुण-
विशेषानुगवेऽप्यतिमात्रभोजनवशादात्मनो तु रां दर्शयति—एवको उति । दांप-
त्रिकार, यमुपपन्न इति शेष, मुदु सम्यक्, परिणमनि परिपाकगच्छति । गुप्रतिष्ठा-
च्छटनायाम, अशीत्युपरिष्ठागोपनीयमत्र, य सुन्दर कामलं प्रच्छदनमान्तरण य-

दोसो, मम आहारो सुदृढ ण परिणमदि , सुप्पच्छदणाए सय्याए णिह ण लभामि, जह वादसोणिदं अभिदो विअ वत्तदि त्ति पेक्खा-
मि ! भो ! सुहं णामअपरिभूद अकलवत्त च ।

ममाहार सुष्ठु न परिणमति, सुप्रच्छदनायां शय्यायां निद्रां न लभे ।
यथा वातशोणितमभित इव वर्तते इति पश्यामि । भोः । सुख नामयपरि-
भूतमकल्यवत्त च ।

तस्याम् । प्रकृपेण छद्यत आस्तीर्यतेऽनेनेति प्रच्छदनम्, 'आधृषाद्वे'ति णिजभावपक्षे
'छदि अपवारणे' इत्यतः करणे ल्युट् । यथा येनेति यावत्, पूर्वोक्तेन हेतुनेत्यर्थः,
वातशोणितम्, वातरक्तनामा रोगविशेष इति यावत् । यत्र हि वातरक्ते
दूषिते 'सती' अस्वप्नाहाराऽपरिपाकप्रभृतीन् विकारानुद्भावयत, स खलु वात-
रक्ताख्यो निगद्यते रोगः । अभित समन्तत इव, इवशब्दो वाक्यसौन्दर्ये,
देहमभिव्याप्येत्यर्थः, वर्तते उपस्थितोऽस्ति । पश्यामि जानामि, दृशिरत्र
चानार्थः । इह तावदेतर्हि मधुरमनोहराऽऽहारसौभाग्यसमन्वितस्यापि गुरुतर एकोऽयं
विकारः समुद्भूतो वर्तते, यत्किञ्च—'जीर्णं न जायतेऽन्नं कोमलशयनेऽपि नैति
निद्रा मे' । अतोऽहं मन्येऽधुना वातरक्तव्याधिना समाक्रान्तोऽस्मीति । ईदृशाव-
स्थाविशेषस्य पुनर्दुःखात्मकत्वमेव द्रढयति—भो इति । आमयपरिभूतम्, आम-
येन रोगेण परिभूतमाक्रान्तं ससृष्टमिति यावत्, अकल्यवर्तम्, कल्यवर्तं प्रातराश
'कलेवा' इत्यपभ्रशेन भाषाया प्रसिद्धं प्रातः कालिकं भोजनं, तज्जास्ति यत्रेत्येवम्भूतम्,
एतादृशविशेषणद्वयविशिष्टं सुखं, न, सुखमिति शेषः । सुखमपि व्याधिसम्बन्धेन
समन्वितमाहारपरिपाकाभावात्प्रातराशयोगविरहितं सत् सुखपदेन व्यवहार्यं नैव भव-
ताति भावः । युज्यते तावदजीर्णमयप्रस्तता यथेच्छमत्यधिकं भुज्जानस्य भोजन-
मस्त्य विदूषकस्यैषा ।

यद्यपि और कोमल गद्दो की सेव पर नोंद भी नहीं आती । मानों वातरक्त की बीमारी मुझ
में आ समाई है । जो रोग से आक्रान्त हो और जिसमें कलेवा (प्रातर्भोजन) न मिलता हो
वह सुख, उस नहीं माना जाता ।

[ततः प्रविशति चेटो ।]

चेटी—(क) कहिं गुं खु गदो अग्र्यवसन्तओ । [परिक्रम्या-
वलोक्य] अहो ! एसो अग्र्यवसन्तओ । [उपगम्य] अग्र्य ! वस-
न्तओ ! को कालो, तुमं अण्णेसामि ।

विदूषकः—(दृष्ट्वा) (ख) किणिमित्तं भहे ! मं अण्णेससि ?

(क) कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तक । अहो ! एष आर्यवसन्तक ।
आर्य ! वसन्तक ! क काल , त्वामन्विष्यामि ।

(ख) किन्निमित्तं भट्टे ! मामन्विष्यसि ?

स्वामिन्या महाराजर्शकपत्न्या आज्ञया नूतनजामातू राज प्रवृत्तिमधिगन्तु-
मिच्छन्त्यास्तदर्थं च राज्ञो मित्र विदूषकमन्विष्यन्त्या साम्प्रत चेष्टया पवेशमनु-
रूप दर्शयति कवि —ततः प्रविशतीति ।

विदूषकदर्शनोत्सुकतामात्मनः प्रकटीकरोति चेटो—कहिं गुं खु इति । कु-
गदु इति वाक्पूरणाय । वसन्तक इति विदूषकस्याभिवानम् , आर्येति तद्विशेषण-
न पूजनीयजामातृमित्रस्य तस्यापि पूज्यता द्योतयितुम् । श्रीमता विदूषकेण क-
ग । म्या १ कय कुत्र वा तस्योपलब्धिर्भवेदिदानीम् १ तदन्वेषणार्थमितस्ततः
परिक्रम्य कुत्रचन स्थाने च त दृष्ट्वा हर्षाकिं दर्शयति—अहो इति । अयमत्र मान्यो
वसन्तको वर्तते । समीपं गत्वा ब्रूते—अग्र्येति । क काल कियान् ममय , व्यतीत
इति शेषः । चिरादहं तत्रभवतोऽन्वेषणे लग्नास्मीत्यर्थः ।

आत्मानमन्विष्यन्तां तिलोम्य चेटो तत्कारणं पृच्छति विदूषक —किणि-
मित्तं इति । किं निमित्तमस्यां त्रियायामिति किन्निमित्तम् , क्रियाविशेषण-
निमित्तम् । 'अथ्रेयमजिह्वं भद्रं कथयामि' इति कोपाद्भद्रशब्दः कथयामानं , य

चेटी—(क) अह्माणं भट्टिणी भणादि—अवि हादो जामादुओ चि ।

विदूषकः—(ख) किंणिमित्त भोदि ! पुच्छदि ।

चेटी—(ग) किमण्णं । सुमणोवण्णअं आणेमिति ।

(क) अस्माक भट्टिनी भणति—अपि स्नातो जामातेति ।

(ख) किन्निमित्त भवति । पृच्छति ?

(ग) किमन्यत् । सुमनोवर्णकमानयामीति ।

वारात्तद्वत्यपि प्रयुज्यते, विशेषानुसारेण चात्र स्त्रीत्वम् । 'भद्रमस्या' इत्यर्थे 'आदिभ्योऽच्' इत्यनेनाऽर्गआदेराकृतिगणत्वेनाचप्रत्यये वा स्त्रिया भद्राशब्द इति । तत्सम्बुद्धौ भद्रे इति । कल्याणशीले । इति तदर्थः । अथवा भद्रे । ।, भद्राशब्दः नम्यार्थः । अयि । कथय, किमर्थमेतन्ममान्वेषणं ते ? किं वार्यमिति वाक्यार्थः ।

तदन्वेषणकारणमाह चेटी—अह्माण इति । भट्टिनी अनभिपिक्ता राज्ञी मेनी, महाराजदर्शकस्य पत्नीति यावत्, भणति पृच्छतीत्यर्थः । अपिशब्दवचनं, अयं च वाक्यारम्भे प्रायः प्रयुज्यतेऽस्मिन्नर्थे । 'स्नात' इति 'गत्य-र्मके'त्यादिना कर्तरि क्, जामाता वत्सराज उदयन । अस्मत्स्वामिन्या मुखेन पृच्छयते, यत्किंल जामातू राजस्नानं जातं न वा ? इदं च त्वत्तो ज्ञातुं यते, अतस्त्वामहमन्विष्यामीत्यर्थः । 'अस्माक भट्टिनी'त्युक्त्या स्वामिन्या वभाव आत्मनः प्रबटीकृतधेटया ।

विदित्वापि निजान्वेषणकारणं चेष्टया पुनस्तत्कृतं ज्ञातातृस्नानप्रश्नमुद्दिश्य पूकः प्रश्नयति ताम्—किंणिमित्त इति । भवति । शोभने । दीप्यर्थकाद्वातोर्ध्ववतुप्रत्यये कृते स्त्रियां णिपि सम्बुद्धौ रूपमिदम् । किन्निमित्त किमर्थम् । ये । किं प्रयोजनमुद्दिश्य ते स्वामिन्या कुतोऽयं प्रश्नः ?

उत्तरयति चेटी—किमण्णं इति । अन्यत्किम्, वक्ष्यमाणमिदमेव निमित्त-

दासी—एगारी स्वामिनी पृच्छती ऐं किं क्या जामाता नरा चुके ?

विदू०—अरी ! (तुम्हारी मालकिन) क्यों पृच्छती ऐं ?

दासी—इसरा क्या ? चन्दन, फूल माला आदि लाने के निन्दे ।

विदूषकः—(क) ह्लादो तत्तमवं । सव्व आणेदु भोदी वज्जिअ भोजणं ।

चेटी—(ख) किंणिमित्तं वारोमि भोजणं ?

(क) स्नातस्तत्रभवान् । सर्वेमातयतु भवती वर्जयित्वा भोजनम् ।

(ख) किन्निमित्तं वारयसि भोजनम् ?

मित्यर्थः । सुमनसश्च वर्णकं चेत्यनयो समाहारः सुमनोवर्णकम्, समाहारः द्वन्द्वोऽयम्, तेनैव क्लीबत्वमेकत्वञ्च । 'निय सुमनस पुष्पम्' इति कोषात् भिन्ना बहुत्वे च प्रयुज्यमानः सुमनःशब्दः पुष्पमभिधत्ते । अत्र हि सुमनःशब्देन पुष्पतत्त्वं, वर्णकशब्देन च चन्दनं गृह्यते । 'आनयामी'ति विध्यर्थे लट्, 'आनयेय'मिति तदर्थः । किमत्रेतरत्कारणम् ? कियमाणेऽस्मिजामातु स्नानविषयके पक्षे कारणमेतदेव गलुः, यन्मया पुष्पतत्त्वं चन्दनं चानेतव्ये । स्नानानन्तरं पुष्पसम्पत्तम् धारणीया चन्दनं च लेपनीयं शरीरे ञामात्रा । यदि नाम तदीयं स्नानं सम्पन्नं, तर्हि साम्प्रतमानयाम्यहं पुष्पस्रजं चन्दनं च तत्कृते । तत्कृत्यतामिदं याथातथ्येन ताया ।

निशम्येदं चेटीवचो वचनं प्रयुक्ते विदूषकः—ह्लादो इति । तत्रभवान् उदयनो भूपतिः, वर्जयित्वा त्यक्त्वा । सजातः स्नानविधिर्भूपतेऽस्मदनस्य । अतस्तदर्थं त्वया भोजनं त्रिनेदानीं गर्भमानेतव्यमित्यर्थः । अत्रेह तात्पर्यम्—समुपस्थिते गतिं भूपते कृते भोजने तत्पुङ्गवः विदूषकेणापि तद्वोक्तुं लभ्येत । तेन स्नातानो भोजनप्रियोऽपि गूढितपूर्वाऽजीर्णरोगग्रस्तोऽयं न तावन्दिनं भोजनं स्पृश्यति यः । 'आनीतं च भोजनं चेतो बलात्कार्ये'दियतस्तज्जिणे'नाकाया । इत्थं प्रारम्भमारम्भं प्रकटयामि भोजनानयनं विषयोऽप्यस्तु भोजनपरं नयननिमित्तं मुनेन स्नातानो भोजनप्रियतामात्रं कृतवानिति ।

इयं चिन्ता भोजनानयनं निषेधः । विदूषकः यदि चेटीं तस्मिन्मये सव्वं वारयतां 'किंणिमित्तं वारोमि भोजणं' इति । पुनरात्मनः पुनराचार्य्याणि—किंणिमित्तं इति । भोजनं भोजनानयनमित्यर्थः ।

विदूषकः—(क) ह्लादो तत्तमवं । सव्व आणेदु भोदी वज्जिअ भोजणं ।

चेटी—(ख) किंणिमित्तं वारोमि भोजणं ?

विद्रूपक —(क) अधण्यस्य मम कोकिलाणं अक्षिपरिवटो विष
कुक्षिपरिवटो संवृत्तो ।

चेटी—(ख) ईदिसो एव्व होहि ।

(क) अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्त संवृत्त ।

(ख) ईदृश एव भव ।

स्वकर्तृकेऽस्मिन्भोज्यपदाधोपस्थापनप्रतिषेधे ह्यसकारण कारण प्रकटयति
विद्रूपक —अधण्यस्येति । अधन्यस्य भाग्यहीनस्येत्यर्थ । अक्षिपरिवर्त इव,
परिवर्त परिवर्तन परितो त्रमणमिति यावन्, अक्षो परिवर्तोऽक्षिपरिवर्त स यथा ।
परिपूर्वाद् वृत्वातोर्भावे घञि परिवर्तशब्द सिध्यति । कुक्षिपरिवर्त उदरविकार,
संवृत्त सञ्ज्ञात । अयं भाव —“नेत्रपरिवर्तन कोकिलानामिव मन्दभाग्यस्य ममो
दरविकारो भुक्ताऽपरिपाकरूपं साम्प्रतं वरीवर्तोत्यत एवाह भोजनमानेतुं निषेधामि
त्वाम् । राजा तु मां विहाय नैकाकी भोजनं कुर्यात्कदापि, अहं च भोजनमुप-
स्थितं कथमपि त्यक्तुं नोक्तुं च न शक्नुयाम् । यथेच्छं भोक्तुमददानोऽयमुदर-
विकारो हन्ताऽतितरां कष्टायते । अतो हि नोक्तुमसमर्थोऽयुना ध्रुवमहं मन्द-
भाग्योऽस्मी”ति ।

विद्रूपकस्योक्तिमिमां निशम्य चेटी सद्भासं वितनुते प्रेम्णा शुभाऽऽशंसन
नम्र—ईदिसो इति । वाच्येऽस्मिन्नाक्षिपरात् ‘सदा’ इति पदमप्यादरणीयम् ।
इदृश उदरविकारवान् । उदरविकारेणामान्त एव त्वं सर्वदा वर्तस्य, आस्तां च
नावस्ते सार्वदिकं साहचर्यमनुना विकारेणेत्यर्थः ।

इदमीदृश चेदया समं सलप्य सान्प्रतं पद्मावत्पुसर्पणाय चेटीं विनष्टुमिच्छन्
कार्यान्तरकरणाभिप्रायेण स्वयमपि नुहदं श्रीमता नरपते समीपं जिगमिषन्

विद्रूपक —मैं क्या छभागा हूँ, क्योंकि-कोरलो को छोड़ जिस नीति उल्ट पटनी है या
योग-पूख लाल ? हो जाती है, उसी तरह मेरे पेट में भी उल्ट पेर हो गया है जिसे खाया हुआ
मन पर ठीक पचता नहीं है ।

दासी—येने ही आप मरदा देने रह ।

विदूषकः—(क) गच्छतु मोदी । जाव अहं वि तत्तहोदो
सआसं गच्छामि ।

[निष्क्रान्ती ।]

प्रवेशकः ।

[तत प्रविशति सपरिवारा पद्मावती आवन्तिकावेपधारिणी वासवदत्ता च ।]

चेटी—(ख) किण्णिमित्तं भट्टिदारिआ पमदवणं आअदा ?

(क) गच्छतु भवतो । यावदहमपि तत्रभवत सकाश गच्छामि ।

(ख) किन्निमित्तं भर्तृदारिका प्रमदवनमागता ?

विदूषक प्राह—गच्छतु इति । गच्छतु अर्थात्पद्मावत्या समीपम् । यावदित्यस्य
अबुनेत्यर्थः ।

विदूषकप्रस्तावानुसारं तयोश्चेटीविदूषकयोस्ततः प्रस्थानं दशयति कवि-
निष्क्रान्ताविति ।

प्रवेशक इति । उक्तपूर्वमेतस्य लक्षणं विष्कम्भकलक्षणप्रदर्शनप्रसङ्गे द्वितीया-
ङ्कप्रारम्भे, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । अयं च चेटीविदूषकाभ्यामनुदात्तमापितेन प्रयोजित
सन् वृत्तं वत्सराजोदयनविवाहसम्बन्धलक्षणं वर्तिष्यमाणं च पुष्पाहरणदिरूप
कथांशं निदर्शितवानिति ।

कविरिदानीं भाविषटनानुरूपप्रसङ्गानुरोधेन सपरिवारां पद्मावतीं समं वासव-
दत्तया प्रमदवनं प्रवेशयति—तत इत्यादिना ।

सुमनोवर्णकप्रहणादिकार्यार्थं गते सत्यन्तं पुरं भर्तरि तत्रानुपस्थाय प्रमदवन-
मागतां पद्मावतीं तत्प्रदेशागमनकारणं पृच्छति चेटी—किण्णिमित्तं इति । अयि ।

विदू०—तुम जाओ । अब मैं भी राजासाहब के पास जाता हूँ ।

(दानो चले गये)

(प्रवेशक)

(परिजन-सहित पद्मावती तथा उज्जैन निवासिनी के वेश में वासवदत्ता आती है)

दामी—राजकुमारी नजरवाग में किस लिये आई ?

पद्मावती—(क) हला ! ताणि दाव सेहालिआगुल्लमाणि पेक्खामि कुसुमिदाणि वा ण वेत्ति ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिण ! ताणि कुसुमिदाणि णाम, पवालन्तरि-

(क) हला ! ते तावत्शेफालिकागुल्मका. पश्यामि कुसुमिता वा न वेत्ति ।

(ख) भट्टिदारिके ! ते कुसुमिता नाम, प्रवालान्तरितैरिव मौक्तिक-

राजकन्ये । भवत्या पतिरिदानीमन्त पुरे वर्तते, तदुपसर्पणमुपेक्ष्य भवती किं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रमदवनमेतदागता ।

चेटीप्रश्नानुसार प्रमदवनागमनप्रयोजनं स्व दर्शयति पद्मावती—हला इति । हलेति चेटी सम्बोधनम् । अप्र यद्यपि 'हण्डे हज्जे हलाहाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इति कोपप्रामाण्येन चेटीं प्रति 'हज्जे' इति प्रयोक्तुमुचितं, तथापि चेटीमिमां सखीनिर्विशेष पश्यन्त्यास्तामुद्दिश्य पद्मावत्या 'हला' इत्याह्वान नाऽनङ्गतम् । एवमेवाग्रेऽपि सर्वत्राकलनीयम् । ते प्रसिद्धा प्रयत्नमवर्धिता अदूरतो दृश्यमाना इति यावत्, तावत्पद वाक्यालङ्कृतौ । शेफालिकागुल्मका, शेफालिकास्या वृक्ष-विशेषा । शेफालिका च 'हरसिंगार, पारिजाता' इत्येव लोके प्रसिद्धा । गुल्मा एव गुल्मका, स्वार्थे क । मूलादारभ्य शाखावधिके वृक्षस्य भाग 'प्रकाण्ड' उच्यते, तद्वहिता वृक्षा हि 'गुल्म'नात्रा व्यवहियन्ते । तथाच 'अत्रो प्रकाण्ड स्फुन्ध स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरो', 'अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मौ' इत्यमरौ । कुसुमिता, कुसुमानि पुष्पाणि सजातानि येषां तादृशा, 'तदस्य सजात'मित्यादिना इतच् प्रत्यय । 'पश्यामी'ति क्रियापदं च वाक्यसमाप्तिसूचकाद् 'इति'शब्दादनन्तर योज्यम्, इति पूर्वप्रदर्शितो वाक्यार्थ कर्मरूप । अयि ! सखि ! तेषु शेफालिकावृक्षेषु पुष्पाण्युद्गतानि नवेत्येवावलोकयाम्यहम् । अत एतद्दिदृक्षदैव साम्प्रत-मग्रागतास्मीति भावः ।

प्रमदवनागमनप्रयोजनं निशम्यैव पद्मावत्या शेफालिकाकुसुमोद्गमसम्बन्धिनि प्रश्ने प्रतिपादयत्युत्तर चेटी—भट्टिदारिण इति । ते इत्यनेन पूर्वप्रकान्ता

पद्मा०—अरी ! हे हरसिंगार (पारिजात) क गुच्छे त्विने या नही यह मैं देखती हूँ ।

दासी—राजकुमारी ! हे तो बिल गये, बीच र मैं मूँगे और मोतियों से मूँद हुए दास

भाट्टिदारिषा । जाव अहं वि कुसुमावचस करोमि ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! किं एत्थ उपविसामो ?

वानवदत्ता—(ख) एव्वं होदु ।

[उभे उपविशत ।]

चेटी—[तथा कृत्वा] (ग) पेक्खदु पेक्खदु भाट्टिदारिषा अस्स-

दहमपि कुसुमावचस करोमि ।

(क) आर्ये ! किमत्रोपविजाव ?

(ख) एव भवतु ।

(ग) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका अर्धमन शिलापट्टकैरिव शेफालिका

विशाले दृपत्फलकेऽस्मिन्नुपविश्य विभ्रम्यताम् । अत्र 'सुहृत्कमुपविशतु' इत्यनेन 'कार्येऽस्मिन् मत्कर्तृको विलम्बो न स्यात्, नत्वरमेवाहमवचितकुसुमा समागमिष्यामि भवत्या समीप'मिति चेदथा सूचितम् ।

चेटीवचनानुरोधाद् दृपत्फलके समुपवेशुमुद्यता पद्मावती स्थानमाप्तोपवेशनयोग्य निर्दिशन्ती तत्रोपवेशन आवन्तिकाया अनुमतिं प्रार्थयते—अय्ये इति । अयि माननीये ! स्थानेऽरिमज्ञावाभ्यामुपवेश्य किमु ? अत्रोपवेशनमिदानीमस्मदीय भवत्य रोचते ?

आत्मनोऽनुमतिं तत्रोपवेशने दर्शयत्यावन्तिका—एत्थ इति । यादम्, अत्रोपविश्यतामावाभ्यामित्यर्थः ।

'उभे उपविशत.' इत्यनेन द्वयोर्वासवदत्तापद्मावत्योरुपवेशन दर्शितम् ।

उपचितपुष्पा चेटी पद्मावतीमुपगम्य वृत्ते—पेक्खदु इति । तथा कृत्वा

फूलों को द्योरेता है ।

पद्मा—(आवन्तिका से) आये ! क्या हम दोनों दरी दें ?

वासव—हाँ, ऐसा ही हो ।

(दोनों बैठती हैं ।)

दास—(फूलों को द्योर भर) देखिये, राजदुहारी ! देखिये, आये भाग न मैंने कि

वासवदत्ता—(क) अहो ! दस्सणीअदा कुसुमाणं ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिण ! किं भूयो अवइणुस्सं ?

पद्मावती—(ग) हला ! मा मा भूयो अवइणिअ ।

वामवदत्ता—(घ) हला ! किंणिमित्तं वारेसि ?

(क) अहो ! दर्शनीयता कुसुमानाम् ।

(ख) भट्टिदारिके ! किं भूयोऽवचेष्ट्यामि ?

(ग) हला ! मा मा भूयोऽवचित्य ।

(घ) हला ! किंनिमित्तं वारयमि ?

अर्थाक्षिप्तमत्र पुष्परूप तत्सौन्दर्यरूप वा कर्म । अयि । मान्ये । वारवारमवलोकनीय तत्रभवत्या भवत्या 'कुसुमानि कथं तावदेतानि सौन्दर्यं दर्शयन्ती'ति ।

तेषां पुष्पाणाममन्द सौन्दर्यमभिनन्दन्ती ब्रूते वासवदत्ता—अहो इति । दर्शनीयता सुन्दरता । अयि ! अमूनि किल पुष्पाणि विचित्रं सौन्दर्यं दर्शयन्ति ।

उभाभ्यां पद्मावत्यावन्तिकाभ्यां कृत प्रसूनप्रगसनं ध्रुत्वा पुनः प्रमूनावनयन-प्रस्तावमुपरधापयन्ती पृच्छति चेटी पद्मावतीम्—भट्टिदारिण इति । अवचेष्ट्यामीति विध्यर्थे लृट्, अवचिनुयामिति तदर्थः । अयि ! राजकन्ये ! किमिदानीं पुनः प्रमूनावनयनचेतव्यानि मया ?

चेट्याधिकीर्षित प्रमूनावचयन निषेधति पद्मावता—हला इति । हलेति चेष्टया सम्बोधनम्, 'मा मे'ति द्विरक्षिर्निषेधं द्रष्टयति । अयि ! सखि ! न तावदिदानीं प्रमूनावचयस्ते कार्यं । नारित तत्प्रयोजनं किमपि । अत्र मायोगे 'अवचित्ये'ति षत्वाप्रत्यय पाणिनीयशासनविरुद्धो महाकवीनां निरङ्कुशत्वाद्दृष्टो वेदितव्यः ।

ब्रूते च पद्मावत्या तन्निषेधे तत्र कारणजिज्ञासां दर्शयत्यावन्तिका—हला इति । आवन्तिका चेयं वासवदत्ता कार्यगौरव कलयन्ती स्वपत्नीमपि ता पद्मावती

वासव०—ये फूल तो दृष्ट ह। दर्शनाय ह ।

टासी—राजकुमारी ! क्या फिर और चुनूं ?

पद्मा०—झरी ! नहीं, और मत चुनना ।

वासव०—हे सखि ! क्यों मना करती हो ?

पद्मावती—(क) अय्ये ! ण जाणामि, अय्यउत्तेण विरहिदा उक्कण्ठिदा होमि ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) दुक्खर खु अहं करोमि ।
इअ वि णाम एव्वं मन्तेदि ।

(ख) आर्ये ! न जानामि, आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भवामि ।

(क) दुष्कर खल्वहं करोमि । इयमपि नामैव मन्त्रयते ।

सखि ! पतिमेत प्रेमदृष्ट्या पश्यसि त्वम् ? अपि नाम ते वर्तते सहज प्रेम पत्यौ ?

नवोढानुरूपलज्जाभावगोपितामुत्कण्ठाविशेषप्रकाशितां पतिविषयिणीमात्मन प्रीतिं ध्वनयति पद्मावती—मय्ये इति । 'राजमन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य स्वधार-
मिमां स्वसमीपे न्यासरूपेण स्थापितामावन्तिकामादरदृष्ट्या पश्यति पद्मावती'ति
तामुद्दिश्य पद्मावतीकृतम् 'आर्ये' इति सम्बोधनमिदं युज्यते । 'न जानामी'त्यत्र
पूर्वप्रदर्शनार्थं कर्म, विरहिता विमुक्ता । अयि । मान्ये । आर्यपुत्रो मम प्रीतिपात्र
वर्तते न वे'त्येव किमपि न ज्ञायते, किन्तु तद्विमुक्त्या पर्युत्सुक्या भूयते मयेत्यर्थः ।
आर्यपुत्रेण विना विमनायमानाह तद्वियोगं न सोढुं शक्नोमीति तात्पर्यम् । अत्र
'न जानामी'ति नवोढाभावसुलभलज्जाभावाच्छून्य प्रेम पद्मावत्या प्रियविद्योगकालिको-
त्कण्ठाभावप्रदर्शनाद् ध्वनिमर्यादया स्फुटं व्यक्तता नीतम् । एतेन 'पतिमे' प्रियो
वर्तते' इत्येवमावन्तिकाप्रश्नोत्तरमशाब्द चतुरया पद्मावत्या स्फुटं प्रतिपादितम् ।

श्रुतं तत्पद्मावतीवचसो वासवदत्ताया मनसि गतं वितर्कं दर्शयति कवि—
दुक्खर इति । दुष्कर इत्येनं कर्तुं शक्यम्, असम्भाव्यमिति यावत्, 'इयद्-
दु सुए कृच्छ्राकृच्छ्रार्येषु खल' इत्यनेन खल' अत्रार्थं प्रेमेति कर्म, खलु निश्चये ।
'अहो ! यत्र सहजं नि सामान्यमनन्यगोचरं प्रेमाह विभर्मि, तत्रैव पद्मावत्यसौ
प्रीतिमती वर्तते । स नूनमुभयाहृष्टधूलचित्तो नैकत्रविशिष्टस्थिर प्रेमकर्तुं शक्नोति,
येन किल ह्यसौ प्रियतमेन भूयते । न ज्ञायते मदीयं तद्विषयकं प्रेमेदं तत्प्रीतिमतां

पद्मा०—आर्ये ! यह मैं नहीं जानती, पर उनके बिना जा नहीं पाया ।

वासव०—(स्वगत) मैं क्या ही बर्तन करती हूँ । यह भी तो शक्ती प्रकर बर्तती है ।

वासवदत्ता—(क) किं किं ?

पद्मावती—(ख) जह मम अय्यउत्तो, तह एव्व अय्याए वासवदत्ताए चि ।

वासवदत्ता—(ग) अदो वि अहिअं !

पद्मावती—(घ) कहं तुवं जाणासि ?

(क) किं किम् ?

(ख) यथा ममायपुत्रस्तथैवार्याया वासवदत्ताया इति ।

(ग) अतोऽप्यधिकम् ।

(घ) कथं त्वं जानासि ?

क्रीडास्ते सशय इति तं तन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छन्ती वासवदत्ताह—किं किं इति । द्विरुक्तिरियं तत्सूचने त्वरयति पद्मावतीम् ।

तदेव सशयविषयकं प्रष्टव्यमुपक्षिपति पद्मावती—जह इति । अत्र प्रस-
ङ्गानुरोधान् 'प्रिय' इति योज्यम् । यादृशं यत्परिमाणमार्यपुत्रे मम प्रेम, तादृशं
तत्परिमाणमेव तद्वर्तते वा पूज्यायास्तत्र वासवदत्ताया ? संशयश्चैव एवास्ति
ममेत्यर्थः । उज्जयिनीवासिनीयं सूचितपूर्वं पत्युर्दर्शनसौभाग्यमिव पत्यौ वासव-
दत्ताप्रीतेरियत्तामपि कलयितुमर्हतीति स्थाने प्रश्नोऽयमावन्तिकां प्रति पद्मावत्या ।

तत्रोत्तरमावन्तिका ब्रूते—अदो घीनि । अत्रापि 'प्रिय' इत्यर्थम् ।
अतोऽपि त्वदपेक्षयापि, अधिकमिति क्रियाविशेषणम्, अस्तीति सामान्यक्रियाशेष-
यावरप्रेम ते पत्यौ वर्तते, ततोऽप्यधिकरूपेण तरया इत्यर्थः ।

'कथमिदं त्वया ज्ञायते, यत्किं तस्यास्तत्र मत्तोऽपि प्रेमे'त्याशयकः पुन-
रप्रश्नः करोति पद्मावती—कहं इति ।

वासवः—कथा ? कथा ?

पद्मा—अमे मुले आयपुत्र (प्रिय) ई, वैसे हा आर्या वामवदत्ता जे भी ई कि नहीं ।

वासवः—रसमे भी अधिक ।

पद्मा—तुा वैसे जानती हो ?

[ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।]

विदूषकः—(क) ही ही । पचिअण्डिअबन्धुजीवकुसुमविरल-
द्रमणिज्जं पमदवणं । इदो दाव भवं ।

राजा—वयस्य ! वसन्तक ! अयमयमागच्छामि ।

(क) ही ही । प्रचितपतितवन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीय प्रम-
ानम् । इतस्तावद् भवान् ।

३ । एव पद्मावतीवितर्कितम् । पद्मावत्या अनुमानमिदं वास्तवरूपता चेत्कलये-
हं नि सन्देहमधुना धन्यास्मि मधृता । अन्यूनाऽनुस्यूतनि सामान्यपतिप्रेमसम्भा-
याऽनया नूनं मे जीवनमिदानीं सफलमित्याशयः ।

अयेदानीं पद्मावतीं प्रेयसीमन्विष्यतो वत्सराजस्य राज्ञः सुहृदा विदूषकेण सह
मदवनप्रवेशं दर्शयति कवि —ततः प्रविशतीति ।

समयोचितं तत्र विदूषको वचनमुद्गिरति—ही ही इति । 'हीही'त्ययमत्रा-
ऽनन्दसूचको ध्वनिविशेषः । प्रचितपतितवन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं, प्रचिता-
प्रचितानि पतितानि च यानि बन्धुजीवकुसुमानि 'दुपहरिया' इत्याख्याप्रसिद्ध-
न्यूकपुष्पाणि तेषां विरलेनेतस्ततः पातेन हेतुना रमणीयं सुन्दरम्, अस्तीति
पि । अवचयावशिष्टानि बन्धुकाकुसुमान्यत्रेतस्ततः पतितानि वर्तन्ते । तेन
मदवनस्यैतरयः सौन्दर्यं चित्तमाह्लादयतीत्यर्थः । मार्गं दर्शयन् राजानमाह—इदो
ति । इतः दर्शयमानादस्मात्प्रदेशात्, तावद्वाक्यसौन्दर्यं । 'आगच्छतु' इति
पि । अमुना मत्सूचितेन मार्गेण भवताऽऽगन्तव्यमधुनेत्यर्थः ।

तदनु राजाऽभिधत्ते—वयस्येति । अत्र 'अयमय'मिति द्विरक्षिरियमुदीप-
नसाधनप्रमदवनकमनोयताविलासनसम्भवोत्कलिङ्गाकुलस्य राज्ञः वासवदत्तावियोग-
कृत्यं पद्मावतीदर्शनसुहृदाहृतां च योतयति । अयि ! मित्र ! वसन्तक ! एयोऽहं
मत्सूचितं पन्थानमनुसरामात्यर्थः ।

(तदा राजा और विदूषक आने हैं) ।

विदू०—आताह । द्योरने पर भी थोटे २ गिरे हुए दुपहरिया के फूलों से यह नजर-दगा
सुन्दर दिखाई दे रहा है । आप शहर से आइये ।

राजा—मित्र ! वसन्तक ! यह, यह मैं आया ।

कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थां गते

दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनया पञ्चेपवः पातिताः ।

तैरद्यापि सशत्यमेव हृदयं मूयश्च विद्धा वयं

पञ्चेषुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः शरः पातितः ? ॥ १ ॥

तदेवात्मनो मदनज्वरवैकल्यमभिघातुत्या बोधयति विदूषकः राजा-कामे-
नेति । तदा प्रद्योतनुपते सचिवेन कृतस्य मे निग्रहस्य समये, उज्जयिनीम्
अवन्तिराजनगरीं, गते प्रयाते, अवन्तिराजतनया वासवदत्ता, स्वैरमिच्छानुमार,
दृष्ट्वा नयनपदवीं नीत्वा, कामप्यनिर्वाच्याम्, अवस्थां मोहमयीं दशां, गते प्राप्ते,
मयि मदन्तरिति यावत्, कामेन मन्मथेन, पञ्च तत्सङ्ख्याका, इषवो बाणा, पाति-
ता प्रतिरोपिता निखाता इत्यर्थः । 'पञ्चबाणेन प्राप्तवासवदत्तादर्शने राजनि पञ्चापि
बाणा प्रयुक्ता' इत्यनेन राजो मनसि तदा वासवदत्ताविषयप्रेमोत्पत्तेः परा काष्ठा
चिन्ता । अद्यापि ततश्चिरतिथे समयेऽतिगतेऽपि, हृदय मदीय मन, त कामप्रयु-
क्तेर्घातकैः पञ्चभिर्बाणैः, सशत्य कीलितमेव वर्तते, भूयश्च पुनरपि, पञ्चापतौ विप-
स्योक्त्येत्यर्थः, मय विद्धा अहं नाडितोऽस्मि, 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुत्वम् ।
पञ्चापि ते बाणा अद्यावधि मदङ्गद्वये लग्ना एव सन्ति, हा ! हन्त ! ततोऽप्यपरि-
तुष्यता निष्क्रमणेन कामेन पुनरिदानीं मयि वेधनमारब्धमिति भावः । किन्तु,
यदा यदि, मदन काम, पञ्चेषु पञ्चेष्वो बाणा यस्येत्येतादृश प्रसिद्ध, तर्हि तेन
षष्ठः पञ्चातिरिक्तः षष्ठसङ्ख्याकः, अयं व्यथयन्निति यावत्, शरो बाणः, कथं
रुतः, पातितः प्रक्षिप्तः, अद्यान्मयि । पञ्चबाणेन पञ्चापि बाणानिपात्य नि शेषित-
बाणेन मृता मयि पातयितुमिदानीं पुनरयं षष्ठो बाणः कुत आनीतः ? शरीरमङ्ग्य-
विष्वक्मनस्य पञ्चबाणता विस्मय जनयतीति भावः । वस्तुतस्तु-पञ्चबाणपदे पञ्च-
बाणो विस्मययनः । पञ्चविस्तृता असङ्ख्या इति यावत्, बाणा यस्येति निग्रहः ।
न न कोऽप्यत्र विरोधः । 'परप्रेमस्त्वदवासवदत्ताप्रियाण्वैद्यानराऽद्यापि ज्वर-

न न कोऽप्यत्र विरोधः । 'परप्रेमस्त्वदवासवदत्ताप्रियाण्वैद्यानराऽद्यापि ज्वर-

न न कोऽप्यत्र विरोधः । 'परप्रेमस्त्वदवासवदत्ताप्रियाण्वैद्यानराऽद्यापि ज्वर-

विदूषकः--(क) कहिं णु खु गदा तत्तहोदी पदुमावदी, लदा-
मण्डव गदा भवे, उदाहो असणकुसुमसञ्चित वगधचम्मावगुण्ठिद विअ
पव्वदतिलव णाम शिलापट्टकं गदा भवे, आदु अधिककडुअगन्ध-

(क) कुत्र न खलु गता तत्रभवती पद्मावती, लतामण्डप गता भवेद्,
उताहो असनकुसुमसञ्चित व्याघ्रचर्मावगुण्ठितमिव पर्वततिलकं नाम
शिलापट्टक गता भवेद्, अथवा अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवन प्रविष्टा

यत्येव माम् । पुनरियमपरापि पद्मावतीविषयिण्युत्कटोत्कण्ठा सम्प्रत्यतीव व्याकुली-
करोति मे मानसम् । अहो ! दुर्दैवान्महति सङ्कटे सम्पतितोऽस्मीति
चिन्ताभावमन्तर्नाटयति राजा । अत्र वृत्त गार्हलविबोद्धितम्, लक्षण चास्य
दर्शितचरम् ॥ १ ॥

प्रियतमादर्जनात्कण्ठित सुहृद् राजानमभिलक्ष्य पद्मावतीविषये विविधान
वितर्कानुपक्षिपति विदूषक--कहिं णु खु इति । लतामण्डप समन्ततो लताभिरा-
च्छन्नस्थल उज्जमिति यावन् । क तावत्पूज्या पद्मावती प्रस्थिता भवेत् । उज्ज
गता न्यादित्येको वितर्कः । वितर्कान्तरमाह--उदाहो इति । उताहो अथवा,
'आहो उताहो किमुत' इत्यमर, असनकुसुमसञ्चितम्, असनानां सर्जकमृक्षाणा,
'सर्जकाऽसनबन्धूके' इत्यमर, सुमं पुष्पै नञित व्यासम्, अत एव व्याघ्रचर्मावगु-
ण्ठित शार्दूलचर्माच्छादितमिव, तत्प्रतीयमानमिति यावत्, पर्वततिलकं नाम
तन्नामधेय पर्वतशिखर, तिलकस्योर्ध्वस्थानीयत्वात्तत्र तत्पदेन शिखर उच्यते,
शिलापट्टकम् उपवेशनयोग्य चतुष्पौष्ण शिलारण्टम् । व्याघ्रचर्माणां प्रतीय-
मानानि सर्जकपुष्पाणि यत्र भूय समन्तात्प्रयतानि वर्तन्ते, तादृश गैलशिखरस्य
पर्वततिलकनामक शिलाशकलमुपवेश्य प्रयाता न्यासितुः पुनस्तृतीयं वितर्कं
दर्शयति--आह इति । अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवनम्, अधिक कटुकंऽतिकटु-

गिराय । एनसे मरा हृदय अगो तक निष्कटक नही हो दुःख कि फिर ना इन देवे गर ।
तद वि कामदेव के पाँच ही बाण हैं, तब यह छद्म बाण उसने कश में फँका ॥ १ ॥

विदू०--गानगाया पद्मावती कही गला गई, कुण्ड में गई हो, अथवा राव की लान से
गने हुए की गौति २--दिरखी असन के फूलों से लदे हुए पवनान्तिक नानक पदर की चौकी
पर गई हो, या पत्थर-गन्धवाली एनिवन (सप्तपर्ण) के वन में गई हो किंवा जहाँ प्यु मीर

सत्तच्छदवणं पविट्टा भवे, अहव आलिहिदमिअपविस्सङ्कुलं दारुपव्व-
दअं गदा भवे । [ऊर्ध्वमवलोक्य] ही ! ही ! सरअकालणिम्मले
अन्तरिक्खे पसारिअबलदेववाहुदंसणीअं सारसपन्ति जाव समाहिद
गच्छन्ति पेक्खदु दाव भवं ।

भवेद्, अथवा आलिखितमृगपक्षिसङ्कुल दारुपवन्तक गता भवेत् । ही !
ही ! शरत्कालनिर्मलेऽन्तरिक्षे प्रसारितबलदेववाहुदर्शनीया सारसपङ्क्ति
यावत् समाहितं गच्छन्ती पश्यतु तावद् भवान् ।

गन्ध आमोदो येषां तादृशा सप्तच्छदानां सप्तपणेरुक्षाणां वन तत्प्रचुर स्थलमिति
यावत्, प्रविष्टा तदन्तर्गता । पुष्पसुगन्धिवस्रपणपादपत्राताऽऽवृत स्थलविशेषमा-
श्रिता वा स्यात् ? चतुर्थमन्य विर्तक कलयति—अहव इति । आलिखितमृगप-
क्षिसङ्कुलम्, आलिखितैश्चित्ररूपेण विन्यस्तै मृगै पशुभि पक्षिभिश्च सङ्कुल
पूर्णम्, दारुपर्वतक काष्ठनिर्मिता पर्वतप्रतिकृतिम्, 'इवे प्रतिहृता'विति कन् ।
चित्रलिखिता यत्र भूयांस पशुपक्षिणो विलमन्ति, त कृत्रिमकाष्ठमयपर्वत प्रस्रिता
भवेत्किंवा ? एतादृशो विकल्पानुद्भाव्य सुहृन्मनोविनोदाय विषयान्तरमाश्रयन्
दत्तोर्ध्वदृष्टि सन् वदति—ही ही इति । ही हीति प्रमन्नतासूचकम् । अत्र वाक्ये
शात्तात्पदे वाक्यालङ्कृतये प्रयुक्ते । अन्तरिक्ष आकाश, प्रसारितबलदेववाहु-
दर्शनीयाम्, प्रसारितौ विस्तारितौ बलदेवस्य बलरामस्य वाहु भुजाविन दर्शनीया
मनोहराम्, 'पद्मादिअ' इति पाठे प्रमादितौ प्रमाद नैर्मत्य प्रापितावित्यर्थः । समा-
हित सावगान सम्यग्रूपेण सुन्दर यथा स्यात्तथा गच्छन्ती चलन्ती, सारसपङ्क्ति
सारसायपक्षिविशेषश्रेणिम् । शरत्समयनिर्मलाकाशप्रदेशशालिनां पङ्क्तिरभो
सुन्दर गच्छता बलदेववाहुसन्क्षाणां सारसपक्षिणां यथ दृश्यतामिदानीं भवता ।
कथमेतन्मनोहर दृश्यत । तत्तिदमक्ष्णोर्दृश्यतामानीय क्षण मनो विनोत्नीय नेत्रे न
सफल वतवो इति भावः ।

ति यो न चित्र रितो हे उमलक्ष्मी के पहाड पर गई छी । [ऊपर गेहकर] अमा डाई
शरत् ऋतु के कारण निर्मल आकाश में फलाई हुई बलरामजी का भुजाओं की ताड़ गुड़
मण्डप-रक्षिया की इस पंक्ति का आप देखें कि वन कैसी सु दृशता में आ रही है ।

राजा— वयस्य ! पश्याम्येनाम् ,

ऋज्वायतां च विरला च नतोन्नतां च

सप्तर्षिवंशकुटिलां च निवर्तनेषु ।

निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य

सीमामिवाम्बरतलस्य विभज्यमानाम् ॥ २ ॥

ततो राजा ब्रूते—वयस्येति । विद्रूपकदर्शिता सारसश्रेणिमुद्दिश्य 'एना' मिति निर्देश । अन्वादेश इदम एनादेश । मित्र । विलोक्येऽह त्वत्सूचिता सार-सपट्किमिमां गगनाङ्गणे ।

निगद्येद तामेव सारसपट्किं विवर्णयिषुर्विशिनष्टि पद्येन—ऋज्वायता मिति । अत्र पूर्वार्धे चत्वारश्चकाराश्चत्वारि विशेषणानि समुच्चिन्वन्ति । ऋज्वा-यताम् ऋजु सरलाऽऽयता दीर्घा च तां घनामिति यावत् , विरला ववचन मध्ये मध्ये स्थिता, नता च उन्नता च ता नतोन्नता बन्धुरा नीचोच्चप्रदेशेषु विद्यमानां, निवर्तनेषु वामदक्षिणयोस्तिर्यग् विवर्तनषु, सप्तर्षिवंशकुटिलां सप्तर्षिवंशस्तदात्म्यतार-कामण्डल तद्वत्कुटिला वक्राकारेण स्थिताम् । पुनस्तामेवात्प्रेक्षते—निर्मुच्यमानेति । निर्मुच्यमानो मुच्यमानकञ्चुक कञ्चुकाहीन इति यावत् , यो भुजग सर्प तदुदरवन्निर्मलस्य स्वच्छस्य, अम्बरतलस्य गगनाङ्गणस्य, विभज्यमानां क्रिय-माणविभागां घनविरलत्वादिरूपेण पार्थक्यं दर्शयन्ती, सीमां नद्यादां विभाग-सूचिकां रेतामिव प्रतिभान्तीम् , 'एना पूर्वोक्तां गगनस्था सारसपट्किमिमां पश्या-मीति पूर्वोक्तान्वय । सारसपट्किरुच्येय गगनभागे गतिविशेषशालं दर्शयन्ती ववचिद् घना ववचिद्विरला ववचनोष्णता ववचिच्चावनता इत्यते । यदा च कुत्रचि-त्पार्श्वतो विवर्तनं कुर्वती कुटिला गतिमालम्बते, तदा तु वक्रसन्निवेशेन सप्तर्षि-

राजा—मित्र ! इस देवता है ,

यह वहाँ सापी है, पानी है, वहाँ विरल है और वहाँ नीची है । जब वहाँ उठती है तो ठीक सप्तर्षियों के मण्डल की भाँति होती मंती भी हो जाती है । जब वह स्वच्छ हो के कु-ली होकरे दाले साँप के पट की तरह निर्मल और स्वच्छ आकाश की पृथ्वी की तरह होने वाली साँप की भाँति प्रतीत होती है ॥ २ ॥

चेटी—(क) पेवखदु पेवखदु मट्टिदारिका एद कोकणदमाला-
पण्डररमणीअं सारसपड्ति जाव समाहिद गच्छन्ति । अम्मो ! मट्टा ।

(क) पश्यतु पश्यतु भट्टदारिका एता कोकणदमालापण्डररमणीया
सारसपडक्ति यावन् समाहित गच्छन्तोम । अहो ! भर्ता ।

तारकामण्डलेन सादृश्य लभते । अत्र च गगनस्य मानमूचिका विभागप्रदर्शिका
सेय सीमेव समुद्रासत इति । अत्र च शरत्समागमान्निर्मल मेघनिर्मुक्तमातत
चाकाश निर्मुक्तसर्पदरेणानुमित कविना । वसन्ततिलकानामक वृत्तम् , लक्षणमुक्त
प्रागदसीयम् ॥ २ ॥

इतो राजा विदूषकमूचनानुसार सारसावलमित्थ वर्णयति । ततश्च पूर्वत
प्रविष्टा चेटीया सम् सवासवदत्ता पद्मावती प्रमदवनैकदेशे ययासुरां पर्यटन्ती वर्तते ।
तत्र तावच्चेटी तामेव सारसपडक्तिं गगनाक्षणभूपायमाणामुद्गीक्ष्य राजकुमारी
पद्मावती प्रतीत्य तन्निरीक्षणमुद्दिश्य वचोऽभिधत्ते—पेक्खदु इति । अत्र पेक्खदु
पेक्खदु इत्यसी द्विरुक्तिरादरार्था । कोकणदमालापण्डररमणीयाम् , कोकणदानी
श्वेतकमलानां माला पडक्तिं सग्वं वा सेव पाण्डरा श्वेता रमणीया मनोहरा च
ताम् , 'शिशदश्वेतपाण्डरा' इत्यमर । इदं च सारसपडक्तेर्विशेषणम् । यद्यपि
'रक्तोत्पल कोकणद'मिति कोषानुरोधेत्कोकणदशब्दो रक्तकमलार्थस्य वाचको विप्र
ते, तथापि प्रसङ्गानुरोधादीचित्याच्च सोऽयं श्वेतकमलरूपमर्थं बोधयत्यत्र । याव-
त्पदं वाक्याऽलङ्कृती । 'समाहित गच्छन्तो'मित्यस्यार्थं प्रागुक्त । श्वेतकमल-
मालेन श्वेततां सुन्दरतां च मित्राणां सारसश्रेणिरिय गतिविषये मौष्ट्यं प्रकटयन्ती
दर्शनपथ नेतव्या सादरमिदान् श्रीमत्या राजकुमार्यैत्यर्थः । उतस्ततोऽक्षिणी निक्षिप-
न्ती तदनु सहसा तत्रैव समापे भट्टदारिकाया पद्मावत्या प्रियतम नायकमालोच्य
तां दर्शयन्ती साधर्यमाह—अम्मो इति । भर्ता पति , अर्थात्पद्मावत्या । अत्रो-
पगत इति शेषः । अयं तावद्भट्टदारिकाया प्राणप्रियं पियं प्रेम्णोऽस्मिन् गमा-
गत् । क्षिप्तानां प्रतिपन्नव्यमस्माभिरिति भावः ।

दासी—गवह्वाग ! दणिय, श्वेतकमल की माला के समान धवन और सुन्दर ता
स्वप्नाना ने जानी दुःख स्वप्नाना की पति तो दणिय । अरे ! स्वप्ना आ पड़ने ।

पद्मावती—(क) ह ! अग्यउत्तो । अग्ये ! तव कारणादो
अग्यउत्तदंसणं परिहरामि । ता इम दाव माहवीलदामण्डव पविसामो ।
वासवदत्ता—(ख) एव्व होदु ।

(क) हम् । आर्यपुत्र । आर्य ! तव कारणादार्यपुत्रदर्शनं परिह-
रामि । तद्धिम तावन्माधवीलतामण्डपं प्रविशाम ।
(ख) एव भवतु ।

प्रियदर्शनाल्लज्जमाना ससद्बोचं वदति पद्मावती—ह इति । इमिति सद्बो-
चमन्तर्गतं ध्वनयति । अहो ! श्रीमान् पतिदेवोऽयमत्रैवोपगत इत्यर्थः । ततस्त-
दानीं करणीयं निवेदयत्यावन्तिकाम् । अग्ये इति । तव कारणात् त्वदर्थम्,
आर्यपुत्रदर्शनम् आर्यपुत्रकर्तृकमस्मत्कर्मकं दर्शनम् परिहरामि वर्जयामि । अयि !
मान्ये ! त्वं तावत्परपुरुषं द्रष्टुं नेहसे, भर्ता च मे समीप एव सम्प्रति वर्तते ।
दैववशाद्गुपस्थितस्यैतस्य दर्शनं तु परं स्पृहयाम्यहम् । परमस्माकं तत्स्यांमुख्ये
गतिं सञ्जाते ते नियमो भज्येत । अतस्तदर्थं कमप्युपायमाचरामि, येन सोऽय-
मस्मान् विलोकयितुं न पारयेदित्याशयः । तमेव चिन्तितमुपायं दर्शयति—ता
इति । तत् तस्मात्कारणात्, तावच्छब्द एवार्थकः । इमं समीपतो दृश्यमानम् ।
आर्यपुत्रदर्शनं परिहरुं वासन्तीलताशुजमेव समीपवर्तीं प्रविश्यतामस्माभिः ।
शुज्जेऽस्मिन् प्रविष्टा वयं प्रच्छन्नरूपेण स्थितास्तद्विलोचनपथरसं नैयातिषीभावि-
ष्याम इत्यतस्तदेव शुजं सत्वरं शरणीकरणीयमिति भावः । एवञ्चित् करणे पद्मा-
वत्या मानसं तात्पर्यमेतदप्यानीदृ, यदत्र गृहं स्थितया मया निर्वाधं विदग्धभा-
षितं भर्तुं श्रोतुं लभ्येत ।

सम्प्रतिमग्राधे दर्शयत्यात्मन आवन्तिका—एव्वं इति । एव शुज्जेऽथ प्रवेगं
इति यावत् । शुभं त्वया, समयोचितं वासन्तीशुजं गच्छामेत्यर्थः ।

पद्मा०—(१), आर्यपुत्र । आर्य ! तुम्हारे लिये आर्यपुत्र के दर्शन को स्वीकारा है, (जिस
से आर्यपुत्र हमलोगों को न देख सके), तो हम माधवाख्या के मण्डप में जायें ।
वासव०—ऐसा ही हो ।

राजा—अहो ! विचित्रता कुसुमस्य वसन्तक !

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) वसन्तवसङ्कित्तणेण अहं
पुण जाणामि उज्जहणीए वत्तामि चि ।

राजा—वसन्तक ! अस्मिन्नेवासीनौ शिलातले पद्मावतीं प्रती-
क्षिष्यावहे ।

(क) वसन्तकसङ्कातनेनेनाह पुनर्जानामि उज्जयिन्या वत इति ।

निरूपयतु श्रीमान्, यदमाभ्य श्रेफालिकाप्रसूनस्तवकेभ्य प्रसून्यान्यपगतानि
सन्ति । श्रीमती पद्मावतीं विना प्रमदवनादस्मात्पुष्पाणि केनापि न शक्यन्ते प्रही-
नुम् । अतस्तदागमनमत्राह तर्कयामीति भाव ।

विदूषकस्य तर्कऽस्मिन् किमप्यनुक्त्वा मनसैव तत्रानुमतिं कलयस्तत्प्रसून-
सान्द्र्यं प्रशंसति राजा—अहो इति । विचित्रता अनेकवर्णता सुन्दरतेति यावत्,
अस्तीति शेष । कुसुमस्येति जातावेकवचनम् । अयि । सखे । वसन्तक । कथ-
मेतानि पुष्पाणि विचित्राणि मनोहारीणि दृश्यन्ते ?

विदूषकमुद्दिश्य राजा प्रयुक्त 'वसन्तके'ति सम्बुद्धिपदमुज्जयिन्या स्थितिसमये
बहुश्रुतमासीद्वासवदत्तया । अद्य किल चिरात्तदेव पद त प्रति प्रियेण प्रयुक्तं
निगम्य तया पुरातनसमयस्मरणं उर्वत्या विमोहेन स्वगतं भिन्नवर्णे—वसन्तक
इत्यादि । सङ्कातनं नामप्रहणम्, पुनः पदं वाक्यशोभायाम्, जानामि मनो
सम्भावय इति यावत् । प्रियतमेन विहितं वसन्तकनामप्रहणमिदं पूर्वशालिक-
मुज्जयिनीवासमस्मिन्काले स्मारयति माम्, तदानीं बहुशस्तथापुभवदिति भावः ।

पुनः राजा विदूषकमाह—वसन्तकेति । अस्मिन् समीपवर्तिनि, शिलातले
वृष्टफलके । आसीनावुपविशन्ती, 'आसु उपवेशने' इत्यतः शानचि 'इदास'
इत्यनेन तस्य ईत्त्वम् । 'प्रतीक्षिष्यावहे' इति विश्वस्ये लृट्, 'प्रतीक्षामहे' इति

राजा०—वसन्तक ! क्याही रँग-विरंग फूल हैं ।

वासव०—(स्वगतं) वसन्तक का जान लेने ने तो मुझे नाज़म पढ़ना है कि मैं उज्ज-
यिनी में ही हूँ ।

राजा—वसन्तक ! इसी पत्थर की चौकीपर बैठ पद्मावती को हम लोग प्रतीक्षा करें ।

विदूषकः—(क) मो ! तह । [उपविश्योत्थाय] ही ! ही !
 सरअकालतिक्खो दुस्सहो आदवो । ता इमं दाव माहवीमण्डवं
 पविसामो ।

(क) भोस्तथा । ही ! ही ! शरत्कालतीक्ष्णो दुस्सह आतपः । तदिमं
 तावन्माधवीमण्डपं प्रविशामि ।

तदर्थं । एतदेव समीपस्य द्रुपदफलकमुपविश्यावाभ्यां पद्मावती प्रतीक्षणीया ।
 तदागमनमत्र सम्भाव्यते पुनः । अतस्तावत्कालपर्यन्तमत्रैवावस्थितिरावयोः साम्प्रत-
 मित्याशयः ।

मित्रवरेण राज्ञा चिकीर्षितं शिलातलोपवेशं प्रति स्वीयामनुमतिं प्रदर्शयन् तूते
 विदूषक —भो इति । तथा साधु । राजन् । भवत्प्रस्तावोऽयमनुमोद्यते मया,
 शिलातलेऽस्मिन्नुपवेश्यमावाभ्यामित्यर्थः । ततस्तत्र शिलातले क्षणमुपविश्य
 शारदातपसन्तापमनुभवन्नुत्थाय पुनराह—ही ही इति । हीहीति दुःखसूचकम् ।
 शरत्कालतीक्ष्णं शरत्समयसम्बन्धात्तीव्रं, अत एव दुःसहं दुःखेन सोढुं शक्यं,
 'ईषद्दुःखं सुखं' इत्यादिना खलु । तदित्यव्ययं हेत्वर्थे, तावदिति वाक्यालङ्कृतौ ।
 'प्रविशामि' इति लट् प्रयुक्तिर्विध्वंसार्थः । हन्त ! बाधन्ते मृशं तीव्रतरां शारदाऽह-
 स्कराशवः सम्प्रति । अत्र शिलातपतापान्नं स्थातुं शक्यते किञ्चित् । अतः सन्नि-
 कृष्टैस्तद्वासन्तीलताकुञ्जाभ्यन्तरमेव गन्तव्यमिति भावः । अत्र वर्षापगमादनन्तर-
 मुल्लसतः शारदोष्मणस्तापकारित्वं त्वनुभवसवेद्यम् । अस्य च श्रोत्रोष्मण इवा-
 ऽतीव दुःसहत्वं नास्ति, परं तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनदुःसहत्वं तावन्नापरोक्षम् ।

केचिदत्र महानुभावा —प्रमदवने छायाबहुले ऊष्मण उपलम्भविषये सम्भव-
 त्कारणान्तरमूहितुमशक्नुवता विदूषकेण तत्रोष्मणि कृते दुःसहातपजनितत्ववर्णने
 ऽस्मिन्नसङ्गतत्वं भण्डतानुरूपतया च कल्पितत्वं स्वव्याख्यायामुल्लिखन्ति । तत्र
 भावद्विचारणीयं सहृदयैः—यदि नाम शिलातले दुःसहोष्णतासद्भावं मुद्दिश्य राज्ञा

विदू०—जो ! ठीक है । (बैठ और फिर उठकर) ही ! ही ! शरद्-ऋतु की कठि-
 नता असहनीय है । इसलिये हम कुञ्ज के मण्डप में चलें ।

राजा—वाढम् , गच्छाग्रतः ।

ततः प्रदेशान्तरगमनप्रस्तावोऽकरिष्यत, विदूषकेण पुनस्तत्र वियोगजनितत्वादि-
कारणान्तरं तर्कयितुमपारयता मन्दबुद्धिना सौरातपजनितत्वमकल्पयिष्यत, ततो
जातु विदूषकोक्तौ तस्यामनङ्गतत्वेन भण्डतानुरूपकल्पनारोपेण च पूर्वोक्तेन सङ्गतेना-
ऽभाविष्यत । अत्र तु नैतादृक् प्रसङ्गः । विदूषकेण किल शिलातले समुपविष्टेन
शारदातपस्य दुःसहत्वं वर्णयित्वा ततोऽन्यत्र गमनप्रस्तावो राज्ञः पुरस्तादुपस्था-
पितोऽत्र । इत्थं सति, न ज्ञायते, विदूषकेण सूचितमनुभवगोचरीकृतमूष्मणि दुःस-
हातपजनितत्वं नाम कारणमसङ्गतं मत्वा महानुभावैस्तत्र तैः कारणान्तरकल्पनाया
का चावश्यकता सम्भाविता ? प्रत्युत सम्भावितं किमपि कारणान्तरमेवाऽसङ्गतं
प्रतिभायात्प्रत्यक्षापलपेन । प्रच्छायाशीतलप्रमदवनसमीपवतिन्यमुष्मिन् शिलातले
तादृशातपोपलम्भसम्भवो न्यून एवेति ततः स्थानान्तरप्रस्थानविधौ कारणत्वेन
कल्पितामूष्मोपलब्धिमन्तरेण कारणान्तरस्य कल्पना तु करणीया स्यात्, किन्तु
साऽप्यापातरमणीयं नूनम् । नात्रोपलभ्यते पद्मावती, माधवीमण्डपे पुनस्तदवाप्ति-
सम्भवतीत्यभिप्रायेण विदूषकेण पद्मावतीवियोगविकलं तत्र स्थले विमनायमान
राजानं सखायमुद्दिश्य ततः स्थानान्तरगमने तदीयवियोगवैकल्यादिकारणप्रदर्शन-
मनुचितं दुःसादृशं च मन्यमानेन बुद्ध्यातदेव दुःसहातपसन्तापस्य कारणानुपपन्नत्वं
पर्यायोक्तविधया । विचित्रवचसो विदूषकस्य दोषवृत्तेऽपि वचने छित्तोऽपि
कदाचिद् गुणोऽपि सम्भवति । अत्र चेदं व्यङ्ग्यार्थमुन्दर वचो विदूषकस्य समयो-
चित्तधारितां बुद्धिमत्तां च गृह्यसीमाविष्करोतीत्यलमधुनाऽप्रसक्तानुप्रसङ्गता ।

वाढमिति । शाट शोभनं स्वीकृतमिति यावत्, अर्थात्त्वदुत्तम् । अग्रतो
गच्छेति मार्गप्रदर्शनाभिप्रायकम् । अयि । सखे । माधवीमण्डपप्रवेशप्रस्तावस्त्वया
समाचीनं कृतं, अनुमतोऽयं मे । मार्गप्रदर्शनार्थं पुनस्त्वमग्रतो गच्छे, अहन्तु
त्वमनुगन्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः । मण्डपे तत्र पद्मावत्या दर्शनं सम्भवतीति राजा
विदूषकोक्तमनुमोदितम् ।

राजा—अच्छा आगे चलो ।

विदूषकः—(क) एवं होदु ।

[उभौ परिक्रामत ।]

पद्मावती—(ख) सर्वं आउल कतुकामो अय्यवसन्तओ ।
किं दाणिं करेण ?

(क) एव भवतु ।

(ख) सर्वमाकुल कर्तुकाम आर्यवसन्तक । किमिदानीं कर्म ।

एवञ्च इति । 'अग्रतो भूयते मया, त्वया च सखे । मन्मागोऽनुगन्तव्य' इत्येव विदूषकवचसोऽभिप्राय ।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन द्वयो राजविदूषकयोर्माधवीलतामण्डपमुद्दिश्य गमन सूचितम् ।

प्रमदवनमागत प्रियतम प्रेक्ष्य पुरा पद्मावती परपुरुषदर्शन परिहरन्त्या आवन्तिष्काया कृते स्वरूपगोपनक्षम सह तथा माधवीमण्डपं प्रविशति स्मेति पूर्वं प्रतिपादितम् । पर यदेव राजदर्शन परिहर्तुं तदानीं तथा शरणीकृतमाघीकुञ्जम्, तत्रापि तदिदानीं दैववशादुपस्थित भवतीति तत्र स्वकीयप्रयत्नवैफल्य दर्शयन्ती चिन्ता नाटयति पद्मावती—सर्वञ्च इति । सर्वं पद्मावतीरक्षणौपयिकं मत्कृत सकल प्रयत्नमिति यावत्, आकुल कर्तुकाम विघातयितुं विफलता नेतुमुद्यत । मत्समीपे न्यासरूपेण स्थापिताया श्रीमत्या आवन्तिष्काया प्रच्छन्नरूपाया राजदर्शनपरिहारार्थमद्ययावन्मया यो य प्रयत्न आचरित, स किल सकलो हन्त । वैफल्य नीयते सम्प्रति कुञ्जेऽस्मिन् राजान प्रवेशयितुमिच्छता श्रीमद्विदूषकेण । किमयुना विधेयम् ? सहसोपनतमिदं पुनः राजदर्शन परिहर्तुं कस्तावदुपाय समाश्रयणीय ? अहो ! किद्वर्तव्यमूढा बुद्धिर्मे, किमपि समयेऽस्मिन् स्फुरतीति भावः । सर्वथाऽमीष्टमपि प्रियदर्शन भविष्यदुपेक्ष्य पुनस्तत्परिहारे किमप्युपायान्तरमन्वि

विदू०—देसा ही हो ।

(दोनों परिक्रमा करने हैं)

पद्मा०—आर्य वसन्तक समी (बना बनाया खेल) बिगाडना चाहते हैं । अब हम लोग क्या करें ?

चेटी—(क) भट्टिदारिण ! एदं मधुकरपरिणिलीणं ओलम्बलदं
आधूय भट्टारं वारहस्सं ।

पद्मावती—(ख) एवं करोहि ।

(क) भट्टिदारिके । एता मधुकरपरिणिलीनामवलम्बलतामवधूय
भर्तारं वारयिष्यामि ।

(ख) एव कुरु ।

प्यन्त्याऽत्र पद्मावत्या सर्वत स्वात्मनो निक्षेपरक्षणक्षमत्वं स्वीकृतपरिपालनकौशलं
च सुस्पष्ट प्रकटीकृतम् ।

तदानीं करणीय राजदर्शनपरिहारोपाय निरूपयति चेटी—भट्टिदारिण
इति । मधुकरपरिणिलीनाम, मधुकरा भ्रमरा परिणिलीना पुष्परसपानार्थं निश्च-
लतया समन्ततोऽवस्थिता यत्र ताम् । ज्ञान्तस्य पूर्वनिपाते युक्तेऽपि परिणिलीन-
शब्दस्य परिनिपातोऽत्र कथञ्चिदग्न्याहितादिवत् समावेय । परिणिलीनमधुकरा-
मिति युक्तं पठितुम् । अथवा—मधुकरं परिणिलीनां व्याप्तामित्यर्थं करणीय ।
अवलम्बलताम्, पद्मावत्या इतरासां वा लतानामाश्रयभूतां वल्लीम् । यस्या अध-
स्तात्पद्मावत्युपविष्टा, यां बावलम्ब्येतरा लता अवस्थिता सन्ति, तां लताभि-
त्यर्थं । अवधूय कम्पयित्वा, भर्तारं भवत्या प्रियं पतिं राजानं, वारयिष्यामि
अर्थात्कुञ्जान्तं प्रवेशात् । अयि ! राजकन्ये ! न किल षोऽपि चिन्ताया अव-
सरः । मधुपाननिश्चलभ्रमरपूर्णा येयमाश्रयभूता लता वर्तते तामहं कम्पयामि ।
एतेन तावद् एकत्रावस्थिता भ्रमरा सर्वतं प्रसरिष्यन्ति । त एव भवदार्थं पतिं
कुञ्जान्तं प्रवेशोद्यमान्निवारयिष्यन्तीत्यर्थः । परिवारिताया चैतस्यां लतायां तत्र
परितः प्रसृत्य प्रवेशमार्गावरोधं करिष्यद्भ्यो भ्रमरेन्द्राद्यादेव नूनं भवत्या
पत्या नात्र प्रवेक्ष्यते । तत्तमेव नमुपायं करोमीति नाव ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीयां पद्मावती—एवमिति । त्वत्सूचिनोऽयमुपायं
सुन्दरो मयाऽनुमन्यते । एतदेव करणीयं त्वया करणीयमिदानीमित्यर्थः ।

टासा—राजकुमारा ! भोते स लदाश्म शान्ता बो, जिम्मा सदारा छान्ने वा जगन्ना
ने लिया है, हिलाकर मालिक बो (जाने से) रोक्नी है ।

पद्मा—ऐसा ही बने ।

तस्मादिहैवासिष्यावहे ।

विदूषकः—(क) एवं होदु ।

[उभावुपविशतः ।]

(क) एवं भवतु ।

भाव । अत्र च 'वयमिव'त्यनेन विरहस्य दुःसहत्वं सूचयतो वन्धराजस्य वासवदत्ताविषयो हृद्गत परतरो विपादभावः सुविशदं व्यक्ततां नीतः । एतेन-कार्यगौरवात् प्रिया नूतनां परिणीतवतोऽपि राज्ञः प्रेमवासवदत्तायां पञ्चावत्यपेक्षया विशिष्टं दर्शितम् । पद्येऽस्मिन्नार्यावृत्तम् । तथाच तल्लक्षणम् "यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतायेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्याः" इति ॥३॥

इत्यमिदं कुञ्जान्तप्रवेशानौचिन्यप्रदर्श्य तत्रैव शिलातलेऽवस्थितिं रोचयति राजा-तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तान्मधुकरत्रासपरिहाररूपात्कारणादिति यावत्, इहैव लतामण्डपाद् वह्निः शिलातले एव, आसिष्यावहे उपवेक्ष्याव । मधुकरत्रासमिया कुञ्जान्तप्रवेष्टुं नोचितमित्यतोऽत्रैव शिलातलेऽवस्थितिं कृत्वा पञ्चावत्यागमनप्रतीक्षणीयमावाभ्यामिति भावः ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीया विदूषकः—एवं इति । नूनमिमं कुञ्जान्तप्रवेशमिलापं त्यक्त्वा शिलातले एवावस्थितिं रिदानीं करणीयेत्यर्थः ।

द्वयोऽस्तत्रोपवेशं दर्शयति-उभावुपविशतः । इति । एतदनन्तरं तदंगणपतिशास्त्रिकृतव्याख्याने स्वप्नवासवदत्तेऽस्मिन् "राजा-[अवलोम्य] पादाक्रान्तानि पुष्पाणि सोऽप्यभेदं शिलातलेन । नूनं काचिदीहासीनामां दृष्ट्वा सहसा गता" ॥ इत्यधिकं पाठो दृश्यते । तत्र च रामचन्द्रकृते नाट्यदर्पणेऽनुमानोदाहरणप्रदर्शप्रसङ्गे 'पादाक्रान्तानी'ति पद्यस्योपलब्धे पूर्वोक्तपाठसुचिरं प्रचाराभावात्पाठत्रंशं प्राप्तोऽनुमीयत इत्युक्तम् । यत्किमप्यास्ताम्, पाठोऽयं पूर्वमासीत् प्रचाराभावेन च चिराद् दृष्टं केनापि मध्ये प्रक्षिप्तो वेत्यत्र नेदानीं निर्णेतुं पार्यते । अत्रैतन्निवेशनमन्तरेणापि पूर्वापरसङ्गतिरविच्छिन्नैवास्तीति न काप्येतस्यापश्य-

विदूषकः—अच्छा, यही सही ।

(दोनों बैठने दें)

चेटी—(क) भट्टिदारिण ! रुद्धा खु ल वयं ।

पद्मावती—(ख) दिट्टिआ उवविट्ठो अय्यउत्तो ।

(क) भट्टिदारिकं । रुद्धा. खु लो वयम् ।

(ग) दिष्टचोपविष्ट आर्यपुत्र ।

कता प्रतीयते । समुचितप्रमाणोपलम्भमावाच मूले तन्निवेशन नोचितमिति केवल
सङ्ग्रहाभिलाषाल्लोचनपदवोमानेतु च पाठाऽय व्याख्याया प्रदर्श्यते ।
स्फुटमर्थावगतये च तद्व्याख्यान यथा—नत्र च शिलातले समन्ततो दत्तदृष्टी
राजा विदूषकेण सूचितचर शिलातलगतमूष्माणमनुभवस्तत्र स्वयमनुमानमाह—
अवलोक्येत्यादि । अवलोक्य समन्ततो दृष्टिं दत्त्वाऽनुभवोचित विचार्येत्यर्थ ।
वदतीति शेष । तदेवाह—पादाक्रान्तान्ताति । पुष्पाणि भूमी पतितानि
शेफालिकाप्रनूतानि, पादाक्रान्तानि पददलितानि चरणन्यासेन नृदितानि सन्ति,
इदम् अस्मदाश्रयीभूत शिलातल च, सोष्म ऊष्मणा सहितम् उष्ममिति यावत्,
वर्तते । अतो हेतोर्नून नि सशय, काचिदबला, इहात्र शिलातले, आसीनोपविष्टा-
सीत्पूर्वम् । एव चेत्मेयमनुना कुतो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह—मामिति । मां दृष्ट्वा
अत्रागच्छतो मे दूरादर्शनं कृत्वा, सहसाऽकस्मादित प्रदेशात्कापि गता पत्न्या
यिता । अत्र च पुष्पाणा पददलितत्वेन समन्तत प्रान्तेऽस्मिन्सुखेन, शिलातल
ऊष्मोपलब्ध्या च पूर्वमन्त्रोपविद्याऽचिरादित उद्यमं च कस्याश्चिदबलाया अनु-
मीयते । सम्भाव्यते च मामागच्छन्तमालोक्य मदर्शनपरिताराय तया पुत्राणि
पलायित स्यादिति भाव ।

तत्र द्वारान्तिष एव तयोर्द्वयोरपवेशान्निर्गमनप्रति रोधं सम्भावयन्त्याह
चेटी पद्मावतीम्—भट्टिदारिण इति । खटु निचये, रमेति वाक्यपूरकम् ।
अयि । राजकन्ये । एतयो श्रीमन्नाजविदूषकयोरत्र शिलातले सुप्रसूतदेशेन
सर्वा वयं पुष्पेऽस्मिन् प्रतिरुद्धा रक्षता । तद्दृष्टिपरिहारेण नेतो निर्गन्तुं
शक्यतेऽस्माभिरिति भाव ।

अत्रावरजभावेऽप्यात्मन आनुकूल्य दर्शयति पद्मावती—दिट्टिआ इति ।

दासा—राजकुमारी । एग लोण यटा पर रोकी गर ।

पद्मा—भाय रे आर्यपुत्र दासा दैठ गये ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क)दिदृष्टिमा पकिदित्यसरीशे
अय्यउतो ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ? सस्सुपादा खु अय्याए दिट्ठी ।

वासवदत्ता—(ग) एसा खु महुअराण अविणब्बादो कासकुसुम

(क) दिष्ट्या प्रकृतिस्थगरीर आर्यपुत्र ।

(ख) भर्तृदारिके ! साश्रुपाता खल्वार्याया दृष्टि ।

(ग) एसा खलु मधुकराणामविनयान् काणकुसुमरेणुना पतितेन

दिष्ट्या दैवेन । आर्यपुत्र श्रीमान् मे प्रियतमस्तावदत्रैव शिलातले समुपविष्टो
न किलान्त प्रविष्ट इत्येतदस्माकं सौभाग्यम् । सृष्टे च कुञ्जान्त प्रवेशे तस्य
दर्शनं नूनमनिवार्यम् , तत्तु नापतितमित्येतन्नियतं मुदैवेन सञ्जातमिति भावः ।

प्रियदर्शनसौभाग्यं सहसेदं लब्ध्वा सानन्दं मानसं वचनमुद्गिरति वासवदत्ता—
दिदृष्टिमा इति । प्रकृतिस्थगरीर , प्रकृतिस्थ स्वस्थं नीरोगं शरीरं वपुर्यस्य स ।
अस्तीति शेषः । अतिचिराद् दृष्टिगोचरतां गच्छत श्रीमतः प्रियतमस्य शरीरम-
येदं दैवात्स्वस्थं दृश्यते । विरहावस्थायामस्वस्थतां मृशं सुलभापि प्रेयांसमेन न सा
समाकान्तवतीति महत्सौभाग्यं ममेत्यर्थः ।

उपलभ्य भर्तुः शरीरस्वास्थ्यं वासवदत्ता पूर्वं मोदाश्रणि पुनः स्वास्थ्येनैव
हेतुना सूचितां भार्यान्तरगतचेतसं प्रेयसं स्वविषये स्नेहस्य न्यूनतां सम्भाव्य
दुःखाश्रूणि तदानीं मुञ्चति स्म । चेटी च तामश्रूणि मुञ्चन्तीमवेक्ष्य तत्कारणजिज्ञा-
सया पद्मावतीं प्रत्याह—भट्टिदारिए इति । साश्रुपाता अश्रुपातेन सहिता माप-
कलपेति यावत् । खलु वाक्यसौन्दर्ये, आयोया आवन्तिकाया । दृष्टिरित्येकत्वं
जातौ । अयि ! राजकुमारि ! श्रीमत्या आवन्तिकाया नयनाभ्यामिदानीमश्रूणि
पतन्ति । किं कारणमेतस्य ?

आत्मनोऽश्रुपातं चेष्टाऽवगतं विभाव्य तत्र पद्मावतीचेत्योरन्यथाशङ्कनं परि-
हर्तुकामा नायकदर्शनादुद्वेगं सात्त्विकभावमश्रून्मनहेतुभूतं निह्वाना स्वकीयाश्रुपाते

वाग्वच०—[स्वगत] बडा ही सौभाग्य है की स्वामी शरीर से स्वस्थ हैं ।

दाया—राजकुमारी ! आर्या वामवदत्ता की आँखों से आँसू गिरते हैं ।

वाग्वच०—शरीरों की गड़बड़ से काम के फूलों की धूलि पड़ने के कारण आँखों में

रेणुणा पण्डिदेण सोदका मे दिट्ठी ।

पद्मावती—(क) जुज्जइ ।

विदूषकः—(ख) भो ! सुणं खु इदं पमदवणं । पुच्छिदव्वं
विच्चि अत्थि । पुच्छामि भवन्त ।

सोदका मे दृष्टि ।

(क) जुज्यते ।

(ख) भो ! शून्य खल्विदं प्रमदवनम् । प्रष्टव्यं किञ्चिदस्ति ।
पृच्छामि भवन्तम् ।

सम्भवत्कारणान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—एसा इति । खल्विति निश्चया-
र्थकम् । अविनयात् शासनाभावात् स्वच्छन्दमग्रेतस्ततो भ्रमणादिति यावत्, सो-
दका अध्रुपूर्णा, सजातेति शेषः । अत्र किल प्रदेशे अमरा स्वैर सर्वतो भ्रमन्ति,
तेन काशपुष्पाणां परागं परिपतति, स चेदानीं मध्यधुपोरन्तर्गतः । नूनमनेनैव
हेतुना तत्रैतान्यध्रुपुद्गतानि सन्ति । एतदेवाध्रुपाते कारणं ममेत्यर्थः ।

तदेतत्कारणमत्र सम्भवतीति पद्मावत्याह—जुज्जइ इति । अमरपरिभ्रमणव-
शादुत्पततां काशप्रसूनपरागाणां सम्पातान्नेत्रयोरयमस्रोद्गमो भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अथास्मिन्समये 'तत्र रथले तृतीय कोऽपि नारता'ति रत्नसार्धप्रकाशनगो-
प्यमदसरं पश्यन् सुहृदं राजानं प्रति 'प्रीतिपात्रं ते पद्मावती वासवदत्ता येत्येव
प्रदत्तमुपक्षेप्तुकामरतलुचितं वचनं प्रसीति विदूषकः—भो इति । गच्छति वाग्या-
लक्षणे । प्रमदवनस्य शून्यत्वकथनादेव तत्र स्थाने रत्नसार्धप्रकाशनं स्थानं इति
सूचितम् । अथि । राजन् । प्रमदवनेऽस्मिन्नधुना नो निद्राम् होऽप्यन्यो नास्ति ।
पृच्छा च ममारितं काचित् । अतोऽहं किमपि भवन्तं प्रष्टुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः । इह

पाती आगया ।

पद्मा०—टीकं ई, तो सबना ई ।

विदू०—गणराज ! यदं नजर-वा दिहकुलं सना ई । कुलं पृच्छना ई । आरने
पृच्छना हू ।

राजा—छन्दतः ।

विदूषकः—(क) का भवदो पिआ ? तदार्णि तत्तहोदी वासव-
दत्ता, इदार्णि पदुमावदी वा ।

राजा—किमिदानीं भवान् महति बहुमानसङ्कटे मां न्यस्यति ?

(क) का भवत प्रिया ? तदानीं तत्रभवती वासवदत्ता, इदानीं
पद्मावती वा ।

किल भवत्कथित मद्रिना कोऽपि न जानीयात् , अह च भवतो नर्मसचिव सखा,
मत्तो गोपयितु किमपि नोचितमित्यतो मदीय प्रश्नोऽय यथोचितमुत्तरणीयो नि शङ्क
भवतेति विदूषकोक्तेराशय ।

तत्राह राजा—छन्दत इति । छन्दोऽभिप्राय , 'अभिप्रायश्छन्द आशय'
इत्यमर , अभिप्रायानुसारमित्यर्थ । पृच्छेति शेष । यदभीष्ट ते, तत्प्रष्टुमर्हसि ।
नात्र किमपि शङ्कनीयमिति भाव ।

तमेव प्रश्नमात्मनो राज्ञ सन्निधौ समुपस्थापयति विदूषक —का इति ।
प्रिया प्रीतिपात्रम् , अधिकमिति शेष , प्रियतरेति यावत् । तदानीं तस्मिन्नतीते
समये स्थिता, इदानीं सम्येऽस्मिन्वर्तमाना । श्रीमन्मान्या वासवदत्ता भवतोऽधि-
कमासीत्प्रेमास्पद, पद्मावती वा वर्तते ? कुत्राधिको भवत स्नेहो वासवदत्तायां
पद्मावत्यां वा ? उभयो प्रीतितारतम्य कथनीय भवतेत्यर्थ ।

प्रश्नमेन निशम्य तदुत्तरणस्य दुष्करत्वमेवाह राजा—किमिदानीमिति ।
किं किमर्थम् । बहुमानसङ्कटे बहुमानकथनरूपे क्लेशे, 'उभयो का नाम बहुमते'-
त्येतदुत्तरप्रदानरूपे दुष्करे कर्मणीति यावत् । न्यस्यति निपातयति । सरो । 'वासव-
दत्ता तदा बहुमन्यत मया, पद्मावती वा साम्प्रत बहु मन्यते ? उभयो कतरस्या-

राजा—दृष्ट्वाऽनुमार (नि मंजोच) पूज्यो ।

विदू०—उम समय की वामवदत्ता या इम समय की पद्मावती, कौन आपको प्यारी है ?

राजा—क्यों तुम मुझे इस समय इस वृत्ते सकट में गिरान हो ?

पद्मावती—(क) हला ! जादिसे सङ्कटे निखिखतो अय्यउतो ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) अहं अ मन्दभाआ ।

(क) हला ! यादृशे सङ्कटे निक्षिप्त आर्यपुत्र ।

(ख) अहं च मन्दभागा ।

प्रथम मम प्रेम ? इत्येतत्कथनं तु मे दुष्करम् । एतत्कथनरूपेऽस्मिन् विषये कर्मणि किमिति निपातितोऽस्मि समयेऽस्मिन्भवता ? अत्र च “अवर्णनीयस्तावन्मे वासवदत्ताविषयक प्रणयविशेषः । इदानीं तस्या अभावात्तत्प्रकाशनं तु व्यर्थम् । तदपेक्षया च न्यूनं प्रेम मे पद्मावत्याम्—इत्येव पुनः कथिते, विदूषकस्य मौख्यार्थकदाचित्तत्तत्तदवगत्य पद्मावत्या कुपितया भूयेत । अतः एतत्प्रेमतारतम्यकथनं नैवाचित” — इत्येव तावन्माननमाकृतं राज्ञः । “विदूषकस्य च मानसेऽन्यथा शब्दा मा भूदिति चातुर्येण यथार्थमनुक्त्वा केवलं तत्प्रश्नोत्तरणस्य दुष्करत्वं प्रश्नस्य च वैयर्थ्यमित्थं प्रतिपादितं राज्ञेति ।

विदूषकप्रश्नानन्तरं पतिदेवोक्तमित्यवचनमाकर्ण्य पद्मावती कुणान्तर्गता सुनो चेटीं प्रति ब्रूते—हला इति । अत्र वाक्यसमाप्तिं ‘तत्तु स एव जानाति’ इत्येवमप्याहरणीयम् । ‘उभयत्र प्रेयस्यो का नाम ते प्रियतरे’त्येतादृशं पृच्छता विदूषकेण तदुत्तरप्रदानरूपे यादृशेऽतिदुष्करे कर्मणि निरूप्योऽपुना प्रियतम, तत्तु तं विहाय कोऽन्यो जानीयात् ? नूनं तत्स्वसवेयमेव । एतापतिवार्क्यदुष्करत्वात्तुभयं रवेनैव करणीय इत्यर्थः । ‘आर्यपुत्रकर्तृकमेकास्यां दृष्टमानमूरनं परस्परमादौ नमि बहुलमीर्ष्याभावजनये’दित्यनया शब्दया प्रीतिरतस्तम्यवपनमिदानीं तस्य नूनं दुष्करमेवेति भावः ।

पद्मावत्या भाषितं श्रुतवती वासवदत्ता स्वामनोऽपि तानेव दशां दशयन्ती मानसं वितर्कमाह—अहं स इति । अत्र चकार पूर्वोक्तं समुच्चिनोति । तच्च ‘यादृशे सङ्कटे निक्षिप्ता तत्तु अहमेव जानामी’त्येवरूपम् । मन्दोऽन्यो भागो भाग्यस्या सा मन्दभागा, पतिविद्योगवैकल्यरूपी दुर्दैवदशामनुभवन्तीति यावत् ।

पद्मा०—सखी ! दससक स भावपुत्र है न मरने ने तिरादे दे, वह तो वही जानने है ।

वासव०—[स्वगतः] मैं भी मन्दभागिनी हूँ न मरने ने तिरा दे, वह तो मैं ही जानती हूँ ।

विदूषकः—(क) सेरं सेरं भणातु मवं । एका उवरदा, अवरा असन्निहिता ।

राजा—वयस्य ! न खलु न खलु ब्रूयाम् । भवास्तु मुखरः ।

(क) स्वैर स्वैर भणानु भवान् । एकोपरता, अपरा असन्निहिता ।

विदूषकेण ध्रुवं प्रश्नमेनमुपस्थाप्य प्रियतमेन सार्वमहमपि सर्वथा स्वसवेद्ये सङ्कटे निपातितास्मीति शब्दाथ । “विरविरहेऽपि भर्तुरुपलभ्यमान शरीरस्वास्थ्यमिदं स्फुटमित्य प्रत्याययत्यधुना—यन्मदीयोऽयं विरहो नूतनपरिणीतपद्मावतीसमागमेन विस्मृताऽतीतमत्प्रणयानुभाव कथमपि प्रियमेन न नाम व्यथयतीति । अतो नि संशयमार्थपुत्रेण पद्मावत्यामेव प्रणयविशेष आत्मनो निरूपणीय । स च मया मन्दभाग्यया समयेऽत्र श्रवणीय इत्येवं महत्कष्टमापतितम् । एतच्च नूनमवर्णनीय स्वसवेदनीयमेवे”ति वासवदत्तोक्तेर्गूढोऽभिप्राय ।

प्रश्नोत्तर दातुमनिच्छन्तं राजानमवलोक्य विदूषक पुनस्तदेव प्रस्तौति—
सेरमिति । स्वैर नि शङ्कम्, द्विरुक्तिश्च नि शङ्कतातिशयद्योतिका । उपरता नष्टा, असन्निहिता दूरे स्थिता । भवत प्रणयिन्योरेका पुरातनी प्रिया वासवदत्ता तु नोपलभ्यतेऽधुना, अन्या च नूतना पद्मावती समीपे न वर्तते । इत्थ सति ‘भवदुक्तमेकत्र प्रणयविशेष निशम्य तयो कापि कुपिता भवे’दित्येतादृश शङ्काया नावसर । अत स्वच्छन्द ‘का नाम प्रियतरे’ति भवता यथार्थं कथनोद्यमिति भाव ।

विदूषकप्रश्नस्योत्तरं प्रदातुमनिच्छन्नाह राजा—वयस्येति । खल्विति यावयाऽलङ्कृतौ । ‘नखल्वि’ति वीप्सा च निषेधस्य दाढर्यं गमयति । ‘ब्रूया’मित्यौचित्ये लिट् । ‘भवत्प्रश्नोत्तर’मित्यार्थं कर्म । मुखर वावदूक, रहस्यार्थं गोपयितुमसमर्थ इति यावत् । मित्रवर । प्रीतितारतम्यविषये यत्तावत्पृष्ठं भवता, तदुत्तरं नैव मया वक्तव्यम् । भवता तु प्रकृत्या वावदूकेन मदुक्तोऽयमर्थो न गोपयितुं शक्यते । अवश्यं यत्र कुत्रापि प्रकाशयेत् । अतस्तत्प्रकाशनं नोचितं ममेति भाव ।

विदू०—नि सतोच आप कथ्ये । एक तो मर गई और दूसरी पास नहीं है ।

राजा—मित्र ! मैं कहूँगा ही नहीं । तुम तो मुखर (बकवादी मुँहफट) हो ।

पद्मावती—(क) एतएण भणिद अरुयउत्तेण ।

विदूषकः—(ख) भो ! सच्चेण सवामि, कस्स वि ण आचक्खिस्सं । एसा सन्दट्ठा मे जीहा ।

(क) एतावता भणितमार्यपुत्रेण ।

(ख) भो ! सत्येन अपामि, कस्मा अपि नाख्याम्ये । एषा सन्दष्टा मे जिह्वा ।

श्रुत्वावद्वचन राज्ञो हृद्गत भावमवबुध्य कुञ्जान्त स्या पद्मावत्याह—एत एणेति । एतावता पूर्वोक्तेन वचसा । श्रीमता प्रियतमेन विदूषकानुयुक्तेऽस्मिन्विषये यदासीद्वक्तव्य, तत्तु समनन्तरोक्तेन वचना निषेधमुखेन सूचितम् । तदुत्तरप्रदानप्रतिषेधमभिधाय तदुभयोरेकतरा निजप्रीतिविशेषास्पदं तेन ध्वनितेत्यर्थः । अत्रेदमवगन्तव्यम्—विदूषकस्य सुखरता हि राजस्तदुत्तरप्रदानविधौ मनसि शङ्का जनयति । ‘पद्मावती प्रियतरेत्येव सति राजकीयगूढार्थोभिप्राये कल्पिते—वासवदत्ताया अभावात्तदीर्घादेरनवसरेण तादृशार्थप्रकाशनान्न कोऽपि शङ्कावकाशः । ‘वासवदत्ता प्रियतरेत्येव पुनस्तत्कल्पनायाम्—श्रुत्वावतपद्मावती सपत्नीभावसहज द्वेषमवलम्बमाना न चेतत्सोढुं शक्नुयादिति शङ्का तत्र नूनं लज्जावकाशाः । अतश्च वावदूकाद्विदूषकात्तादृशार्थप्रकाशनं गतमानस्य राज्ञस्तदुत्तरप्रदानप्रतिषेधभाषितमिदं वासवदत्तायामेव प्रणयविशेषं गूढमाविष्करोति । अयमर्थो राज्ञोपितो न प्रकाशनीय इति सत्प्रकाशनमवृत्त्वा केवलं ज्ञानमात्मनस्तदाऽवचनानेन सूचितं पद्मावत्येति ।

रहस्यार्थप्रकाशनरूपमात्मविषयिणी शङ्का विदूषक इदानीं निराकरोति राज्ञः—भो इति । सत्येन धमेण, एषा रहस्यप्रकाशनात्मना राज्ञाविष्कृतोपेक्षित इति यावत्, मे मयेत्यर्थः । अये ! मित्र ! सत्यस्य धर्मस्य अपथं कृत्वा ब्रूवामि, भवदुक्तं कुत्रापि न प्रकाशयिष्ये । प्रकाशितं च तत्राऽधर्मरूपं पातक्यमेव स्यात् । भवता किमपि तादृशं न शङ्कनाय मयि, नाहं रहस्यमिदमुदादिष्ये । शङ्कितं च

पद्याः—नार्यपुत्रं न तो इत्तं स हो कर दिया ।

विदूः—राजन् ! सत्य वी रोग्य, किमी मे भी न बूगा । यह देखो मैंने जो कहा है ।

राजा—नोत्सहे सखे ! वक्तुम् ।

पद्मावती—(क) अहो ! इमम् पुरोभाइदा । एत्तिण हिअ
ण जाणादि ।

विदूषकः—(ख) किं ण भणादि मम ? अणाचक्खिअ इमादो

(क) अहो ! अस्य पुरोभागिता । एतावता हृदयं न जानाति ।

(ख) किं न भणति मम ? अनाख्यायाऽम्माच्छिलापट्टकान् अक्य-

भवदीय निराकर्तुं जिह्मामिमां सम्भाविततद्वापां दशनसन्दशमध्ये कृत्वा निरुण्णि
दढम् , यतश्चाह किमपि वक्तुं न पारयिष्ये ।

तत्रापि तत्कथनाऽनुत्साह दर्शयत्यात्मनो राजा—नोत्सहे इति । मित्र !
शपथ कृतवतोऽपि ते तद्विषयाऽप्रकाशनविषये विश्वासाभावात्किमपि तादृश सूच
यितुं नोत्साहो भवति मे । अतो वक्तुं तमर्थमसमर्थोऽस्मीत्यर्थं ।

अद्यापि राज्ञो हृद्रतमज्ञातवतो विदूषकस्य मौख्ये विस्मयमाविष्करोति पद्मा-
वती—अहो इति । अस्य विदूषकस्य, पुरोभागिता दोषैकदर्शिता, 'दोषैकदृक्
पुरोभागी' इति कोष । एतावता इदमित्थं घ्वनिमार्गेण पुन सूचनेनापीति यावत्,
हृदय हृद्रतमाशयम् , अर्थाद्राज्ञ । राजनि गूढवचने तादृशाऽतिगूढविषयाऽप्रका
शनरूपदोषारोपण नाम साहसमिदानीं विदूषकस्येदं मूर्खतातिशय द्योतयत्परमं मे
मनसि विस्मय जनयति । रहस्यविषयोद्घाटनरूपां भाति विदूषकात्सम्भावयता
हि राज्ञा मुहुर्वासवदत्ताया प्रीतिविशेषास्पदत्वं तावद् गूढमाविष्कृतम् । तदेतदपु
नापि विदूषकस्य बुद्धे पन्थान नारोहतीत्यस्य मूर्खताया परा काष्ठेयमिति भावः ।

सौहार्दभावमुलभ तत्रार्थं सनिर्वन्ध वच प्रयुङ्क्ते विदूषक—किं ऐति ।
मम मदप्रे । 'शिलापट्टका'दित्यत्र 'न्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इत्यनेन पद्मा-
वती, शिलापट्टक विधाय ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । एष अकथयन् । अयि ! सखे ! मत्प्रद-
विषयीकृत प्रीतितारतम्यं न प्रकाशयते किम् ? अप्रकाशिते च तस्मिन्निहित पदमेक-

राजा—मित्र ! कथने का उत्साह नहीं होता ।

पद्मा—शाय ! इनका दोषट्टि (घट) । इतने में भी हृदय की बात नहीं जानते ।

विदू—म्या मुझे नहीं कहने ? बिना कोई हम पत्थर की चीज़ों को छोड़कर एक पैर भी

सिलावट्टादो ण सक्कं एक्कपद वि गमिदुं । एसो रुद्धो अत्त भवं ।

राजा—किं बलात्कारेण ?

विदूषकः—(क) आम्, बलवकारेण ।

राजा—तेन हि पश्यामस्तावत् ।

विदूषकः—(ख) पसीददु पसीददु भव । वयस्सभावेण साविदो

मेकपदमपि गन्तुम् । एष रुद्धोऽत्र भवान् ।

(क) आम्, बलात्कारेण ।

(ख) प्रसीदतु प्रसीदतु भवान् । वयस्यभावेन आपितोऽसि, यदि

मप्यन्यत्र गन्तुं न शक्यते भवता । अनिशम्योत्तरं भवदात्रमस्माच्छिलातलादुत्थानं भवतो नानुमस्ये । एषोऽहमधुना रुणध्मि भवन्तं तदेतदप्रकाशयन्तम् । पश्यामि, कथं नोच्यत इति ।

विदूषकमिदं बलात्कर्तुमुद्यतं पृच्छति राजा—किमिति । श्रोतुमिच्छसीति शेषः । बलपूर्वकं किमिदं मत्तो ज्ञातुमिच्छसि त्वम् ?

तदेतत्प्रसङ्गं श्रवणं प्रतिजानीते विदूषकः—आमेति । आमेति पूर्वोक्तस्योच्चारः । एवम्, अत्र कः संदेहः ? मित्र ! बलात्कारेणैव नूनमिदं भवत श्रोष्यामि ।

तेन ह्येति । तेन हि एव सति, पश्यामि इत्यादरे वदित्वम्, तादृशितं वाक्य-सौन्दर्यं । इत्यमिदं बलात्कारेण श्रोतुमिष्यते चेत्स्वया, मयापि दृश्यते कथमेतच्च श्रूयते इति । पश्यामि, बलपूर्वकं श्रवणप्रतिज्ञेयं ते सफलं भवति नन वा तद्विषया-ऽकथनप्रतिज्ञेति राज्ञो वचनस्याशयः ।

दृढप्रतिज्ञे राज्ञि बलात्कारमात्मनोऽक्षिप्तिकरं मन्त्रोपायान्तरं प्रप्तुवन्नाह विदूषकः—पसीददु इति । प्रसीदतु प्रसीदतु इत्येषा द्विरुक्तिः प्रयादनित्यये ।

नदी जा सकन । यह आप यहाँ रोके गये ।

राजा—क्या बन्दरती ने जानना चाहेते हो ?

विदू०—हाँ, बन्दरती से ।

राजा—तब तो देखते हैं ।

विदू०—मान जाइये, मान जाइये । मित्रता की वृद्धि, यदि सब न कहिये ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु । दिण्ण वेदणं
इमस्स परिखेदस्स । अहो ! अब्जादवासं पि एत्थ बहुगुण
सम्पज्जइ ।

(क) भवतु भवतु । दत्त वेतनमस्य परिखेदस्य । अहो ! अज्ञात-
वासोऽप्यत्र बहुगुणः सम्पद्यते ।

प्रमा तथेय चातुरी दर्शिता राज्ञा, ययेद कदापि श्रुत्वापि पद्मावती तात्पर्यमेतदा-
यमित्यमवधार्य सन्तोष वक्ष्यति स्वान्ते—‘यदद्य सीभाग्यात्पत्युर्वहुमानात्पदमह-
वर्ते, नचोढाहमिदानो प्रौढवासवदत्ताप्रोतिवद्ध प्रियमनो न हर्तुं शक्नोमि, पर
कालान्तरे परिचयातिरेकात्तन्नूनमेव हर्तुं शक्यामी’ति । आर्यावृत्तम्, तत्तल्लक्षण-
मुक्तं प्राक् ॥ ४ ॥

इत्यभिदमात्मनि प्रोतिविशेष पत्याविष्कृतमवगत्य वागवदत्ता सप्रसादमात्म-
गतं वचो वक्ति—भादु इति । ‘भवतु भवत्विति भृशार्थं द्विर्भाव, कर्त्ता चात्र
परिखेदरूप उत्तरवाक्याद् गम्य । अस्य विरहरूपस्य, परिखेदस्य क्लेशविशेषस्य,
वेतन दत्तं पुरस्कारो वितर्ण, अर्थात्प्रियेण । अत्र पद्मावत्या समीपे, अज्ञातवान
अज्ञात केनाप्यविदितश्चासौ वास स्थितिश्चेति कर्मधारय, बहुगुणो यत्रेति बहु-
गुण । प्रियवियोगविकलवाया मम क्लेशाधिक्यमभितो वर्ततां नाम, तत्तूपेक्ष-
णीय मया । निशम्य चात्मनि भर्तुं प्रोतिविशेष वियोगस्यैतस्य पुरस्कार प्राप्तवत्य-
स्मि । श्रीमत्या पद्मावत्या सन्निधानेऽधुना प्रच्छन्नरूपेण क्लेशकारिणी स्थितिरिति
मे न तावद् दूषणास्पदम्, प्रत्युर्तेषा प्रियप्रेमातिरेकपरिचयप्रदायिनी गुणविशेषशा-
लिनी सज्जायत इति भावः ।

पूर्वोक्तेन वचसा वासवदत्तायां राज्ञ प्रोतिविशेष तन्न्यूनता च पद्मावत्या

वासवः—(स्वगत) वस, वस । इस दु ख का पुरस्कार द दिया, अर्थात् मैंने इनका
दु ख उठाया उसका इनाम पा लिया । हाँ, यहाँ द्विपद पद्मावती के नाम रहना भी स्वयम्
लामदायक हो रहा है ।

चेटी—(क) भट्टिदारिण ! अदक्खिण्णो खु मट्ठा ।

पद्मावती—(ख) हला ! मा मा एव्वं । सदाक्खिण्णो एव्व
अय्यउत्तो, जो इदाणि वि अय्याए वासवदत्ताए गुणाणि सुमरादि ।

(क) कट्टदारिके ! अदाक्षिण्य भर्ता ।

(ख) हला ! मा मैवम् । सदाक्षिण्य एवार्थपुत्र, य इदानीमप्या-
र्याया वासवदत्ताया गुणान स्मरति ।

मवगत्य चेटी तदयुक्त मन्वाना पद्मावतीं प्रत्याह—भट्टिदारिण । इति । नास्ति
दाक्षिण्य यत्र मोऽदाक्षिण्य । दाक्षिण्य च सुवासु नायिकासु समानप्रीतिमत्त्वम् ।
न्या च स हि-यदर्पणे—‘अनेकनहिलासमरागो दक्षिण कथित’ इति । खलु
नथये । भर्ता भवत्या पति । अयि । राजकुमारि । वासवदत्तायां प्रणयविशेषं
प्रकटयन्मून भवत्या प्रिय सर्वत्र समानस्नेहशालित्वलक्षणेन दाक्षिण्यलक्षणेन
शून्या वतने । नेद तस्य दाक्षिण्यम्, य भयारेकत्र प्रीतिविशेषसन्धारणम् ।
युज्यते हि समान प्रेम तस्योभयप्रेत्यर्थे ।

चेटपुत्र- निपेयन्ती भर्तारं च वासवदत्तागतचित्तं प्रशंसन्ती ब्रवीति पद्मा-
वती—हृत्तेति । ‘मा मे’ति द्विरुक्तिर्निषेध इडयति, एवं पूर्वोक्तम्, ‘वादो’रिति
शप । सयि । एकत्र प्रीतिविशेषं बह्वत्यार्यपुत्रे ‘दाक्षिण्यं नास्ती’ति नैव त्वया
यक्तव्यम् । तदेव तत्र दाक्षिण्यं दणयति—सदाक्खिण्णो इति । सदाक्षिण्यो
दाक्षिण्यमहित, दक्षिण इत्यर्थः । आर्याया वासवदत्ताया । दाक्षिण्यभावं बह्वत्येव
श्रीमानार्यपुत्र । यो हि श्रामत्या वासवदत्ताया अभावेऽपि तस्या श्लाघनीयगुणानां
स्मरन्नद्यापि तत्र प्रातिभाच विभर्ति भूयांसम् । दाक्षिण्यं नाम कृतस्य निर्वहणम् ।
कृतपूर्वं प्रेमाण निर्वहन्नेष न वाच्यो भवतीत्याशयः । इदं च सापरन्त्यमुलभं द्वेष-
मनायदन्त्या ध्रुव कुलीनत्वानुरूपमुक्तं पद्मावत्या ।

पद्मा—राजकुमारी जी । राजा उदार नदी है । (क्योंकि मक्का समान प्यार नही
करती ।)

पद्मा—अरी ! नदी, पेसा नदी । आर्यपुत्र समानानुरागी ही है, जो कि अब भी आर्या
वासवदत्ता की गुणों की याद करत है ।

वासवदत्ता—(क) भद्रे ! अभिजनस्य सदिस मन्तिदं ।

राजा—उक्तं मया । भवानिदानीं कथयतु । का भवतः प्रिया ?

तदा वासवदत्ता, इदानीं पद्मावती वा ।

पद्मावती—(ख) अय्यउत्तो पि वसन्तओ संवुत्तो ।

(क) भद्रे ! अभिजनस्य सदृश मन्त्रितम् ।

(ख) आर्यपुत्रोऽपि वसन्तकः संवृत्त ।

भर्तु प्रशसायासुदारभावानुरूप तथा वदन्ती प्रशसति पद्मावती वासवदत्ता—
भद्रे इति । अभिजनस्य कुलस्य, 'कुलान्यभिजनान्वयी' इत्यमर । सदृशं
योग्यमिति यावत् । 'तुल्यायैरतुलोपमाभ्या'मित्यनेन तृतीयाविकल्पात्पक्षे 'अभि-
जनस्ये'ति पष्ठो । मन्त्रित कथितम् । भयि । सभ्ये । सुन्दरि । वासवदत्तागुणा-
नुरक्त प्रिय प्रशसन्ती पुन सापत्न्यसहजमीर्ष्याभावमनावहन्ती त्व सत्कुलोचितं
तदेतदुक्तवत्यसि । श्लाघनीयकुलायास्ते वचनमेतदुदार सर्वथा श्लाघनीयमेव ।
भर्तुरन्यासप्रेऽपि तत्र कुलीनया खण्डिताभावो नावलम्बनीय एवेति भाव ।

विदूषकप्रश्नानुसार प्रिययोरेकत्र प्रीतिविशेषमात्मनः ससूच्य गूढ राजा मुनिरे
विदूषके तद्रहस्योद्घाटन सम्भाव्य तमपि तादृशार्थप्रकाशनापराधभाजनं चिन्तितुं-
स्तन्मुखादपि तदर्थप्रचिकाशयिषया स्वयमपि तत्र तादृशं प्रश्नमुपन्यस्यति—उक्तं
मयेति । प्रिया बहुमता । मित्र । भवद्वचनाऽनुरोधेन 'का मे प्रियतरे'ति तदर्थं
कथितवानहम् । समयेऽस्मिन्भवतापि तदेतत्कथनीयम् । उभयोर्भक्षे का नाम
भवतो बहुमता ? वासवदत्तां बहुमानदृष्ट्याऽपश्यद्भवान् पश्यति वा पद्मावतीम् ?
सुस्पष्टमेतदधुनाऽभिधीयतां भवतेति भाव ।

सुहृद विदूषक प्रति प्रीतितारम्यविषयक पत्यु प्रश्नमेन निशम्य पद्मावती
वृत्ते—अय्यउत्तो पीति । वसन्तकस्तस्मादधेयो विदूषक इवेति यावत् । विदू-

वासवः—भद्रे ! तुमने अपने उत्तम कुल के अनुरूप कहा ।

राजा—मैंने कहा । अब तुम कहो—उस समय वासवदत्ता या इस समय पद्मावती,
यौन तुम्हें अच्छी मालूम होती है ।

पद्माः—आर्यपुत्र भी वसन्तक हो गए ।

विदूषकः—(क) किं मे विष्पलविदेण । उभयो वि तत्तहोदीओ
मे बहुमदाओ ।

राजा—वैधेय ! मामेवं बलाच्छ्रुत्वा किमिदानीं नाभिभाषसे ?

विदूषकः--(ग्व) किं मं पि बलवकारेण ?

(क) कि मे विप्रलपितेन । उभे अपि तत्रभवत्यौ मे बहुमते ।

(ग्व) कि मामपि बलात्कारेण ?

पक्षो यथा प्रियतम पूर्वं द्वयोः प्रीतितारतम्यं पृष्ठवान्, साम्प्रत तदेव प्रियतमो विदूषकः पृच्छतीति प्रियतमेनापि विदूषकेणैव सञ्जातमित्यर्थः ।

राज प्रश्नस्योत्तर दानुमनिच्छन् विद्वक्क आह—कि मे इति । विप्रलपितेन अनर्थकेन वचसा, भावे क । 'प्रलापोऽनर्थक वच' इत्यमरः । तत्रभवत्यौ पूज्ये । ममेतत्कथनेन मित्र ! कोऽर्थः ? एकत्र नास्ति मे बहुमानः कुत्रापि । उभयोरपि मे समानैव दृष्टिः । मम तु बहुमानास्पदः श्रीमती वासवदत्ता पद्मावती नित्यभयं वर्तते ।

तदिदं निद्रूपकस्योक्तिचानुयमाकल्य पुनः प्राह तः राजा—वैधेयेति ।
 वैधेयो मूर्गे, 'मूर्गेवधेयवालिशा' इत्यमरः, 'माम्' इति कर्मपदं तावद् 'अभि-
 मायम्' इति क्रियापदेनान्वेति । एव प्रीतितारतम्यम्, बलाच्छ्रुत्वा बलात्कारपूर्वकं
 निशम्य, अथान्मतः । अयि ! मूर्ख ! बलात्कारपूर्वकं तदानीमुभयोर्बहुमान-
 विषयकप्रश्नस्यात्तरं मन्मुग्धान्निष्कास्य त्वया मम प्रश्नेऽस्मिन्न तावदुत्तरं दीयते-
 ऽधुना । अदत्ते मत्पुत्रं, जानीहि, त्वयैव मया बलात्कारः प्रयोदयत इत्यर्थः ।

उपात्तमूर्णं रासो वचनमाकर्ण्य तत्कर्तृक बलात्कार शङ्कमानो विदूषक
पृच्छति राजानम्—किं म पीति । अर्धांगुरोधादत्र 'पृच्छसी'ति क्रियापद-
मप्यादरणीयम् । आत्मनः प्रदत्तस्य मन्मुखात्तरमाकर्णयितुं हठप्रयागं करिष्यते
किं भवति ।

निष्कर्ष—मर निश्चयक स्थान में कौन लाभ ? गुण तो दोनों आचार्य माननीय हैं ।

राजा—भैया ! मुझ से जनदस्ती सुन कर अब तुम मुझसे क्या नहीं करत ?

विदुः—नया मुमने आग भी जवदस्ता मुनना चाइते है?

राजा—अथ किम् , बलात्कारेण ।

विदूषकः—(क) तेण हि ण सक्कं सोढुं ।

राजा—प्रसीदतु प्रसीदतु महाब्राह्मणः । स्वैरं स्वैरमभिधीयताम् ।

विदूषकः—(ख) इदानीं सुणादु भवं । तत्तहोदी वासवदत्ता मे

(क) तेन हि न शक्य श्रोतुम् ।

(ख) इदानीं शृणोतु भवान् । तत्रभवती वासवदत्ता मे बहुमता

तदेव करणीय सूचयति राजा—अथ किमिति । अथ किम् किमन्यत्
अत्र क सन्देह इत्यर्थे । पृच्छामीति शेष । नूनं सखे । बलात्करिष्यामि त्वामह
मत्र विषये । त्वन्मुखादिद बलाच्छोष्यामीति भाव ।

बलात्कारस्य स्वविषये नैऋत्यं दर्शयति विदूषक —तेण हीति । तेन
बलात्कारेण, हि निश्चये । मित्र । बलात्कारश्चेद्विधीयते मयि, तन्नूनं नाभिधास्ये
न शक्यते च भवता तदुत्तरमधिगन्तु कुर्वता हठप्रयोगम् ।

तत्र तावदात्मनो बलात्करणमपार्यकमाकलय्य तत्प्रयोगेण च कुपित विदूषक
प्रति सामोपाय प्रस्तुवन्नाह राजा—प्रसीदस्विति । भिन्नापदद्विरुक्तिरेषा प्रसा
दस्य धैर्येऽतिशये च । 'महाब्राह्मण' इति परिहासवचनम्, तथापि स्वैरा विदू
षकस्य भोजनप्रियतामूढतायभिप्रायेण । विदूषका हि मूढा 'महाब्राह्मण'शब्दस्य
'अधमब्राह्मण'रूपमर्थविशेषे बोद्धुमपाययन् सामान्यतो 'दिगिष्ठ उदारो ब्राह्मण
इत्येवमर्थमवगच्छन्नात्मसमानसम्भावनाया प्रसीदेदिति राजा एतत् तत्पदं गुणं
प्रयुक्तम् । एवं स्वच्छन्दं नि शब्दं च, द्वि प्रयोगस्तु स्वाच्छन्दस्य नि शब्दताया
ध्यातिशयं द्योतयति । पूर्ववाक्यगत कर्तृपदनुत्तरपादये तृतीयान्वेन विपरिणमय
योजनीयम् । मित्रेण गदीयबलात्करणभातिमसम्भाव्यं सांप्र त्सां प्रसय नि शब्द
रवेच्छया वक्तव्यमुत्तर मत्प्रश्नरयेत्यर्थः ।

पूर्वोक्तसामवचनेन प्रसादन् राजा प्रश्नस्योत्तरं दितुराह विदूषक —इदानीं

राजा—और क्या, जददस्ती मे ।

विदू०—एह तो नदी उन सखत ।

राजा—रुपा करिये, महाराज । मान जाइये । इच्छातुम् देखत कहिये ।

विदू०—अब आप हने—पूजनीया वानवदत्ता मे कहिये समझई । मनने

वासवदत्ता—(क) भोटु भोटु, वसन्तक ! सुमेरुहि दार्णि एदं ।

राजा—भवतु भवतु वसन्तक ! सर्वमेतत् कथयिष्ये देव्यै
वासवदत्तायै ।

(क) भवतु भवतु, वसन्तक ! स्मरेदानीमेताम् ।

विदूषकोक्तमात्मनो बहुमतत्वं पद्मावत्या गुणवत्त्वं च निशम्य स्वगतं वासव-
दत्ताह—भोटु भोटु । इति । आभीक्ष्ये (पौन पुन्ये) भवतु भवन्विति द्विर्भावः ।
पूर्वोक्तं वासवदत्तागुणवर्णनं कर्तुं, एतां बहुमतत्वेनाभिमतं वासवदत्ताम् ।
अयि । वसन्तक ! त्वत्कर्तृकमिदं मदीयगुणवर्णनं पुनः पर्याप्तमिदानीम्,
न तस्यावश्यकता । जानाम्यहं ते मानसं भावम् । समयेऽस्मिन्ममाऽनु-
पलब्ध्या मम स्मरणमेव केवलं कुर्वंस्तेनैवात्मानं विनोदयेति भावः । अथवा
एतां पद्मावतीम् । अनुपलभ्यमानायां मयि मदीयस्मरणं तु ज्ञेयवत्तया
व्यर्थमेवास्तीत्यधुना पद्मावत्या स्मरणं कुर्यात् । सैव त्वां साम्प्रतं सम्भावयिष्य-
तीत्यर्थः । 'एदं' इति प्राकृतस्य 'एतत्' इति वा संस्कृतम् । एतत् प्रत्युद्गमनम् ।
अयमर्थः—सरसेन भोजनेन मत्कर्तृकं ते प्रत्युद्गमनमिदानीं त्वया स्मरणयोगमेव ।
न शायते पुनरिदं कदा लभ्येतेति ।

'श्रीमती वासवदत्ता बहुमता समेक्ष्येव वदन्तं विदूषकं प्रातिज्ज्ञात्वा राजा—
भवतु भवन्विति । एषाऽप्याभीक्ष्ये द्विरपि । वासवदत्तायां बहुमानस्य तर्पणं
पर्याप्तमिदानीमित्यर्थः 'देव्यै वासवदत्तायै' इति सम्प्रदाने चतुर्धा वक्ष्यमाणायाम् ।
वरतुतरतु सम्प्रदानत्वाविवक्षया 'अवधित चे'त्यनेन वर्त्मनायां िताया विभक्तिः
प्रयोक्तुमुचिता । साधु मित्र । साधूषत त्वया, वासवदत्तागुणवर्णनं पुनः पर्याप्तम् ।
सकलमिदं ते वचनजातं देवी वासवदत्तां सूचयिष्यामि । त्वया च स्मरणीयो भावो
वेदितव्यः । श्रुत्वा च बहुमतत्वमात्मनो मोदमाना बहुमानमानन्देया कथयिष्य-
तीति भावः ।

वासवदत्ता—अच्छा, अच्छा । वसन्तक ! इदं स्त्री की र हूँ ।

राजा—वस, जी वसन्तक ! इस ठीक है, देवी वासवदत्ता ने यह सब मैं कह दिया ।

पद्मावती—(क) रमणीओ खु कहाजोओ गिससेण विसवादिओ ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) भोदु भोदु, विस्सत्यक्षि ।

अहो ! पिअ णाम, ईदिसं वअण अण्णच्चअख सुणीअदि ।

(क) रमणीय खलु कथायोगो नृशसेन विसवादित ।

(ख) भवतु भवतु, विश्वस्तामि । अहो ! प्रिय नाम, ईदृश वचन-
प्रत्यक्ष श्रूयते ।

गलिकाभ्यासवशात्तादृगेवेद वचन परवशस्य मे वदनाभि सून साम्प्रतम्, बुद्धि-
पूर्वं तु मया नोक्तमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ ५ ॥

रमणीओ उति । गन्धिति वाक्यसौन्दर्ये । नृशमेन वृत्तेण, 'नृशो धातुक
रू' इति वीथ, दुष्टेनेति यावत्, विदूषकेणैव्यर्थ, विसवादित नाशित ।
प्रेयाविषयकप्रियतमप्रणयप्रकाशकतया हृदयज्ञम प्रस्तुतस्तावदय वार्तात्वाप्रसङ्गो
हर्जनेन विदूषकेण वासवदत्ताया अशक्ता स्मारयता सम्प्रवहो ! विघटित ।
चिरात्सलपरता वासवदत्ते नि यथसौ नापृचयिष्यद्विदूषकमर्हति किं किं न प्रात-
पिष्यत्प्रीतिमुख्य सोऽयमायपुत्र । तेन च तदीय किमपि मया हृदय वेदितुमेषा
यिष्यतेति हार्दमावृत वचनमेतदुदीरयन्त्या पद्मावता ।

भोदु साहिति । पूर्वप्रदर्शितमेत वच प्रथमावतवचना वासवदत्ता ता
सन्ताप मानसाद्वयारोऽयम् । भवतु भवदिति उपाये दिनः । निरन्तरा
एमुत्पन्नवित्रासा, अहो इति प्रशंसायाम्, गानति निधनापरम्, वासवदत्ता
रक्षकम् । वासवदत्ता विनया सूचयन्विदूषको हृदयज्ञः तमेव प्रस्तुत कथा
प्रसङ्ग विघटितदारुततथार्थपुत्रा मत्प्रीतिविषयव विमर्षयित्वा नैव नित्यत का
नाम हाति । तावदेव तत्प्रियतमोक्त पर्याप्तम् । तदागोऽन्विद्वन्नादन्विद्वन्प्रेमा
प्रत्य । पापकृतमिह, तद्विषये च न वर्तते कापि ने सता । एतन्नेव नृशमिदं नून

विदूषकः—(क) धारेदु धारेदु भवं । अणदिवकमणीओ हि विही । ईदिसं दाणि एद ।

राजा—वयस्य ! न जानाति भवानवस्थाम् ! कुतः, दुःख त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।

(क) धारयतु धारयतु भवान् । अनतिक्रमणीयो हि विधिः । ईदृश-
मिदानीमेतत् ।

प्रशसनीयम्—यत्किलैतादृशप्रणयसूचकमार्यपुत्रप्रयुक्तवचनपरोक्षमपि श्रवणाभ्यां
पीयते मया । सर्वथाहं धन्यास्मि । प्रत्यक्षप्रायसोऽपि प्रीतिवैभवप्रकटयन्ति,
परोक्षस्तु तत्प्रकटनकथं नाम न प्रशसनीयमवेदिति भावः ।

सुहृदराजानविषादभावापशमाकलयन्विदूषकस्तस्माद्वासयन्नाह—धा-
रेदु इति । धारयतु धारयत्विति दाढयं द्विरुक्तिः । स्वार्थिकोऽयं णिच्, धैर्यं
कर्म । हि हेतौ, अनतिक्रमणीयमनुल्लङ्घनीयम् । ईदृशकष्टकरम्, एतद्वियोग-
वैकल्यम्, सोढव्यमिति शेषः । मित्रवर ! शोकावेगनिरुध्य दृढतमं सन्धार्य
धैर्यं दुःखमापतितमिदं सद्यता भवता, यतो विधिगतिर्न केनाप्युल्लङ्घयितुं
शक्या । भाग्यं भवत्येव । तदानीं भूयोऽनुभूततत्तादृशसुखम्, इदानीं पुन-
र्वियोगवैकल्यं कष्टकरमिदं दैवोपनततूष्णीं सोढव्यमेव । अत्र न स्वातन्त्र्य-
किमपि कस्यापीति भावः ।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य विषादभावनाटयन् राजा ब्रूते—वयस्येति । अवस्था
दुःखदां दशाम्, ममेति शेषः । न ज्ञायते मित्र ! कष्टकरी विरहावस्था मे भवता,
अत एतादृशमुपदिश्यते । कुत इति तस्या कष्टकारणताप्रदर्शनम् ।

१) तथाहि—दुःखमिति । बद्धमूलस्य स बद्धमूलो दृढः, अनुराग

विदू०—सकल जाश्ये, आप सकल जाश्ये । दैवका उल्लङ्घनं नहीं हो सकता । इस
समय यह वियोग दुःखरूपचापसदना ही होगा ।

राजा—मित्र ! तुम मेरी अवस्था को नहीं जानते । क्योंकि—

प्रियजनो में दृढ मये हुए प्रेम को छोड़ना कठिन है । बार-बार उसकी स्मृति करने से

यात्रा त्वेषा यद् विमुच्येह बाष्पं प्राप्ताऽऽनृण्या याति बुद्धिः प्रसादम् ॥६॥

विदूषकः—(क) अस्सुपादाकेलिणं खु तत्तहोदो मुहं । जाव

(क) अश्रुपातक्लिन्न खलु तत्रभवतो मुखम् । यावन्मुखोदकमानयामि ।

प्रियाविषयक प्रेम, त्यक्तुं न ख दुस्त्यज । स्मृत्वा स्मृत्वा तत्प्रेम्णो मुहु स्मरणेन, दु ख मे कष्ट, नवत्व याति नवमिव सम्पद्यते । कष्ट पुन प्राक्कालिकमपि स्मृति-बलात्तत्कालिकमिव सञ्जायत इति भाव । इह अस्मिन्प्रसङ्गे, यात्रा गतिरुपायस्तु, एषा वक्ष्यमाणा वर्तते, यत् बाष्प विमुच्य रोदनमित्यर्थ । भावार्थे त्वाप्रत्यय । (तेन च) प्राप्तानृण्या प्राप्त लब्धमानृण्य तत्प्रेम्णो निष्कृतिर्यथा सा, बुद्धिर्मन, प्रसाद नैर्मल्य, याति गच्छति, प्रसीदतीति यावत् । महीयान्खलु निस्तुल श्रोमान् वासवदत्ताया प्रणयमहिमा । विरहे च तत्स्मरण मुहुर्दृष्टुं खमुद्रोधयति । तेन चातितरां मुग्ध व्याकुल जायते मन । रोदनेन हि दुःखभारो लघूभवतीति तदानीं रोदनमेव मनसश्चञ्चलस्याकुलस्य नून स्थिरीकरणोपाय । प्रीतिपात्रप्रेम-सम्पादनाद् ध्रुव मनोऽधमणं भवति, अश्रुपात एव तदण्निर्वातनं नाम वियोगा-वस्थायाम् । इत्थं यति वियोगवशादवसन्न मन पर्याकुल कथमपि प्रमत्ततामधि-गच्छति । अतो हि विरहावरयोचितं दीप्यमानुभवता निदलमधिगन्तव्यं मया उदित्वैव साम्प्रत स्वारस्यमिति भाव । अप्र च 'स्मृते' इति शब्दे तदाप्रत्यय-ध्विन्त्य । 'व्याकुलीभवत' इति पदाक्षेपात्कथञ्चित्समर्थनाया मा । तेषामुद्देश-यान्तां 'दुःख'मिति वियोगं कल्पयित्वा समानवर्तकत्वात् तदाप्रत्ययमुपपादयति । इत्यमेव 'विमुच्ये'त्यत्रापि भावाधे प्रयुक्तास्तदाप्रत्ययो विचारणाय । 'स्वारस्य'मिति पदाक्षेपेण वा स्थितरस गतिश्चिन्तनीया । शालिनीशक्तिदम्, 'शालिन्दुःखा म्नी तगौ गोऽब्धिर्लोके' इति तत्संक्षेपम् ॥ ६ ॥

शुद्धो वियोगश्चाहदित एष्ट्वा विदूषकः प्राह—अस्सुपादेन्यादि । अश्रुपातविलम्बनम् अश्रुपातेन रोदनजलोद्गमेन विलम्बनार्थम् । विलम्बितेन दुःखं नया-सा होजाता ई । रस दशा मं छाद दशाना ही एवमात्र उपाय दे । इत्येवमिदं प्रेम स एव रोदनं मन प्रसन्न होता ई ॥ ६ ॥

विदू०—जायका शुद्ध होजाती है गिरन से • जिन हो गया है, मे हृदय के जिने

मुहोदधं आणेमि । [निष्क्रान्तः ।]

पद्मावती—(क) अय्ये ! वप्पाउलपडन्तरिदं अय्यउत्तस्स मुहं ।
जाव णिवक्कमह्म ।

(क) आर्ये ! वाष्पाकुलपटान्तरितमायेपुत्रस्य मुखम् । यावन्निष्क्रामाम् ।

क्लियते कप्रत्यये 'रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द' इत्यनेन तकारदकारयो-
र्नत्वम् । खलु वाक्यालङ्कृतौ, यावदित्यस्य 'अत' इत्यर्थः । मुखोदकं मुखप्रक्षा-
लनजलम्, मध्यमपदलोपी सामान् । अहह ! रुदितेन हेतुनाऽधुना माननीयस्य
राज्ञो वदनं मृशमाद्रं मलिनं सजातम् । अतो मुखप्रक्षालनाय मया जलमानेतु
गम्यत इत्यर्थः । ततः प्रस्तावोचितं विदूषकस्य सलिलाहरणाय निर्गमनं दशयति
कवि—निष्क्रान्त इति ।

'सन्निधावेव शिलातले समवस्थितं सविदूषकं राजानमाकुलय्य वासवदत्ता-
दयो माधवीकुञ्जं प्रविष्टास्तद्दर्शनपरिहाराय तत्रैवाऽवरुद्धा सत्यो वह्निर्निगन्तुं ततो
न प्रभवन्ति स्मे'ति पूर्वं प्रतिपादितम् । अस्मिन्क्षणे तु पतदश्रुपूर्णेक्षणं प्रियतमो
न किलास्मान् द्रष्टुं शक्नुयादिति कुञ्जान्निर्गमनावसरमुदीक्षमाणा पद्मावत्याव-
न्तिकां प्रति ब्रूते—मय्ये इति । वाष्पाकुलपटान्तरितम्, वाष्पेणाश्रुणाऽऽकुल-
व्याप्तम्, अतः पटेन वस्त्रेणैवान्तरितं व्यवहितमाच्छादितं चेति कर्मधारयः ।
यावदित्यस्य 'अधुने'त्यर्थः । अयि ! मान्ये ! प्रियतमस्य सम्प्रत्यश्रुपातमलिनी-
कृतमेतन्मुखं प्रतीयते वस्त्रेणैवाच्छन्नम् । अश्रुणि किल वस्त्रकार्यमावरणं मुतो
कुर्वन्ति प्रेयस ! एतेन सोऽयमस्मान्न वोक्षितुमस्मिन्क्षणे क्षमो भविष्यतीति हेतो-
रितो निर्गच्छामो वयमित्यर्थः । समीचीनोऽयमवसरो निर्गमनस्येति पद्मावत्या-
न्तिकायास्तत्रानुमतिमेतेन वचसा प्रार्थयते ।

पानी ले आता हूँ ।

[चला गया]

पद्मा०—आर्ये ! आर्यपुत्र का मुख अश्रु-पूर्ण होने से जानों कपड़े से ढँका हुआ है । इस
समय हम लोग निकल चलें ।

वासवदत्ता—(क) एवं होदु । अहं चिह्नं तुवं । उक्कण्ठितं
भर्तार उज्जितं अजुतं णिगमण । अहं एव गमिस्सं ।

चेटी—(ख) सुट्ठु अय्या भणादि । उपसर्पदु दाव भट्टिदारिआ ।

पद्मावती—(ग) किं णु खु पविसामि ?

(क) एव भवतु । अथवा तिष्ठ त्वम् । उक्कण्ठितं भर्तारमुज्जितत्वाऽयुक्तं
निर्गमनम् । अहमेव गमिष्यामि ।

(ख) सुष्ठु वार्या भणति । उपसर्पतु तावद् भर्तृदारिका ।

(ग) किन्तु खलु प्रविशामि ?

कुलान्निर्गमनेऽनुमतिं प्रार्थयमानां पद्मावती प्रत्यवबोधावन्तिका—एव
मिति । समीचीनस्ते विचारोऽयम् । इतो निर्गन्तव्यमधुनास्माभिरित्यर्थः । पुन
क्रियित् सम्योचितं विचार्य पद्मावती ततो निर्गमनान्निवारयितुं कामा पक्षान्तर-
मुपक्षिपति—अहमेति । उज्जितत्वा त्यक्त्वा, उपेक्षेति यावत् । अयि । पद्मा-
वति । सर्वासां नो निर्गमनपक्षोऽयं न समीचीनः । त्वन्नात्रैव स्थीयताम् । त्वद्दर्शन-
विषयिणी नृशमुत्कण्ठा बहन्तं प्रियतमं पतिमुपेक्षामयं नीचा नेतो निर्गन्तुमर्हसि
त्वम् । एकाधिभ्यां मय्येते प्रस्थास्यते, न मया सार्धमिदानीं गन्तुमुचितं तत्रेति
भावः । 'अत्रावरिधतायां मयि मदर्थमेवापि प्रियदर्शनाद्विना नवती'ति तस्मा
त्प्रदेशादात्मनो निर्गमनप्रस्तावः समुपस्थापितोऽयं सम्योजितो न सदस्यः ।

आवन्तिषयोपरस्थापितं तमेतं प्रस्तावमनुमोदमाना चेटी चेटी—सुट्ठु इति ।
सुष्ठु उचितम्, वार्या आवन्तिका । उपसर्पतु, भर्तारमिति शेषः । तावदावया-
लद्वारे । आगत्याऽऽवन्तिषया दचनमेतदुचितं प्रवृत्तम् । एवमागम्यतामिति ।
राजकुमार्या पुनर्भर्तुं समीपं गन्तव्यम् । कालेऽस्मिन्निदमेव कार्यं कार्यमिति नवः ।

प्रियोपसर्पणं प्रति चेटी प्रेरिता पद्मावती विषयेऽस्मिन्नावन्तिषया अन्यदुत्ता
याचते—किं णु खु इति । खु खलु इति दावयालद्वारे । प्रविशामि विविध्यं

दास्यत्—ऐसा ही मही । अथवा तुम मही रहो । उक्कण्ठित रूपे तुम मही के
होकर लगाना मही से जाना ठीक नहीं । मही जाऊँगी ।

दासी—आप ठीक करती हैं । आप स्वामी व पति जायें ।

पद्मा —क्या मैं जाऊँ ?

वासवदत्ता—(क) हला ! पविस । [इत्युक्त्वा निष्क्रान्ता ।]

[प्रविश्य]

विदूषकः—[नलिनीपत्रेण जलं गृहीत्वा] (ख) एसा तचहोदी पदुमावदी ? ।

पद्मावती—(ग) अय्य ! वसन्तम् ! किं एदं ?

(क) हला ! प्रविश ।

(ख) एसा तत्रभवती पद्मावती ?

(ग) आर्य ! वसन्तम् ! किमेतत् ?

लट्, प्रियावस्थानपवित्रोक्त प्रदेशमिति शेषः । किमधुना भर्तुः समीपं गम्यता मया ? अभ्यनुज्ञायते च किमिदं भवत्या ?

अत्र विषयेऽभ्यनुज्ञा दर्शयत्यात्मन आवन्तिका—हलेति । सखि ! स्वैरुप-
सर्पणीयस्ते प्रियः साम्प्रतम् । इत्येवमुचितं पद्मावतीं निगद्य वासवदत्ता (आव-
न्तिका) ततो निगच्छति स्मेत्याह—इत्युक्त्वेत्यादि ।

राज्ञो मुखस्य प्रक्षालनार्थमुदकमानेतु गतस्य विदूषकस्य साम्प्रतं राजसन्निधौ
प्रवेशमाह—प्रविश्येति ।

कमलिनीपत्रपुटे जलमादाय राज्ञः समीपमुपेयिवान्विदूषकस्तत्रोपनतां पद्मा-
वतीं पश्यन् सप्रमोदाश्चर्यं वचनमाह—एसेति । अहो ! अत्र पूज्या पद्मावती
श्रीमतीर्यं विराजते ? चिरात्किंल यस्या दर्शनं प्रत्युत्कण्ठिता वयं, सेयमनायास-
मेवास्माकं पुरस्तात्समुपस्थितेति नूनमानन्ददायी क्षणोऽयं प्रियसखस्य राज्ञः कृते ।

प्रियतम रुदन्तं विदूषकं च जलमानयन्तमालोच्य तत्कारणं जिज्ञासमाना
विदूषकं पृच्छति पद्मावती—मय्येति । एतत्किम् आर्यपुत्रकर्तृकं रोदनं भव-
त्कर्तृकं जलानयनं चेद्युभयं किङ्कारणकमित्यर्थः । अयि ! मान्य ! वसन्तम् !

वासवः—हाँ, सखी ! जाओ ।

[ऐसा कह चली गई]

[प्रवेशकर]

विदूः—(कमल के पत्रों में पानी लेकर) अहा ! ये माननीय पद्मावती यहाँ आ गई ?

पद्माः—आर्य वसन्त ! यह क्या ?

विदूषकः—(क) एदं इद । इदं एद ।

पद्मावती—(ख) भणादु भणादु अय्यो भणादु ।

विदूषकः—(ग) भोदि ! वादणीदेण कासकुसुमरेणुणा अविख-

(क) एतदिदम् । इदमेतत् ।

(ख) भणतु भणत्वार्यो भणतु ।

(ग) भवति । वातनीतेन काशकुसुमरेणुनाऽग्निनिपतितेन साश्रुपात

किमर्थमार्यपुत्रेणाद्य स्यते भवता च पानीयमानीयते ? कथ्यतां तत्कारणं यथार्थं भवतेति भावः ।

रोदनजलानयनयो कारणे जातुं पूर्वोक्तं पृच्छन्त्या पद्मावत्या क्षमिप्रायं सुदृष्ट्वापि, यथार्थं तत्कारणं गोपनीयमनुद्धाटयन्प्रकट्य करुणतवस्तुविषयकप्रश्नस्योत्तरं दिक्षुर्विदूषकः सहासमस्फुटं किमप्याह—एदमिति । एतत् करस्यम्, इदं जलम् । मत्करे किमस्तीत्येव पृच्छयते चेद्भवत्या, जलमिदं वर्तते इत्युत्तरं दीयते मया । पदप्रातिलोम्येन पुनरपि तदर्थमेव वाक्यान्तरमाह—इदमिति । जलमेवेदं, नान्यत्किमपि, प्रत्यक्षमेवैतद्भवत्या इति वाक्यद्वयार्थः ।

भणादु इति । प्रियतमस्य रोदनकारणं जातुं सन्निहितं च विदूषकरदनादुत्तरं सुस्पष्टमधिगन्तुमिच्छन्त्या पद्मावत्या चचनमिदम् । प्रिम्प 'भन' इति पदं तदुत्तरश्रवणे सत्त्वराया अत्यन्तोल्लुषयं सूचयति पद्मावत्या । तस्मिन्पदेन किमुच्यते श्रीमता ? कथ्यतां यथार्थं कारणमार्यपुत्राश्रुपातस्य भवतो जलानयनस्य च । तत्समाकर्णयितुं गृहसुतवर्णितास्माति भावः ।

'वासवदत्ताभियोगदर्शकव्यादाज्जा रोदितीत्युक्ते सति एवमीदं वसुधैव कुटुम्बकम्' इत्यादि भावः भजन्तीयं पद्मावती प्रियतमे प्रणयकस्यैवमादिपुत्रादिदि हेतोर्विदूषकस्य कारणमपलप्य वारणान्तरं तत्र समदोषित्वमस्य निर्दिशति—भोदी इति । वातनीतेन पवनानुधूतेन, साश्रुपातो रोदनजलेऽग्नस्तेन सहितं साश्रुपातम्,

विदू०—एद एद, एद एद ।

एद०—एदियं एदियं, आप एदियं ।

विदू०—भोदी ! एदा से एदारी गरी कास हे पूर दा धून के छोट ने पटने हे राजा के

विदूषकः—[कर्णे] (क) एवं विअ ।

राजा—साधु वसन्तक ! साधु । [आचम्य] पद्मावति !

(क) एवमिव ।

अये इति । अये इति सम्भ्रम व्यनक्ति । पद्मावत्यास्तत्र सहस्रोपलब्ध्या सम्भ्रमो युज्यते राज्ञ । समुपस्थितेति शेष । अहो ! प्रियतमा पद्मावतीय समागता ? अपवार्य प । वत्या सकाशान्मुख परावर्त्य विदूषकसम्मुखं कृत्वेत्यर्थः । किमिदं किन्तावदेतत्, आपतितमिति शेष । अयि । मित्र । सहस्रोपलब्ध्या हि पद्मावत्या कथं किमेतदानीतम् ? इदानीं रोदनकारणं च किमस्य मया निवेदनीयम् ?

राज्ञं प्रश्नस्योत्तरं कर्णे कथयति विदूषक—एवम् विअ इति । इवेति वाक्यालङ्कारे । एवमित्युत्तरप्रकारप्रदर्शनम् । तच्च गूढं पद्मावत्या नाकर्णनीयमिति तस्य कर्णे कथनम् । तत्तावद्विदूषकोक्तमिदमेव—“इमं प्रदेशमागतया पद्मावत्या मित्र । भवतोऽवस्थामिमां मत्कर्तृकतत्सलिलानयनं च नयनयोः पदवीमानोयं तत्कारणं मत्पुरो जिज्ञासितम् । अस्पृष्टं यत्किमप्युक्तां च सा मया, स्पृष्टतया पुनस्तदेतद्वक्तुं, मामतितरामन्वरोत्सीत् । ततोऽहं भवतो वास्तव रोदनकारणं वक्तुमनुचितं मन्यमानः काशपुष्पपरागेणाक्षिपतितेन राजा रोदिति, तदर्थं च मुखप्रक्षालनोपयुक्तमिदं पानीयमानीतं मया, भवत्योपनीयतां श्रीमतो राज्ञः समीपं”मित्येव निवेदितवान् । सम्प्रत्येतां प्रति भवतोऽप्येतदेव रोदनकारणमात्मनः प्रकटनीय”मिति ।

विदूषकनिवेदितं रहस्यार्थमवधार्य तदर्थं तं प्रशसन्नाह राजा—नाधियनि । साधु साध्विति भृशार्थे द्विरुक्तिः । मित्रवर ! सुतरां समीचीनं च नृचिन्तनम् । मयापि तदेवेदं निवेदयिष्यत इत्यर्थः । कर्णे कथितं विदूषकवचनं निगम्य राजास्तत्प्रशसनं चेदमौचित्यात्कर्ण एवाऽपवार्यं वा कृतमत्र वेदितव्यम् । पद्मावत्योपलब्ध्या मुखप्रक्षालनजलं गृहीत्वा तेन राजा कृतं मुखप्रक्षालनं दर्शयति षडे—आचम्येति । मुखं प्रक्षालयेत्यर्थः । पद्मावतीति । पद्मावतीमुपवेशयितुमिच्छन्ति राजा प्रिये ! समुपविश्यतामिति पद्मावतीं प्रति वचनम् ।

विदूषकः—[वान मे] यह देता ।

राजा—शाबास वसन्तक ! शाबास । [मुँह धोकर] पद्मावति ! बैठ जाये ।

आस्यताम् ।

पद्मावती—(क) जं अग्यउत्ते आपवेदि । [उपाविशति ।]

राजा—पद्मावति !

शरच्छशाङ्कगौरेण वाताविद्धेन मामिनि ! !

काशपुष्पलवेनेद साश्रुपातं मुख मम ॥ ७ ॥

(क) यदर्थपुत्र आज्ञापयति ।

भर्तुराज्ञाया सादरस्वीकरणं नाटयति पद्मावती—जमिति । आज्ञां करोति आज्ञापयति । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, आदन्तत्वात्पुगागम । तत्र भवता श्रीमता यदादिश्यते, तत्पूरयितुमेतया मया सन्नद्धया भूयते । भर्तुराज्ञां शिरोधार्या सादरमूरीकृत्य सम्प्रत्येषाहमुपविशामीति भाव । ततस्तस्यास्तत्रोपवेशं दर्शयति—उपाविशतीति ।

इत्यमात्मन समीपमुपवेश्य पद्मावती 'मदश्रुपातकारण तरवतो विज्ञाय बाले यमीर्ष्याकषायिता कोपना सती विमनायेत, अनुक्ते च मया तत्कारणे नूनमन्यया किमपि शङ्केते'त्येवं किल विदूषकवचनानुसारं सम्भाव्य राजा वस्तुस्थितिं गोपयन् नश्रुपाते कारणान्तरमन्यया निर्देक्ष्यन्वक्तुमुपक्रमते—पद्मावतीति । सम्युद्धिरियं श्लोकान्वयिनी ।

तदेव राज्ञो वचनं दर्शयति कवि—शरदित्यादि । अत्र पद्ये वासवदत्ता वियोगहेतुतामश्रुपातस्य तर्कयन्तीं सम्भाव्यकोपा पद्मावतीमुद्दिश्य तत्कृते राज्ञा कृतमिदं 'मामिनी'ति सम्बोधनं युज्यते । मामिनि ! कोपने ! 'कोपना सैव मामिनी'त्यमर, अयि ! पद्मावति ! शरच्छशाङ्कगौरेण शारदचन्द्रवद्धवलेन, वाताविद्धेन वायुना वेल्लितेन चालितेन, 'आविद्ध कुटिल भुग्न वेल्लित'मित्यमर, काशपुष्पलवेन काशाख्यप्रसूनकणेन धूलिरूपेण नयनयोरन्तर गतेनेति शेष, इदं दृश्यमानं, मम मुखं मदीयमाननं, साश्रुपातं रोदनजलोद्गमेन सहितम्, सञ्जातमासीदिति सामान्यक्रियाक्षेप । अयि ! प्रिये ! सम्प्रति मदीयाश्रुपातविषयकं मनस्यन्यथा

पद्मा०—जैमो आपका आज्ञा । [बैठती है]

राजा—पद्मावती ! शरदकतु के चन्द्रमा की भाँति गौरवर्ण, हवा से उड़ी हुई काश-

[आत्मगतम्]

इयं बाला नवोद्वाहा सत्यं श्रुत्वा व्यर्था व्रजेत् ।

काम धीरस्वभावेयं स्त्रीस्वभावस्तु कातरः ॥ ८ ॥

किमपि शङ्कमानया न त्वया मयि कुपितया विमनायमानयापि भाव्यम् । अत्र हि प्रमदवने काश क्षरेणवो वायुना समन्ततः क्षिप्यन्ते । त एवामी मन्नयनान्तरे निपतिता अभ्रूयुद्वावयन्ति । इदमेव तावत्कारणं मद्भोदने । नेत्रयोर्धूलिपातादभ्रूद्गमो युज्यत एवेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

‘रोदनस्य वास्तवकारणापह्वानमृषा भाषितं समयोचितमिदानीं नेदं दूषणाय । महानुभावा अपि कारणविशेषादसत्यं रोचयन्ते । अन्यथाशङ्कनपरिहाराय प्रयुक्तं नवोद्वाहा पुनः पद्मावतीं प्रत्येतद् गुणायै’ति तस्यौचित्यं समर्थयन् स्वगतमाह राजा-इयमिति । बाला नूतनवया मुग्धेति यावत्, नवोद्वाहा यस्याः सा नवोद्वाहा नवोद्वाहा, इयं पद्मावती, सत्यं श्रुत्वा रोदनस्य वास्तवकारणं निशम्य, व्यर्था व्रजेत् व्यथिता दुःखिता भवेत् । इयमेवा, धीरस्वभावा धीरो गम्भीरोऽचञ्चलः स्वभावः प्रकृतिर्यस्यास्तादृशी, काम बाढं वर्तते, तु किन्तु, स्त्रीणां योषितां स्वभावः, कातरोऽधीरो भवति, ‘अधीरे कातरः’ इत्यमरः । मदीयाभ्रुपातस्य प्रियतमवासवदत्ता-वियोगहेतुतायामाकर्णितायां नवोद्वाहा मुग्धया पद्मावत्या मृगं व्यथितचित्तया भूयेत । यद्यपि प्रकृत्या धीरयाऽनया सत्यकारणभ्रवणेऽपि सापत्न्यसहजमीर्ष्याभावं भजन्त्या विवृतचित्तया न भवितुं शक्यते, तथापि स्वभावात् ग्रियोऽधीरा भवन्तीति तादृशी शङ्का युज्यतेऽस्यां कर्तुम् । चञ्चल मनः सर्वेषां विगोपतस्तु सात्यानां किन्नाम कदाचिन्न चिन्तयेत् । अतो मृगैस्तत्कारणं प्रदर्शयता दुष्टमेवाविरितं मदेति भावः । अत्राप्यनुष्टुप् छन्दः ॥ ८ ॥

अभेदानीं प्रियपतेरभ्रुपातस्य कारणं विज्ञाय पद्मावत्या नवोद्वाहावन्तुलभया लज्जया तत्र किञ्चिद्वक्तुमपारयन्त्या, उपती च सरसोचितवस्त्व्यान्तरविचारचुम्बितचेतसि क्षणकालं तृष्णीभावं भजमाने, तत्कालसमुचितं नगधराज्येपसुदर्शनम्

नवोद्वाहा यी गतः दे आत्मगे गिरतः मे मेरे हुत्तर हे प्यार ! कौन जानि ॥ ७ ॥

[स्वगतः] नर भ्याही दुर्ग सः माला हुन्कर मन्दुच ही हुत्तर होति । तिर भी यद नभीरप्रति धी है । किन्दि सिधो वा स्वभाव ऊधीर होना है ॥ ८ ॥

सर्वं एव वागमिस्सदि ?

मधुकरिका—(क) हला ! किं सा करिस्सदि ?

पद्मिनिका—(ख) सा खु दाणिं महुराहि कडाहि मट्टिदारि-
आए सीसवेदणं विणोदेदि ।

मधुकरिका—(ग) जुज्जइ । कहिं सवणीयं रहदं मट्टिदारिआए ?

भट्टदारिकाया शीर्षवेदनामेव निवेदय । ततः स्वयमेवागमिष्यति ।

(क) हला ! किं सा करिष्यति ?

(ख) सा खल्विदानीं मधुराभिः कयाभिर्भट्टदारिकाया शीर्षवेदना
विनोदयति ।

(ग) गुज्यते । कुत्र शयनीयं रचित भट्टदारिकायाः ?

शिरसः पार्श्वे केवलं तत्समीपे सूचनीया, श्रुत्वा तयाऽनाहूतयापि स्वतः एव पद्मा-
वतीरुहेरान्निगतं ततोपस्थास्यति । समयेऽस्मिन् सखीसमदुःखसुखा च सा पूज्या-
ऽऽपत्तिरूपा पट्टिमितामधिगत्य दुःखिता क्षणमपि तामदृष्ट्वा न स्थास्यतीति भावः ।

‘कार्त्तिकमधुना निकृत्सकस्य, किं तयाऽऽवन्तिकयोपस्थाप्य विधास्यत’ इत्याशये
ग्राह्यं मधुकरिका—इत्येति ।

तत्रैव सखीनेर्निशेषया मनसो विनोदनं पद्मावत्या सम्भावयन्त्याह पद्मि-
निका—सा एव इति । यत्नं निश्चये । विनोदयतीति वर्तमानसामोप्ये भविष्यति
इति । अत्रने इति लघुकरिष्यतीत्यर्थः । सखि ! नूनं तयाऽऽवन्तिकया समये-
परिगन्तव्यं सखीयं यथापि पुज्यं राजकुमार्या शिरोवेदनां किञ्चिदपनेष्यते । दुःख-
समये च सखीया सरसमधुराणि वचनान्येव कञ्चित्कष्टभारं लघूकृत्य दुःखिनी मनो-
पश्रुत्वा गन्तव्यसौ सखीरं त्वया सूचनीयेति भावः ।

पद्मिनिकाया निमित्तशुभाभिमनन्दन्ती ‘क्वेदानीं पद्मावत्या अवस्थितिर्व-
र्तते, अत्र किञ्च पूज्याऽऽपत्तिरूपस्थातव्यमिति पद्मिनिकां पृच्छन्ती ब्रूते
मधुकरिका—जुज्जइ इति । शयनीयं शय्या, शयनस्थानमिति यावत्, रचितं

मधुकरिका—शरीरे मे क्या दर्द हो रहा है ।

पद्मिनिका—यह सखी ! मैं तो देख रही हूँ कि राजकुमारी के शिर की पीड़ा हलकी करेगी ।

मधुकरिका—शरीर में, राजकुमारी को रोज करीब रती है ?

गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।

कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ ६ ॥

[निष्क्रान्ता सर्वे ।]

चतुर्थोऽङ्कः ।

बाधुनेत्यर्थः । तदौपयिकं च राजस्ततः प्रदेशादुत्थानं दर्शयति—उत्थायेति ।
सतिष्ठन् ब्रवीतीत्यर्थः ।

तदेव राज्ञो वचनमाह कवि—गुणानामिति । अत्र वाशब्दचशब्दौ समु-
च्चयवाचिनौ । कर्तारो विज्ञातारश्चेति पदे द्वयोः पठ्यन्तयोः सम्बध्येते । लोके
जगति, विशालानां महतामुदारानां, गुणानां परोपकारादिसत्कर्मणां, सत्काराणां
परपूजाप्रमृतीनां च, नित्यशः सन्ततः, कर्तारः प्रयोजका लोकाः, सुलभाः सुख-
मनायासेन लब्धुं शक्यास्ते भूयांसः सन्ति, गुणानां सत्काराणां च विज्ञातारस्तु
सादरं तत्स्वीकर्तारः पुनः, दुर्लभाः दुर्खेन लब्धुं शक्याः, विरलाः स्तादृशः सन्ती-
त्यर्थः । नित्यमुपकर्तारः सत्कर्तारश्च लोकाः स्वार्थप्रेरिता बहुतमा ददयन्ते, किन्तु
कृतज्ञाः सत्कारज्ञाश्च लोके स्वल्पतमा एव । अयमाशयः—उपकारः सत्कारं च
परेषां तत्कर्तृकप्रत्युपकारप्रतिसत्कारलिप्सया बद्धं प्रयुज्यते, न तत्र कोऽपि विशेष-
ः । परः परकृतोपकारसत्कारप्रकाशनपुरःसरं सादरं तत्स्वीकरणं कर्तुं यत्नो न
जानन्ति । जानन्तोऽपि वा तत्रोपेक्षन्ते । तद्गुणपालिभिरनुनिर्गमिष्यन्ति निष्-
गोष्ठीषु गणयेया भवन्ति । अतो मगधराजपूजास्वीकरणं नमः ततोदयः राजान-
भिदमनायासलभ्यमन्यदुर्लभं कार्यं मे वर्तमानं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं तदेव मयोप-
रवातव्यमित्यलम् । अनुष्ठेयं यत्तमिदम् ॥ ६ ॥

‘निष्क्रान्ता सर्वे’ इत्यनेन सर्वेदा राजादीनां ततो निर्गमः सूचितम् ।

अत्र समाप्तिं दर्शयति—चतुर्थाऽङ्क इति ।

इति श्रीरघुनाथसवदन्तव्याख्याया प्रबोधिण्या चतुर्थोऽङ्कः ।

इति रघुनाथसवदन्तव्याख्याया प्रबोधिण्या चतुर्थोऽङ्कः ।

इति रघुनाथसवदन्तव्याख्याया प्रबोधिण्या चतुर्थोऽङ्कः ।

[मन्त्रं ध्यायेत्]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति पद्मिनिका ।]

पद्मिनिका—(क) महुअरिण ! महुअरिण ! आअच्छ दाव सिगं ।

[प्रविश्य]

मधुकरिका—(ख) हला ! इअत्ति किं करीअदु ?

(क) मधुकरिके ! आगच्छ तावच्छीघ्रम् ।

(ख) हला ! इयमस्मि । मधुकरिके किं क्रियताम् ?

पद्ममाङ्कः प्रस्तूयते साम्प्रतम्—अथ पञ्चमोऽङ्कः इति ।

विदूषकमुखाद्वासवदत्ता प्रियतमामाकलय्य तत्प्रसङ्गेन वासवदत्तावियोगवि-
फलस्य राज्ञो रोदनं पद्मावतीसमागमो मगधराजोपगमनं चेति ससूचिताश्रतुर्येऽङ्के
विषया । अत्र किल पद्ममेऽङ्के—शिरोवेदनावशात्पद्मावत्या अस्वस्थतामधिगत्य
तत्रोपस्थाय तत्प्रतीक्षया तस्या एव शय्यायां शयनसुरा प्राप्तवत्स्तोस्तान् वासव-
दत्ताविषयकान् स्वप्नदशौपयिकान् विलापप्रलापानुपवर्ण्य जाग्रदवस्थायां विदूषकेण
समं तद्विषयकमालपतो राज्ञो महाराजदर्शकादेशात्परिपन्थिनमारुणिं प्रति सेनया
ऽभिगमनोत्साहो दर्शयिष्यते । तदनुगुणमेव प्रवेशकमुखेन चेटीद्वयस्य करणीय
दर्शयन् पद्मिनिकां नाम चेटीं प्रवेशयति कवि—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

पद्मिनिका चेय भर्तृदारिकाया पद्मावत्या शिरोवेदना मधुकरिकानामिकाया
सहचारिण्या मुखेन श्रीमती वासवदत्तां, विदूषकमुखेन च स्वयं राजानं निवेदयि-
तुमुत्सुका सती मधुकरिकामन्विष्यन्ती तदुचितं वचः प्रस्तौति—महुअरिण
इति । मधुकरिके इत्यामन्त्रणं त्वरायां द्विरुक्तम् । तावद्वाक्यालङ्कारः । अयि !
मधुकरिके ! सत्वरमागम्यतां त्वया, कार्यविशेषस्ते समुपस्थित इत्यर्थः ।

तदामन्त्रणानुसारं मधुकरिकाया प्रवेश दर्शयति—प्रविश्येति ।

सख्या पद्मिनिकयाऽऽमन्त्रिता कृतप्रवेशा च मधुकरिका ब्रूते—हलेति ।

[पद्मिनिका आती है]

पद्मि०—मधुकारिका ! मधुकारिका ! जल्दी आओ ।

[आकर]

मधु०—भरी ! यह मैं हूँ । क्या किया जाय ?

पद्मिनिका—(क) हला ! किं ण जाणासि तुवं—मट्टिदारिआ
पदुमावदी सीसवेदणाए दुक्खाविदेसि ।

मधुकरिका—(ख) हद्धि ।

पाद्मिनिका—(ग) हला ! गच्छ सिग्घं, अयं अवन्तिअं
सद्दावेहि । केवल मट्टिदारिआए भीमवेदणं एव णिवेदेहि । तदो

(क) हला ! किं न जानासि त्व—भट्टिदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया
दुःखितेति ।

(ख) हा धिक् ।

(ग) हला ! गच्छ शीघ्रम्, आर्याभावन्तिकां शब्दायस्व । केवलं

ससि । एषाहं समुपागता । किमर्थमाहतास्मि सुन्या ? किं तावन्करणेनं मया ।

प्रस्तुत निवेदयति पद्मिनिका—हृत्तेति । शीर्षवेदनया हेतुभूतया शिरोव्य-
थया । ससि । साम्प्रतं श्रीमत्या राजकुमार्या शिरशि वेदना सञ्जाता । तेन हेतु-
नाऽतितरामस्वस्थतां यदन्ती नृमिता वर्तते सा । स्वयम्वा न कश्चरी तस्या
विभिर्यं न शायते त्वया ।

इतमिदमावर्ण्य कष्टानुभाव नाटयति मधुकरिका—एद्वानि । हणं मणि ।
नूनं कष्टकरममुं वृत्तात् आवितवत्यसि । किमधुना दिपेदम् :

तत्कालोचितं तदीयं वर्ण्य निर्दिशति पद्मिनि—हणेति । शब्दायसा
शब्द सुर, कथयेत्यर्थः । इतमेतदिति दोषः । एहि । एतद्वर्णनेन मय्यनं त्वया
तत्र भवतीमादन्तिका प्रति वृत्तान्तध्यानिधीयतां श्रीमत्या पद्मावत्या क्षम्यता-
सूचकोऽयमित्यर्थः । इतमिदं च केवलं सूचयन्त्यारम्भे तदन्तः काव्यकम्, भुन-
क्तीदं सा स्वयमेव तत्रोपस्थिता भवेदित्याह—वेदयन्मिति । राजकुमारी

पद्मि—अरी ! तू क्या कहा जानती कि, सिर को पण मैं राजकुमारी के दुःख दना
दिया है ।

मधु—एसा ! दए ॥

पद्मि—अरी ! जल्दी जा कार एतं नवान् कर के दुःख ला । हेतु मज्ज कुमारी का
सिर पद ही मताता, रए सुन्दर के स्वर ही कहेगा ।

सखं एव आगमिस्सदि ?

मधुकरिका—(क) हला ! किं सा करिस्सदि ?

पद्मिनिका—(ख) सा खु दाणिं महुराहि कहाहि मट्टिदारि-
आए सीसवेदण विणोदेदि ।

मधुकरिका—(ग) जुज्जइ । कहिं सअणीयं रइदं मट्टिदारिआए ?

भर्तृदारिकाया शीर्षवेदनामेव निवेदय । ततः स्वयमेवागमिष्यति ।

(क) हला ! किं सा करिष्यति ?

(ख) सा खल्विदानीं मधुराभिः कथाभिर्भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदना
विनोदयति ।

(ग) युज्यते । कुत्र शयनीयं रचितं भर्तृदारिकायाः ?

शिरस पादैव केवल तत्समीपे सूचनीया, श्रुत्वैव तयाऽनाहृतयापि स्वत एव पद्मा-
वतीस्नेहान्नियत तत्रोपस्थास्यते । समयेऽस्मिन् सरसीसमदु खमुक्ता च सा पूज्या-
ऽऽवन्तिका प्रवृत्तिमेतामधिगत्य दु खिता क्षणमपि तामदृष्ट्वा न स्थास्यतीति भावः ।

‘कार्यमधुना चिकित्सकस्य, किं तयाऽऽवन्तिकयोपस्थाय विधास्यत’ इत्याशये
नाह मधुकरिका—हस्तेति ।

तथैव सखीनिर्विशेषया मनसो विनोदन पद्मावत्या सम्भावयन्त्याह पद्मि-
निका—सा खु इति । सख निश्चये । विनोदयतीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति
लट् । अपनेष्यति लघूकरिष्यतीत्यर्थः । सखि ! नूनं तयाऽऽवन्तिकया समये-
ऽस्मिन्सरसानि वचनानि प्रयुज्य राजकुमार्या शिरोवेदना किञ्चिदपनेष्यते । दु स-
समये च सुहृदा सरसमधुराणि वचनान्येव कञ्चित्कष्टभार लघूकृत्य दु खिना मनो-
ऽनुरञ्जयन्तीत्यसौ सत्वर त्वया सूचनीयेति भावः ।

पद्मिनिकया चिन्तितमुपायमभिनन्दन्ती ‘ववेदानीं पद्मावत्या अवस्थितिर्व
र्तते, यत्र किल पूज्ययाऽऽवन्तिकयोपस्थातव्य’मिति पद्मिनिकां पृच्छन्ती श्रूते
मधुकरिका—जुज्जइ इति । शयनीयं शय्या, शयनस्थानमिति यावत्, रचित

मधु०—अरी ! वे क्या करेंगी ?

पद्मि०—इस समय वे सुन्दर २ कथाओं से राजकुमारी के निर की पीटा हलकी करेंगी ।

मधु०—ठीक है, राजकुमारी की सेज कहीं रची है ?

पद्मिनिका—(क) समुद्रगृहके किल सेज्जा स्थिण्णा । गच्छ
दाणिं तुवं । अहं वि भट्टिणो णिवेदणत्थं अय्यवसन्तं अण्णेसामि ।

मधुकरिका—(ख) एवं होदु । [निष्क्रान्ता ।]

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा । गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि
भर्तुर्निवेदनार्थमार्यवसन्तकमन्विष्यामि ।

(ख) एवं भवतु ।

कल्पितम् । सखि । त्वयोक्तमिदं सायूपपद्यते । नूनमयमेवावलम्बनीय उपाय ।
इदं तावद्वक्तव्यमिदानीं त्वया, यत्किलावन्तिकया कुत्र गन्तव्यम् ? क्व च सा राज-
कुमारी शिरोवेदनान्नान्ता सती शेते ? 'सरोगावस्थायां विशेषतस्तु शिरोवेदनायां
शयनमेव शरणीकृतं सुखाय कल्पत' इत्यतः स्थाने खलु पद्मावतीशयनस्थानजिज्ञा-
सेय मधुकरिकाया ।

वचनमेतदाकर्ण्य मधुकरिकाया पद्मिनिका तदुचितं वचं प्रस्तुवत्याह—
समुद्रगृहके इति । समुद्रगृहके, तदाख्यया विख्याते भवने, समुद्राभ्यन्तरे
स्थले कृत्रिमसमुद्रसमीपवर्तिनि स्थाने वा । किलेत्यस्य श्रूयत इत्यर्थः । सखि ।
'शयनं कल्पितं समुद्रगृहे तत्रभवत्या पद्मावत्या' इत्येव श्रूयते । तत्रोपस्थापयितु-
मावन्तिका सम्प्रति गन्तव्यं त्वया तत्समीपम् । इत्येव पद्मावत्या समीपे वासव-
दत्तागुपस्थापयितुं नियुज्य मधुकरिकाम्, आत्मनोऽपि दर्शयति करणीय पद्मिनिका-
अहं धीमति । भर्तुर्निवेदनार्थं रयामिनं वत्सराजं निवेदयितुम् । तत्रभवान् भर्तापि
वृत्तमिदं निवेदनीयं, तच्च वार्यं वसन्तकेनैव सुहृदा करणीयमित्यतो वसन्त-
कमुपेन ग्रीमन्तं स्वामिनमिदं वृत्तं सूचयितुं पूज्य वसन्तकमन्वेष्टुं मयापि
गम्यत इति भावः ।

सस्या वचनमनुमोदमाना मधुकरिका तत् प्रस्थातुमिच्छन्ती व्रूते—एवञ्च
इति । आर्यामावन्तिकामुद्दिश्य गच्छाम्यहम्, प्रयाहि तावत्त्वमपि पूज्य वसन्तक-
मन्वेष्टुमित्यर्थः ।

पद्मि०—समुद्र-गृहं नामकं कमरे मे तेज दिव्यं गरं है । रुद्र त्वां । मैं भी मालिक
को एकर देने के लिये आर्य वसन्तक की खोज करती है ।

मधु०—ठीक है ।

[चली गई]

पद्मिनिका—(क) कहीं दाणिं अद्यवसन्तं पेक्खामि ?

[तत प्रविशति विदूषक ।]

विदूषकः—(ख) अज्ज खु देवीविओअविहुराहिअअस्स तत्तहोदो वच्छराअस्स पदुमावदीपाणिग्रहणसमीरिअस्स अच्चन्तसुहावहे मङ्गलो.

(क) कुत्रेदानीमार्यवसन्तं पश्यामि ?

(ख) अद्य खलु देवीवियोगविधुरहृदयस्य तत्रभवतो वत्सराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्यात्यन्तसुखावहे मङ्गलोत्सवे मदनप्रीदाहो.

ततस्तस्या प्रस्थानं दर्शयति—निष्क्रान्तेति ।

विदूषकदर्शनविषयिणीं चिन्ता नाटयति पद्मिनिका—कहि इति । समयेऽस्मिन् श्रीमान्विदूषक क्वोपलप्स्यते मया, कुत्र वा स्थित स्यात्तेन, क्व किलाह तद्दर्शनं प्राप्नुयाम् ?

पद्मिनिकाचिन्तासमकालमेव तत्र स्थाने विदूषक प्रवेशयति कवि—तत. प्रविशतीति ।

मदनसन्तापवशादस्वस्थस्य सुहृदो राजश्चिन्तयेतस्ततः सखरतस्तत्र प्रविष्टस्य विदूषकस्य चिन्तनीयमाह—अज्ज खु इति । खलु इति वाक्यसौन्दर्यं । देवी-वियोगविधुरहृदयस्य देव्या वासवदत्ताया वियोगेन विरहेण हेतुना विधुरहृदयस्य व्याकुलचेतसः, विषयनिरपेक्षस्येति यावत्, पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्य पद्मावत्यास्तन्नामिकाया राजकुमार्या पाणिग्रहणेन विवाहेन हेतुना समीरितस्य विषयाभिमुखं प्रवर्तितस्य, मङ्गलोत्सवे मङ्गलमये समये । प्रियतमाया वासवदत्तायाश्चिरविरहेण विमनायमानो विषयनैरपेक्ष्य प्राप्तोऽपि गुणवर्ती पद्मावतीं परिणीय ततो भवानुदयनो महीपतिर्विषयेषु प्रवृत्तिमाधत्तेऽधुना । स चायं नूतनविवाहव्यतिकरमये

पद्मि०—अब आर्य वसन्तक को कहाँ ढूँढ़ें ?

[तव विदूषक प्रवेश करता है]

विदू०—वासवदत्ता के विरह से विकल हृदय तथा पद्मावती के साथ विवाह करने से उत्तुक श्रीमान् वत्सराज के मदनानल का ताप आज सुखदायक इस उत्सव में बहुत ही अधिक बढ़ रहा है । [पद्मिनिका को देखकर] अरे ! यह पद्मिनिका आरं ? पद्मिनिका ! यहाँ क्या है ?

सवे मदनगिदाहो अहिज्जरं वट्टह । (पद्मिनिकां विलोक्य) अयि !
पदुमिणिभा ! पदुमिणि ! किं इह वचदि ?

पद्मिनिका—(क) अय्य ! वसन्तत्थ ! किं ण जाणासि तुवं—
भट्टिदारिआ पदुमावदी सीसवेदणाए दुःखाविदेत्ति ।

विदूषकः—(ख) भोदि ! सच्च ? ण जाणामि ।

अधिकतर वर्धते । अयि ! पद्मिनिका ? पद्मिनिके ! किमिह वर्तते ?

(क) आर्य ! वसन्तक ! किं न जानासि त्वं—भट्टिदारिका पद्मावती
शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

(ख) भवति ! सत्य ? न जानामि ।

नर्वत शुभे समये मदनानलज्वालाभिरतितरां पर्याकुलत्वमधिगच्छति । तमेनम-
तिविषमा दशामानीतवानद्याहो ! निर्दयो मनसिज । इत्येव प्रियसुहृदो राज्ञ
स्थितिं चिन्तयन्विदूषकस्तत्र पद्मिनिकां नयनयोगोचरीकृत्य तस्या अतर्कितागम-
नेन विस्मय प्रकटयति—अय्येति । आश्चर्यसूचकम् ‘अय्य’ इत्यव्ययम् । अहो !
पद्मिनिकेय समुपस्थिता । इत्थं चित्रायमाणस्तदागमनकारणं जिज्ञासते—पदु-
मिणि ! इति । किम्, कार्यमिति शेषः । अयि ! पद्मिनिके ! किमत्र कार्यं ते,
किमर्थमिहाऽऽयातवत्यसि ? केन वा कारणेनात्र त्रम्यते सम्प्रति त्वया ?

श्रीमन्त विदूषकः तत्रोपनतमुद्गीक्ष्य तस्यैव मार्गणे परायणा पद्मिनिका तदुद्वा-
रेण राज्ञो निवेदनीय पद्मावतीवृत्त निवेदयति—अय्येति । अयि ! मान्य ! विदू-
षक ! तत्रभवती पद्मावतीदानीं शिरोवेदनामनुभवतीति वार्ता नोपलब्धा किं भवता ?

तद्विषयकमज्ञानं दर्शयत्यात्मनो विदूषकः—भादि इति । सत्यमिति काकु ।
अयि ! सत्यं ते कथितमिदम् ? अथवा—सत्यम्, वदामीति शेषः । सत्य-
मेतत्तच्छेते मयेत्यर्थः । पद्मावत्या अस्वस्थतेय त्वया सूच्यमाना न ज्ञायते

पद्मि०—आर्य वसन्तक ! राजकुमारी पद्मावता त्तिर को पीटा से दुखी हो रही है—यह
क्या तुम नहीं जानते ?

विदू०—अजी ! सच ? मैं नहीं जानता ।

पद्मिनिका—(क) तेण हि मट्टिणो णिवेदेहि णं । जाव अहं वि सीसाणुलेवणं तुवारोमि ।

विदूषकः—(ख) कहिं सअणीअं रइदं पट्टमावदीए ?

पद्मिनिका—(ग) समुद्गहिहके किल सेज्जा स्थिण्णा ।

(क) तेन हि भर्त्रे निवेदयैनाम् । यावदहमपि शीर्षानुलेपन त्वरयामि ।

(ख) कुत्र शयनीय रचित पद्मावत्या ?

(ग) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।

नून मयेति ।

तेण हीति । तत्रभवत्या पद्मावत्या अस्वस्थतायां विदूषकोचित कर्तव्यं निर्दिशन्त्या पद्मिनिकाया वचनमिदम् । हीति वाक्यालङ्कार । तेन पूर्वोक्तेन हेतुना, एनां शिरोवेदनाम् । यावत् अयुना, शीर्षानुलेपन शिरस्यनुलेपनीय पीडा-पनोदनमौषधम्, सम्पादयितुमिति शेष । त्वरयामि त्वरां शीघ्रता करोमि । पद्मावत्या* शिरसि काचित्पीडा समुत्पन्नेति वृत्तमिदं तत्रभवत स्वामिनो निवेदनीय भवता । मयापि साम्प्रत तदीयशिरोवेदनाऽपनोदकं किञ्चिदौषधं त्वरया सम्पादनीयमिति भावः ।

‘शिरोवेदनावशादस्वस्थतां वहन्ती पट्टमावतो क्वापि शयानैवाऽवश्यं वर्तेत’ इत्यभिप्रायेण विदूषकस्ता पृच्छति—कहिं इति । प्रागुक्तोऽर्थः ।

समुद्गहिहके इति । ‘समुद्रगृहे तस्या शयनं कल्पितमित्यतस्तत्रैव तत्रभवान् भर्ता भवतोपस्थापयितव्यः’ इत्येष पद्मिनिकावचसोऽर्थः ।

पद्मि०—तब तो तुम अपने मालिक से यह बात कह देना । मैं भी तब तक मिर को पीटा को दूर करनेवाले लेप की जल्दी करनी हूँ ।

विदू०—पद्मावती की सेज कहाँ रची है ?

पद्मि०—समुद्र-गृह नान के घर में सेज बिछी है ।

विदूषकः—(क) गच्छतु मोदी । जाव अहं वि तत्तहोदो निवेद-
इस्सं ।

[निष्क्रान्ती ।]

[प्रवेशक ।]

(क) गच्छतु भवती । यावदहमपि तत्रभवते निवेदयिष्यामि ।

उक्तचर पद्मिनिकावचनमनुमोदमानो विदूषक आह—गच्छतु इति । याव-
द्वाक्यालद्वारे । गम्यता पद्मिनिके । भवत्या, तत्रभवत्या पद्मावत्या शिरोवेदनो-
पनोदनमौषधं त्वरया सम्पाद्यताम् । मयापि तत्रभवन्त भूपतिमेतां वार्ता निवेदयितु
तदन्तिकमेव गम्यते ।

द्वयो रङ्गमन्त्रादिष्कमण सूचयति—निष्क्रान्ताविति ।

प्रवेशक इति । लक्षणमेतस्योक्तं प्राक् । विशेषस्तु—सूच्यं वस्तु तावन्ना-
टके 'विष्कम्भचूलिका'द्वारस्याद्वावतारप्रवेशक'नामकै पद्मभिरर्थोपक्षेपकै प्रतिपाद्यते ।
अत्र किल प्रवेशकमुखेन भूतकालिकी पद्मावत्या अस्वस्थता भविष्यत्कालिक राज्ञ-
स्तदीयशयनस्थानं प्रत्युपसर्पणं चेति भूतभविष्यदर्थज्ञापनं कृतम् । प्रवेशकस्ताव-
दप्रदर्शनीयमर्थं सूचयन्तद्वयस्याऽन्तरेव प्रयुक्तो दृश्यते । अथ च नीचेन पात्रेण,
विष्कम्भकस्तु मध्यमेन मध्यमाभ्यां मध्यमाधर्मैर्वा पात्रं प्रयुज्यत इत्यनयो
परस्पर भेदः । तथाचोक्तमिदं दशरूपके—“अर्थोपक्षेपकै सूच्य पद्मभि प्रति-
पादयेत् । विष्कम्भचूलिकाद्वारस्याद्वावतारप्रवेशकै ॥ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशाना
निदर्शकः । सक्षेपार्थरतु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ एकानेककृतं शुद्ध
सद्गोणो नीचमध्यमैः । तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ प्रवेशोऽद्वय-
स्यान्त शेषार्थस्योपसूचकः ।” इति ।

विदू०—तुम जाओ । मं भा महाराज से निवेदन कर दूंगा ।

[दोनों गये]

[प्रदेशक समाप्त]

[तत प्रविशति राजा ।]

राजा—

श्लाघ्यामवन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां

कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।

लावाणके हुतवहेन हृताङ्गयष्टिं

तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥

सम्प्रति पद्मावतीप्रवृत्तिसूचनाय समयोचित प्रवेश राज्ञो दर्शयति कवि —
तत इत्यादिना ।

अचिरेण पद्मावतीं परिणीतवानपि चिरविरहकातर श्रीमानुदयनो वासव-
दत्ताया प्रणयमहिमानं जानैस्तदीयस्मरणानुभाव नाटयन्ब्रूते—श्लाघ्यामिति ।
कालक्रमेण समयमहिम्ना वासवदत्ताविनाशकालात्कतिपयकालातिक्रमानन्तर वा,
पुनरागतदारभार पुनर्भूय आगत उपस्थितो दारभार पद्मावतीपरिश्रद्धरूपा धूर्यत्र-
योऽहम्, लावाणके तन्नाम्नि प्राप्ते, हुतवहेनाऽग्निना, हृताङ्गयष्टिं हृता दग्धा
अङ्गयष्टिस्तनुलता यस्यास्तादृशी, श्लाघ्यां गुणगौरवात्प्रशसनीयाम्, अवन्तिनृपते
अवन्तिदेशावीश्वरस्य प्रथोतनाम्नो नृपते, सदृशीमनुरूपां, तनूजां कुमारीं, तां
भूयोऽनुभूतपूर्वा वासवदत्तामिति यावत्, हिमहतां हिमेन पतितेन तुषारेण, 'तुषा-
रस्तुद्दिन हिमम्' इत्यमर, हतां विदलिता नाशितां, पद्मिनीं कमलिनीमिव,
चिन्तयामि ध्यायामि स्मरामीत्यर्थः । अत्र 'लावाणके हुतवहेन हृताङ्गयष्टि'मतीद
प्रथमादसूचितां कार्यविशेषोद्भावितां प्रसिद्धिमनुसृत्य प्रोक्तम् । प्रियतमाया वासव-
दत्ताया विनाशमाकलयन्नशत्रयनिवेदनां तद्वियोगवेदनां सोढुमपारयन्पुन परि-
ग्रहान्तर कर्तुमनिच्छन्नपि कार्यगौरवमाकलय्य बलात्पद्मावतीमह परिणीतवान् ।
स चायं विवाहस्तद्वियोगव्याकुलस्य नियत भारभूत इव मे प्रतीयते । लौकिकः

[तव राजा का प्रवेश]

राजा—मनयमादात्म्य मे फिर भी जिमपर स्त्री—परिग्रह रूपी भार आ पडा ऐसा मे
नर्वधा प्रशमायोग्य, अपने अनुकूल, लावाणक नामक गाँव में जो आग मे जली अब एव ओम
मे मारी हुई कमलिनी की भाँति अवन्ति-राज महामेन की कन्या वामवदत्ता की याद करता हूँ १

[प्रविश्य ।]

विदूषकः—(क) तुवरदु तुवरदु दाव भवं ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—(ख) तत्तहोदी पट्टमावदी सीसवेदणाए दुक्खाविदा ।

(क) त्वरता त्वरता तावद् भवान् ।

(ख) तत्रभवती पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखिता ।

किलायमत्र मे प्रणयो वासवदत्ताविषयकप्रणयमहिमान न नाम विस्मारयितुं पार-
यते । कथञ्चित्पद्मावतीं परिणीतवतोऽपि बहौ दग्धां प्रशसनीयगुणगणामनुरूपां
राजकुमारीं वासवदत्तामुद्दिश्य मे मनोमार्गमारूढ शोकभारो न तावल्लघूभवति ।
वारवारं सैव मत्स्मरणपदवीं गाहते । अहो ! तुद्दिनपातविहता सरोजिनीव सा
मन्मानस सुतरा दुःखाकरोतीति भावः । एतेन नूतनं परिणयनं कृतवतोऽपि भूत-
पूर्वप्रियाविनाशशोकाकुलस्य राज्ञो वासवदत्ताप्रणयानुवृत्तिरतिभूमिं गता ध्वन्यते ।
वृत्तमिदं वसन्ततिलकं नाम । लक्षणमुक्तं प्रागेतस्य ॥ १ ॥

राजानं पद्मावतीवृत्तं निवेदयिष्यतो विदूषकस्य प्रवेशमाह—प्रविश्येति ।
राज्ञः समीपं गत्वैत्यर्थः ।

त्वरयन् राजानं विदूषको ब्रूते—तुवरदु इति । 'त्वरतां त्वरता'मिति द्विरुक्ति-
स्त्वरविषयं सूचयति । तावद्वाषयालद्वारे । राजन् । भवताऽयन्तं त्वरा कर्तव्या ।
इदं दृष्ट्वास्त्वरया किं कारणं का च वार्तेति विपृच्छिष्या राजाह—किमर्थमिति ।
राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दितुं विदूषकः 'पद्मावती तत्रभवती बाधते शिरोवेदने'-
त्येव प्रकृतार्थं निवेदयति—तत्तहोदी इति । पद्मावत्या अस्वस्थतां श्रुत्वा सत्वरं
तत्र भवतोपगन्ताव्यमित्येष विदूषकोक्तेर्गृहोऽभिप्रायः ।

[प्रवेश कर]

विदू०—आप बहुत शीघ्रता करें ।

राजा—किसलिये ?

विदू०—माननीय पद्मावती शिरोवेदना से दुखी हुई हैं ।

राजा—कैवमाह ?

विदूषकः—(क) पटुमिणिआए कहिद ।

राजा—भोः ! कष्टम्,

रूपश्रिया समुदितां गुणतश्च युक्तां

लब्ध्वा प्रिया मम तु मन्द इवाय शोकः ।

(क) पद्मिनिकया कथितम् ।

‘पद्मावती शिरोवेदनामनुभवतीत्येतत्केन पुनः कथितमित्येव पृच्छति विदूषकः
राजा—कैवमिति ।

पटुमिणिआए इति । ‘वृत्तमिदं पद्मिनिका कथितप्रतीत्युत्तरं विदूषकस्य
पूर्वप्रदर्शिते राज्ञः प्रश्ने ।

प्रेयस्या पद्मावत्या अस्वस्थताया श्रवणात्कष्टमनुभवन्नाह राजा—भो !
कष्टमिति । अहो ! कष्टकरीयं वार्ता ।

किं तत्कष्टमित्याह—रूपश्रियेति । अद्य वर्तमाने समये, रूपश्रिया स्वरूप-
शोभया, समुदितां समेतां, च पुनः, गुणतो गुणैः, सार्वविभक्तिरुस्तसि, युक्तां सदि-
ताम्, अतएव प्रियां प्रीतिपात्रं पद्मावतीमिति यावत्, लब्ध्वा प्राप्य, समाश्वस्त
स्येति शेषः, मम वासवदत्तावियुक्तस्य मे, शोकस्तद्विनाशजन्मा विषादस्तु, मन्द
इव किञ्चिन्न्यून इव, सञ्जात इति सामान्यक्रियाक्षेपः । पूर्वाभिघातसरुजं पूर्वं
प्राथमिकस्यासात्रभिघातो वासवदत्ताविनाशरूपवज्रपातः तेन कारणेन सरुजो रजया
पीड्य सह वर्तमानो दुःखोति यावत् । ‘आप चैव हलन्ताना’मिति भागुरिभतेना-
श्रावन्तो रजाशब्दः । ‘तेन सहैति तुल्ययोगः’ इत्यनेन बहुव्रीहिसमासः, ‘वोपमर्ज-
नस्ये’ति सहस्य सादेशः । ‘रजा सह वर्तमानः सरुक् तस्य सरुजः’ इति हलन्तात्
षष्ठ्यन्तमिदं ममेत्यस्य विशेषणं वा । अपि पुनः अनुभूतं गः अनुभूतं

राजा—किमने ऐमा कहा ?

विदू०—पद्मिनिका ने कहा ।

राजा—हाय ! दुःख--

रूप-सम्पत्ति तथा गुणों से युक्त प्रिया को पाकर मेरा शोक आज कुछ मंद सा हो गया

पूर्वामिघातसरुजोऽप्यनुभूतदुःखः

पद्मावतीमपि तथैव समर्थयामि ॥ २ ॥

अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते पद्मावती ?

विदूषकः—(क) समुद्रगिहके किल सेज्जा स्थिण्णा ।

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।

भुक्त इ ख कष्ट येन सोऽह, पद्मावतीं नवोढामिमामपि, तथैव मामिव दुःखानुभवकारिणीं दुःखिताम्, अथवा विनाश गतां वासवदत्तामिव विनाश गमिष्यन्तीं, समर्थयामि नम्भावये । पद्मावती तावत् सत्त्वा गुणवती चेति प्रिया मे वर्तते । तत्प्राप्त्या च वासवदत्तावियोगविकलस्य मम सा तद्दर्शनाभावसम्भवस्य शोकस्य मात्रा क्रियतांशेन न्यूनतामाप्तादितवती । वस्तुतो बह्वशेन स शोकस्तदवस्थ एव, किन्तु तदन्तरे पद्मावतीलाभात्तत्र किञ्चित् समाश्वासनं जातम् । विनष्टवासवदत्तावियोगवज्रपातोऽयमिदानीं मरुपरि प्रथम एव सञ्जातम् । तेन पुनर्दुःखं भूयोऽनुभूतं भवति । इतः पूर्वमहं कदापि वियोगदुःखमेव नान्वभूवम् । विधेरनुप्रदायधाहमधुना दुःखी पुनर्दुःखं समागमयामि, तथा पद्मावत्यापि भूयो दुःखभाजा भाव्यम्, अथवा वासवदत्ता यथाभूद्विनष्टा तथेयं वेदनामान्ता पद्मावत्यपि विनाश गमिष्यतीति सम्भाव्यते । विपन्नो जनः सर्वतो विपत्तिमेवाभिशादत इति भावः । अत्र किल वासवदत्ताया विनाशमाकलय्य नवां प्रियसोमुद्वहृतोऽपि वत्सराजस्य भूतपूर्वप्रियाविषयकप्रणयविशेषस्याऽनुस्यूततया वासवदत्ताविषयको रतिभावः परमां पुष्टिमान्नीतः । वसन्ततिलकः वृत्तम् ॥ २ ॥

इममीदृशमात्मनो ह सोद्धारं प्रकटयन् पद्मावतीसमीपं जिगमिषू राजा विदूषकं प्रत्यनुयुच्छे—अथेति । अथेत्यध्ययं प्रश्नवाचि, ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रदं कालस्यैष्वयो अथ’ इत्यमरः । कुत्र खलु स्थीयते साम्प्रतं पद्मावत्या ? कस्तावदल्ह-

था किं प्राथमिकं आपातं से पीठितं और दुःख का अनुभवी मैं पद्मावती को भी वही तरह कथान् पीठित समझता हूँ ॥ २ ॥

अष्टा, पद्मावती किस स्थान पर है ?

विदूषक—समुद्र-गृह में सेज दिदी है ।

राजा—तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

विदूषकः—(क) एदु एदु भवं ।

[उभौ परिक्रामतः ।]

विदूषकः—(ख) इदं समुद्रगिहकं । पविसदु भवं ।

(क) एत्वेतु भवान् ।

(ख) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशतु भवान् ।

क्रियते स्थानविशेषस्तथा ? कुत्र वा मया प्रयातव्यम् ।

समुद्रगिहके इति । 'समुद्रगृहके तस्या शयन कल्पितमित्येवमुत्तरितवान् राज्ञः प्रश्नं विदूषकः ।

तेन हीति । हिशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे । तेन हेतुना, तस्य समुद्रगृहस्य । आदेशाय सूचय, आहपूर्वादिशतेर्निवृत्तप्रेषणव्यापारात्स्वार्थिकोऽयं णिच् । 'समुद्रगृहे तदीय शयनीयं कल्पितमस्ती'त्यतस्तत्प्रदेशं गच्छन् मार्गस्त्वया सरो ! दर्शनीयो मे ।

मार्गं प्रदर्शयन्नाह विदूषकः—एदु एदु इति । 'एत्वेतु' इति वीप्सा त्वराभिप्रायिका । सा च त्वरा 'गन्तव्यस्थाने त्वरयोपस्थातुमिदानीं स्थान' इति तात्पर्यं बोधयति ।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन तन्मार्गानुसरणं कुर्वतो राजविदूषकयोस्तत्र गमनोद्यमः सूचितः ।

गन्तव्यस्थानसामीप्यं प्राप्य तद्दर्शयस्तत्र राजानं प्रवेशयिष्येति चिच्छन् विदूषकः आह—इदमिति । अस्तीति शेषः, मित्रैतद्वर्तते समुद्रगृहम् । अत्र किल साम्प्रतं प्राप्तौ स्वः । प्रविश्यतामन्तर्भवता ।

राजा—नो उमका रास्ता बताओ ।

विदू०—आरहे, आप आरहे ।

[दोनों घूमने दें]

विदू०—यह समुद्र-गृह है । आप प्रवेश करें ।

राजा—पूर्व प्रविश ।

विदूषकः—(क) भो ! तह । [प्रविश्य] अविहा ! चिट्ठु चिट्ठु दाव भवं ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—(ख) एसो खु दीवप्पभावसूइदरूवो वसुधातले परि-

(क) भो ! तथा । अविहा ! तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान् ।

(ख) एष खलु दीपप्रभावसूचितरूपो वसुधातले परिवर्तमानः,

‘अग्रे सेवकेन गन्तव्य स्वामिना च पश्चादित्येवं लौकिकं व्यवहारमपेक्ष्य प्रथमं तत्र विदूषकप्रवेशनं चिकीर्षन् राजा ब्रूते—पूर्वमिति ।

भोः इति । राजन् ! भवदृचनानुसारं पूर्वमग्रे प्रविश्यते मयेत्यर्थः । प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशोपक्रमं कृत्वा, वक्ष्यमाणं वदतीति शेषः । तदेवाह—अविहन्ति । ‘तिष्ठतु तिष्ठत्विति सम्भ्रमे द्विर्भावः । सम्भ्रमश्चाऽतर्कितवस्तुदर्शनात्सुखं न भवति । तावद्वाक्यालङ्कारे । अहह ! कष्टम्, सखे ! स्थीयतामत्रैव भवता, नाग्रे समागन्तव्यम् । तत्र प्रवेशद्वारेऽवलम्बिनीं खजं सर्पयुद्धया पश्यन् विदूषकस्तत्र स्वयं तिष्ठन् राजानमेवमग्रे गन्तुं न्यरणदित्येतदग्रे स्फुटीभविष्यति ।

निरुद्धगती राजाऽऽत्मनो गतेर्निरोधस्य कारणं पृच्छति विदूषकम्—किमर्थमिति ।

विदूषकवरतत्कारणं वर्णयति—एसो इति । एष इति जन्तुसामान्यनिर्देशः । अतएव वाक्यालङ्कारे । दीपप्रभावसूचितरूपः, दीपप्रभावेण प्रदीपमहिम्ना सूचितः

राजा—परले तुम प्रवेश करो ।

विदूषक—जी, अच्छा । [प्रवेश कर] ठहरिये, जरा आप ठहरिये ।

राजा—क्यों ?

विदूषक—या दीपक का प्रकाश ने स्पष्ट दीप पटनेवाला जमीन पर लोट पोट करना हुआ शोष है ।

वत्तमाणो, अञ्जं काकोदरो ।

राजा—[प्रविश्यावलोक्य सस्मितम्] अहो ! सर्पव्यक्तिर्वैधेयस्य ।

ऋज्वायतां हि मुखतोरणलोलमाला

अष्टां क्षितौ त्वमवगच्छसि मूर्ख ! सर्पम् ।

अञ्जं काकोदर ।

व्यञ्जित दीपस्य प्रभया प्रकाशेन अवमूचित वा रूप स्वरूपमाकारविशेषो यस्य स, परिवर्तमानश्चेष्टमान । मित्रात्र प्रवेशद्वारे कोऽपि जन्तुर्वर्तते । दृश्यता तावत्, दीपोऽस्य रूप प्रकाशयति, एष तावद् भूतले लम्बमानश्चेष्टित करोतीत्यर्थः । इत्येव जन्तुसामान्य निर्दिश्य तद्विशेषरूपतां प्रतिपादयति—अञ्जं इति । अयं पूर्वोक्त, काकोदर सर्प, 'काकोदर. फणी' इति सर्पपर्यायेषु कोषः । 'ईषत् अकति' इत्यर्थे 'अक कुटिलायां गता' वित्यतः पचादेराकृतिगणत्वादपि 'ईषदर्थे चे'ति को कादेशो 'काक'मिति रूपम्, तादृशम् अर्थात्कुटिलगतिशालि उदर मस्येति व्युत्पत्ति करणीया । यः किल दीपप्रकाशितात्मरूपश्चेष्टते लम्बमानो भूतले, सोऽयं सर्पोऽस्तीत्यर्थः । अत्र दीपप्रभावसूचितरूप इत्यनेन—दीपस्य पूर्ण प्रकाशे सति दृग्गत्या पद्मावत्या दृशोरुपघात स्यात्, स च मा भूदित्यौचित्यात्तत्र मन्द एव दीपप्रकाशः कल्प्यते । अत एव सुस्पष्टं द्रष्टुमशक्नुवतो विदूषकस्य तत्रत्यवस्तुनि सर्पभ्रान्तिर्भवति । रूपं तदीयं दीपेन किञ्चित्सूचितम्, वस्तुगत्या तु विदूषकेण तन्मैव निरूपयितुं पारितम् । अनिलान्दोलनाद्भवन्तीं चलनवलनात्मिकां तत्र सर्पसाधारणीं चेष्टां पश्यतस्तस्य सर्पभ्रमस्तत्रत्यवस्तुनि युज्यत इति ।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य तत्र स्थले किञ्चित्प्रवेशं कृत्वा विदूषकीयसर्पप्रतिभासविषयं तद्वस्तु सम्यगुद्दीक्ष्य तन्मूर्खतायां मन्द हसन् राजा विस्मयमाविष्करोति स्वान्ते—अहो इति । सर्पव्यक्तिः सर्प इति ज्ञानम्, तच्च भ्रमात्मकम् । आश्चर्यम्, मूर्खोऽयं विदूषकः, यो हि दृश्यमानमसु वस्तुविशेषं सर्परूपेण गृह्णाति ।

वस्तुम्यति दर्शयंस्तस्य सन्देहं दूरीकरोति—ऋज्वायतामिति । अञ्जं

राजा—[ताकर और दबकर मुस्तुरात हुए] अहो ! क्या दो मूले का सर्प—विषयक है ?

मूर्ख ! तुम मोर्फी, लबी, पृथी पर गिरी दुर्ग और मंदर फाटक पर लटकने वाली माया

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना

किञ्चित् करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥ ३ ॥

विदूषकः—[निरूप्य] (क) सुट्टु भवं भणादि । ण हु अं

(क) सुट्टु भवान् भणति । न खल्वय काकोदार । तत्रभवती पद्मा-

होति पद पादपूरणे १ अयि । मूर्ख । अयथार्थज्ञानिन् । ऋज्वायताम् ऋजु सरला
आयता दीर्घा च तामिति विशेषणोभयपद कर्मधारय , क्षितौ भ्रष्टां समीचीनबन्ध-
नसम्बन्धाभावाद् भूमावध पतितां, मुखतोरणलोलमालाम् मुखं प्रधान यतोरणं
ट्टस्य बहिर्द्वार, 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमर , तत्र या लोला पवनकम्पनवशा-
च्चञ्चला माला शोभार्थमवलम्बिता पुष्पस्रक् तां, त्व सर्पमवगच्छसि 'सर्पोय'मिति
मन्यने । तमेव तदीय सर्पभ्रममुपपादयति—मन्दानिलेनेति । या माला, निशि
रात्रौ, मन्दानिलेन मन्दं बहता समोरेण, किञ्चित्परिवर्तमाना परितः स्पन्दमाना
सती, भुजगस्य विचेष्टितानि सर्पसदृशीश्चलनवलनादिका क्रिया , करोति वितनोति ।
अयि । सखे । प्रधानभूतेऽस्मिन्समुद्रट्टस्य बहिर्द्वारेऽवलम्बिनी सरला लम्बमाना
च मालेयमिदानीं भूमौ पतिता मन्दगतिना पवनेन किञ्चिच्चञ्चल्य न्नीयते, तेनैव
सर्पसधारणोद्देशे वितन्वाना मूर्ख । त्वयैषा 'सर्प' इति सम्भाव्यते । पवनेन
कम्पमानाया तत्र ते सर्पभ्रमो जायते, सोऽपि सम्यक्प्रकाशाऽरहिते नैशे किल सम-
येऽस्मिन्नापाततो युज्यते । वस्तुतो नाय सर्प , किन्तर्हि मालेयमिति वस्तुस्थिति-
मपर्यालोचयतस्ते मौख्यं प्रशसनीयमिति भाव । वसन्ततिलक नामेदं छन्द ॥३॥

राजैव दर्शिता सर्पभ्रान्तिनिराकरणक्षमां वस्तुस्थितिमवधारयन्विदूषको ब्रूते—
सुट्टु इति । खलु निश्चये । राजन् । सम्यगुच्यते भवता, निरूपित मया । भव-
दीय वचस्तथ्य मिथ्यैवास्तीन्मम भ्रम । बहिर्द्वारे वर्तमानो दृश्यमान कम्पमानो
लम्बमानश्च पदार्थोऽयं सर्पो नास्त्यित्युना नि सन्देहमवगतमित्यर्थ । इत्येव वद-
स्तदुद्दान्त प्रवेश कृत्वा पश्चावत्यास्तत्रानुपस्थितिं दृष्ट्वा कम्पमान आह—तत्त-

वो सर्प समने एष हो ! जो किरात में मन्द पवन से कपिन हो कुछ मोंप की सी चेष्टाएँ करती है ३

विदू०—[अच्छी तरह देखकर] आप ठीक कहने हैं । यह सर्प नहीं है ।

[प्रश्न पर तथा देखकर] जाननीय पद्मावती यहाँ आकर निबन गई होगी ।

काव्योअरो । [प्रविश्यावलोचय] तत्तहोदी पटुमावती इह आव-
च्छिअ णिग्गदा भवे

राजा—वयस्य ! अनागतया भवितव्यम् ।

— विदूषकः—(क) कहं भवं जाणादि ?

राजा—किमत्र ज्ञेयम् ? पश्य,

शय्या नावनता तथास्तृतसमा न व्याकुलप्रच्छदा

न क्लिष्टं हि शिरोपधानममलं शीर्षामिघातौषधैः ।

वतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

(क) कथं भवान् जानाति ?

होदी इति । स्थानेऽस्मिन्नुपस्थाय पद्मावत्या पुनरित प्रस्थित स्यादिति सम्भा-
व्यते । पद्मिनिकया हि सूचितमत्र शयनीय पद्मावत्या, तद्दर्शनं तु न जायत
इत्यतः कल्प्यते तस्या समागत्येतो निर्गमनम् । अन्यथा, यदि स्यादत्रोपलभ्येत
सेति भावः ।

लक्षणैस्तस्या अनागमन सम्भाव्य राजा विदूषकोक्त निराकुरुते—वयस्येति ।
मित्र ! सम्भावये सेयमत्राऽनागता भवेत् ।

केन पुनर्लक्षणेन ज्ञायत इदं भवता 'यत्किलोपस्थितिस्तदीया नाभूदद्यापी'ति
विदूषको राजानमनुयुक्ते—कहमिति ।

राजोत्तर दत्ते—किमत्रेति । मयोच्यमानमिति शेषः । अत्र विषये किं नाम
वक्तव्यं मया ? किंवा तदवगन्तव्यं त्वया ? तस्या अनागमनसाधनं किमपि कथनं
नावश्यकम् । ननु प्रत्यक्षमेवैतत्, तथापि सन्तोषार्थं ते तद्विशदीकरोमि । ज्ञाय-
तामवधार्यताञ्च ।

तथाहि—शय्येति । हि यस्मात्कारणात्, शय्या शयनीय, न अवनता शरीर-

राजा०—मित्र ! अभी आर्द्र न होगी ।

विदू०—यह आप कैसे जानते हैं ?

राजा—इसमें जानना क्या है ? देखो—

मेन (मिथुना) ज्यों की र्यों बिछी हुई है, कुछ भी दही नहीं, न उसपर की चार

रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं शोभा न काचित् कृता

प्राणी प्राप्य रुजा पुनर्न शयन शीघ्र स्वय मुञ्चति ॥ ४ ॥

भारेण हेतुनाऽवनतिं न प्राप्ता, तथा एवम्, आस्तृतसमा आस्तृता कुधाद्यास्तरणे-
नालङ्कृता च सा समा, पू वदेवास्ति मनागपि विषमतां नाधिगतेति यावत्,
अथ च व्याकुलप्रच्छदा व्याकुलो गात्रपरिवर्तनादिना सङ्कुचितो वलीभङ्गं
प्राप्त प्रच्छदो निचोलपट उत्तरपिधानवस्त्र यस्या तथाभूता, न वर्त-
ते, 'निचोल प्रच्छदपट' इत्यमर । अमल शिर सम्बन्धसुलभेन मलेन
विरहित स्वच्छ, शिर उपधीयत आरोप्यते यत्रेति शिरोपधान शिर स्थानीय
उपवर्ध, अधिकरणे ल्युट् । अत्र 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रज-
स्तथा' इति कोषान्तरप्रामाण्यात् 'विचकर्त शिरान् द्रौणि' 'पिण्ड दद्याद्ग्याशिरे'
इति प्रयोगदर्शनाच्च 'शिरोपधान'मिति श्रृणातेर्घजर्थे कप्रत्ययविधानेन साधितम-
कारान्त शिरशब्द स्वीकृत्य तस्योपधानशब्देन सह षष्ठीसमास । शीर्षाभिघातौ-
पधं शिरोवेदनापनोदकैरनुलेपनीयैरोषधिविशेषै, क्लिष्ट मलिनीकृतं दूषित, न
नास्ति । श्रीमत्या पद्मावत्या अनागमनसाधनानि लक्षणानि शय्यागतानीत्य प्रति-
पाद्य तत्र शय्यागृहान्तर्गत लक्षणान्तरमप्याह—रोग इति । रोगे आमये व्याधौ
सति, दृष्टिविलोभन दृष्टेरावर्जन, जनयितुमावातु, काचिच्छोभा भित्ति चित्रलेख-
नादिसम्भवा कापि सुन्दरता, न कृता नापादिता । अमीभिर्हेतुभिस्तत्र पद्मावत्या
अनागमनकार्यं ससूच्य 'अत्रागत्य तथा पुनरितो गत स्या'दित्याशङ्क्य तदपि निरा-
वृत्ते—प्राणाति । रुजा रोगेण कारणेन तदुपलक्षितो वा, हेतावुपलक्षणे वा तृ-
तीया, प्राणी शरीरवारी य कोऽपि जन्तु, शयनं प्राप्य शय्यामासाद्य, पुन शीघ्र
भूयस्तदानीमेव, स्वय स्वतो, न मुञ्चति तद्विहायान्यत्र गन्तु न वाञ्छतीत्यर्थ ।
ननु मित्र । पद्मावत्या अत्रागतौ सत्यां सरोगावस्थासुलभयो शयनोपवेशनयोश्च
सजातयो शय्यायां तद्देहपातात्तत्राक्रमणजनिताऽवनति शरीरचलनवलनादिना तृलि

छिद्रो है । सिर-दर्द को दवारियों से सिरदाने की तकिया, जो कि दिलकुल साफ थी,
बुद्ध भी भीली नहीं हुई है । यहाँ पर रोग की दशा में आँखों को दुभाने के लिये कोई सनावट
भी नहीं बनाना पड़ा है । और एक बात यह भी है कि आदमी रोग से दिहौने पर आकर फिर
शीघ्र ही ऐसे स्वय नहीं छोड़ता ॥ ४ ॥

विदूषकः—(क) तेण हि इमस्सि सय्याए सुहुत्तमं उवविसिअ तत्तहोदिं पढिवालेदु भवं ।

राजा—वाढम् । (उपविश्य) वयस्य ! निद्रा मा वाधते । कथयता काचित् कथा ।

(क) तेन ह्यस्यां शय्यायां सुहूर्तकमुपविश्य तत्र भवतीं प्रतिपालयतु भवान् ।

कास्तरणे वैषम्यं किमपि प्रच्छदपटे वलीभङ्गश्चेति नूनं सम्भवि, किन्तु तदेतत्तद् दृश्यते किमपि । किञ्च शिरस्थानीयमुपवानमपि निर्मलमेव, शिरसि वेदनापनोदनस्यौ पथस्य लेपेन तत्सम्बन्धात्तत्र मालिन्यं सुलभमपि न किञ्चित्तलव्यापकाशं खलु । अन्यच्च सरोगवस्याया दृष्टिर्व्याकुला क्वापि धत्ते न स्थिरताम् । तस्याश्चैकग्रवर्जनेन स्थैर्यं सम्पादयितुं शयनभागस्य पुरो भितावालेख्यरचनादिकं किमपि कामनीयकं तन्यते । किन्तु नैतदप्यत्र सम्पादितम् । कदाचिदेव कल्पयेत्—‘यत्किं पद्मावतीहागत्य त्वरितमेव स्थानान्तरं प्रस्थिते’ति, तदपि नैव सम्भवति । यत् क्वापि शयनं प्राप्तं आतुरो जनः पुनस्तदानीमेव शयनं तद्विहातुं न तावच्चेष्टते । अस्वस्थतावशात्तत्क्षणमेव तत्त्यागे तदीयप्रवृत्तेरदर्शनात् । अतः पूर्वोक्तैर्लिङ्गैः पद्मावत्या आगमनाभावो निर्वाच्यमानमातुः शक्य इति भावः । अत्र शय्यापनत्यभावादिहेतुभिः पद्मावत्यागमनाभावरूपसाध्यस्य साधनादनुमानालङ्कारः । शार्दूलपि जीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

अनुहूलतर्कयुक्तमिदं वचनमाकर्ण्य राजा पद्मावतीप्रतीक्षायां तत्र क्षणकालिको पवेशनं प्राप्तकालं सूचयन्विदूषक आह—तेण हीति । यद्येव तर्हि नूनमत्र शयनीये क्षणकालमवस्थातव्यं भवता श्रोमत्या पद्मावत्या आगमनं च प्रतीक्षितव्यम् । अचिरादागमिष्यति सा, ततस्तस्याः प्रवृत्तिर्लप्स्यत इत्यर्थः ।

वाढमिति । समयोचितमिदानीं सम्यक्स्मृतिं त्वयेत्यहमत्रोपवेदुमुद्यतोऽस्मीति भावः । उपविश्येति राज्ञस्तत्रोपवेशनम्वनम् । शयनीयमुपनिधौ निद्रोपगमस्य लक्षणं पश्यन् राजाहविदूषकम्—वयस्येति । समोपरि । मित्र ! निद्रादेनो

विदूः—नो इमं मयं परं पणं भरं येठकरं आप उवता प्रताशा करें ।

राजा—ठीक ! (पैठकर) निद्र ! नींद मुझे माता है । कोई कथा नही ।

विदूषकः—(क) अहं कहइत्सं । हों त्ति करेदु अत्तभवं ।

राजा—वाढम् ।

विदूषकः—(ख) अत्थि णअरी उज्जयिणी णाम । तहिं अहिअ-
रमणीआणि उदअहाणाणि वडन्ति किल ।

(क) अहं कथयिष्यामि । हो इति करोत्वत्रभवान् ।

(ख) अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम । तत्राधिकरमणीयान्युदकस्नानानि
वर्तन्ते किल ।

कर्तुमिच्छत्याक्रमणम्, तथाऽहं पीडयेऽधुना । तन्निवारणार्थं कथय काञ्चित्कथाम्,
यत्तन्माकर्णनवशादन्यचित्तो भवन्त तथाऽहं पीडितो भवेयमित्यर्थः । 'मनोऽनुरञ्जन-
समर्थाया सरसकथाया श्रवणयोगाच्चिवारण सुशकमायास्यन्त्या निद्राया' इति
तान्कालिकनिद्रापनोदनौषधिके कथाकथनरूपे कर्मणि प्रेरितवान्विदूषकं राजा ।

राज कथनानुसार कथा कथयितु प्रतिजानानो विदूषक आह—महमिति ।
'हो'मित्यनुकरणम् । श्रवणसावधानतासूचकमिदं च लोके व्यवहृतं दृश्यते । मित्र ।
भवदीय मनो विनोदयितुं मया कथयिष्यते कथा । तत्र परं श्रीमता 'श्रूयते,
सावधानोऽस्मि, कथ्यतां विषयोऽग्रिमः' इत्येतत्सूचनार्थक 'हो'मिति शब्दोच्चारण
मध्ये मध्ये व्रियताम्, येन पुनरग्रिमविषयवर्णने समोत्साहेन श्रूयतामिति भावः ।

विदूषकोत्तमश्रीकरोति राजा—वाढमिति । स्वीकृतं ते वच, एवं करि-
ष्यामि । त्वं पुन रवेच्छया कथां प्रस्तुहीत्यर्थः ।

तत काञ्चित्कथां प्रतीति विदूषक—अत्थीति । उदकस्नानानि जला-
यगाहनरधानानि, स्नानेराधिकरणे त्पुट् । किल श्रूयते । वर्तते काचिदुज्जयिनीत्या-
रयया विख्याता नगरी, तरयां च जलाशया अत्यन्तसुन्दरा सन्तीति श्रूयते ।
अत्र किलोज्जयिनीनामवेय प्रसृत्य तद्विषयक किमपि कमनीय वर्णनमकृत्वा तत्र
सुन्दरजलाशयाधारताप्रदर्शनमिदं विदूषकस्य प्राज्ञतातिशयं दर्शयति ।

विदू०—५५ काँगा । आप हुँकारी भरते जाइये ।

राजा—अच्छा ।

विदू०—५६ उज्जैन नामक नगरी है । वहाँ बहुत सुन्दर नहरों की जगह है ।

राजा—कथमुज्जयिनी नाम ?

विदूषकः—(क) जह् अणमिप्येदा एसा कहा, अणं कहइस्सं ।

राजा—वयस्य ! न खलु नाभिप्रेतैषा कथा । किन्तु,

स्मराम्यवन्त्याधिपतेः सुतायाः प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः ।

(क) यद्यनभिप्रेतैषा कथा, अन्या कथयिष्यामि ।

विदूषकेण प्रस्तुतमुज्जयिनीनामधेय श्रुत्वा तत्सम्बन्धेन प्रियाविषयक किमप्य-
तीत वृत्त मनसिकृत्य 'किमुज्जयिनी ? तत्सम्बद्धा कथेय प्रस्तुता त्वयेत्येवमाशयं
सूचयदस्फुटार्थं वचनमाह राजा—कथमिति । नामेति वाक्यालङ्कारे ।

'उज्जयिनीविषयिणी कथा नास्मै रोचते' इत्याशयमवबुध्य विदूषकः प्राह
राजानम्—जह् इति । अनभिप्रेता अप्रिया । मदुक्तेयमुज्जयिनीविषयिणी कथा
न चेदोचते भवते, तर्हि तदन्या काचित् प्रस्तोष्यते मया । कथ्यतां राजन् ।
किं तावद्भवतोऽमीष्टम् ?

तत्कथाया अप्रियात्वं निषेधन् राजा तन्नामश्रवणादुद्गतमात्मनो मानसं भावं
विशदयिष्यन्ब्रूते—वयस्येति । न खलु, नाभिप्रेता, नूनं प्रियैवेति यावत्,
निषेधद्वयं मिथिमेव गमयति । मित्र ! प्रस्तुता त्वयेत्यं कथा मम तावदप्रियेति
न मन्तव्यम् । नूनं प्रियैव सेत्यर्थः । 'अप्रिया न चेत्तन्नामश्रवणात्किमिति
मात्रान्तरमिव व्यक्तीकृतमित्याशङ्क्य तत्कारणं प्रदर्शयति—किन्तिवति । इदं
श्लोकान्वयि ।

स्मरामीति । प्रस्थानकाले गमनकाले, योगन्धरायणनीतिमहिम्नाऽऽरमीय-
जनानुमतिमन्तरेणैव स्नेहान्मदीयमार्गानुसरणं कुर्वणया वासयदतया समं यदा-
हमुज्जयिन्या कौशाम्बा गत्वास्तदेत्यर्थः, स्वजनं परित्यज्यमानमात्मीयवर्गं,
स्मरन्त्यां शोककण्ठं चिन्तयन्त्यास्तत्परित्यागदुःस्थानुभवं कुर्वन्त्या, प्रवृत्तं स्वतः उद्गते,

राजा—यया उज्जयिनी ? (उज्जयिनी की कथा तुमने देठी ?)

विदूः—अदि यद् कथा अच्छी न लगती हो तो मैं दूसरी बर्णूँ ।

राजा—मित्र ! मुझे यह कथा अच्छी नहीं लगती सो नहीं । किन्तु—

उज्जयिनी मेरे साथ चलने समय आत्मीय लोगों के धर्मादि पिता माता आदियों की याद करने-

वाष्पं प्रवृत्तं नयनान्तलग्नं स्नेहान्ममैवोरसि पातयन्त्याः ॥ ५ ॥

नयनान्तलग्नम् अपाङ्गयो सहत तत्रावरुद्धमिति यावत्, वाष्पमधु, जातावेकव-
चनम्, मर्मवोरसि मदीय एव वक्ष स्थले, पातयन्त्या मुञ्चन्त्या, अवन्त्याधिपतेरव-
न्तिदेशाधीश्वरस्य प्रद्योतस्य, सुताया वासवदत्ताया, कर्मण शेषत्वविवक्षायाम्
'अधीगर्धदयेशां कर्मणि' इत्यनेन पष्ठो, स्मरामि, तत्स्मरण करोमीत्यर्थः । स्वजनं
विहाय मया सह स्नेहादुज्जयिनीतः कौशाम्बीं प्रति प्रयाणसमये यया स्वजनस्मरणं
मुहुः कृतमासीत्, स्वजनस्नेहान्मत्प्रेम्णो वा तदानीमुद्गतान्यधूणि यस्या मदभुजा-
ऽऽश्लेषेण मदीयोर स्थले मृश निपतितानि, संपाद्य प्रद्योतनृपते सुता वासवदत्ता
मित्रवर । त्वया क्रियमाणमुज्जयिनीवर्णनमाकर्णयतो मम स्मरणसरणिं गाहमानासती
पूर्वानुभूतानि स्मारयतीत्येष एव भावोदयः समयेऽस्मिन्मनसि मामके सञ्जात इति
भावः । अत्र 'अवन्त्याधिपते'रिति पदप्रयोगश्चिन्त्यः । समासे 'अवन्त्यधिपते'रिति,
व्यासे च 'अवन्त्या अधिपते'रिति स्यात् । वृत्तमुखप्रेक्षितया च तदिदं द्वयमपि तत्रा-
नुसर्तुमपारयन् 'अपि माप मपं कुर्याच्छन्दोमङ्ग कदापि ने'ति कविना तथा प्रतिकूल
चेष्टितं रयात् । केचित्तु—'गदा स्वामी'तिवत् स्वामित्वहेतुताविवक्षया तृतीयान्ते
'अवन्त्ये'ति पदे कल्पिते ततो दीर्घसन्धौ, अधिपतिपठ आह प्रश्लेषात् पष्टीसमासे
वा 'अवन्त्याधिपते'रित्युपपादयन्ति । वयन्तु—'अवन्तीषु साधु'रित्यर्थे 'तत्र साधु'-
रित्यनेन यत्प्रत्यये 'अवन्त्य' इति रूपे ससाधिते 'अवन्त्यश्चासावधिपतिश्चे'ति
कर्मधारयसमासाश्रयणात्तत्प्रयोगोपपत्तिं कथमपि कल्पयामः । अस्य श्लोकस्य
प्रथमे चरणे उपेन्द्रवज्रा द्वितीयादिचरणत्रय एन्द्रवज्रा चेत्यनयोर्योगादुपजातिनामकं
वृत्तम् । तथा च तल्लक्षणम्—'स्यादि-द्रवज्जा यदि तौ जगौ ग उपेन्द्रवज्रा जत-
जास्तनो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता' इति ।
चतुर्दशभेदावुपजातिषु च प्रथमोऽयं कीर्तिनामको भेदो वृत्तरत्नाकरटीकायां
नारायणभट्टनोचः ॥ ५ ॥

बाला, निकल कर भी बालों के बोनों में रके हुए धाँसुओं को प्रेम से मेरी दो छाती पर
गिरावेदाना उज्जैन के राजा की कन्या वासवदत्ता का स्मरण इस नाम के मुन्ने से मुझे
हो रहा है ॥ ५ ॥

अपिच,

बहुशोऽप्युपदेशेषु यया मामीक्षमाणया ।

हस्तेन सस्तकोणेन कृतमाकाशवादितम् ॥ ६ ॥

अन्यदपि वासवदत्तागतमतीत वस्तु प्रतिजानीते—मपि चेति ।

तथाहि—बहुशोऽपीति । बहुशोऽपि अनेकविधेष्वपि, 'बद्धत्पार्थच्छम् कारकादन्यतरस्या'मित्यनेन सप्तम्यर्थे शस्प्रत्यय, उपदेशेषु मत्कर्तृकवीणावादन शिक्षणावसरे दीयमानासु तदुचितासु शिक्षासु, माम् ईक्षमाणया आत्मनो मुखम् भिमुखं कुर्वत्या । एतेन विशेषणेन यथावदुपदेशश्रवणपरायणाया वासवदत्ताया स्तत्र प्रसवते विषये दत्तावधानत्व सूचितम् । 'किं किमुच्यत' इति श्रोतुस्त्वंकिं तानां शिक्षकवदनप्रेक्षिता प्राकृतिकी प्रसिद्धैव शिष्याणाम् । यया वासवदत्तया, सस्तकोणेन सस्त उपदेशश्रवणमुखचित्ततयाऽविदित पतित कोणो वीणावादन सावनीभूतोऽङ्गुलीगतो वस्तुविशेषो यस्मात्तादृशेन, 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोष, हस्तेन करेण, आकाशवादितं लयतालादिशून्य वादन, कृत विदितम् । यदा किल वासवदत्ता मत्तो वीणावादनकलां शिक्षते स्म, तदा तदुचिता-स्तस्यै बहव उपदेशा मया दीयन्ते स्म । सा तु तान् बहून्प्युपदेशान् साक-ल्येन सावधानमव्याकुल शृण्वती स्नेहान्मन्मुरार्पितदृष्टिरासानत्र क्षणे । तेन न तदानीं मयीदृस्ताच्च्युत कोणो न विदितस्तया । कोणाभावेऽपि प्रेममुग्धतया वीणा रागस्वरव्यक्तिविरहित सा कथं शिद् वादितवती । इदमेव सर्वमुज्जयिनीनाम-वेयश्रवणाद् 'एकसम्बन्धिजानमपरसम्बन्धिस्मारक भवती'ति मन्मनोरत्नमन्त्रे-ऽप्युना सुदुर्नृत्यतीति तेन किञ्चिच्चित्तमन्यदित्र मे सञ्जितम् । न तावदुज्जयिनीविष-यक वर्णनं ममाऽप्रियमित्याशयः । राजमुख्यदर्शनस्पृहयालुता करात् कोणसंघनं च वासवदत्ताया राजविषयक प्रेमभावमतिभूमिं गतं गूढं द्योतयत । अनुष्टुप्-जनम् ॥ ६ ॥

श्रीग मी—

अस्याम के समय बहुत सी दी हुई भी शिक्षाओं में सावधानी में मेरी ओर देगते हुए चिन्ते हाथ से कोण (मित्रगाय) की गूँट जाने पर पिना ना न लय की वीणा बजाई, उमीली याद आ रही है ॥ ६ ॥

विदूषकः—(क) भोदु, अण्णं कहइस्सं । अत्थि णअरं बह्मदत्तं
णाम । तहिं किल राजा कंप्पिल्लो णाम ।

राजा—किमिति किमिति ?

विदूषकः—[पुनस्तदेव पठति ।]

राजा—मूर्ख ! राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यमित्यभिधीयताम् ।

(क) भवतु, अन्या कथयिष्यामि । आस्त नगर ब्रह्मदत्तं नाम ।
तत्र किल राजा काम्पिल्यो नाम ।

वर्णनीयोज्जयिनीविषयस्याऽप्रियाभावता श्रुत्वापि राज्ञस्तेन विमनायमानमा-
नसत्त्वमाकलयन् विदूषको विषयान्तरवर्णनप्रस्तावमुपक्षिपति—भोदु इति । इयं
कथेत्यार्थम् । राजन्नास्तां तावदुज्जयिनीविषयिणी कथा । सा च भवन्तमनुभूत-
मतीत स्मारयन्ती नून विमनीकरोति । अधुना च तदन्या कथा वर्णयिष्यते मया ।
इत्येवमुक्त्वा तत्स्वरूपमवतारयति—अन्धोति । किलेति प्रसिद्धि । ब्रह्मदत्तनामके
नगरे काम्पिल्यनामको राजा प्रसिद्धोऽस्तीत्यर्थः । अत्र 'नगर काम्पिल्य, राजा
ब्रह्मदत्त' इति वचनान्ये तद्विपरीत वचनं मूर्खतानिदानं हास्यरसव्यञ्जकं विदूषकस्य
हास्यरतित्वमाविष्करोति ।

नामधेयव्यत्यासारपद वचनमिदमाकर्ण्य विदूषकमुखादनवधानवशादेतदित्थं
निर्गतं भ्रमाहेति वस्तुतत्त्वपरीक्षाविकीर्णया 'किमुक्तं त्वये'त्येव पृच्छति त राजा-
किमितीति । उक्तमित्यर्थादायातम् । किमितीत्येषा द्विरुच्यो राज्ञो विदूषकमुखात्
दर्थध्वज्य औत्सुक्यं दर्शयति ।

विदूषकेण पुनर्मोक्षेण हास्य जनयितुं विपरीतरूपं तत्तथैव पूर्वोक्तं पट्यते-
पुनारत्यादि ।

विदूषकभ्रान्तिमपाकुर्वन् 'अयि ! वैधेय ! काम्पिल्ये नगरे राजाऽऽसीद् ब्रह्म-
दत्त इत्येव वदे'ति वस्तुतत्त्व दर्शयन्नाह—मूर्खेति ।

विदू०—अच्छा दूसरी कहता है । ब्रह्मदत्त नाम का नगर है । वहाँ का राजा काम्पिल्य है ।

राजा—क्या ? क्या कहा ?

विदू०—(फिर वही कहता है)

राजा—मूर्ख ! राजा ब्रह्मदत्त, नगर काम्पिल्य—ऐसा कहो ।

विदूषकः—(क) किं राजा ब्रह्मदत्तो, नगरं कंषिरलं ?

राजा—एवमेतत् ।

विदूषकः—(ख) तेन हि मुहुत्तमं पडिवालेदु भवं, जाव ओढु-
गमं करिस्सं । राजा ब्रह्मदत्तो, नगरं कंषिरलं । [इति बहुशस्तदेव
पठित्वा] इदानीं सुणादु भव । अयि ! सुतो अत्तमवं ? अदिसीदल

(क) किं राजा ब्रह्मदत्त, नगरं कम्पित्यम् ?

(ख) तेन हि मुहुत्तकं प्रतिपालयतु भवान्, यावदोप्तगतं करि-
ष्यामि । राजा ब्रह्मदत्त, नगरं कम्पित्यम् । इदानीं शृणोतु भवान् ।
अयि ! सुप्तोऽत्र भवान् ? अतिशीतलेयं वेला । आत्मनः प्रावारकं गृहीत्वा

अत्रेन विदूषकेण राज्ञो वचनं निशम्य तदीयं याथार्थ्यमवगन्तुम् 'अपि सत्य-
मिदं भवदुष्कृतमित्येव पुनस्तदनूय पृच्छयते—किमिति ।

'इत्येवमैतद्वर्तते, त्वया त्वेतद्विपरीतमुक्त'मित्येव प्राह राजा विदूषकम्—
एवमेतदिति ।

राज्ञो वचनं निशम्य विदूषक आह—तेन हीनि । तेन हि तेन कारणेन ।
ओष्ठगतं मुखगतम्, अभ्यस्तमिति यावत् । यथेव तर्हि क्षणकालपर्यन्तं प्रतीक्षि-
तस्य भवता, यावन्मया भवदुक्तं कण्ठस्थं विधास्यते । तदेव पठामासमाह—
गजेति । 'राजा ब्रह्मदत्त' इत्यादि पुनः पुनरात्रत्या पठन्नभ्यस्तं कृत्वा कथयति—
इदानीं इति । ननु मित्र ! कण्ठस्थं कृतमेतन्मया, न कदापीत परं विस्मरि-
ष्यते । सम्प्रति श्रूयतां भवता । इत्थं निगद्य विदूषको राजानं निद्राणमालोक्य सा-
यमपि निद्रागुरभिधत्ते—अर्याति । अर्यात्यव्ययं प्रश्नार्थकम्, प्रश्नश्चैव मान-
स्यो विदूषकस्य । माननीयं श्रीमान् राजा सुप्तः किम् ? एवं चेन्मयापि जागरितौ
काङ्क्षिता किं कार्यम् ? तात्कालिको तत्र शीत्यनाधामनुभवान्नूतो—अदिसीदलेति ।

विदू०—क्या, राजा ब्रह्मदत्त आरं नगरं कम्पित्यम् ?

राजा—एवमेतत् ही है ।

विदू०—तो आप भगवन् नगर ठहर, जन मन्द मे यइ बात कर लूँ । राजा ब्रह्मदत्त, नगर
कम्पित्यम् । (इहं मे कई बार कहकर) अब आप सुनिगे । अह ! आप सोतथ । यह बहुत ठं

इअं वेला । अत्तणो पावारअ गहिअ आअमिस्सं । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता भावन्तिकावेपेण, चेटी च ।)

चेटी—(क) एदु एदु अय्या । दिठ खु भट्टिदारिआ सीसवेद-
णाए दुक्खाविदा ।

वासवदत्ता—(ख) हद्धि । कहिं सअणीअं रहदं पदुमावदीए ?

गमिष्याम ।

(क) एत्वेत्वार्या । दृढ खलु भट्टदारिका शोर्षवेदनया दुःखिता ।

(ख) हा ! धिक्, कुत्र गयनीय रचित पद्मावत्या ?

प्रावार एव प्रावारकस्तं प्रावरणवस्त्रम् । प्रपूर्वादाच्छादनार्थाद् वृद्धातोर्ध्वं 'उप-
सर्गस्य घण्ट्यमनुष्ये बहुल'मित्यनेनोपसर्गस्य दीर्घे प्रावारशब्दे निष्पन्न, ततः
स्वार्ये क । अस्मिन् खलु शीतकाले शीतताऽतितमा व्याकुलीकरोति माम्, अतः
स्वकीयमुत्तरीयवस्त्रमादाय समागन्तव्यं मया, यदाच्छादितवपुषो मे शैत्यबाधा
पुनर्न स्यात् । इत्युक्तवतो विदूषकस्य प्रावरणवस्त्रानयनार्थं ततः प्रस्थानं सूचय-
ति—निष्क्रान्त इति ।

पूर्वं पद्मिनिका नाम चेटी पद्मावत्या शिरोवेदना निवेदयितुं मधुकरिका नाम
स्त्रीया वयस्या वासवदत्ताया (भावन्तिकाया) समीपं प्राहिणोत् । सा च
मधुकरिका नाम चेटी वासवदत्तामुपगत्य तदागमनं प्रतीक्षते स्म । साम्प्रतं
तदनुकूलमेव तयोर्द्वयोरैकत्र सम्मेलनं दर्शयति कवि—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

भावन्तिकामागच्छन्तीमवलोक्य प्रकृतमाह चेटी वचनं ताम्—एदु एदु
इति । एव एत्विति दाप्साऽऽगमनविषयिणा सांप्रतां द्योतयति । दृढम् अत्यधिकम्,
खट्टं दाक्खालद्वारे । आगत्या सत्वरमागन्तव्यम् । राजकुमारी पद्मावतो मृशं
शिरोव्यथा व्याकुलीकरोत्यधुना ।

वृत्तमिदं श्रुतवती वासवदत्ता दुःखमभिनयन्ती पद्मावत्या गयनीयस्यान-
पृच्छति चेटीम्—हद्धाति । मएत्थमिदम्, अस्त्यथेत्येव पद्मावत्या कथय मे
समयम् । उपना ओदना लेकर आता ह ।

[चत्वार्यः]

[भावन्तिका के देश में वासवदत्ता का आना, साथ ही दाम्नी का भी]

दासी—भार्या ! भार्ये भार्ये, राजकुमारीजी नस्तक-पीटा से बहुत ही दुखी हैं ।

चेटी—(क) समुद्रगृहके किल सेज्जा स्थिणा ।

वासवदत्ता—(ख) तेण हि अगदो याहि ।

[उभे परिक्रामत ।]

चेटी—(ग) इदं समुद्रगृहकं । पविसदु अग्या । जाव अहं वि
शीसाणुलवणं तुवारेमि । [निष्क्रान्ता ।]

(क) समुद्रगृहके किल अग्या स्तीर्णा ।

(ख) तेन ह्यप्रतो याहि ।

(ग) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशत्वार्या । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

कल्पते । इदं तु ब्रूहि—तस्या शयनीयं कुत्र कल्पितम् ?

समुद्रगृहके इति । 'समुद्रगृहे शयनं तदोद्यमान्तीर्णं मित्युत्तरं दत्तं चेष्टा
ऽऽनन्तिष्ठाय पूर्वोक्ते प्रश्ने ।

तत्राह वासवदत्ता—तेण हीति । अस्मत्स्था वर्तते पद्मावती, समुद्रगृहे तस्या
शयनीयमारभितम् । इत्थं सति साम्प्रतं तत्र मयोपस्थातव्यम् । तदर्थं च समुद्र-
गृहस्य पन्थानं दर्शयितुं त्वया मदग्रे भूयताम् । अहं च त्वामनुयामीति भावः ।

'उभे परिक्रामत' इत्यनेन दयोर्वामवदत्ताचेष्टयोः समुद्रगृहं प्रति प्रस्थानं
सूचितम् ।

गन्तव्यदेशान्तिकं गत्वा चेटी ब्रूते—इदमिति । यावत् इदानीम् । एतद-
न्ते समुद्रगृहम् , प्रवेशोऽत्र वि शयता श्रीमत्या । मया च पद्मावत्या शिरोवेदना-

वासवदत्ता—जाय ! इह ! पद्मावती का अवस्था कही लगी ?

चाटी—शिरोंना तो समुद्रगृह में बिठाया गया है ।

वासवदत्ता—... ..

वासवदत्ता—(स्व) अहो ! अकरुणा खु इत्तरा मे । विरह-
पशुस्सुअस्स अग्यउत्तस्य विस्समत्थाणमूदा इअं पि णाम पदुमावदी
अस्सत्था जादा । जाव पविसामि । [प्रविश्यावलोक्य] अहो ! परि-

(व) अहो ! अकरुणा खल्वीश्वरा मे । विरहपर्यंतुसुकस्यायेपु-
त्रस्य विश्रमस्थानभूतेयमपि नाम पद्मावत्यस्वस्था जाता । यावत्
प्रविशामि । अहो ? परिजनस्य प्रमादः । अस्वस्था पद्मावती केवल

पनोदनाय लेपनीयमीपय त्वरया सम्पादयितुं गम्यत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—
शीर्षानुलेपनमिदमात्मना सम्पादयितुं पद्मिनिकया पूर्वं नृचितमासीत् । तस्यैव
कार्यस्य सत्वरं पूर्तये पद्मिनिकां सखीं त्वरयितुं, कार्यं च तदीपयिकेऽवशिष्टे
स्वयं साहाय्यं कलयितुमिच्छन्तीं तदनुकूलमिदं गमनमात्मनः प्रास्तावीन्मधुकरि-
काख्या चेटीति ।

ततस्तस्या प्रस्थानमाह—निष्क्रान्तेति ।

तद्गृहान्तं प्रविशन्त्येव वासवदत्ता तत्र शय्यायां शयित्वा प्रावरणवस्त्राच्छ-
न्नगात्रं नायकं पद्मावतीबुद्ध्या पश्यन्ती तदीयमस्त्रास्थं विचिन्त्य दूयमाना ब्रूते—
अहो एति । अहो इति विषादमृचकमव्ययम्, खल्विति निश्चये, मे मद्विषये ।
दिधमरथानभूता मनोविनादास्पदम्, नामेति वाक्याऽलङ्कारे । यावत् अस्तु, प्रवि-
शामीति विध्यर्थे लट् । हन्त ! सर्वथा देवैर्निर्देयत्वमवलम्बितं मयि, यदसौ पद्मा-
वती प्रियतमस्य मद्वियोगवशाद्वाटमुत्क्षणाभावो विभ्रतः सन्तापजातः प्रशमय्य मनो
विनोदयति स्म, सापि साम्प्रतं शिरावेदनया दुःखिता सती सुतरामस्वस्थं भ-
जते । मन्ये तु सदा विरहवेदनामनुभवन्त्या, विरहवेगपर्याकुलस्य पर्युर्मनोविनो-
दनीपयिव धमप्युपायमिदानीमपश्यन्त्या मम देवदुर्विपाकादप्रसन्नानामीश्वराणां
महारण्यरथैव परिणामाऽयम् । अरतु, किं कार्यम् ? प्रविश्यतामन्तर्मया । इत्येव
वदन्त्या वासवदत्तायारतद्वृहान्तं प्रवेशं परितो वीक्षणं चाभिधाय चिन्तापुरं सर-
वचनोद्गारमाह—प्रविश्यावलोक्येत्यादि । प्रमादोऽनवधानता । दीप

वासव०—५. हाग मेर दिषय मे अनोव निदय दोरं दे । मेरे विरह से दुःख होने वाले
आरतपत्र के लिये विष्णु-रूप यह पद्मावती भी मला करवद्ध हुई । भीतर जाती है ।

[प्रवेश कर और देखकर]

जणस्स पमादो । अस्सत्थं पदुमावदिं केवलं दीवसइअं करिअ परि-
त्तजदि । इअ पदुमावदी ओसुत्ता । जाव उवविसामि । अह्व अब्जा-
सणपरिगहेण अप्पो विअ सिणेहो पडिमादि । ता इमस्सि सय्याए
उवविसामि । [उपविश्य] किं णु हु एदाए सह उवविसन्तीए अज्ज
पट्ठादिदं विअ मे डिअअं । दिट्ठिआ अविच्छिण्णसुदणिस्सासा ।

दीपसहाया कृत्वा परित्यजति । इय पद्मावत्यवसुप्ता । यावदुपविशामि ।
अथवान्यामनपरिग्रहेणाऽल्प इव स्नेहः प्रतिभाति । तदस्या शय्यायामुप-
विशामि । किं नु खल्वेतया सहोपविशन्त्या अद्य प्रह्लादितमिव मे हृदयम् ।

सहायां, दीप एव सहाय सहचरो यस्यास्ताम् अनन्यसहायामेकाकिनीमित्यर्थः ।
परित्यजतीति भूतार्थे लट् । यावत् अनुना । असावधानतेयं भृशं विस्मयकरी
पद्मावत्या परिचारिकावर्गस्य, योऽधुना वेदनावशादस्वस्थतामनुभवन्ती पद्मावती
मग्नैकाकिनी परित्यक्तवान् । रोगिण सन्निधौ केनापि नूनमवस्थातव्यम्, अत्र तु
कोऽपि नास्तीत्यनुचितकारितेयं परिजनस्य । शेते किलैषा पद्मावती, इदानीमत्रोप-
विश्यते मया । इत्थं तद्दूरेऽन्यत्रोपवेशनं विचार्य पुनः किञ्चिच्चिन्तयन्तो ब्रूते—
अहमेति । अन्यामनपरिग्रहेण स्थानान्तरोपवेशनेन । अस्यामवस्थायामेतस्या
दूरेऽवस्थातुं नोचितं मे । स्थानान्तरेऽवस्थित्या स्नेहस्याल्पतेः दृश्यते । रोगिणो
दूरेऽवस्थातुमेनमि जुगुप्साभाव इवोदित सम्भाव्यते लोके । अतोऽत्रैव शयनी-
येऽस्या समीपमेवोपविश्यते मया । तथा करणं दर्शयति—उपविश्येति पद्मा-
वतीशयनीयमुपविष्टायाश्च तस्या मनोगतान्वितकौनाह—किं णु हु इति । किं
नु मत्, किमितीत्यर्थः । प्रज्ञाद आनन्दं सज्जातोऽस्य तत् प्रह्लादितम्, 'तदस्य
सुखं त्यजित्वान् प्रत्ययः । न जानामि केन कारणेनात्र पद्मावत्या सहोपवेशना-
न्मनः प्रसीदतीत्यर्थः । मन्दं मन्दं चरन्ति रोगिणौ निश्चामपवना । अस्यास्तु

णिवृत्तरोआए होदव्वं । अहव एअदेससंविभाअदाए सअणीअस्स
सूएदि म आलिङ्गेहि चि । जाव सहस्स [शयन नाटयति ।]

राजा—[स्वप्नायते ।] हा वासवदत्ते !

दिष्ट्याऽविच्छिन्नसुखनिश्वासा । निवृत्तरोगया भवितव्यम् । अथैकदेश-
शसविभागतया शयनीयस्य सूचयति मामालिङ्गेति । यावन्छयिष्ये ।

निश्वासपरम्परा दैवादनवरुद्धाऽयत्नसञ्चारा दृश्यते । सम्भावयाम्यत स्वस्था-
लन्धारोग्या भवेदियम् । इत्येव वितर्कयन्ती वासवदत्ता स्नेहाऽनुरूपं सहशयन-
नाम तत्कालचित्तकर्तव्यमन्यमाना पक्षान्तरमुपक्षिपति—अहवेति । शयनी-
यस्य शय्याया, एकदेशसविभागतया, एकदेशे एकत्र प्रदेशे नतु सर्वत्र संविभाग-
पार्यङ्ग्येननावस्थिति यस्य तत् तद्भावस्तत्ता तथा हेतुभूतया, शयनस्यैकदेशे
स्थित्येति यावत् । ‘याव’दित्यस्य ‘अत’ इत्यर्थः । इयमत्र पञ्चावती शयनस्यैक-
देशे शयाना वर्तते । शयनैकदेशस्य च स्वाधिष्ठिततया स्वाऽनधिष्ठित प्रदेशं
प्रियजनशयनोचितं ध्वनयन्ती ‘सविध इह शयित्वा साऽहमादलेषणीया’
इति व्यक्तामाकृतमात्मनो निवेदयति माम् । अतः कारणादेतदिच्छापूरणमात्मनः
कर्तव्यमस्त्वा सहैतया शयिष्यते मया । शयनं नाटयतीत्यनेन शयनाभिनयप्र-
दर्शनपूर्वकं तत्र शयनीये वासवदत्ताया अक्षस्थानं दर्शितम् ।

एदसद्वत्पदलात्पुलभम्मरणां हृद्गतां प्रियतमां वासवदत्तां विचिन्तयन् सुप्तो
राजा ‘हा ! हन्त ! वासवदत्ते ! इति स्वप्नविषयं तन्नामग्रहणं कुर्वन्नात्मनो विर-
हविह्वलतां दर्शयति—स्वप्नायते इत्यादिना । स्वप्नायते इत्यत्र स्वप्नशब्द-
स्वप्नचेष्टाख्यमर्थं बोधयति । स्वप्नलक्षणं च—‘हातेषु करणेषूपसहनेषु जागरित-
पासनानुसारेण मनसरतदर्शभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितम्’ इत्युक्तम् । यथा-
ह—‘एन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्श-
नम् ॥ सच सप्तविधः, यथा—एष्ट धृतोऽनुभूतश्च प्रार्थित कल्पितस्तथा । भावितो

एव से ले रही है । रोग निवारण गया रोगा चादिये । एक ओर सोने में मालूम होता है कि
मरा आलिंगन करो ऐसा एकाग्र रही है । तो मोती है । [सोने का भाव दिखाती] है ।

राजा—[स्वप्न में] हाय ! वासवदत्ता !

वासवदत्ता—(क) आलवामि भट्टा ! आलवामि ।

राजा—किं कुपितासि ?

वासवदत्ता—(ख) ण हि ण हि, दुक्खिदस्सि ।

राजा—यद्यकुपिता, किमर्थं नालङ्कृतासि ?

(क) आलपामि भर्तः । आलपामि ।

(ख) नहि नहि, दुःखितास्मि ।

ब्रूते—मालवामीति । सम्भ्रमे क्रियापदद्विरुक्ति । प्राणप्रिय ! किमर्थं व्याकुलेन भूयते भवता । इदमिदानीमालप्यते, प्रत्युत्तर दीयते मया ।

‘क्षपि नाम कोऽपि कोपस्ते मयि ?’ इत्येव पुनराह राजा—किमिति । वायवस्तया किल स्वाप्न वनन निशम्य राज स्नेहात्तदुचितमुत्तर कल्प्यते । राजा तु स्वप्नगतेन वायवस्तोत्तर न श्रोतुं शक्यत इति वारंवार तदुत्तरश्रवणोत्कण्ठया तत्तत्तादृशं प्रलप्यत इत्येवमत्राकलनीयम् ।

राजो वनन निशम्याह वायवदत्ता—ण हीति । नैवास्मि कुपिता किल, न चाभि कोऽपि कोपस्यावकाश साम्प्रत प्रियतमे । किन्तु हतभाग्याह विरहिणी, गमयी दशामनुभवामीत्यर्थः ।

व्यतिरेकमुगेन तां कुपितां निश्चित्य चित्ते भूयोऽभिधत्ते राजा—यद्यकुपितेति । यदीति सम्भावनायाम् । अथ सम्भाव्यते—त्व कुपिता नास्मीति, तर्हि पुन केन हेतुना न भृत्येऽलङ्कारान शरीरे ? कोपव्यतिरेकेणाऽलङ्कारयोगाभातो न सम्भवी । कारणान्तरस्याऽनवसरेण च ‘कोपादेव त्वया लङ्कारणानि परित्यक्तानी’ति स्पष्टमुन्नीयते । तस्मान्च कुपितंवासाति मन्ये । यद्वा—प्रणयविशेषशालिन्या कोपादनुदां सम्भाव्य तत्र पुन कोप कारणान्तर जिज्ञासमानस्य राजो वननमिदम् । अत्र पठे—‘नो राभाते सति, न तर्हो, छिमिनीदमल तारवैस्त्वं ते’ इत्यर्थः

वासवदत्ता—(क) इदो वरं किं !

राजा—किं विरचिका स्मरसि ?

वासवदत्ता--[सरोपम्] (ख) आ अवेहि, इहावि विरचिआ ?

(क) इत पर किम् ?

(ख) आ अपेहि, इहापि विरचिका ?

करणीय । विरहिणीं वासवदत्तां ध्यायतो राज्ञः स्वप्ने तादृशविरहावस्थोचितालङ्कार-
वैकल्यवत्येव सा प्रादुरासीत् । यथाकल्पितं हि दृश्यते स्वप्ने ।

तत्राह वासवदत्ता—इदो इति । इत 'दु खितास्मीत्येतदपेक्षया, परमन्यत्,
कारणमिति शेषः । विरहयोगादहं दु खितास्मीत्यत एवालङ्कारधारणं न मे रोचते ।
नान्यत्किमपि तत्परित्यागे कारणं दु खं विना । दु खितानामलङ्कारा हि भारभूता
भवन्तीति भावः ।

सपत्नीस्मरणात्स्त्रीणां क्रोपानुभावः प्रादुर्भवतीति तत्स्मरणं तस्याः क्रोपका-
रणं सम्भावयन्नाह राजा—किमिति । सपत्न्या विरचिकायाः स्मरणमिदानीं
ने स्रष्टावति किमु ? अत एव कृष्टासि त्वम् ? विरचिकानाम्नी च भोगिनी काचि-
दासीदुदयनस्य राज्ञो दारा । तत्सम्बद्धा च कथा कथामुखलम्बकेऽस्ति प्रतिपा-
दिता कथामनस्वितागरे ।

सपत्नीनामस्मरणात्क्रोपकमुपेता सती सरोपं ध्रुवतीति वचनं वासवदत्ता—
आ इति । आ इत्यव्ययं क्रोपे स्मरणे च, तथा चोक्तम्—'वाक्यस्मरणयोरपि'
इति । 'आ अपेहि' इत्यत्र 'निपात एकाजनात्' इति प्रश्लेषसङ्गा 'लुतप्रत्यया ध्वनि-
नित्यम्' इति प्रकृतिभावश्च । तेन सवर्णदीर्घो निषिद्धः । एतापि, मत्समीप्येऽपि
वियोगात् सेऽपि पश्चाद्यतीत्येऽपि वा, विरचिका तन्नाम्नी सपत्नी, स्मर्यते स्मा-
र्यते चेति शेषः । इन्त मो । विरचिकायारतस्या नामधेयं तद्विनिर्दानो दूरमपसर-
त्वम् । मत्पुरोऽपि सपत्नास्मरणं कुर्वतो मत्समीपे न स्थातुमुचितं ते । वियोग-

वासव —(गी दु खी) इतसे दुखी कारण क्या रोगा ?

राजा—क्या विरचिका की याद का रती हो ?

वासव—[क्रोप से] आ, हयो, यहाँ भी विरचिका !

राजा—तेन हि विरचिकार्थं भवती प्रसादयामि । [हस्तौ प्रसारयति ।]

दु खेऽपि मे, तस्या स्मरण स्वयं मां च कुर्वता कारयता पुनरिदं दु खमुत्पाये न्वया । सम्प्रत्यत्र पश्चादवस्था सदने तस्या प्रसन्नो न किलोपक्षेपणीय । न रोचते हि मद्य ते वचनमेतदिति भावः ।

विराचकासम्बन्धस्मरणमूलकमेव कोप सम्भावयंस्तत्कृते ता प्रसादगितुमुग्रतो राजा ब्रूते—तेन हीति । विरचिकार्थं विरचिकानामग्रहणजन्मापरावक्ष्यमाणार्थमिति यावत् । यदि नाम विरचिकास्मृतिस्त्वां कोपयति, तर्हि 'त्वं प्रसन्ना भवे'त्यनुनयाम्यहम् । तन्नामग्रहणरूपो मन्त्रुरेव मे क्षन्तव्यस्त्वया । इति वरस्तत्प्रसादनोपायमभिनयति—हस्तौ प्रसारयतीत्यनेन । अञ्जलिबन्ध प्रापितयोर्हस्तयो प्रसारण प्रसादनोपायभूत लोकाचारानुगतम् । अन्यासङ्गरूपापराधक्षमाप्रार्थनादिभिर्यथावसर प्रयुज्यमानैरुपायै प्रियकृत प्रियाया कुपिताया प्रसादनमपि प्रणयमहिमैकमूलकम् । प्रणयप्रकर्षेण प्रियाप्रसादनस्य बहुशोऽभ्यस्तया दृढतरसंस्कारबलेन स्वप्नदर्शनेऽप्यय तत्प्रसादनप्रयत्नो राज्ञ साम्प्रतमेव साम्प्रतम् ।

एतावदववि राज्ञो विरहिण स्वप्नावस्थोचितालापा उपवर्णिता । इतः परं जागृति प्राप्तवतो वासवदत्ता स्वप्नमीपतो गच्छन्ती पश्यतस्तस्य शोकानुभावे वर्णयिष्यते । अत्र तावत्—“जाग्रदवस्थायां मनसि दृढ भावित वस्तुजात भावना मयेन स्वप्नावस्थायामप्यनुगतं दृश्यते । अमाधारणस्तावत्प्रणयो वत्सराजस्य जाग्रदवस्थायां बहुश प्रकाशिततर । जाग्रावस्थायां तामेव सन्ततं वासवदत्तां ध्यायन्मनस्योदयनस्यातिवेळध्यानयोगवलात् स्वप्नेऽपि तद्विषयानुचिन्तन सदृशमेव । एत एव स्वप्नदर्शनविषयता नूनं गतासीद्वाज्ञो वासवदत्ता । स्वप्नगतायादत्तादर्शनविषय तमेनमधिकृत्य कृत 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति नामकरणं च नाटकस्यैतस्यानुगतार्थतां कलयतीति रहस्यमाकलयन्ति ।

तदेतं पूर्वोक्तं प्रियकृतमात्मप्रसादनोद्यमं दृष्ट्वा, कोपं च स्वप्नगतार्थगम्भूतमपि विनिन्द्य वासवदत्ता नादनं चित्तेऽवकाशं कोपाय । इदानीं हस्तप्रमाणेन राज्ञो

राजा—ते विरचिका क विषये उक्तं मनानां हू । [दोनो हाथ फैलाना है]

वासवदत्ता—(क) चिरं ठिदाहि । को वि मं पेक्खे । ता गमि-
न्तं । अहव सय्यापलम्बिअं अय्यउत्तस्स हत्थं सअणीए आरोविअ
गमिस्सं । [तथा कृत्वा निष्क्रान्ता ।]

राजा—[सहस्रोत्थाय] वासवदत्ते ! तिष्ठ तिष्ठ । हा ! धिक् ।

(क) चिर स्थितास्मि । कोऽपि मा पश्येत् । तद् गमिष्यामि ।
अथवा शय्याप्रलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीय आरोप्य गमिष्यामि ।

निद्रामग्न तत्रान्यजनोपगमन चाभिशाङ्क्य स्वस्वरूपगोपनार्थं ततः प्रस्थातुकामाया
प्रिय भर्तार चिरतिवात्समयत समुपलब्धवत्यास्तस्या वचनमाह कवि—चिर-
मिति । आर्यपुत्र पश्यन्त्यास्तदीयप्रणयसूचकस्वप्नदर्शनकालिकालापश्रवणमुग्ध-
म्बान्ततया स्वीयामवस्थामपश्यन्त्या अत्र स्थिताया मे भूयान्समयोऽतीत । दैवा
देतावत्कालपर्यन्तं न केनापि दृष्टाऽहम् । 'दृष्टिगोचरता कस्यापि नोपैष्यामीति
प्रतिक्षणं शङ्का मां बाधते । अतो यावन्न कस्यापि समुत्थं गतम्, तावदित
प्रस्थातव्य मयेत्यर्थः । उत्त्यभिधाय किञ्चिद्विचार्य स्नेहोचितं कर्तव्यान्तरं निर्दिशन्तो
पुनः पक्षान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—महचेति । शय्यायाः प्रलम्बित शय्या-
प्रलम्बितम् शयनाधस्तले लम्बमानम् । प्रच्छन्नस्थाया ममार्यपुत्रप्रबोधशङ्का तु
दूरापेता । स चाधुनापि दायित एव । किन्तु सुचिरादत्रागताया जनान्तरोपगमन-
सम्भावनया च मे प्रत्यानमित रयानेऽस्मिन्समये । अथ गच्छन्त्यापि मया,
मत्प्रसादनाय प्रसारितयोरेवतर शयनाधः प्रदेशे लम्बमान प्रियस्य करः पुनः शय-
नस्थलेऽवरधाप्य गन्तव्यमिति । तथा कृत्वेत्यादिना लम्बमानस्य प्रियकरस्य
शयनेऽवरधापनं ततः प्रदेशान्निर्गमनं च वासवदत्ताया सूचिते ।

प्रेयसीवरसरोजरस्पर्शात्तदानीमवरमात्प्रवृद्धो राजा समीपतो गच्छन्तो वास-
वदत्तामिव पश्यन् शयनादुत्थाय तां विपृक्षुर्जिज्ञासमानश्चाह—वासवदत्ते इति ।
'तिष्ठ तिष्ठेति द्विरस्त्री राज्ञो वासवदत्ताप्रहणविषयिणी त्वरामाविष्करोति । अयि ।

वासवः—दर तव ठरर ग । कोरं गुणे देव ले । तो जानी हूँ मधवा, परंग पर ने लटके
जाये, पुत्र को साथी को पित परंग पर रात बर जाडगो । [रात दठाकर चनी गई]

राजा—[एकाएक पठव] वासवदत्ते ! ठरर, ठरर । रात ! रात !

निष्कामन् सम्भ्रमेणाहं द्वारपक्षेण ताडितः ।

ततो व्यक्तं न जानामि मृतार्थोऽयं मनोरथः ॥ ७ ॥

वासवदत्ते । स्थीयतां किञ्चित्त्वया स्थीयताम् । विहाय मामेकाकिनमत्रोपेक्षितप्रणया
नुबन्धया कुत्र गम्यते ? इत्येवं वदस्तद्ग्रहणसम्मेषेण गच्छन् द्वारपार्श्वदेशाभिहत
सन्नभ्रे गन्तुमशक्नुवस्तत्प्राप्तौ निराशो भूत्वा शोचति राजा—हा धिगिति ।
इन्त 'कष्टम्, गतैव सा । किमिदानीं विवेयम् ?

तात्कालिकी निजामवस्था वर्णयति—निष्कामन्निति । सम्भ्रमेण तद्विषय-
परीक्षणत्वरया, निष्कामन् ततः प्रदेशान्निर्गच्छन्नह, द्वारपक्षेण द्वारस्य पार्श्व-
भागेन, ताडित आहतोऽस्मि, ततस्तस्मात्कारणान्, व्यक्तं न जानामि सैव स्यान्
वेति स्पष्टं न वेति, तन्मुखानवलोकनान्निश्चितमत्र ज्ञानं मे किमपि नाभूत् । अथ
मनोरथः तद्विषयपरिज्ञानरूपोऽभिलाषः, भूतार्थः भूतसंज्ञातोऽर्थो निवृत्तिर्यस्य
तादृशोऽभूत्, 'अर्थोऽभिवेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इति कोषः । वस्तुतत्त्वपरी-
क्षणाभिलाषो विनष्ट इत्यर्थः । वासवदत्तानुरूपाकृतिमितो निर्यान्ती कान्तामेकां
विलोक्यता तद्विषयपरिज्ञानाय तामनुगन्तमिच्छता मयापि निर्गन्तुमुपक्रान्तम्,
किन्तु त्वरावसाद्वच्छता ततो वहिर्गमनद्वारपार्श्वप्रदेशात्सङ्घट्टनं प्राप्य तदाघात-
ोदनाप्रशान्निरुद्धगतिना च गन्तुमभ्रे न पारित किमपि । अन्तरेऽस्मिन्नियं तु
दूरं निर्गता इन्त ! दृग्गोचरत्वं नोपगच्छति । अमुना च गते प्रतिरोधेन हेतुना
निधितं न ज्ञायते मया, केवलं तदाकारमादृश्येन कल्प्यते 'सैव स्या'दिति । तद्वा-
तांपरीक्षाचिकीर्षा च मेयं मे विनष्टा । देवाद्विच्छापूर्तिर्न जातेति स्पष्टार्थः ।
दुर्दैवेऽपि केनापि सुदैवाद्येन स्वप्नदृष्टाया वासवदत्ताया जागरावस्थायां दर्शन-
वसर आनीतोऽपि सोऽयं भूयो बलवत्तरेण विरहवेदनामनुभावयता दुर्दैवदुर्निपा-
केन मे समयेस्मिन्नकस्मादाण्डिन्न । दुर्दैवं हि मया प्रतिरुणद्धीत्यहो ! मन्द-
भागिना ममेति भावः । अथवा—ततः पूर्वोक्तेन द्वारपार्श्वभिघातेन गते प्रति-
रोधेन, अथवा उदानीमनुभूतो वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, भूतार्थो यथार्थः

[प्रविश्य]

विदूषकः—(क) अह ! पाडिबुद्धो अत्तमवं ।

राजा—वयस्य ! प्रियमावेदये, धरते खलु वासवदत्ता ।

(क) अयि ! प्रतिबुद्धोऽत्रभवान् ।

सत्य किम् ? मनोरथ केवल मानसिकी कल्पना वा किम् ? उभयत्र प्रश्नकाङ्क्षरियम्, इति वाक्यार्थ कर्मस्य, व्यक्त स्पष्टरूपेण, न जानामि । गतेरुपरोधाद्वासवदत्तादर्शनमिदं वास्तव सङ्कल्पमयं वेति किमप्यहं निर्धारयितुं न प्रभवाभीत्यर्थ । यद्वा—अयं मनोरथो वासवदत्तादर्शनाभिलाषो भूतार्थं सत्यरूपोऽस्तीति न जानाम्यहम् । मनोरथस्य सत्यताकथनमिदं मनोरथविषयस्य सत्यतां गमयति । वासवदत्तादर्शनमिदं सत्यमस्तीति स्फुटं न जायते मयेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ ७ ॥

राजनि शयाने सति ग्रन्थवेदनापनोदनार्थिनः प्रावरणवस्त्रानयनार्थं पुरा नूचितगमनमासीद्विदूषकस्य । इदानीं 'राजा प्रबुद्धः स्यादिति सम्भावयतस्तस्य पुनरागच्छ सन्निधावुपरिथिति सूचयति—प्रविश्येति ।

तत्रोपगतो राजान् जाग्रतमालोक्य सप्रसादं विदूषको मानसं ब्रूते—अहं इति । अथीति प्रसन्नतासूचकमध्ययम् । अहो ! परमं प्रियमिदम्, श्रीमान् मान्यो महीपतिरिदानीं शयनादुत्थितो वर्तते ।

सजातचरवासवदत्तादर्शनविषयवत् प्रियं वृत्तं सुदृढमुपयातं विदूषकं निवेदयितुं कामरतनुचितं वचनं प्रतीतिं राजा—वयस्येति । प्रियं प्रीतिहरम्, वृत्तमिति शेषः । धरते धत्ते, अत्र प्राणान् जावितं वेति कर्मपदमर्षदलादाक्षेप्यम्, जीवतीत्यर्थः, सत्यं निश्चये । मित्रदरः । प्रसन्नतासूचकं वृत्तान्तमेतर्हि सूचयामि त्वाम् । जीवति वासवदत्ता । निश्चितमेतदवगच्छेत्यर्थः ।

[प्रवेशः हरः]

विदूषकः—हरे भाप जाग गये ।

राजा—मित्र ! सुशी वी मान हुनाता हूँ, वासवदत्ता जीती हैं ।

विदूषकः—(क) अविहा ! वासवदत्ता ? कर्हि वासवदत्ता ?
चिरा खु उवरदा वासवदत्ता ।

राजा—वयस्य ! मा मैवम् ,
शय्यायामवसुप्तं मा बोधयित्वा सखे ! गता ।

(क) अविहा ! वामवदत्ता ? कुत्र वासवदत्ता ? चिरात् खलपरता
वासवदत्ता ।

निशम्य राज्ञो वचनं विदूषकस्तदुक्तं निषेधन्नाह—अविहेति । कष्टमपि
वासवदत्ताया दर्शनं सम्भाव्यते ? क्व किलोपलब्धव्या, समयेऽस्मिन्कुतोऽयं सा ?
परलोक प्रस्थितायास्तस्या भूयान्समयोऽतिक्रान्त, दुर्लभं तद्दर्शनम् । मन्ये, विर-
हकातर्येण यत्किमप्यसम्भावितं प्रलप्यते भवतेत्यर्थः । 'वासवदत्ता दग्धे'ति चिरप्र-
सिद्धया तत्प्राप्तिरस्याऽसम्भवा, राजा तु विरहाकुलस्तत्सङ्कल्पेन यत्किमिदं तत्प्रलप-
तीत्यभिप्रायाद्विदूषको राजोक्तं न्यषेवीत् ।

विदूषकोक्तिं गण्डयन् राजा ब्रूते—वयस्येति । मा मा, नैवेत्यर्थः, एवं
पूर्वोक्तप्रकारकम्, वादीरिति शेषः । 'वासवदत्ता नास्तीदानीं दुर्लभं च तद्दर्शनं'मि-
त्येवं मित्र ! त्वया न वक्तव्यम् ।

तद्दर्शनविषयकं वृत्तं निर्दिशति—शय्यायामिति । हे सखे ! हे मित्र !
शय्यायां पर्यङ्गे, अवसुप्तं शयितं मां, बोधयित्वा जागरयित्वा, सा वासवदत्तेति
प्रकरणबलादनुसन्धेयम्, गता दृशोरगोचरतां प्रयाता । सा च दग्धा भस्मीभूता-
इतीत्युक्तं त्रुवता सूचयता, दमण्यता तदाख्येन मन्मन्त्रिणा, पूर्वं पुरा, वशितं प्रता-
पित्, अस्मीति भूतार्ये लट्, अभूवमित्यर्थः । पद्मावतीभस्वस्यामवगत्य तदन-
स्यान्लोकनाय गतोऽहं यदा तदीयं गृहं, तदा तत्र तामनुपलभ्य तस्या एव शयने
भग्नं तत्प्रतीक्याऽवस्थितो निद्रित स्मरणगोचरायमाणवासवदत्ताविषयकस्वप्नदर्श-
न्नुत्पन्नभवेण मन्योऽभूवम् । मन्ये च तत्रान्तरे मत्स्मरणमहिम्ना नु विदितमार्तगा

दग्धेति ब्रुवता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमण्वता ॥ ८ ॥

सु पद्मावतीं द्रष्टुमिच्छन्त्या वासवदत्तयापि तत्रोपस्थितम् । पद्मावतीशयनमधिश-
यान मां पद्मावतीमेव पूर्वं मत्वा यथार्थं च ततो विदित्वा निद्रित मां प्रबोध्य तया
स्वयं ततो निर्गतम् । तत्क्षणमेव शयनादुत्थाय वासवदत्ताया प्रियतमाया दुर्लभ-
तम दैवप्रदत्तं दर्शनं प्राप्य प्रसन्नेन तदानीं मया सप्रेम तामनुसर्तुमुद्यतम् । किन्तु
त्वरित ततो गच्छन्ती सा स्वरूपदर्शनशङ्कया हन्त । दैवान्नयनपदवीं नोपयाता मे ।
पुरास्मानु लावाणकप्राममधितिष्ठत्सु कदाचित्सम्प्रवृत्तेन सहसा ग्रामदाहेन सा दग्धेति
विश्वासपात्रेण मन्त्रिणा मे रुमण्वता सूचितमासीद् , अथ यावत्तथैव च तत्सम्भा-
वितमस्माभिः । परमद्य वासवदत्ताया समुपलब्ध्या न तावत्तिरोहितमिदं यद्गमण्वा-
न्नाम तदानीं तदलीकवार्ताप्रख्यापनेन मां प्रतारितवान् । असत्यमेव तद्वचनं
समयेऽत्र मे प्रतिभातीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

एतत्पद्यान्तरञ्च—“पद्मावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविभूषितम् । जीवत्याव-
न्तिकेत्येव पूर्वं विज्ञातमेव मे” इत्येकपद्यादर्शपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं चिरञ्छप्रचा-
रमपि प्रसङ्गोचितं मत्वा योजितं त-गणपतिशास्त्रमहोदयैः । “इदञ्च दशरूप-
कलक्षणप्रदर्शनावसरे भावप्रकाशस्याष्टमेऽधिकारे बोजसमुद्भेदोदाहरणत्वेन स्व-
प्नवासवदत्तादुद्गत्य पठितं, ‘वासवदत्तागमनसाक्षात्कारेण सम्प्रत्यवधारितो वासवद-
त्ता जीवतीत्ययमर्थः पूर्वं साक्षात्कृताया पद्मावत्या मुखे वासवदत्ताकरकौशलैकनि-
ष्पाद्यस्य तिलकवर्चिष्यस्य दर्शनेन स्वयं मे विदित एवासीदित्याशयः प्रकाशयत्पद्य
राजधीयवचनत्वेन रथान्तरिमन्नर्थानित्यान्निवेशनीयः”मिति तै स्वकीयटीकायां
प्रातिपादितम् । “पूर्वमधुना च प्रदर्शितयो ‘पादाग्रान्तानि पुष्पाणि, ‘पद्मावत्या मुखं
वीक्ष्ये’ति पद्ययोरुपलब्धेष्वादर्शपुस्तकेष्वनुपलम्भेन भासकृतात्स्वप्नवासवदत्ता-
दन्यदेव स्यादित् ‘स्वप्नवासवदत्त’मित्याशङ्कानुपस्थाप्य तै शास्त्रिवरैः ‘उपल-
ब्धयेष्वादर्शपुस्तकेषु पद्ययोरनयो सङ्गादस्यानुमातुं शक्यतया भासरवितप्रन्याद्
भिन्नत्ववत्पनमेतस्य ग्रन्थस्य नोचितं प्रतीयत” इत्येव समाहितम् । अस्तु तावत्,
नाटकमिदं तदेवान्येति विषये किमपि नैदानीं दत्तव्यमस्माभिः । प्रकाशयिष्यते

यत् ४८ ४९ रुमण्वान् ने भोला दिया ॥ ८ ॥

विदूषकः—(क) अविहा ! असम्भावणीयं एदं ण । आ !
उदअहाणसङ्कित्तणेण तत्तहोदिं चिन्तअन्तेण सा मिविणे दिट्ठा भवे ।

(क) अविहा ! असम्भावनीयमेतन्न । आ ! उदकम्नानमङ्गीर्तनेन
तत्रभवतीं चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

च विषयेऽस्मिन् ग्रन्थावसाने स्वकीय वक्तव्य भूमिकायाम् । इदं तावदत्रावगन्त-
व्यम्—वामवदत्ताकरकौशलैकनिष्पाद्य पद्मावत्यास्तिलकमवलोक्य ‘जीवत्यावन्ति-
के’त्यनुमाने कर्तुं सुशकेऽपि “आवन्तिकेय वासवदत्तैवे”ति यौगन्धरायणं विहाय
न कोऽपि जानाति, वासवदत्ताभिदानीं स्वप्नगतां पश्यन् शयनादुत्थितो राजा
तत्रैनामुपलभ्य जीवन्तीं विदितवाम्, किन्तु ‘आवन्तिका’रूपेण ज्ञानं तस्य नासी-
द्वासवदत्ताया ” । इत्यतो ‘जीवत्यावन्तिके’ति पठस्योल्लेखात्तत्प्रयोगस्य च राज्ञो
वचनेऽत्यन्तमनुनितत्वाच्छ्लोकोऽयममूल एव केनापि प्रक्षिप्त इति प्रतिभाति ।
अन्यच्च—पद्यस्यास्य चतुर्थे चरणेपाठान्तराणि स्वयं शास्त्रिमहाभागे कल्पितान्यु-
पगम्यन्ति । प्राचीनपाठपरिवर्तनपुरःसरं स्वकल्पनानुरूपपाठान्तरकल्पनं पुनर्दु-
ष्टादममात्रतां प्रदर्शयदनौनितीमेव पुष्पातीत्यलम् ।

वासवदत्ताविषयकं राज्ञः शोकानुभावमवलोक्य स्नेहवशात्तत्र शोकमात्मनोऽपि
प्रकटयन् विदूषको ब्रूते—अविहा इति । अविहेत्यव्ययं शोकमूचकम्, शोकश्च
वासवदत्तागमनध्वणादेव । एतत् वामवदत्तादर्शनम् । ‘मित्र ! वासवदत्ता मया
दृष्टा, सा मां बोधयित्वा गता’ इति यद्वचनोक्तं तत्तावदसम्भावनीयं नास्ति,
सम्भवमेतत् । कथमिति चेत्पूर्वादन्तस्मरणेन वामवदत्तादर्शनस्य सम्भाव्यतामेता-
दृ—मा इति । आ इति च तद्दर्शनकारणस्मरणाभिनयनम् । सत्ये । स्मृतं मया
वासवदत्तादर्शनोपलब्धौ कारणम्, किन्तु तद्दर्शनेन स्वप्नावस्थायी मुग्धभवन-
द्वित्वात्प्रदर्शयाम् । ‘उज्ज्वलिन्यामुदकम्नानानि परमं रमणीयानि सन्तीत्ये-
व’ इति पुरा कथास्नानप्रसंगे, तदेतदार्थं भवता श्रामती वामवदत्तां पश्यन्त

राजा—एवम्, मया स्वप्नो दृष्टः ?

यदि तावदयं स्वप्नो घन्यमप्रतिबोधनम् ।

अथायं विभ्रमो वा स्याद्, विभ्रमो ह्यस्तु मे चिरम् ॥ ९ ॥

ध्यायता सुप्तेन स्वप्नावस्थायां तद्दर्शनं लब्धं स्यात् । स्वप्ने च दृष्टं वस्तुजातं जागर्तो सत्यां नोपलब्धं भवतीति भवद्वबोधने तद्गमनं सम्भवत्येवेति भावः । अथवा—एतत् वासवदत्तागमनं रुमण्वद्वक्ष्ये च । असम्भावनीयम् अकल्पनीयम्, नेति काकु । असम्भावनीयमेवेत्यर्थः । 'दर्शनगोचरतां प्रयाता वासवदत्ता भवन्तं बोधयित्वा गता । अन्यथोक्तवता च पूर्वं रुमण्वता भवान् वञ्चितः' इत्येतन्नैव सम्भावनीयम् । एतादृक्कल्पनापि न कर्तुं शक्या । विश्वासपात्रस्य रुमण्वतो मिथ्याभाषणेन भवत्कर्मकप्रतारणं, तेन वासवदत्तादर्शनं चेति वार्ता न विश्वसनीयेति भावः । पुनः किञ्चित्स्मरणेन तद्विषयस्य सम्भाव्यतामवस्थान्तरेण दर्शयति—आहतिः । तद्दर्शनप्रकारं स्मृतिमुपगतो मे । पुराकृतोऽजयिनीवर्णनस्मरणाद्वासवदत्तायाश्चिन्तनं तेन च स्वप्ने दर्शनं तदीयं भवतो नासम्भवमिति भावः ।

विदूषकोक्तौ सवितर्कमाह राजा—एवमिति । इत्यमिदम् ? किमहं स्वप्नं दृष्टवान् ? स्वप्नदलेन च मे तद्दर्शनं जातम् ? राजा काकुफिरिचम् ।

पुनरतप्रापि तर्कयति राजा—यदीति । यदि चेत् भवद्वचनाभ्युपगमे इति यावत्, तावद्वाययालद्वारे, अथ वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, स्वप्नस्वप्नरूपो वर्तते, तर्हि अप्रतिबोधनं ततो जागराऽभावः, घन्यं समीचीनं मन्य इति शेषः । स्वप्ने हि वासवदत्तादर्शनादिविषयाणामुपलब्धेस्तदानो तदानन्दसन्श्लेषभुज्यतो जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थावर्धये मे बहुमनेति भावः । अथ वा पक्षान्तरे 'तत्र स्वप्नश्चिन्तार्थं जागर्तिरेवेति' कल्पनायाम्, अथ वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, विभ्रमो वा, इति पादपूरणे, मनोभ्रान्तिः, स्याद्भवेदिति सम्भावना । विभ्रमो हि, दिशब्दोऽप्यर्थः, एवमानसी भ्रान्तिरपि, मे मम, चिरं बहुकालं यावत्, अस्तु जायताम् ।

राजा—हेमा, मया स्वप्नं देखा ।

यदि एतद् स्वप्नं एव ही तो न जागता ही अच्छा रोग । अथ वा एह मेरा जन ही हो, किन्तु एह भी घुन देर के लिये मना रहे ॥ ९ ॥

विदूषकः—(क) भो ! वयस्स ! एदस्सि णअरे अवन्तिमुन्दरी
णाम जक्खिणी पड्डिवसदि । सा तुए दिट्ठा भवे ।

राजा—न न,

स्वप्नस्थान्ते विबुद्धेन नेत्राविप्रोषिताञ्जनम् ।

(क) भो ! वयस्य ! एतस्मिन् नगरेऽवन्तिमुन्दरी नाम यक्षी प्रति-
वसति । सा त्वया दृष्टा भवेत् ।

वासवदत्तादर्शनमिदं स्वप्नसम्भव न चेद् , त्रान्तिमूलकं सम्भवति । प्रबुद्धावस्था-
नामपि सङ्कल्पबलान्मनसं उन्मादवशात्तत्र कुत्रापि कस्यचिच्चिन्तितायत्रमे
भविष्यतीति । किन्तु सेयं तद्विषया भ्रान्तिरपि मे भूयास समयं यावदनुवर्तताम् ।
तावत्तैव क्षणं मनोऽनुरजनस्य सम्भवादिति भावः । अनुष्टुपं वृत्तम् ॥ ९ ॥

स्मृतिगतस्यानुभूतचरस्य वस्तुनो भ्रान्तिस्तत्तमानवस्त्वन्तरदर्शनात्सम्भव-
तीति वस्त्वन्तरदर्शनं राज्ञः सम्भाव्यमानं विदूषको निर्दिशति—भो इति ।
‘मेव’ नाम्नाऽवन्तिमुन्दरी कापि यक्षी पुरमेतदलङ्घरोति निजावासेन । अवन्ती-
नगरे गङ्गालोकातिशायि सौन्दर्यं वहन्तीयमन्वर्थनामवेयाऽवन्तिमुन्दरी वासव-
दत्तामनुकरोत्यात्मनो रूपतयाभ्याम् । तस्या एव दर्शनमिदानीं भवता लब्धं स्याद-
ित्यत्र सम्भावये ।

तन्निषेधेनैव राजा—न नेति । द्वौ नजी प्रकृतार्थं द्रष्टव्यौ । न हि भो !
अवन्तिमुन्दरी न दृष्टा मया, लोचनगोचरता गता मे वासवदत्तैव साऽऽसीत् ।
अत्र निश्चयो मे ।

तथाहि—स्वप्नस्थान्ते इति । स्वप्नस्थान्ते स्वप्नावस्थायां निरुत्तायां,
विबुद्धेन जाग्रदवस्थायां स्थितेन, मयेति शेषः, चारित्र्यमपि, चरित्रमेव चारित्र्यमिति
स्वप्नचोदणं प्रत्ययः, अपिशब्देन जीवितमाश्लिष्यते, जीविनेन गृहं पतिव्रतानुरूपं

चारित्रमपि रक्षन्त्या दृष्टं दीर्घालकं मुखम् ॥ १० ॥

अपि च-वयस्य ! पश्य पश्य,

योऽयं सन्त्रस्तया देव्या तया बाहुर्निपीडितः ।

शीलमपीत्यर्थः, रक्षन्त्या पालयन्त्या, वासवदत्ताया इति विशेष्य प्रकरणानुरोधा-
द्रम्यम्, नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् नेत्राभ्यां विप्रोषितं प्रवास गत दूरीभूतमिति यावत्
अञ्जनं कज्जलं यत्र तादृशम्, दीर्घालकम् दीर्घा लम्बमाना अलकाश्चूर्णकुन्तला
यत्र तथाभूतं च, मुखं वदनं, दृष्ट साक्षात्कृतम् । निद्रावसाने यदाह प्रबुद्धोऽभ
तदा वासवदत्ताया मुखं दृष्टवान् । नेत्रे तस्या अञ्जनशून्ये अलकाश्च केशानां यथा
वदस्यतत्त्वेन परितः प्रसर्पन्तो लम्बमाना आसन् । सा किल मद्वियोगेऽस्मिन्
केवल कष्टमय जीवितम्, अपि तु तेन सम सतीजनोचितमाचारमप्यध्यावत्समी-
चीनं रक्षतीत्येतन्मया प्रत्यक्षमनुभूतम् । अतो हि विशिष्य तन्मुखदर्शनेन प्रत्य-
भिज्ञादलात्सेय वासवदत्तैवेति दृढ निश्चिनोमीत्यर्थः । प्रोषितभर्तृकामिनेत्रयोरञ्जनस-
म्बन्धो वेणीबन्धश्च सर्वथा परिहरणीय इत्यत्र प्रकल्पितेन 'नेत्रविप्रोषिताञ्जनं दीर्घा-
लक'मित्यनेन मुखस्य विशेषणद्वयेन विरहव्यथावैकल्येऽपि वासवदत्ताया सतीजना-
चारपरिपालनव्रतमश्रुण्णमनुस्यूतमेवास्तीति गम्यते । तच्च 'चारित्रमपि रक्षन्त्या'
इति विशेषणवचनेन कविना मृदा व्यङ्ग्यता नीतम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

उत्तार्थासाधनाय रवशरीरसमुद्भूत चिरं च किमिदं दर्शयिषु राजा तदुचितां
वाचमवतारयति—अपि चेति । 'पश्य पश्ये'ति द्विरक्तिर्वक्ष्यमाणस्य सम्यग्-
निरूपणीयता सूचयति । वक्ष्यमाणोऽर्थः कर्म । मित्र । वासवदत्तासाक्षात्कारैकलक्षण
मया वक्ष्यमाणमिदमन्यदपि लक्षणं समीचीनतयाऽवधारयेत्यर्थः ।

तथाहि—योऽयमिति । सन्त्रस्तया मत्प्रदोषसम्भावनाभीतया, तया देव्या
वासवदत्ताया, अयं पुरो दृश्यमानो, यो बाहुर्मम भुजो, निपीडितः स्वकरेण गृहीतः,
मन्त्रे रक्षणावधायामपि, उत्पन्न सञ्जात सस्पर्शो दयिताकरसरोजसम्पर्कं

वाली उस वामवदत्ता व दिना काज्जलका मोखदाते तथा लक्ष्मण्डले दुष्ट बाल बाले मुखको देना ॥ १० ॥

भौर भी मित्र ! देखो, दंतो —

कली ये जाग न जाय रस विचार से दरती दुर्ग वस देवी ने यह जो मेरा हाथ पकटा, वह
निद्रावस्था में भी स्पर्श तो जाने से रूपनै न उत्पन्न रोमाञ्च को कभी नष्ट नहीं छोड़ता है,

स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्षं न मुञ्चति ॥ ११ ॥

विदूषकः—(क) मा दाणि भवं अणत्थं चिन्तिअ । एदु एव मव ।
चउस्सालं पविसामो ।

(क) मेदाती भवाननर्थं चिन्तयित्वा । एत्वेतु भवान् । चतु' शालं प्रविशाव ।

यत्र तादृश, स बाहुरिति शेष, रोमहर्षं रोमाञ्च, न मुञ्चति अद्यापि न त्यजति ।
अयं भाव—अत्रागत्य निरकालस्पृहणीयोपलब्धमदीयदर्शनसम्भवानन्दसन्श्लेष
रम्भवशान्मदभुजपरिरम्भणं कर्तुकामा प्रिया मे वासवदत्ता प्रणयेन मदीय भुज
दृहीतवती । स्वप्नगतेनापि तत्पाणिपङ्कजस्पर्शनं भुजो मे रोमाशितोऽभूद्यम् ।
स्वयममी सार्विकभाव प्रियतमापाणिपङ्केरुहस्पर्शमन्तरेण न सम्भवतीति वासवद
त्तादर्शनोपलब्धिपक्षोऽयं दृढ सिद्ध एव । कमपि नापावकाश लभतेऽनन्तिसुन्दरी-
व्यनिकर इति । छन्दोऽनुष्टुप् ॥ ११ ॥

प्रियतमास्मरणमुत्तमानसमाश्रयं सुहृदं राजानं तदनुचिन्तनविषयान्निवर्त
यितुं कामो विदूषकस्तुचितं वचनमाह—मेति । अनर्थम् असम्भवनीयमयम् ।
'एदु एदु' इति वीष्माचतु शालगमनतरासूचिका । चतु शाल च-चतसृभि शालाभि
परम्परामिमुगीनाभिर्भूषितं गृहम् । 'प्रविशाम' इति तु 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति वत्
।म्, प्रियर्थं न वर्तमानप्रयोगोऽयम् । वामादतोपलब्धेत्येतदसम्भवनीयं न नाम
चिन्तनीयं भवता । अलमतीतमर्थान्तरमफलं दुःस्वप्नं चिन्तयित्वा । सत्तरमाग
म्यताम्, चतु शालमुद्दिश्य साम्प्रत प्रस्थानमावाप्त्या क्रियतामिदमर्थं । अत्रा-
वस्थितौ सन्तामनुभूतप्रियस्मरणाद्विगतिदशतमो नियतं राज्ञो दुःस्वप्न इति स्थाने
ननु तत्र स्वानात्प्रस्थानप्रस्तावोऽयं विदूषकस्य । अत्र माङ्ग्योमे 'चिन्तयित्वेति'
नृपत्तयचिन्ता । केचिदन्तर्द्वयोपलक्षणार्थं कृतकपनया माङ्गोऽपि योगे कथं
चिन्तयितव्यमस्तीति ।

[प्रविश्य]

काञ्चुकीयः—जयत्वार्यपुत्रः । अस्माकं महाराजो दर्शको भव-
न्तमाह—एष खलु भवतोऽमात्यो रुमण्वान् महता बलसमुदयेनोपयातः
खल्वारुणिमभिघातयितुम् । तथा हस्त्यश्वरथपदातीनि मामकानि विजया-

मावेदयितुं नृपतेरुदयनस्य समीपे दर्शकभूपतिप्रेरितस्य काञ्चुकीयस्य प्रवेशमुचितं
दर्शयति कवि —प्रविश्येति ।

जयत्विति । वचनं चेद राजानमुपजग्मुषो राजविजयाभिलाषिण काञ्चुकी-
यस्य समुदाचारानुरूपम् । आर्यपुत्र श्रीमान् , जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । विज-
यतां तत्रभवान् वत्सराज इत्यर्थः । 'आर्यस्य पुत्र' इति पद्योत्तरुपाश्रयणेन ससा-
धितमन्त्रार्यपुत्रपदम् 'आर्यस्य पुत्रोऽप्यार्य एव भवती'ति तात्पर्यं कलयत काञ्चु-
कीयस्य वचनेऽस्मिन् राज श्रेष्ठतां योतयितुं प्रयुक्तम् । 'आर्यश्चासौ पुत्रश्चे'ति
कर्मधारयो वाश्रयणीयः । अयमप्यर्धो राज शुभाजसनं कुर्वतो वृद्धस्य काञ्चुकी-
यस्य वचने युज्यत एव । इत्थमाचारमुचितं प्रदर्श्य साम्प्रतं प्रस्तुतार्थमुपक्षिपन्ब्रूते
काञ्चुकीय —अरमाकमिति । अत्र पद्यन्तोऽस्मत्पदप्रयोगः काञ्चुकीयस्य
स्वामिविषय भक्तिभाव गौरवं चात्यविकं प्रकाशयति । खलुपदद्वयं चाप्रयालङ्कारे ।
बलसमुदायेन सैन्यसमूहेन, सहेति शेषः , उपयात उपस्थितः , अभिघातयितुं नाश-
यितुम् , हन्तेर्निजन्तात्तुमुनि 'हन्तस्तोऽधिष्णलोरिति तस्मिन्नान्तादेशो 'हो हन्ते'रिति
युक्ते च रूपमिदम् । अत्र तावदुदयनो हन्ते स्वतन्त्रं यतो प्रयोजनार्थं रुमण्वान्
बोध्यः । हस्त्यश्वरथपदातीनि, हरितनोऽश्वा रथा पदातयश्च तेषु सन्ति तादृ-
शानि, मामकानि मत्सङ्गदन्धीनि, ममेत्यर्थेऽस्मच्छब्दात्पाक्षिषेऽण्प्रत्यये 'तवकमम-
वादेशवचने' इत्यनेनारमदो ममवादेशः , महाराजदर्शकस्वामिवाणीत्यर्थः , विजया-
तीनि विजयसाधनानि, 'न्यानीति शेषः , सन्नक्षानि सज्जानि सन्ति । तदिति हेत्व-
र्थमव्ययम् , उत्तिष्ठ विजययात्रार्थमुद्यतो गदतु । अयमर्थः —अस्मन्महाराजदर्श-
कमहोदया श्रीमन्तं निवेदयन्ति, यत्किञ्च श्रीमन्मन्त्रिणा रुमण्वता परिपन्थिनमारुति

[प्रवेश कर]

बलुवी—महाराज वा जय हो । हमारे महाराज दर्शन के लिये आये हैं कि—य-
थापक्ता पानी रुमण्वान् दया नेता के साथ आरुति वा आदेश द्वारा स्तुति करने

ज्ञानि सनद्धानि । तदुच्छिष्टतु भवान् । अपि च—

भिन्नास्ते रिपवो, भवद्गुणरताः पौराः समाश्वासिताः

पाण्णी यापि भवत्प्रयाणसमये तस्या विधानं कृतम् ।

भवता प्रमादयितुमिच्छता महान्तं सेनासमूहमात्मना सममादाय सम्प्रत्यत्रो
परिष्वतम् । हस्त्यश्वरथपादात च मे सेनाजवतुष्टय जयैकसाधन सर्वत सज्जीभत
श्रीमदागमन प्रतीक्षते । अत श्रीमतापि सोत्साहं विपक्षमाह्निमभिगातुमुद्यतेन
भयताम् । निश्चिन्तोपवेशनस्य नाग समय , उत्थानावसर एष श्रीमत समुपस्थि
नोऽस्तीति भाव । आक्रमणकारोचितानि सन्निधानान्यपि यथोचितमारचितानी
अपि सूचयन्नाह—मपि चेत्यादि ।

भिन्नास्ते इति । ते मिथ सहता अपीति यावत् , रिपवः शत्रा , भिन्ना
भेद प्रापिता परस्परं विरोधप्रोद्धावनेन पृथक्कृता । भवद्गुणरता भवरीयेषु
द्वाराभिण्यादिगुणेष्वनुराग वहन्त , पौरा पुरे भता नागरिका प्रजा इति यावत् ,
ना भत इत्यण् पत्यय , समाश्वासिता 'विजयलक्ष्म्याऽलङ्कृत श्रीमान् वत्स
गजोऽनिरादेन लब्धराज्यो भवत पालयिष्यती'ति समाश्वासनदानेन सम्यक्सम्भा
तेन । अपि तथा, या पाण्णी यत्सैन्यपृष्ठ, भवत्प्रयाणसमये भवद्दीगममरविजय
सागरपरे राणीयतयोपगुज्यत इति शेष , तस्या विधानं कृतं तद्वचना सा
मस्यादित्वा । सैन्यपृष्ठं यथा रक्षितं स्यात्तथा तदुचित उपायं कल्पित इत्यर्थः ।
पाण्णी स्यादुन्मदभियाम् , त्रिया द्वयोः सैन्यपृष्ठे' इति मेदिनीकापप्रामाण्यात्
परिगणन्द स्मृतिः , 'वृद्धिकारादक्षित' इति ङीष् पाण्णाशब्दोऽपि गिभ्यति ।
अग्निप्रमथजननं शत्रुणि वयम् , यत्तद्वर्गं, साध्यं साधनीयमासीत् , तत्तत्सर्वं मया
स्मृतेति यावत् , अनुष्ठितं स्यात्तत्तम् । त्रिपथगा, त्रयाणां स्वर्गमृत्युगतालात्मनां
तत्सर्वं मया समाहारस्त्रिपथमिति ङीष् , तेन गच्छति मृत्युपदममाय , नदी गत

यद्यत् साध्यमरिप्रमाथजननं तत्तन्मयानुष्ठितं

तीर्णा चापि बलैर्नदी त्रिपथगा, वत्साश्च हस्ते तव ॥ १२ ॥

राजा—[उत्थाय] बाढम् । अयमिदानीम् ,

उपेत्य नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे तमारुणिं दारुणकर्मदक्षम् ।

नाम पुण्या सरित् , बलैर् नैर्न्यै , तीर्णा तरणविषय नीता । एवविधाखिलसाधन-
सम्पादनवशाद्भाविनी कार्यसिद्धिं प्राप्तकालां सूचयति—वत्साश्चैत । वत्सा वत्स-
देशाश्च , 'जनपदवाचिन शब्दा भूम्नि प्रयुज्यन्ते' इति सङ्केतानुसार बहुत्वमिदम् ,
तव भवत , हस्ते करगतास्त्वदधीना सन्तीति सम्भावनीयम् । शत्रूणां परस्पर
भेद , शात्रवाधीनतां प्राप्तवतां पूर्वानुभूतभवद्गुणगणानुरागशालिनीं पौराणी 'सत्वर
कृतान्मुक्तिर्भविष्यती'ति वचनेन सम्यगाश्वासन , समरप्रयाणसमयोचित सैन्यपृष्ट-
रक्षोपायश्चेति सर्वं सम्पादितम् । किं बहुना—शत्रुविघ्नसुनोचितं सकलमपि
अविधानकमारचितम् । सेनापि गङ्गाया उत्तरतीरं गता सती सन्नद्धाऽवतिष्ठते ।
सति चैवविधे व्यतिकरे पुनर्वन्सदेशसाम्राज्यशासनरञ्जुरचिरादेव भवत्करगता
न्यादित्येतन्निश्चितमवगम्यतामित्यर्थः । यथोचितकल्पितोपकरणैः सम्पादितमिदं
सर्वं भवत्करिष्यमाणसंपन्नाभिगमनोचितकार्यानुकूल्यं मन्मुखेन महाराजदर्शका
भवन्त निवेदयन् समरायोत्थापयितुमाकाङ्क्षतीत्यविलम्बेन भवतापि तत्प्रयाणायो-
द्यमः सम्पन्नदलम्वनीय इति भावः । शार्दूलविघ्नीकृतं नाम वृत्तम् ॥ १२ ॥

समयोचितसमरसन्नाहसूचकः कान्तुशीयवचनं निगम्य राजा गर्वभावो-
द्भेदभावितं समरोत्साहमशिनयन्मूढे—उत्थायेत्यादि । बाढं छात्र । समीचीना
पथदर्शयं कृता । भवत्कराभिनो निदेशमनुसृत्य सनुपस्थितेऽस्मिन् महति सुत्ग्राम-
सरस्येनैववर्तय्य सम्पादयितुमहमप्युद्यतोऽस्मीत्यर्थः । 'अयमिदानी'मिति वत्स
माणश्रीकान्दयि ।

उपेत्येति । 'दानां समयेऽस्मिन् , सिद्धेषु उद्बोधितनाधनेषु , क्षयमहम् ,

चापि वर राव गने टीक वर लिया है । सेना ने गंगा नदी को पार कर ली । बर वर द-
नी , जो राव व अधान हो गया था , जब अपने हाथ में आ गया तब मननिवे ॥ १२ ॥

राजा—[वट वर] टीक । वर वर न—

जब वर वर वर नें चन्द्र शारणि के हाथों और योगों ने पार हिंदे गदे और वर

विकीर्णवाणोऽप्रतरङ्गभङ्गे महार्णवाभे युधि नाशयामि ॥ १३ ॥

[निष्क्रान्ता सर्वे ।]

पञ्चमोऽङ्कः ।

उपेत्याभिगम्य शत्रुमाक्राम्येति यावत्, नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे नागेन्द्रैर्गजभेदैरुत्तरी-
तीर्णे तरणक्रीडाविषयीकृते, विकीर्णवाणोऽप्रतरङ्गभङ्गे, विकीर्णो व्याप्ता बाणा शरा
उभ्य भीषणास्तरङ्गभङ्गा कर्मिणां लङ्घ्ये इव यस्मिंस्तादृशे, अत एव महार्णवाभे महा-
र्णवस्य आभेवाभा यस्य तथाभूते महासमुद्रमदृशे, युधि युद्धे, दारुणकर्मदक्षम्, दारु-
णे कष्टकरेषु कर्मसु दक्ष निपुण, त प्रसिद्ध राज्यापहारिणम्, आरुणि तन्नाम
शत्रु, नाशयामि उन्मूलयामि नामशेष करोमीत्यर्थः । एषोऽहं चतुरङ्गमेनया शत्रु-
माक्रामन् गजनाजिसञ्चारमङ्गुले प्राणजालाच्च नेरणाजणे दुष्टमात्मन शत्रु निपात्य
सन्तुलित्विष्यसयाम्यधुना । कोऽयं मत्पुरो वराक स्यातु समर्थः ? अनिरादेन निष्क्र-
ान्तक श्वितमासहचरोऽनुभूतचर राज्यसुख निर्वेक्षयामि निर यथास्तीति भावः ।
पिपासितमभिकारे युष्मातो सम्पदादिनातिक्रिपि स्त्रीताना युष्मद्वर सिष्यति
कोपे इति 'ममित्याजिमभिदूयुध' इति स्त्रीतानकशब्दमाहचयेण शब्दस्तीत्य-
स्याः । अमेव इति आहयति । अत्र तु महार्णवाभे इति विशेषणानुगुणेन पुमि प्रयुक्त-
ता- । अत्र प्राणा महाशत्राना यान्तिप्रयोगापिपये सर्वतन्त्रापरतन्त्रतां गूजयन्ति-
दृश्यामाशङ्करोति । अत्र हिल युद्ध समुद्रेणोपमातु तदुचित बाणास्तर-गैर्गजतुर-
ङ्गमा । तरणशालै प्राणिभि मादृश्य प्रापितवान् कवि । उपेन्द्रवज्राभि । पत्तभि
रम्, 'उपेन्द्रवज्रा जतव्राह्मणो गौ' इति च ताल्लक्षणम् ॥ १३ ॥

युद्धोपक्रम नाम भाष्येन्यार्थं समूह्य तदनुवृत्त प्रगटान्तरमतवार्तातु तत्
सर्वं निष्कर्षं दर्शयति—निष्क्रान्ता इति ।

पञ्चमोऽङ्क इति । पञ्चमा, स्व समाप्ति सचयत्येतत् ।

इति आश्रम्यन्वासवदत्तव्याख्याया प्रबोधिण्या पञ्चमोऽङ्कः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।]

पञ्चमाङ्कसमाप्त्यनन्तरं क्रमप्राप्तं षष्ठाङ्कारम्भस्तावदिदानीमभिधीयते—अथ षष्ठोऽङ्क इत्यनेन ।

पद्मावतीशिरोवेदनाजनिताऽस्वस्थताधिगमाज्जबोद्धपद्मावतीशयनसदनोपस्थितेन स्वप्नावसानसमयसमुपागतस्मरणीयप्रियतमवामवदत्ताऽभिलषणीयदर्शनसौमार्ग्यसम्बन्धविद्रूपकाऽनङ्गीकृतमनुभवता श्रीमता वत्सराजेन महाराजदर्शकनिदेशवशवदेन सोत्साहपरिपन्थिनमारुणिं प्रत्यभियानाय सखद्वमित्येतत्पञ्चमाङ्कसमाप्तौ प्रतिपादितम् । चरमे च षष्ठेऽङ्के—“घोषवतीं नाम वीणां वासवदत्तीयां केनापि वादितं श्रुतवतो वत्सराजस्य तत्प्राप्तिस्तथैव समं प्रियाऽनवाप्तिमूलको मानसः शोकाविर्भावः, तत्रैव तत्समीपे महासेनभूपतिना देव्या च महाराज्ञ्या प्रेषितयोर्नूतनराज्यलाभविज्याभिनन्दनाय कुशलवृत्तान्तावगतये च दूतयोरुपस्थितिः, वत्सराजस्य स्वसमीपे पद्मावत्युपस्थापनम्, महाराज्ञीप्रेरितदूतीकर्तृकं वत्सराजाय वासवदत्ताचित्रपटसमर्पणम्, चित्रदर्शनेन तदाकारवादात्पद्मावत्या स्वान्तिकन्यस्तायामान्तिकाया वासवदत्तात्वगङ्गा, पद्मावत्या सन्निधौ पूर्वं न्यासरूपेण स्थापितां वासवदत्तां प्रदीतुं योगन्धरायणस्य तन्नागमनम्, स्वसमीपोपनीतावन्तिकापलोकनेन राज्ञोऽपि तत्र महासेनपुत्रत्वसम्भावना, अपनीतकपटवेपयौगन्धरायणस्वरूपपरिचयो, रत्नस्योद्ग्रेदपुरं सरं योगन्धरायणेन वृत्तं वासवदत्तावियोजनरूपम्वापराधक्षमाप्रार्थनं महासेनमहाराजसमीपे सर्वेषां प्रस्थानप्रस्तावश्चेति विषयाः सूचीकृतं प्रदर्शिताः ।

तत्र तावद् भूपतेरुदयनस्य पुनर्वत्सराज्यलाभं, घोषवतीवीणापलङ्घ्या वासवदत्तागमनेन विगनायमानमानसमुदयनं भूपतिमुद्दिश्य, महाराजमहासेनसन्देशवचनं च काञ्चुकीयप्रतीहाराभ्यां मध्यमनीचपात्राभ्यां मिथविष्कम्भकेण सूचयितुं तद्व्यतिपादां काञ्चुकीयस्य प्रदेशदर्शयति वक्त्रि—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

[ततः काञ्चुकीया वा प्रवेशः ।]

काञ्चुकीयः—क इह भो ! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(क) वयम् ! अहं विजया । किं करीषदु ?

काञ्चुकीयः—भवति ! निवेद्यतां निवेद्यतां वत्सराज्यलामप
वृद्धोदयायोदयनाय-एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्र

(क) पार्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ?

महाराजमहानेननुपते सन्देशद्वारोऽयं काञ्चुकीय सन्देशवाचं तां निवेद्यितुं
मित्रान् राजद्वारान्तिकमागतो 'वत्सराजस्य भूपतेर्द्वारपाठनेन क इहोपस्थितोऽस्ति,
नेन मे सन्देशान्तं पति पाप्तेति ति तावर्गोचितं तथाऽनुयुज्यते—क इहेति ।
तत्रत्य जनमुद्दिश्य 'भो इति सम्बोधितमप । काञ्चनतोरणद्वारम्, काञ्चन
नवर्गमयं च तत्तोरणद्वारं वहिर्द्वारं तत् । अथ 'तोरणोऽस्ती वहिर्द्वारम्' इत्यमरेण
तोरणशब्दस्य वहिर्द्वाररूपेऽर्थोऽनागते पुनर्द्वारशब्दोपादानात्तोरणशब्दस्य 'वहिर्'रि-
तेत्यर्थं करणीयं, अथ वा द्वारपदप्रयोग स्पष्टार्थप्रतिपत्तये । अशून्यं मनामम् ।
'क' पृथग् राजभवनस्य द्वारभूमौ स्थितं सन् स्वीयं कार्यं कुर्वन्मनसो जाग-
रति प्रत्याभिप्राय ।

प्रत्यक्षमन्त्रालयेन समुचितप्रवेशां प्रतीहारीमुपस्थापयति—प्रविश्येति । प्रती-
हारी राजाभिहितया स्त्री प्रतीहारी, गौरादितादित्वान्ङीप्, द्वारपालिकेति यावत् ।
सन्त्ये मनुष्याय, श्रुत इत्यर्थः ।

काञ्चुकीयः प्राप्तः, तत्रभवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम
वासवदत्ताधारी च, प्रतीहारमुपस्थिताविति ।

लाभप्रवृत्तौदयाय, वत्सराज्यस्य लाभ पुन प्राप्ति तेन प्रवृद्धो वृद्धि गत उदय
समुन्नतिर्यस्य तथाभूताय, अयि । श्रीमति ! सपत्नापद्धतस्वायराज्यप्राप्तिरूपप्राज्य-
नहोत्कर्षलक्ष्मीशालिने श्रीमते राज उदयनाय सत्वरमिद निवेदनीयमित्यर्थ ।
अश्रेयसमन्तवन्त्यम्—पञ्चमाङ्गमाप्तौ खलु श्रीमतो नरपतेरुदयनस्य सपत्नाभिगम-
नोचितं सुमरसमारम्भोत्साहो दर्शित । तदनुसारं च युद्ध विधाय बलेन शत्रु
जित्वा परद्वस्तगतं निज राज्य पुन स्वहस्तगतमकरोद्वत्सराज । युद्ध हि रसभङ्ग-
भिया न तावद्दर्शनीयं भवति नाटकेषु । 'दूराद्वा न वधं युद्धं प्रत्यक्षाणि न
निर्दिशेन्' इत्यादिना दृश्यरूपके निषिद्धं च तत् कस्यापि विधया सूचयेत् । अत्र तु
युद्धं विना राजो वत्सराज्यप्राप्तिर्न सम्भवतीति राज्यप्राप्तिरूपेण कार्येण तत्कारणो
भूतं भूतकारिकं युद्धं कल्पयेत् । तच्चात्र कविना प्रवृत्तरस्यचिच्छेदभीरुणा पत्नेन
परिचायितं न किल केनापि पात्रेण सूचितम्, वत्सराज्यलाभप्रवृत्तौदयायेत्युदयन
विशेषणेन चैतदभिप्रेयकतां नीतमिति । राज्ञो निवेदनीय विषयमाह—एष इति ।
एष नृत्यात्मनो निर्देशः, खलु पद्यवाच्यालङ्कारे, महाश्वेतस्य तगरस्य राज्ञः वास
वत्सराजा पितुरिति यावत्, सखाशात् तदाज्ञयेत्यर्थः, प्राप्तं समागतं, रं-यस्यगोत्रं,
रं-यस्यगोत्रोत्पन्न इत्यर्थः, 'सकारेण नृवक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र श्रीमता । सकारं पुन्यो
ऽगस्त्यमायत्नेन तं वदेत्' इति धर्माशास्त्राणुशासनाद्वाङ्मनाम्न परं 'स' शब्दं प्रयु-
ज्यते । रं-यस्येण समानं तदापुपूर्वाय गोत्रं नाम यस्य तादृशं, तन्नामधेय इति
ज्ञेयम् । अङ्गारवत्या प्रयोक्तृपते पत्न्या, प्रताहारं द्वारम्, 'ग्रीं द्वारं प्रता-
हारं' इत्यमरः, उपरिधत्ता, एतादिति शेषः । श्रीमन्महानेनमदीपतेराज्या
समागतो रं-यनामा काञ्चुकीयोऽहम् अङ्गारवत्या श्रीमत्वा प्रयोक्तृपते पत्न्या
प्रेषिता वसुन्धराया वासवदत्ताया उपमाता चैतेतावन्तौ वत्सराजस्य विजया-

प्रतीहारी—(क) अग्य ! अदेशकालो पाडिडारस्स ।

काञ्चुकीयः—कथमदेशकालो नाम ?

प्रतीहारी—(ख) सुणादु अग्यो । अज्ज भट्ठिणो सुय्यामुह-

(क) चार्थ । अदेशकाल प्रतीहारस्य ।

(ख) अणोत्चार्थ । अज भर्तु सूर्यामुगप्राप्तादगतेन केनापि नीणा

वक्ष्ये कमपि स्वामिन सन्देश कथयितुमुपस्थिती सरि तिष्ठत । इत्येत तावन्निगे-
नीयमित्यर्थ ।

काञ्चुकीयो क राजे निवेदनीय सन्देशमाकर्ण्य तन्निवेदनस्याऽनन्तर सूत्रयति
प्रतीहारी—अग्येति । प्रतीहारस्य द्वारपालस्य, तद्गमनयोग्य इति यावा
‘प्रतीहारी द्वारपाल इत्यमर, अदेशकाल, देशमहित कालो देशकाल न देश
काल इति अदेशकाल, मध्यमपरलोपी समामो नञ् समामथ । राजो निवेदनीय
म । द्वारपालोपस्थितिगोचरो देश कालश्च नास्तीत्यर्थ । इदानीं यस्मिन् स्थले
राजा तिष्ठति यथा ताडयस्व, तत्र द्वारपालगमनयोग्यता नास्तीति भाव ।

अग्योऽपमम्पत्पूजितगन्देशप्रापणाऽननुकूल कथमिति निजाममानो वचन
भाव हास्य —कथमित्यादि ।

प्यासादगदेण केण वि वीणा वादिदा । तं च सुणिअ भट्ठिणा भणिअ-
घोसवदीए सद्दो विअ सुणीअदि ति ।

काञ्चुकीयः—ततस्ततः ।

प्रतीहारी—(क) तदो तर्हि गच्छिअ पुच्छिदो-कुदो इमाए

वादिता । ता च श्रुत्वा भर्त्रा भणितम्—घोषवत्या शब्द इव श्रूयत इति ।

(क) ततस्तत्र गत्वा पृष्ट-कुनोऽस्या वीणाया आगम इति । तेन

गतेनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु—‘सूर्यामुख’ इति प्रासादस्य नाम केवल प्रतिभाति, न
तत्र व्युत्पत्त्यन्वेषणमावश्यकम् । केनापि अनिदिष्टनाम्ना । तां वीणाम्, श्रवण-
तात्पर्यानुपपत्त्या वीणाशब्दो वीणाध्वनिं लक्षयति, भर्त्रा वत्सराजेन, घोषवत्या
तदाख्याया वीणाया, इव तत्समान इति यावत् । वासवदत्ताप्रियतमाया घोषवत्या-
ग्न्यवीणाया स्वरेण परिचयो राज्ञः सुचिरमासीत्, अथ किल राजा राजभवन-
न्निर्गत कमपि वीणाध्वनिं श्रुत्वा तत्स्वरश्रवणसमकालमेव ‘केनेद घोषवतीस्वर
सदृश श्रव्यत’ इति सकौतुक मानसमुत्पत्तवानित्यर्थः । वसुनेमिदत्तामिमां सुस्वरा
घोषवतामुपसंभूय तद्वादनकीशलेन राज्ञः गजादय वशीचकारेति कथासंगि-
त्वानगरे प्रसिद्धम् ।

तदनन्तरं विं. सप्तमिति काञ्चुकीय पुच्छति प्रतीहारीम्—ततस्तत इति ।
द्विरुक्तिरियं तदुत्तरकालिकादृष्टान्तश्रवणे कौतुहलं व्यनक्ति काञ्चुकीयस्य ।

काञ्चुकायप्रश्नानुरूपमुत्तरयति प्रतीहारी—तदो इति । अत्र भट्टिणा
(भर्त्रा) इति वार्ता पूर्वतोऽनुसृत, वाणावादक इत्यर्थं वर्म । तत तदनन्तरम्,
आगम प्राप्तिः । ततो घोषवतीस्वरसदृश स्वरं निशम्य तत्र स्थिते वीणावादक-
स्योपपन्नं गत्वा ‘वरमात्पुण्यात् करमात्स्थानाद्वा वीणामिमां लब्धवान् भवान् ।
तत्प्राप्तिप्रकारं वदतां भवते’ इति राजा तं पृष्टवानित्यर्थः । तत्स्वस्पोत्तरं प्रकाश-

वीणा इति । उसे हुन्छु भन्ने राजा ने कहे —कि घोषवती [वानवादक की वीणा] का-
स्वर हुन्छ भन्ने हो ।

काञ्चुकी—उस बात फिर कहा ।

प्रतीहारी—जब वहाँ जाकर स्थिति देखते हैं तो—उस वीणा को निम्न वस्तु

वीणाए वागमो चि । तेण भणिअं—अक्कोहि णम्मदातीरे कुच्चगुम्म-
=ग्गा दिट्ठा । जइ प्पओअणं इमाए, उवणीअदु माट्ठिणो चि । त
च उवणीद अट्ठे करिअ मोहं गदो भट्ठा । तदो मोहप्पच्चागदेण नप्फ
प्प्याउलेण सुहेण भट्ठिणा भणिअं—दिट्ठासि घोसवदि । सा हु ण

भणितम्—अस्माभिर्नर्मदातीरे कूर्चगुल्मलग्ना दृष्टा । यदि प्रयोजनमन-
या, उत्तनीयता भर्त्रे इति । ता चोपनीतामङ्के कृत्वा मोह गतो भर्ता ।
नतो मोहपत्यागतेन वाष्पपर्याकुलेन मुखेन भर्त्रा भणितम्—दृष्टासि घोष-

—नेणेनि । अस्माभिरिति स्वसार्थाभिप्रायेण बहुत्वम् । कूर्चगुल्मलग्ना,
इत्यादी दर्शना 'कूर्चोऽस्ती रमभुषीठयो, भूमण्ये कथने दर्भे' इति कोष, गुल्मे
सदृशे लग्ना सत्ता । फलस्यापि हेतुरनेन यद्व्याकृतार्थे 'अनये'ति हेतौ तृतीया ।
अने स्ताभिने, उपनीता समर्प्यताम्, अर्थादस्माभि । ततो वीणोपलब्धिविषयक
यत्नपानमाकर्ण्य "महर्षे मह गतोऽहमाय नर्मदायास्तदम्, तत्र न दर्भस्त-
मेषु पतिरे । वीणा दम्भोन्नरतामुपगतास्माक करगताऽभ्यात् ।

दिस्सदि चि । अय्य ! ईदिसो अणवसरो । कह णिवेदेमि ?

काञ्चुकीयः—भवति ! निवेद्यताम् । इदमपि तदाश्रयमेव ।

प्रतीहारी—(क) अय्य ! इष्मं णिवेदेमि । एसो मट्टा सुय्यामुह-

वति । सा खलु न दृश्यत इति । आये । ईदृशोऽनवसर । कथं निवेदयामि ?

(क) आये । इयं निवेदयामि । एष भर्ता सूर्यामुखप्रासादादवतरति ।

निवेदनयोग्योऽयमवसरो नास्तीत्याह प्रतीहारी—अग्रेति । अनवसर अयो ग्य समय , निवेदनस्येति शेष । निवेदयामीति विध्यर्थे लट् । श्रीमन् । इत्यमय एवंप्रत न तावत्साम्प्रत समयो निवेदनस्य, राजश्च वासवदत्ताध्यानमप्रतया विचार-पदवीं न प्रयायात्किमपि निवेदितम् । सर्वथा व्यर्थं च तदस्मिन्समये, न च तस्मै रोचेत नृनम् अतः कथमिदानीं प्रापणीय राज समीपं मया भवदीयं सन्देशभाषितम् ।

प्रतीहार्या वचनमेतदाकर्ण्य काञ्चुकीयो ब्रूते—भवतीति । निवेद्यतां नूच्य-ताम् , अस्मदागमनमिति शेष । तदाश्रयम् , सा वासवदत्ता आश्रयो यस्य ततः तद्विषयकमिति यावत् । अयि । देवि । अस्मदागमनमप्येव वासवदत्तामेव विषयी-करोति, तदिदं भवत्या राजे निवेदनीयमित्यर्थः । वासवदत्ताविषयकं यत्तज्जातं किम-प्युद्दिश्यैव सञ्जातमन्नागमदीयमागमनम् । राजे च तदस्मद्भाविन रोचेत् । नचिकरो विषयस्तावदयं प्रतीतोऽवय एव राजं पुरस्तान्नि शङ्कमित्याशयः ।

श्रुत्वा तत्काञ्चुकीयवचनं तदागमनं राजे निवेदयितुं प्रतिजानीते प्रतीहारी—अग्रेति । इयमित्यनेन 'निवेदयितुमहमुद्यतारमी'ति सूचितम् । इदमधुना भव-ताच्चिन्नं निवेद्यते गयेत्यर्थः । इत्थं निवेदनाय राजः समीपं गन्तुमुद्यता प्रतीहारी सूर्यामुखप्रासादादवतरन्तः राजानमवलोक्य तत्रैव तन्निवेदनादसरन्नुचिन्तं मन्य-

तु दिस्सदि चि, यद सो नदी विस्सदि पट्ठी । आय । इत्त प्रकां योग्गं अण्वर नदी दे, के-रर पट्ठावे ।

व पुत्री—महा ! निवेदन करिये थोड़ी देर में उस से मन्त्र लता है ।

प्रतीहारी—अय ! यह क्षमा है निवेदन करनी है । ये नाराज नृप-मुत्तः प्राप्सु =

आसादादो लोदरः । ता इह एव निवेदयस्व ।

काञ्चुकीयः—भवति ! तथा ।

[उभो निष्क्रान्तौ ।]

मिश्रविष्कम्भकः ।

[ततः पविशति राजा विरूपक्षः ।]

तन्मैव निवेदयिष्यामि ।

राजा—

श्रुतिसुखनिनदे ! कथं नु देव्याः

स्तनयुगले जघनस्थले च सुप्ता ।

विहगगणरजोविकीर्णदण्डा

प्रतिभयमध्युषितास्यरण्यवामम् ॥ १ ॥

प्रविष्टस्य वामवदत्ताविद्यागदौभोग्यदूषिता घोषवती वीणामुद्दिश्य राज्ञ शोको-
द्गारमाह—श्रुतिसुखेन्यादि । हे श्रुतिसुखनिनदे । श्रुत्यो सुख श्रवणानन्द-
दायी निनदो निम्नवणस्तालस्वरसमन्वित शब्दो यस्यास्तादृगे । वीणे इति विशेष्य-
मर्थानुरोधादभ्यम् , देव्या वासवदत्ताया , स्तनयुगले कुचबुगे, जघनस्थले कटि-
पुरोभागे च, उप्ता मुखनयन प्राप्ता ससुखमवस्थितेति यावत् , वादनावसरे हि
वीणाया उत्सर्गक्षिन्या स्तनजघनसम्बन्धो भवत्येव, एतादृग्विधेयविशिष्टा त्व,
विहगगणरजोविकीर्णदण्डा विहगगणेन पक्षिचूधेन रजोभिर्धूलिभिश्च विहगगणस्य
रजसा मलरूपेण वा विकीर्णो व्याप्तो दूषित इति यावत् दण्डो यस्यास्तादृशी सती,
प्रतिभय भयङ्कर, 'भयङ्कर प्रतिभय'मित्यमर, अरण्यवासम् उच्यते यत्रेति वासो
निवासस्थानम् 'हलच्चे'ति घञ्, अरण्यमेव वासस्तम् वनस्थलमिति यावत् , 'उ-
पान्द्रव्याद्दस' इति कर्मत्वम् , वयन्नु केन प्रकारेण वीदशम् , अद्युषिता
गृहि आश्रितवत्यसि, अविपूर्वाद्दसते वर्तते च । अयि ! सुखरे ! घोषवति !
न त्वं एव वाणावादनवीटावसृजद्विषया वासवदत्ताया सस्नेह वमनीयकोमलो
रसज्ञदेशे लालिता सती तत्र गृहस्थलेऽवरयानमुत्तु सुचिरमनन्दभू, कथमहो ! दुर्दैवा
प्रमाणं दिवसेषु पक्षिगणजुः कूलिधृषर पक्षिमलदूषित वा वीणादण्डं दधानया त्वया
भयानकजनवागयातना अस्या सोटा ? गुणवद्वासवदत्तासृजद्विषयैर्भात्यसमन्विता
वा अपि तत्तियोगसमयोपनातवनवासकलेशमारोपचितदौर्भाग्यव्यतिकरोपलब्धिरित्य
न यावत् सर्वधोचितेति भावः । पुष्पिताप्राताम दृष्टमिदम् , 'क्षुद्रिज ननुगरेक्तो
सवारो गुञ्जि च नजौ जरगाध पुष्पिताप्रा' इति च तालक्षणम् ॥ १ ॥

राजा—ये वध मरु शब्द सहा वीणा ! देवा वासवदत्ता वं वनी मन्त्रो पर वा वनी
पी पर सोने वाली दृष्ट मन्त्र चित्तिरो भोर दूष्ट मे वा चित्तिरो वे नन् मे द्दिन दृष्ट
वाली दृष्ट नदन्त करण-वाग् दैव करती रो ॥ १ ॥

अपि च, अस्निग्धासि घोषवति ! या तपस्विन्या न स्मरसि—

श्रीणीसमुद्रहनपार्वनिपीडितानि

खेदस्तनान्तरसुखान्युपगूहितानि ।

अपि चेति । अस्निग्धा स्नेहरहिता । इदमपि निश्चित वीणे । यत्तवाधुना
वासवदत्तायां स्नेहो नास्तीति । इदानीं वासवदत्ताविषयक तदेव स्नेनराहित्य तस्य
विशदीकरोति—येन्यादि । इदं श्लोकन्वयि ।

श्रोणीति । या त्व तपस्विन्या दीनाया विपत्काले रक्षकं कश्चिदप्राप्तवत्या इति यावत् , 'मुनिदीनौ तपस्विना' इत्यमर , अत्र 'वासवदत्ताया' इति विशेष-
मर्थानुगतम् , श्रोणीसमुद्बहनपार्श्वनिपीडितानि , श्रोण्या तत्पुरोभागेन जघनेनेति
यावत् , 'कटि श्रोणि' इत्यमर , 'सर्वतोऽकिन्नर्यादित्येके' इति दीर्घान्तोऽपि
श्रोणीशब्द , समुद्बहनानि वायुभाण्डस्य धारणानि च , पार्श्वेन कक्षाव प्रदेशेन
निपीडितानि , भावे क , दण्डस्य घर्षणानि च तानि , इतरेतरयोगो नाम द्वन्द्वसमा-
स , सेदस्तनान्तरसुत्तानि रोदे वादनश्रमे सति स्तनान्तरे कुचमध्यभागे , 'अन्तर-
मवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' । छिद्रात्मीयविनावधिरवसरमध्येऽन्तरा-
स्ननि चे'त्यमर , सुत्तानि सुस्तकराणि , अत्र 'रोदे स्तनान्तरे' इति व्यस्तपदप्रयोगो
तुज्यते , सामर्थ्याभावात् समासश्चिन्त्य , उपगूहितान्युपगूहानि आलितानि , च
क्षिप्त , विरहे मद्वियोगे , माम् उद्दिश्याभिलक्ष्य , कृतानीति शेष , परिदेवितानि विलापा ,
'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर , च अन्यच्च , वायान्तरेण वादनीयप्रकारविशेषेण
मस्मितानि मन्दहामेन सहितानि , स्मितमन्त्रालौकिकवादनप्रकारदर्शनादन्तर्गतान
न्दमन्दोद्बोद्धेदं सूचयति , कथितानि प्रशस्त्रापराणि वचनानि , न स्मरसि स्मृति
नामं न प्रापयसि , तदेतत्सर्वं विस्मरसीत्यर्थः । वादनावसरे च मस्मिल वायुभा-
ण्डमणेन वासवदत्ता हतवती , यच्च तस्यास्त्वदानो पार्श्वभागेन वीणादण्डस्य
सुदुर्घर्षण जायते स्म , वादनपरिश्रमान्मध्ये विथ्रमार्थं यत्सा वक्षोजमध्यभागेन
तत्तदण्डमालिङ्ग्य तन्मणौ कियच्चिरमवतस्थे , वियोगविरलवतया च मल्लियकान्

अदिश्य मां च विरहे परिदेवितानि

वाद्यान्तरेषु कथितानि च सास्मितानि ॥ २ ॥

विदूषकः—(क) अल दार्णि भवं अदिमत्तं सन्तापिअ ।

राजा—वयस्य ! मा मैवम्,

(क) अलमिदानीं भवानतिमात्रं सन्तप्य ।

यद् बहुन्विलापान् कृतवती, लोकोत्तरेषु मत्प्रदर्शितेषु तत्तद्वादनकलाकौशलविशेषेषु हृत्ताऽस्मीमसहजस्नेहोचितहर्षप्रकर्षसूचकं सहासं यच्च किञ्चिद्वचनजातमुक्तवती मत्प्रशंसायाम्, तदेतदखिलं चेष्टितमिदानीं दीनां दशां वहन्त्या दुःप्रहवियोगदूनायास्तस्या वासवदत्ताया किमपि न स्मर्यते त्वया ? यत्किल समुपेक्षितस्नेहानुबन्धया समयेऽस्मिन्सहजस्नेहापि मेयं परित्यक्ता मत्प्रिया । नूनमयं तत्परित्यागस्तवायं वांघे । पूर्वानुभूतैतद्दृष्टान्तविस्मरणेन च तस्यां निस्नेहरीदृश्यं च विशदं प्रत्याचयतीति भावः । अत्र चैतन्त्रोणादर्शनं राज्ञो वासवदत्तावियोगदुःखमुद्दीपयन् कारणभावमवलम्बते नृजं विलपितेऽप्यमीषु । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ २ ॥

प्रियावियोगपरितप्तचित्ततया पूर्वोक्तमेतदित्यं विलपन्तं ततो निवारयन् मित्रमाश्रयायितृषामो वचनमाह विदूषकः—मलमिति । अतिमात्रं नृशमं, अधि कथित्यर्थः, 'अतिवेत् नृशत्यर्थं' अतिमात्रोद्गाढनिर्भर'मित्यमरः । अयि ! मित्र ! नृशं व्यावृत्ते मा भूद्वान् । वयमपि तरया उपलब्धेरभावादिदानीं शोको निरर्थकः । अन्तरं सन्तापोऽयं भावता दूरीकरणीयः शान्तिश्चावलम्बनीयेत्यर्थः ।

सन्तापनिवारणं वरूचकमित्थं विदूषकवचनं श्रुत्वा रघुवीर्यस्य तापाऽन्विद्यं रूचयति राजा—घयरयेति । एव सन्तापप्रशमनरूचकम्, वार्दारिति शेषः । नैव ते दत्ताय मित्र ! गतसन्तापशान्त्यै । सोऽस्य निवाद्यो मे निन्दितं परित्यापं प्रियतमावियोगजन्मा ।

राजा, विरहं दी दशा । सुखे उपलब्धे पर विलाप करना तथा कृत्वा प्रत्येक हे राजा के रङ्ग-रूप शिगत-पूर्वक वचनों का करना इत्यादि ॥ २ ॥

विदूषक—रस, कल आप कति समाप्त न करे ।

राजा—मि. म. ! नहीं । स. न. —

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।

तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥ ३ ॥

वसन्तक ! शिल्पिजनसकाशान्नवयोगां घोषवतीं कृत्वा शीघ्रमानय ।

विदूषकः—(क) जं भव आणवेदि। [वीणा गृहीत्वा निष्क्रान्तः]

(क) यद् भवानाज्ञापयति ।

चिरप्रसुप्त इति । चिरप्रसुप्त चिर शयित उद्बोधकामावादप्रबुद्ध इति यावत् , मे मम, काम वासवदत्ताविषयको मानसोऽभिलाष , वीणयाऽनया घोषवत्या, प्रतिबोधित उद्बोधित । घोषवती सेय वीणा, यस्या वासवदत्ताया , प्रिया प्रीतिपात्रम् आसीदिति शेष , तां मत्प्रेमसर्वस्व, देवीं वासवदत्तां तु, न पश्यामि न साक्षात्करोमि । वियोगदिवसादारभ्य प्रियतमाविषयिणी गण्डोत्कण्ठा ममेयं परिपूर्तिसाधनाभावादयथावत् क्रमेण परिक्षीणतां गच्छन्ती हृदये निलीनप्रायैव जाता, उद्बोधकं च नासीत्तस्या किमपि । अथ तूपलब्धेय वीणा तत्प्रियां वासवदत्तां स्मारयन्ती नितान्तं तदीयमुत्कण्ठाविशेषमुद्गादयति मे । एषा च घोषयती यस्यं मुशमरोचत, दुर्देवादय सा मे प्रिया वासवदत्ता न तावन्नोचनगोचरतां गच्छति । दन्त तां न विस्मारयति वीणेत्यतदनुभूत स्मारयन्ती माम् । अतः कथमयं निवारणीयो मे महत्तमस्तत्परीताप इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ ३ ॥

इत्येव निगद्य विकलाङ्गवीणासंस्कारसम्पादनविधौ प्रवर्तयितुमिच्छन् विदूषकः ब्रूते—वसन्तकेति । शिल्पिनो जना वीणासंस्करणकलाकुशला मनुष्या , नवयोगा, नवो नूतनो योगस्तन्त्रीदण्डादिसम्बन्धो यस्यां तादृशीम् । मित्रपर । चिरादनुयोगान्नष्टव्रण्डावयवैषा घोषवती सजाता । अत एतां तत्संस्कारविदुषां मामिच्छाणां समीपं नीत्वा यथास्थलं तत्तत्प्राचीननष्टावयवपरिवर्तनपुरमरं नूतनावयवयोचनेन प्रकल्पितजीणाद्वारां पुनः समीचीनतमां मुन्दरावयवविधाय त्वयेयं सत्तन्मानीयतां ममान्तिकमित्यर्थः ।

राजाज्ञापरिपालनं प्रतिजानीते' विदूषक —जं भवमिति । एषोऽहमादेशः

[प्रविश्य]

प्रतीहारी--(क) जेदु भट्टा । एसो खु महासेणस्स सवासोदो
रम्मसगोतो कंचुईओ देवीए अङ्गारवदीए पेसिदा अग्या वसुन्धरा णाम
वासवदत्ताधची अ पडिहार उवट्टिदा ।

राजा—तेन हि पद्मावती तावदाहूयताम् ।

(क) जयतु भर्ता । एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैन्यसगोत्र का-
ञ्चुकीयो देव्याङ्गारवत्या प्रेषितार्था वसुन्धरा नाम वामवदत्ताधात्री च
प्रतीहारगुपस्थितौ ।

भवतोऽनुग्रह्य तदुचित कर्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः । ह्युक्तवतो विदूषकस्य वीणां सस्का-
रयितुं वीणासदृशस्य नतः प्रस्थानमाह—वीणा गृहीन्वेति ।

मृग्यामुखप्रासादादवतरन्त राजानमुद्दिश्य गमनं प्रतीहार्या निर्दिष्टमाधीपुरा ।
एदानीं राज्ञः समीपवर्तिनि प्रदेशे तस्याः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति ।

विजयाणसनपूर्वकं पूर्वोक्तान्चुकीयसन्देशं राजानं निवेदयन्ती प्रतीहारी
ब्रूते—जेदु इति । विजयता भवान् । श्रीमान् महासेनभूपती रैन्यसगोत्र कान्चु-
कीय श्रीमती प्रद्योतराज(महासेन)पत्नी च वसुन्धरानाम्नी वासवदत्तोपमातरं
तत्रभवत् श्रीमतोऽन्तिवः विमपि सन्दिश्य प्रेषयताम्, तौ च द्वारदेशमागतौ स्तः ।

प्रतीहार्या वचनं श्रुत्वा राजाह—तेन हीति । तावत्पदं तत्रागताद्वारे ।
एव चेत्, पद्मादत्याहयितव्या पदम् । नत एव गतामिमांशुपश्रुतापयितव्या । याचिकं
चानयोः प्रियामहचरणं व मया भ्रष्टायमित्यर्थः । “दत्तपराप्रेषणमिदं तावदङ्गा-
रवत्या पद्मावतीमुद्दिश्यैव सम्भवतीत्यतएव पद्मावत्या अक्षोपस्थानमावश्य-
वम् । समुपरिगतायां च तरयाम्, सा विलासितवतीसन्देशमह च महासेनसन्देशं
रुद्वेगं बोध्यात्” इत्येवमन्तरतात्पर्येण राजा पद्मावतीमाहूयत् । ‘वासवदत्तादनु-

(आश्रयः)

प्रतीहारी—महाराज व जय हो । महाराज महामेन के पत्न मे रह रैन्य नामक
चुकी और वदी धारता से भेजा गए वामवदत्ता की धार वसुधरा उड़ी। पर उन्ति है ।
राजा—एव ही पदवा दो गता हारी ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

राजा—किन्तु खलु शीघ्रमिदानीमयं वृत्तान्तो महासेनेन विदितः

[ततः प्रविशति पद्मावती प्रतीहारी च ।]

प्रतीहारी—(ख) एदु एदु मड्डिवारिखा ।

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

(ख) एत्वेतु भर्तृदारिका ।

दर्शनमिदं पद्मावत्या सममेवात्मनो युज्यत' इत्याशयेन केचिदन्ये च 'सपत्नीभूतवासवदत्ताबन्धुविषये कीदृग्भावोऽस्ति पद्मावत्या' इति जिज्ञासया 'पद्मावत्युपस्थितो राजस्तत्राभिमतः'ति व्याचक्षते ।

पद्मावत्याह्वानरूपां भर्तुराज्ञा सादरं स्वीकुरुते प्रतीहारी—जं भट्टा इति । यत्किंलादिष्टमार्येण, तत्तावत्साध्यते मयेत्यर्थः । ततस्तस्यास्ततो निर्गमनं सूचयति—निष्क्रान्तेति ।

प्रतीहार्या गतायां राजा स्वगतं भाषते—किन्तु खल्विति । 'नु खलु इति पदे वाक्यालङ्कृती, उत्तान्तं पद्मावतीपरिणयरूपो राज्यप्राप्तिरूपो वा । किमिदं वृत्तमेतदस्मदीयमस्मिन्मये सत्त्वरमेवायं महासेन उपलब्धवान् ? यदुदितस्य दूतप्रेषणं कृतं तेन ?

पद्मावत्या महं पुनः प्रतीहारीं प्रवेशयति कवि—ततः प्रविशतीति ।

'अयमस्मीं तत्रभवान् भर्ता विराजते, अत्र किलोपसर्पणीयं श्रीमत्या राजकुमार्यै'त्यर्थकं वचनमाह पद्मावती प्रतीहारी—एदु एदु इति । राजदर्शनोपसर्पणं मन्त्रमादेव प्रतीहार्या वचनेऽस्मिन् 'एदु एदु' इति बोधयेयं प्रयुक्ता ।

पद्मावती—(क) जेदु अय्यउत्ते ।

राजा—पद्मावति । किं श्रुतम्—महासेनस्य सकाशाद् रैम्यसगोत्र काञ्चुकीयः प्राप्तः, तत्रमवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताघात्री च, प्रतिहारमुपस्थिताविति ।

पद्मावती—(ख) अय्यउत्त ! पिअं मे जादिकुलस्स कुसलवु-
ज्जंतं सोदु ।

(क) जयत्वार्यपुत्र ।

(ख) आर्यपुत्र । प्रिय मे ज्ञातिकुलस्य कुशलवृत्तान्तं श्रोतुम् ।

उपगता च भर्तुर्विजयाभिनन्दनं कुर्वती ब्रूते पद्मावती—जेदु इति । सर्वो
क्षपेण वर्ततां तावदार्य श्रीमानित्यर्थः ।

दूतोपस्थितिवार्तामुद्दिश्य पद्मावती पृच्छति राजा—पद्मावतीति । अयि ।
पद्मावति । 'श्रीमन्नहासेनाङ्गारवतीप्रहिताभ्यां काञ्चुकीयवसुन्धराभ्यां द्वारदे
शोऽलङ्कियते सम्प्रतीति श्रवणपदवो तव प्रयात किमु ? किन्तु जानामि
वार्तामिमाम् ?

अय्यउत्तेति । पूर्वोक्त प्रियस्य वचनं निशम्य, वासवदत्ताबन्धुजनेषु स्वात्मी-
यतामिमानं वदन्त्या पद्मावत्या उत्तरमिदम् । प्रियम् अभोऽहम्, ज्ञातिकुलस्य
सम्बन्धिवन्धुजनस्य, 'सगोत्रस्यान्धयज्ञातिद्वन्द्ववरवजना समा' इत्यमर, 'मे'
इति पदं मध्यमणिन्यायेन 'प्रियं ज्ञातिकुलस्ये'त्युभयत्रान्वेति । इच्छार्थक एव
नृके 'प्रिय'मित्युपपदे सति 'समानकर्तृकेषु तुमुन' इत्यनेन 'श्रोतु'मिति तुमुर्प्र-
त्ययः । श्रीमन् । प्रियं मे वृत्तमिदम् । वासवदत्ताया बन्धुजनोऽहं ममैव बन्-
जनः । नात्र मे भेदभावः कोऽपि । बन्धुजनस्य कुशलवार्तां चिरादुपलभ्यमाना
श्रोतुमिष्यते मयेत्यर्थः ।

पद्मावती—आर्यपुत्र वा । इति ।

राजा—पद्मावती । क्या हमने तुम्हारा कहना है कि महासेन के पास मेरे रैम्यसगोत्र के काञ्चुकीय वसुन्धरा नाम की आरवती की भोजी वासवदत्ता की दाई वसुंधरा के दोनो बहिनो के और प्रतिहार के ।

पद्मा—आर्यपुत्र ! आत्मियों का हाल-वृत्तान्त सुनना मुझे जानना है ।

राजा—अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम्—वासवदत्तास्वजनो मे स्व-
जन इति । पद्मावति ! आस्यताम् । किमिदानीं नास्यते ?

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! किं मय सह उवविद्धो एदं जनं
पेक्खिस्सदि ?

राजा—कोऽत्र दोषः ?

(क) आर्यपुत्र ! किं मया सहोपविष्ट एतं जनं द्रक्ष्यति ?

पद्मावत्युक्तं प्रशंसन्नाह राजा—अनुरूपमिति । अनुरूपं योग्यम् , अर्थात्कु-
लशीलादिन , एतत् 'वासवदत्ताया वन्धुजनोऽयं ममैव वन्धुजन' इत्येवरूपम् ।
अयि ! प्रिये ! वासवदत्तावन्धुजन स्वजन निर्दिशन्ती नूनं कुलशीलादिसदृशमेव
साम्प्रतमुक्तवती भवती । स^१था प्रशसनीयमिदं वचनं सापत्न्यद्वेषं हृदये स्वल्प-
मप्यवहन्त्या भवत्या इत्यर्थः । समयोचितं किञ्चिद्विचार्य तत्र तिष्ठन्ती पद्मावती
पश्यन् 'ममाज्ञामन्तरेण नैषोपवेश्यतीति'ति तां स्वसमीपमुपवेशयितुमिच्छन् राजा
तदुचितां चाटूक्तिमुपन्यस्यति—पद्मावतीति । श्रीमति ! पद्मावति ! किमेव
स्थीयते ? ममयेऽस्मिन् किमिति नोपविश्यते ? नात्र किञ्चिद्विचारणीयं निःशङ्कमत्रो-
पवेश्य भवत्येत्यर्थः ।

प्रियेण सहोपवेशनं तत्कालानुचितं मन्यमाना प्रियतम तद्विषये पृच्छति पद्मा-
वती—अय्यउत्तेति । एतं जनं समुपागतं वासवदत्ताया स्वजनम् । भवानिति
शेषः । स्मामिन् ! नूतनपरिणीतया मया सार्धं किमत्रोपविश्यं भवता वासवदत्ताया
स्वान्नोऽयं साक्षात्करिष्यते ? अनुनितमेतन्मन्योऽहम् । एकाकिन एव भातस्माद्
दर्शनं युक्तमित्याशयः ।

इत्थं नाम ध्वनिमर्यादाया सहोपवेशनं निषेवन्ता पद्मावती तत्कारणं जिज्ञासु-
मानो राजा ब्रूते—कोऽत्रेति । अत्र अस्मिन्निषेधे सहोपवेशनरूपे, दोषं अनी-

पद्मावती—(क) अय्यउत्तस्स अवरो परिग्रहो चि उदासीणं विअ होदि ।

राजा—कलत्रदर्शनाहं जनं कलत्रदर्शनात् परिहरतीति बहुदो-
षमुत्पादयति । तस्मादास्यताम् ।

(क) आर्यपुत्रस्यापर परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति ।

चित्तरूप । भवत्या सहोपविद्य मया करिष्यमाणे तद्दर्शनेऽस्मिन् किं तावदनु-
चित मन्यते भवती ।

तदेवाऽनौचित्यं दर्शयति पद्मावती—अय्यउत्तस्सेति । अपर परिग्रह
द्वितीया पत्नी, 'पत्नीपरिजनादानमूलस्थापा परिग्रहा' इत्यमर, इति पूर्वोक्तो
वाच्यार्थः कर्तृरूप । उदासीनमिव अनभीष्टमिव अर्थाद्विलोकनीयस्य बन्धुजनस्य,
भवति भवेदिति यावत् । स्वामिन् । भवता सहोपविष्टाया भवदीयद्वितीयपत्न्या मे
दर्शने कदाचिद्व्यसवदत्तास्त्रजनाय न रोचत, अयुक्तमिवैतत्तद्दृष्टी भानेत । जामा-
द्वितीया भार्या निभालयतो भूतपूर्वभार्यासम्बन्धिनश्चेतसि तद्विषयक ईर्ष्याभावो
दय सुतरां उलभ । अत एवोदकदर्शिनी सहोपवेशनमिदं निषेधाम्यहम् । नान्य-
न्वमपि दातृनायमन्त्रार्थपुत्रेणेति भावः ।

तत्कानौचितं सहोपवेशनं समर्थयन् पद्मावत्या शङ्कित निराश्रुते राजा—
बलघ्रेत्यादि । बलघ्न भार्या, 'बलघ्नं श्रोणिभार्ययो'रिति षोड, परिहरति निवा-
रयति, अयमिति षोड, उदयन इति तस्यार्थः । इति पूर्वोक्तो वाच्यार्थः, बहुदोष-
मिति जलावेवचनम्, भवत्या सम्भावितादोषाद् भूयसो दोषानित्यर्थः । प्रिये ।
भवत्या विचारितं न सम्यक् । अत्रागत्य भवतीमपश्यन्नेव बन्धुजने 'दरमै सम्य-
न्धिजनाय भार्या दर्शनीया, तस्मै तां वत्सराजो न दर्शयति । नन्मय दम्भनिज-
नातिमुन, भार्या पारय श्रुत्वा स्यात्' इत्येवमन्त्याहारांश्च दृष्ट्वेदोषानरोपवेश-
नको । 'वितायपत्नादर्शनं न रोचेताऽहं' इत्येव भवत्या सम्भाविता दोषस्त्वङ्कि-
-

पञ्चाङ्ग—आर्यपुत्रः कीं यत्तु उच्यते पत्नी है । यत्तु उच्यते ३ भिन्न-मा ह्ये ।

राजा—'य', द, न दोष स्यति हो ह्ये—दर्शनं से रोचन है यत्तु यत्तु उच्यते दोष-
नयनं । इत्युच्यते यत्तु उच्यते ।

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे

कन्या मयाप्यपहृता न च रक्षिता सा ।

भार्यैश्चलैर्महदबासगुणोपघातः

पुत्रः पितुर्जनितरोष इवास्मि भीतः ॥ ४ ॥

नेतत् चङ्गवत्या शङ्कितं तत्तर्कवेत्यर्थः । अयि । पञ्चावति । सन्देक्ष्यमाणविषयस्येदानीं प्रियत्वाप्रियत्वसम्भावनाया भवत्याश्रितं यस्याकुलं जायते, तन्नूनं युज्यते । ममापि नादृश्येव दशा वर्तते ।

तथा हि—किं वक्ष्यतीति । अत्र प्रथमे चरणे तातोऽम्बा वेति कर्तृपदे पूर्वतोऽनुवृत्ते । तयोश्च पृथक् पृथक् प्रत्येकं सम्प्रत्याद् ‘वक्ष्यती’त्येकवचनोपपत्तिः । बासवदत्तायास्तात प्रथोतो माताऽज्ञारवती च दूतमुत्तेन किं वक्ष्यति किं सन्देक्ष्यति, इति अस्मिन् विषये, मे, द्वितीयचरणादपि शब्दोऽत्रानुकर्षणीयः, भवत्या इव ममापीति यावत्, इदं मनः, शङ्कितं शब्दायुक्तं वर्तते । ‘तदस्य मञ्जात’मित्यादिना उत्तच्छ्रुत्ययः । तामेव हार्दिकीं शङ्कां प्रवर्तयत्कारणं प्रदर्शयति—कन्येति । मया स्तसुराजेन, यस्या अनूटा बासवदत्तेति यावत्, ‘कन्या त्वजातोपयमे’ति दर्पणः, ‘इहा तयोस्ताताद्वयो कुमारौ, अपहृता उज्जयिन्या पलाय्य क्रीडाम्बुमानीता, च अपि च, सा बासवदत्ता, न रक्षिता न परिपालिता ।’ ये बासवदत्ताया अपहर्णनेनासादुचितम् । तत्रापि रक्षणं कृतं चेदपहरणं न तावद् रूपान्तरं कन्येत । विदुः तत्राशेषेऽक्षमतां गतवताऽनुचितेऽप्यनुचितं पुनर्मयाचरितम्, एतदेव मे हार्दिकं शङ्कां जनयतीति भावः । पुनः सभयत्वमेवाह—भार्ययंगिति । चरैरपरिर्वर्तनक्षारैः, भार्यैः पूर्वज-मकतवर्मभिर्देवभूतैः, महदबासगुणोपघातः भवत्युत्तरजनेषु अद्यापि प्राप्य कृतं इति यावत् गुणानां सदाचारादानुपघातो गतो येन तादृशः, अहमिति शेषः, उत्तरपदस्य समानाधिकरणत्वात्तद्वत्तत्वात् न । सदाचारमपहर्णं उत्तरजनादेशाऽप्रतीक्षणपुरःसरं बासवदत्ताया अपहर-

पद्मावती—(क) न किं सकलं रक्षितुं पक्षकाले ?

(क) न किं शक्यं रक्षितुं प्राप्तकाले ?

मेव । पितुर्जनयितुं, जनितरोषं जनित उत्पादितो रोषः अनुचितकारितामूलकः क्रोधो येन तथाभूतः, पुत्र इव तनयो यथा, भीतो भयान्वितोऽस्मि । 'वासवदत्ता मपहृत्य तत्रापि तद्वक्षणेऽक्षमतां गतोऽहं प्रत्युत तां नाशितवानस्मीत्येतं विषयमुद्दिश्य ताभ्यां किं वक्ष्यते ? शङ्कयाऽनया नितरां पर्याकुल मे मनः । दैवदोषात्सदा चारविरुद्धमाचरितं मया । ध्रुवमनुना पितरं कोपयन्पुत्र इवाहं भीतोऽस्मीत्यर्थः । अत्र 'भार्यैश्चलै'रिति वचनेन—“समयानुरोधपरिवर्तमानतत्तच्छुभाशुभदैवयोगेन सुखदुःखयोरुपलब्धिर्विद्यते लोके । श्रीन्महाराजमहासेनस्पृहणीयसम्बन्धोपलब्धं प्राज्यराज्यसुखसौभाग्यं प्राप्तवतोऽपि मम केनचिद् दुर्देवेन सदाचारमर्यादाव्यति क्रमोपस्थिता विपत्तिरियमतीव दुःसहा । अहो दैवस्य महिमा ।” इत्येष राजश्रित्ता नुभावोऽतिगूढं ध्वनितः ।

अत्रेदमालोचनीयम्—नियतेनियोगाद्राजा वासवदत्तामपहृतवान् रक्षितुं च न पारितान् । तदेतत्तस्य बुद्धिपूर्वकं नासीदिति वस्तुतोऽयं दोषभाजनः नास्ति । अतो राजपित्रो ताताम्नयो कोपस्यापकाशस्तस्माच्च राज्ञो भयस्य सम्भावना न कश्चिद्विद्यते । किन्तु 'केवलं तमिमं दोषमुद्दिश्य देवः नाम तदीयं कारणमप्रिगणय्य तानोऽभ्या च कृपितो भविष्यति' इत्येतद्दृष्ट्या भयं सम्भाव्यतेऽपि । तच्च पुनर्निवारणीयं यदत्र सामान्यरूपेणोपतिष्ठते । तदिदं 'पुत्रः पितुर्जनितरोष इति'त्युपमया स्पष्टं प्रतिपादितम् । एतेन—सापरात्रे सुते कृपितोऽपि केनापि कारणेन पिता कालान्तरे यथा कर्मणार्द्रहृदयः सन् प्रशान्तकोपोऽनश्यमेव प्रसीदति, तथा वासवदत्ताऽपहरणतदीयाऽऽश्रयलक्षणापराधभाजोऽपि पत्न्यराजस्यापराधेन क्षमिता नियतमेव तन्मिन्दुदारचरितौ गुणग्राहिणौ तत्पितरौ प्रसादपूर्णां दशं निक्षिपेतामिति वगैर्ध्वन्यते । अत्र त्रिपितृणां तयोर्महानुभावतया कोपस्याप्यसम्भाव्यमानस्य सदा न निर्वायेत्येव तेन राज्ञो भयस्यात्यन्तपक्षताऽऽगन्तव्येति व्यक्तम् । अगन्तव्यं तिलकं उत्तमम् ॥ ४ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो कञ्चुकीयो धात्री अ पाडिहारं उवट्टिदा ।

राजा—शीघ्रं प्रवेज्यताम् ।

प्रतीहारी—(ख) ज मट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

(क) एष कञ्चुकीयो धात्री च प्रतीहारमुपस्थितौ ।

(ख) यद् भर्ताज्ञापयति ।

काले योग्येऽवसरे, अनुकूले समय इति यावत् । यदा किल समयोऽनुकूलो भवति, कस्य वस्तुनस्तदा रक्षणं न कर्तुं शक्यते, अपि तु सर्वं सुरक्षितं जायते । श्रीमता च यदत्र वासवदत्ता रक्षितुं न पारिता, तत्र श्रीमतो न दोषः, प्रतिकूलं समय एवापराधी तत्कारणत्वेनाऽवतिष्ठते । अतो ह्यत्र समयप्रातिकूल्येन दुर्दैवमस्मिन्ना तद्रक्षणं यथोचितं कर्तुमपारयता श्रीमता किमपि तद्विषये न चिन्तनीयम् । दैवादुपनतं सर्वं तूष्णीं मोह्यमेवेति भावः ।

सम्प्रति प्रतीहारी पञ्चावतौ आवयितुं पुनर्निवेदनमुचितं मन्यमाना स्वामिनः दूतागमनवार्तां निवेदयति—एसो उति । एष उपस्थापयिष्यमाणः । कञ्चुकिनोपमाया चागतया द्वारदशोऽलङ्घियते । एतौ च सुन्देशद्वारकौ राजदर्शनमिदानीं मय्येतं । वस्तावन्नियोगो भवत्येतयो रूते ?

प्रतीहारीपक्षाभ्यां राजा तत्र तयो र्वस्वमापप्रवधाना मतिं दत्ते—शीघ्रमिति । यथा विलम्बा न भवेत्तथैतावत्र प्रदेशयितव्यादित्यर्थः । यत्र कञ्चुकीयो धात्री चेति धर्मणो पृथक् पृथक् प्रवक्ष्यमिदानीं सम्बन्धवशेन 'प्रदेश्यतामिति' ध्वजचक्रान्तप्रयोग उपपादनीयः । शीघ्रमितिपदेन राजस्वदौघदृष्ट्याध्वजोत्थवत्युच्यते ।

'तत्रभवत स्वामिनो निदेशानुसारं साध्यते मयेत्याशयेन ह शीघ्रं द्वारा—उभयेति । निष्क्रान्तेति । वस्तुविन् धात्री च तत्रोपस्थापयितुं तयो समीपं प्रतीहारां प्रस्थितेत्यर्थः ।

प्रतीहारी—यत्तु वा शीघ्रं दाह दोनो द्वार परं ।

राजा—उत्तरी निवा लाओ ।

प्रतीहारी—गे स्वामी वा ज्ञाता ।

[चरन् गच्छति]

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयो धात्री प्रतीहारी च ।]

काञ्चुकीयः—भो !

सम्बन्धिराज्यामिदमेत्य महान् प्रहर्षः

स्मृत्वा पुनर्नृपसुतानिघनं विषादः ।

किं नाम देव ! भवता न कृतं यदि स्याद्

राज्यं परैरपहृतं कुशलं च देव्याः ॥ ५ ॥

प्रतीहार्या सहतयोरुभयो राज्ञः सन्निवौ प्रवेशं सूचयति—ततः प्रविशतीति ।

तत्रोपतिष्ठत काञ्चुकीयस्य मानसमुद्धारं दर्शयति—भो इति । मानसं सम्बोधनमिदम् ।

सम्बन्धिराज्यामिति । अत्र महानिति विशेषणं प्रहर्षविषादयोरुभयत्राऽन्नेति । इदं दृश्यमानं शत्रोः सकाशात्प्रत्यावर्तितं वा, सम्बन्धिराज्यं स्वामिजा-
मातुः शासनविषयीकृतां भूमिम्, एत्यागत्य, ममेति शेषः, महान् भूयान्, प्रहर्षं
प्रमोदो भवति, पुनः किञ्च, नृपसुतानिघनं नृपसुताया राजकुमार्या वासवदत्ताया
नितन मरणं, 'मरणं निघनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, स्मृत्वा चिन्तयित्वा, महान् विषा-
दोऽनन्तरं भवति । हे ! देव ! विवे ! परं शत्रुभिः, अपहृतं स्वायत्तीकृतं,
राज्यं तस्मिन्देशात्प्रपत्य, देव्या वासवदत्ताया, कुशलं क्षेमं पुनरुपलब्धिश्चेत्युभयं,
तन्निघनान्तरे, स्याद्भवेत् सम्पद्येत, तर्हि भवता त्वया, किं नाम, हितमिति शेषः,
नामेव तद्वृत्तिर्वाक्यस्य, न कृतं स्यात् न सम्पादितं भवेत् । श्रीमदस्मत्स्वामिसं-
बन्धिराजो वत्सराजोदयनस्य राज्येऽग्रे ससुपागमेन सुतरीं प्रसीदत्यन्तरात्मा मे,
राजकन्याश्रीमदासवदत्तापिनाशार्ताव्यतिकरस्मरणेन च नृशः विषीदत्यनुना ।
देवः पुरा प्रतिदूततां गच्छता वत्सराज्यं रिपुणाऽपहारितम्, साम्प्रतं तेनैवानु-

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा, उवसप्पदु अय्यो ।

काञ्चुकीयः—[उपेत्य] जयत्वार्यपुत्रः ।

धात्री—(ख) जेदु भट्टा ।

राजा—(सबहुमानम्) आर्य !

(क) एष भर्ता, उपसपत्न्यार्य ।

(ख) जयतु भर्ता ।

ब्रह्मता कलयता पुनरेतदुपस्थापितम् । इदानीं तु यदि नाम राज्यमिव श्रीमतां वासवदत्ता वत्सराजाद् वियोज्य भूयस्तेन सयोजयेद् दैवम्, तर्हि नूनं सुवर्णे सौरभयोगदानमिव श्रीमतोरुभयोर्महासेनोदयनयोः सर्वतोऽनुष्ठितं भवेद् दैवेन हितम् । लब्धमपीदं राज्यं देव्या जुशलवृत्तान्तस्योपलब्धिं विना नीरसायमानं न तावत्तादृशं तोपमुत्पादयितुं प्रभवताति भावः । अयं प्रहर्षयोः स्मरणविषादचोदनेन समाकर्तृकतया 'एतयं रम्यत्वे'त्युभयत्र क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिं कल्पयन्ति केचित् । वसन्ततिलकः नामेदं पद्यम् ॥ ५ ॥

स्वामिनः समापमुपगच्छन्ती प्रतीहारी काञ्चुकीयमाह—एसो इति । एष इत्यनुव्या निदेशः । विराजत इति जेष, आर्य इत्यादरनूतकम् । सिंहासनमेतदलङ्घयिते श्रीमता महाराजवत्सराजेन । अत्रोपगम्यतां तत्रभवता भवता ।

प्रतीहारीसूचनानुसारं समीपमुपगन्धाय राज्ञो जयानसनं करोति काञ्चुकीयः—जयन्ति । सुदृष्टीतनामधेयस्य मान्यस्य सन्तानं तत्रभवता सर्वदेवैः न तामित्यर्थः । इदञ्च सेवकाचारसमुचितं कञ्चुविनो वचनम् ।

इदानीं वत्सराजमुदयनं साक्षात्कुर्वती यात्रां विजयावाचाभिन्दन्त्याह—जेदु इति । यत्सदृशाधिपते श्रीमते सर्वतो विजयं रतादित्यर्थः ।

विजयानसनं सूर्याणं काञ्चुकीयं तत्रगन्तुं महासेनभूपते जुगलं प्रष्टुमिच्छन् रुचिपादं वचनमाह राजा—आर्येति । समीपनिदिह न कल्पति ।

प्रतीहारी—यः स्वामी । आप पास जाय ।

काञ्चुकीयः—[पास पर चढ़कर] हमारा दीव्य हो ।

धात्री—स्वामी का रुप जयवार हो ।

राजा—[नर कादर] आर्य ।

पृथिव्या राजवंश्यानामुदयास्तमयप्रभुः ।

अपि राजा स कुशली मया काङ्क्षितवान्ववः ॥ ६ ॥

काञ्चुकीयः—अथ किम् ? कुशली महासेन । इहापि सर्वगतं
कुशल पृच्छति ।

प्रष्टव्यांश दर्शयति—पृथिव्यामिति । पृथिव्यां भूमौ, राजप्रदयानां राज-
वंशोद्भवानां राजामिति यावत्, भवार्थे यत् प्रत्यय, उदयास्तमयप्रभु उदय
उन्नति अस्तमयोऽस्तगमनम् अवनतिश्च तयो प्रभु समर्थ, मण्डलेष्वर समा-
डिति यावत्, अस्तमित्यव्ययेन सह कप्रत्ययान्तस्य 'अय'शब्दस्य समामे 'अस्त-
मय'शब्द सिध्यति, मया कर्त्रेति स्वात्मनो निर्देश, काङ्क्षितवान्वव काङ्क्षितमभीष्टं
गन्तव्यं वन्वोभाव सम्बन्ध, भावार्थेऽण् प्रत्यय, यस्य तादृश, अथवा—मया, सहेति
नेत्र काङ्क्षितवान्वव काङ्क्षित वान्वव येन स, स राजा पूजनीय प्रतापी महासेनो
नाम भूपति, अपि कुशली, अपीति प्रदार्पकम्, कुशलमस्यास्तीति कुशली, कुश-
ल्युक्तो वर्तते वा । तुष्टो षष्ठश्च राज्ञां निप्रदानुग्रही कर्तुं समर्थो यो हि मत्सम्य-
न्भाय मातिशय स्पृहयते, अह वा यदीय मम्यन्त्रमभिलषामि भृशम्, अपि नाम
अभयतो मान्यस्य मदीयते सर्वत कुशल वर्तते । तदेतन्निवेदनीय भवतेत्या-
शय । अनुष्टुप् छन्द ॥ ६ ॥

राजा — (आसनादुत्थाय) किमाज्ञापयति महासेनः ?

काञ्चुकीयः — सद्यमेतद् वैदेहीपुत्रस्य । नन्वासनस्थेनैव भवता श्रोतव्यो महासेनस्य सन्देशः ।

राजा — यदाज्ञापयति महासेनः । (उपविशति ।)

प्रियाविरहकारणेन स्वकीय कुशलमपश्यन्नात्मन कुशलप्रश्नविष किमप्यनुत्तरयन्निदानो राजा श्रीमन्महानेनसन्देशे श्रोतुमिच्छुस्तदुचित वचनमाह काञ्चुकीयम् — किमिति । जाघातोर्ण्यन्ताल्लट्, तस्य चात्रमाधवमतेऽचातुपज्ञानार्थकतया मित्वाभावान्न ह्यस्व । कस्तावदादेशोऽस्ति मत्कृते श्रीमतो महासेनस्य ? आननोत्थानपुर सर राज सन्देशध्रुवणोद्यतत्वमिदं पूज्यवरश्रीमन्महानेनविषये परमादर नूचयति । अत एव 'आज्ञापती'त्युक्तं न तु 'सन्दिशती'ति ।

'आसनादुत्थायैव गृहजनदेश श्रवणीय' इत्याशयेन राजस्तादृशमाचार दर्शितवतो विनयभाव प्रगसन्नाह काञ्चुकीय — सद्यमिति । एतत् आसनत्यागस्थाऽऽरविशेषाविष्करणम्, वैदेहीपुत्रस्य विदेहस्य मित्रलाघोऽवरस्यापत्यं त्वी वैदेही उदयनस्य जननी, 'तरयापत्य'मिन्यण्, 'टिट्टाण्य' इत्यादिना स्त्रीप्, तस्या पुत्रस्य । ननु विन्तिवत्यर्थः । श्रीमन्महानेनसन्देशश्रवणविधौ तदेतदासनोत्थानरूपसमुदाचारप्रदर्शनं विदेहराजर्दादित्रय भवतो पुज्यत एव । मानृचशवरम्परागतोऽयं विनयस्यानेऽलङ्करोति भवन्तम् । तुल्यमेतत्तत्परं यथा । किन्तु यमतेऽस्मिन्नासनमासीन एव श्रीमान् महासेनभूपते सन्देशनापि यत्तुदात्तं नानुषण पुन 'आसनादुत्थानस्य नापश्यतेत्यमिति भावः ।

'आसनादुत्थायैव भवता स्वामिन सन्देश आकर्षणाय' इत्येवं काञ्चुकिना-नुज्ञो राजा महासेनभूपतिर्नैव तथाऽऽदिष्ट एव हृते — यदाज्ञापयतीति । भवतागमनुरोधमेतमनुत्पन्नान् महासेनस्यैवादेश सन्देशे । अतस्तदनुसारमेव व्यापृत्य दत्तेऽहमित्यर्थः । अतुल्यतो राज उपदेशं दर्शयति — उपविशतीति ।

काञ्चुकीयः—दिष्ट्या परैस्पहत राज्यं पुनः प्रत्यानीतमिति ।

कुतः—

कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते ।

प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ॥ ७ ॥

अवसरोचितमिदानीं श्रीमन्महासेनसन्देश निवेदयति काञ्चुकीय —दिष्ट्ये-
 नि । 'दिष्ट्या' इत्यव्ययं हर्षार्थं, 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः । इति
 शब्दो वाक्यसमाप्तिसूचकः । सपत्नापहतराज्यं श्रीमान् यत्किंल परान् पराभूय
 पराक्रमेण विजययित्वाऽलङ्कृतं स्वं राज्यं पुनः प्राप्तवास्तदेतदिदानीं महतः पमो
 र्गम्य स्थानम् । तदर्थं च भवानभिनन्दनीय इत्यर्थः । धीरतासहचरितोत्साहसम्प-
 न्निभं भवतोऽस्मिन् विजये हेतुभूतास्तीति गूलमत्र व्याजयम् । तदेव समर्थयन्नाद-
 हुत इति । गत इत्यर्थः ।

राजा—आर्य ! सर्वमेतन्महासेनस्य प्रभावः । कुतः—

अहमवजितः पूर्वं तावत् सुतैः सह लालितो

दृढमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ।

श्रीमतो महासेनस्य सन्देशमेतं निशम्य 'श्रीमन्महासेनप्रभावेणैव सर्वमिदं सम्पन्नम्, अन्यथा दुर्लभविजयावाप्ती मम का वा शक्तिरित्यर्थकं वचनमाह राजा—आर्येति । 'आर्ये'त्यय सम्बुद्ध्यन्तपदप्रयोगो वृद्ध काञ्चुकीय प्रत्यादर-भाव सूचयति राज्ञ । सर्वमेतदिति सामान्ये नपुंसकता, विजयधियो लाभ परा-पहृतराज्यस्य पुन प्रत्याहरण चेति तदर्थ । प्रभावशब्दस्य नियतलिङ्गत्वान्न पुस्तवपरिवर्तनम् । प्रभावजन्यमिति तस्यार्थः । वचनं चेदमभिमानशून्यतां विनया लब्धतां प्रोक्तयति राज्ञ । वृत्त इति विजयस्य तत्प्रभावसाध्यत्वसूचनमिदम् ।

तथा हि—अहमिति । पूर्वं पुरा गजमृगयावसरे, तावत्पदमप्यर्थे, अवजित पराजित्य निगृहीतोऽप्यहं, गुणवत्तमत्त्वान् सुतैः सह स्वपुत्रैः सम, दृढमत्यर्थं, लालितो लालनपूर्वकं पालितोऽभवम्, अर्यान्महासेनेन । तदानीं च तत्र तिष्ठता मया, कन्या नस्यैव राज्ञो महासेनस्य कुमारी वासवदत्तेति यावत्, अपहृता अपहरणपूर्व-तत् न च नगरमानीता, भूयो पुनश्च, न रक्षिता अग्निदाहान्न पालिता । च क्रिय, तस्या गवधन्याया, निवन श्रुत्यापि विनाशध्वजणादपीत्यर्थः, तत्र पूर्वेदं, मयि महिषये, महासेनस्येति शेषः, रयता आत्मीयता दर्शते, 'रसो मातागमि रश्च त्रिष्वामाये' इत्यमरः । ननु नि गद्यस्य, उचितान्वयत्वात् प्राप्तु मदीयशासनयोगं वत्पराज्य पुन शत्रोः स्वशासनदायकत्वार्थं यत्, 'मया सम्पन्नं जातमिति शेषः, 'दावापे'त्यादिना 'प्राप्तु'मिति तुमुन् प्रत्ययः, एतत् राज्यप्रतिष्ठापनादस्मिन्नि पदे नपो हि, हिपदमेवार्थः, राजा महासेन एव, कारणं निमित्तभूतोऽस्तीत्यर्थः । "परा सत् वत्सवदेशाधीश्वरमुदयनं नाम दीरं दैर्घ्यवान् राजादिदं शक्तिं तदा गगनलोकेन राजन्याया वासवदत्ताया पतिं कर्तुमिच्छत् इति आदिश्वरान्वेषण-

राजा—आर्य ! सह महासेन राजा प्रभावः । कुतः—

पहल म जाता अवत रूपे ताहो वे साथ जिने पाता मया, दृढमेव ताहो वे सह पूर्व भगा ले आता और फिर उसी रक्षा न कर मया । दृढमेव ताहो मनु क

काञ्चुकीयः—दिष्ट्या परैरपहत राज्यं पुनः प्रत्यानीतमिति ।

कुतः—

कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते ।

प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ॥ ७ ॥

अवसरोचितमिदानीं श्रीमन्महासेनसन्देश निवेदयति काञ्चुकीय —दिष्ट्ये-
नि । 'दिष्ट्या' इत्यव्यय इर्षार्थे, 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमर । इति
शब्दो वाक्यसमाप्तिसूचक । सपत्नापहतराज्य श्रीमान् यन्किल परान् पराभूय
परान्मेण विजयश्रियाऽलङ्कृत स्वं राज्यं पुनः प्राप्तवांस्तदेतदिदानीं महतः प्रमो-
दस्य स्थानम् । तदर्थं च भवानभिनन्दनीय इत्यर्थः । धीरतासहचरितोत्साहसम्प-
त्तिश्च भवतोऽस्मिन् विजये हेतुभूतास्तोति गूढमत्र व्यङ्ग्यम् । तदेव समर्थयन्नाह-
कुत इति । यत इत्यर्थः ।

तथा हि—कातरा इति । ये पुरुषा कातरा अवीरा, अपि वा अपि च,
अशक्ता शक्तिरहिता सन्ति, तेषु पुरुषेषु, उत्साहोऽध्यवसाय 'उत्साहोऽध्यव-
साय स्या' इत्यमर, न जायते लब्धावकाशो न भवति । हि युक्तमेवैतत्, प्रायेण
यदुवा, नरेन्द्रश्री राजलक्ष्मी समृद्धराज्यसुगमिति यावत्, सोत्साहैरुत्साहसम्प-
न्नैरेव पुष्पैः, भुज्यते आस्वाद्यत इत्यर्थः । शक्तिमन्तोऽप्यधीरा ये, ये न वीरा
अप्यशक्ता वर्तन्ते, उभयविधा अप्यमी उत्साहशक्त्या विरहिता भवन्ति । उन्मा-
दस्तु वैर्यं शक्तिं चेत्युभयमप्यपेक्षते । बहुश्रेय इत्यते, यदुत्साहेन सम्पन्ना एव
राजश्रियं मोक्तुं पारयन्ते, अलमानामनुयमिनी च राज्यसुगं सर्वथा दुर्लभमि-
ति । सोत्साह च भवन्त विजयलक्ष्मी स्वयं व्रतवतीति लब्धराज्यो भवानभिन-
न्दनीय इत्येव भवन्तमुद्दिश्य श्रीमन्महासेनस्य सन्देशो वर्तत इति भावः । अतः
'नृप् छन्दः ॥ ७ ॥

राजा—आर्य ! सर्वमेतन्महासेनस्य प्रभावः । कुतः—

अहमवजितः पूर्वं तावत् सुतैः सह लालितो

दृढमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ।

श्रीमतो महासेनस्य सन्देशमेत निशम्य 'श्रीमन्महासेनप्रभावेणैव सर्वमिदं सम्पद्यम्, अन्यथा दुर्लभविजयावाप्तौ मम का वा शक्तिरित्यर्थकं वचनमाह राजा—आर्येति । 'आर्ये'त्यय सम्बुद्ध्यन्तपदप्रयोगो वृद्ध काञ्चुकीय प्रत्यादरभाव नूचयति राज्ञ । सर्वमेतदिति सामान्ये नपुंसकता, विजयश्रियो लाभ परापहृतराज्यस्य पुन प्रत्याहरण चेति तदर्थः । प्रभावशब्दस्य नियतलिङ्गत्वान्न पुस्तपरिवर्तनम् । प्रभावजन्यमिति तस्यार्थः । वचनं चेदमभिमानशून्यतां विनया लङ्गतां चोतयति राज्ञ । वृत्त इति विजयस्य तत्प्रभावसाध्यत्वसूचनमिदम् ।

तथा हि—अहमिति । पूर्वं पुरा गजभृगयावसरे, तावत्पटमप्यर्थे, अवजित पराजित्य निवृत्तीतोऽप्यह, गुणवत्मलत्वान् सुतैः सह स्वपुत्रैः सम, दृढमत्यर्थं, लालितो लालनपूर्वकं पालितोऽभवम्, अर्थान्महासेनेन । तदानीं च तत्र तिष्ठता मया, कन्या तस्यैव राज्ञो महासेनस्य कुमारी वासवदत्तेति यावत्, अपहृता अपहरणपूर्वकं तदा एव नगरमानीता, भूय पुनश्च, न रक्षिता अग्निदाहान्न पालिता । न किञ्च, तस्मा एव कन्याया, निधनं भुत्वापि विनाशश्रवणादपीत्यर्थः, तस्यैव पूर्ववन्द, मयि महिषये महासेनस्येति शेषः, एषता आत्मीयता दर्शते, 'स्वो राजासामनि मयि त्रिप्पात्माये' इत्यमरः । ननु निराशयम्, उचितान्वत्तत्वात् प्राप्तुं मदायशासनयोगं वत्पराज्यं पुन दात्रो सबाशातवायस्तीवर्तुं यत्, 'मया समयेन जातं निम्नि शेषः, 'क्षव'पे'त्यादिना 'प्राप्तु'मिति तुमुन् प्रत्ययः, अत्र राज्यप्राप्तिमन्तरादेऽस्मिन्विषये, नपौ हि, द्विपदमेवायं, राजा महासेन एव, कारणं निमित्तभूतोऽस्मिन्त्यर्थः । "पुरा राजा वत्सदेशाधीश्वरमुदयनं नाम दीर्घं वैणिवाचार्यं गजदिसादिदं गुणिनं तदा गणलेगेन एव कन्याया वासवदत्ताया पतिं कर्तुमिच्छत्स्वद्विनाशकारणदेव-

निघनमपि च श्रुत्वा तस्यास्तथैव मयि स्वता

ननु यदुचितान्वत्सान् प्राप्तुं नृपोऽत्र हि कारणम् ॥ ८ ॥

काञ्चुकीयः—एष महासेनस्य सन्देशः । देव्याः सन्देशमिहा-
त्रभवती कथयिष्यति ।

परायण प्रथोतनामा नरपति कदाचित् स्वरसान्मृगयार्थं कमपि वनोद्देशमागत त
गजमृगयापराधेन च्छलाद्वन्दीकृतमात्मनोऽन्त पुरमानीय वासवदत्तावीणाशिक्षणे नि
युज्य पुत्रवत्पालयावक्रे । कियच्चिरं च तत्रावस्थाय वत्सराजो यौगन्धरायणनामधे
यस्य मन्त्रिणश्चातुर्येण वासवदत्ता नाम निजप्रीतिपात्र राजकन्या ततोऽपहृत्य कौशा
म्बो निजां राजधानीं पर्यापतत् ।” एतत्कथानुसार्यैव राज्ञः स्वीयावस्थाप्रदर्शनमि
दम् । अयमर्थः—पुरा किल गजमृगयापराधमाजं वन्दीकृत्यापि मां गुणप्राप्ते पुत्रवत्
पालितवान् सर्वतो महासेन । अहम् तांस्तदुपकारानवगणय्य कृतघ्नो राजकन्यामपा
हरं दैवादग्निना दह्यमानां च तां रक्षितुं नापारयम् । निजात्मजाविनाशवृत्तमिदं कालेन
विदित्वापि सापराज्योऽप्युदारो मयि महासेनोऽद्यापि तादृशीमेव स्वीयत्वबुद्धिं यदप
लभ्यते, तदिदं कृतदोर्जन्योऽपि मयि तदीय सौजन्यमभिनन्दनीयं नाम । सन्देश
पेशस्यापि नात्रावकाशो वर्तते, यदहं परंपरहृतं पुनरात्मनो राज्यं करगतं कर्तुं
गमर्थोऽभूवम्, स एष श्रीमन्महासेनस्यैव प्रभुशक्तैर्महीयान् महिमा । मदीयरा
ज्यप्राप्तौ ध्रुव तेनैव राज्ञा कारणीभूतेन जातम् । अहन्त्वकिञ्चित्करो महत्तमेऽस्मि
न्कर्मण्यस्यमर्थं एवासं सर्वथेति । हरिणीच्छन्दः, ‘रसयुगहर्षेन्सो ग्रीं स्त्री गौ यदा
हर्षिणी तदा’ इति तल्लक्षणम् ॥ ८ ॥

राज्ञो वचनं श्रुत्वा काञ्चुकीय आह—एष इति । एष पूर्वोक्तः । इह अग्नि-
न्धमये । महाराजमहासेनस्य सन्देशवागित्यं मया निवेदिता । इदानीं महाराज्या
अन्तरवत्या सन्देशस्नात्रन्मान्यया वासवदत्तोपमात्रा निवेदयिष्यते । सोऽयं च तत

राजा—हा ! अम्ब !

षोडशान्तःपुरज्येष्ठा पुण्या नगरदेवता ।

मम प्रवासदुःखार्ता माता कुशलिनी ननु ? ॥ ९ ॥

एवावगन्तव्यो भवतेत्यय । 'अत्रभवती'तिपदप्रयोगोऽयं काञ्चुकीयस्य राजक
न्याया वासवदत्ताया उपमातरं वनुन्धरा प्रत्यादरभाव नूचयति ।

श्वश्रूमन्देशध्रुवणात्पूर्वं मातृतुल्यां तां मातृपदेन सम्बोधयस्तदीय कुशल
जिज्ञासू राजा तद्वचितं वचं प्रयोक्ष्यन्नाह—हा ! अम्बेति । मात । कष्टम् ।
एष च राज स्वार्त्तमनो त्रियोगेन हृन्निनीं मातृकल्पां श्वश्रुमुद्दिश्य शोकानुभावो
दर्शित कविना ।

षोडशोऽस्यादि । षोडशान्तःपुरज्येष्ठा षोडशानां षोडशसङ्ख्याकानाम्
अन्तःपुराणामन्तःपुरस्थानां राजभोग्यस्त्रीणां मध्ये ज्येष्ठा प्रधानभूता महिषीति
चावत्, 'अग्यगार भूजामन्तःपुर'मिति षोडशान्तःपुरज्येष्ठो राजमहिषागार-
नाचकोऽप्यत्र तावत्याद्राजदोरंष्टपचरितो बोद्धव्यः, पुण्या पवित्रचरिता, नगरदेवता
पूजनीयत्वान्नगरस्थ देवतेव स्थिता मम मे, प्रवासदुःखार्ता प्रवासदुःखेन विरोग-
रूपेण घष्टेन आर्ता पीडिता, माता मातृकल्पां श्वश्रुरागरवती, हृन्निनी, न मन्त्रो-
ऽप्यर्थे, वनलज्जिता वर्तते वा ? सा बिलं शुभ्रेण पारिध्रेण पूजनीया राजमहिषी
नगरदेवतेव गच्छतेत्यर्थः, सा च मदीयवियोगं दुःखेन हृन्निनीं वर्तते, तस्या
मातरारवत्यां कुशलं विद्यते ? अत्र राजा न त मातरारवत्यां हृन्निनीं वर्तते
स्वात्मजासम्बन्धेन पुत्रनिर्विरोधे राजनि वात्सल्यभावोदयेन च स्वाभाविकव्य-
ञ्जितं दैदित्यम् । षोडशान्तःपुरज्येष्ठेति मातृविरोधेन महात्मभूतेर्नैर्गिन्य
रित्य षोडशाऽऽसमिति सूचितम् । अनुष्टुप् इतिमिदम् ॥ ९ ॥

धात्री—(क) अरोआ भट्टिणी मट्टारं सव्वगदं कुशलं पुच्छदि ।
 राजा—सर्वगतं कुशलमिति १ अम्ब ! ईदृशं कुशलम् ।

(क) अरोगा भट्टिनी भर्तारं सर्वगतं कुशलं पृच्छति ।

धात्रीदानीं स्वामिन्या कुशलं, तथा कृत वत्सराजमुद्दिश्य कुशलप्रश्नं च निवेदयति—अरोआ इति । अरोगा आरोग्यवती कुशलिनीति यावत्, भर्तारं स्वामिनं वत्सराजम्, 'अकथित चे'त्यनेन कर्ममज्ञा । अस्मदीया स्वामिनी स्वकुशलिनी श्रीमतः सपरिवारस्य कुशलं जिज्ञासत इत्यर्थः ।

राजा च स्वात्मनः सपरिवारस्य विषये श्वश्रूकृतममुं कुशलप्रश्नमाकर्ण्य सशोकं श्रुते—सर्वगतमिति । इतिशब्दादनन्तरं 'पृच्छयते' इत्यर्थबलाद् योजनीयं मत्र । किं सपरिवारस्य मे कुशलं मात्रा पृष्ठमित्यर्थः । इत्येवमुक्त्वा स्वकुशलविषये स्वावस्थां निवेदयति—मम्बेति । मातः ईदृशं कुशलं वर्तते, यादृशं मया अनुभूयतेऽतुना वासवदत्तावियोगविकलेन । अकुशलमेव ममेत्यर्थः । अकुशलिन्यप्रियया निगुक्तोऽहं कष्टेन कथञ्चित्प्राणिमि । एतेनैव कुशलं मदीयमुन्नेयम् । केवलं कथमपि शारीरं कुशलं वर्तते, मानसं तु तन्नास्त्येव साम्प्रतं हतभाग्यमममेति भावः ।

धात्री—(क) मा दाणिं भट्टा अदिमत्तं सन्तप्पिदुं ।

काञ्चुकीयः—धारयत्वार्यपुत्रः । उपरताऽप्यनुपरता महासेनपुत्री
एवमनुकम्प्यमानार्यपुत्रेण । अथ वा—

कः कं गक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जुच्छेदे के घट धारयन्ति ? ।

(क) मेढानो भर्तातिमात्र मन्तपुम ।

महाराजा प्रथममवगत्य 'किमपि तद्विषये सूचनीयमेवे'ति तदुचितमुत्तरं तदेतद-
 ऋणं कल्पितमिति दिष्टम् ।

पूर्वोक्तेन वक्ष्या श्रीमतो राज्ञोऽङ्गकुलान्वमाङ्गलवन्ती राजानं समाश्वा-
 सयति प्राप्ती—मेति । अर्हतीति शेषः । स्वावस्थास्मरणेन नात्यर्थमवलम्बनीयो
 ऽस्मिन्समये श्रीमता सन्तापः । न मनः श्रेयसायमेवम् । विद्योगद्वयं पुनः स्मृतं
 नद्वयं समवेदोद्घोषयेत् । सद्योऽस्मिन्मनोमुचितं निष्कलं चेति भावः ।

कामुषीयोऽपि राज शोके समुचित उमाश्यासनवन्दनं प्रस्तौति—धारय-
न्निवृत्ति । धारयतु निवृत्तानु, जायादेगमिति शेष । एव पूजाप्रकारेण, अनुकम्प्य
माना, अनुकम्प्या कृपा सा चात्र रमरणरूपा, स्मर्यमाणेति यावत् । साम्प्रत तत्र-
भवता भवतैव शोकादगोऽन्तर्निप्रहीतव्य । अदर्शनं गतापि श्रीमता रामरदरा
सम्प्रतीदमाह्वय श्रीमता रमरणविषयत्वं नायमाना पुन जीवत्वेन । सन्त्यजिनास-
विषये न विनिश्चोचितव्य भवतेत्याशय । 'वासवदत्ताया रक्षणमत् न नास्तुष्टुं
गरितवा'नित्यत्रापि विषये भवता विषादो न विषेय इत्याशये—ए—अथ येति ।
वासवदत्तारक्षणविधावक्ष्यमाणापि नैव दैवदत्ता न भवत्स्मिन्त्येति भाव ।

तथा हि—वा. घमिति । मत्प्रसादे स्थायुषः पश्यन्त्यादत्तरे समुत्पद्यते, क
रप्रवृत्ताऽपि नरः ५ प्राप्तिपात्रमपि जनः, रक्षितुं शक्तः तत्त्वो रत्नमन्तरिमात

धाम्ना—भद ।द मधिव शीद न वरें ।

बन्धुकी—मीमांसा शोध व भाष्य को रोचक। ब्रह्मसूत्र-प्रकरण रत्नरत्न का जलने मंत्र
कारि-दा पुत्री वास्तव में गुरुवर की नहीं होती। अथवा (गौतमवाद) के अनुसार नहीं
करा। न्याय भी भाष्यों द्वारा सोचना चाहिए।—

२०५. स. भा. गी. पर ६ न विसहो गच, मन्महा री रत्नो दे हूह लने मर जैन

एवं लोकस्तुव्यवर्मो ननाना काळे काले छिद्यते रुह्यते च ॥ १० ॥

समथो भवति, अर्थान्न, आसन्नमृत्युर्त्रियत एव सर्वोऽपीति भाव । अत्र विषये दृष्टान्तं दर्शयति—रज्जुच्छेद इति । रज्जुछेदे, रज्जोर्गुणस्य घटवन्वनसमर्थस्त्वस्तून इति यावत् छेदे भङ्गे सति, के पुरुषा जलमुद्धर्तुमिच्छन्तोऽपि, घट रज्जु बलात्कूपमध्ये प्रवेशित कलश, वारयन्ति कूपान्तं पतनान्निवारयितुं पारयन्ति, न केऽपीत्यर्थः । भग्नरज्जुर्घटस्तावत्कूपान्तं पतन्येवेति भावः । यथासमयं देव, दुपततो शरीरिणामुत्पत्तिविनाशी भवत एवेत्याह—एवमिति । एवं पूर्वप्रदक्षिणप्रकारेण प्राणिनामदृष्टमात्रैकपरतन्त्रतयेति यावत्, वनानाम्, अत्र वनपदं तां स्थानशोपलक्षकम्, वनस्थानां वृक्षाणामित्यर्थः, तुल्यवर्मं तुल्यं समानो वर्मं वक्ष्यमाणो गुणो यस्य तादृशः, लोको मनुष्यः, काले काले तत्र तत्र तदनुकूले समये, छिद्यते छिन्नो भवति नश्यति, रुह्यते रोह्यत्युत्पद्यते च । अयं भावः—अवलम्ब्य भूताणां रज्जो मत्स्यमेव यथोपरिष्ठाद्वदस्तिष्ठति तदभावे च कूपान्तर्गते पतति, तथैव सति शेषे जीवितकालस्य जनोऽवतिष्ठतेऽन्यथा च परवशो मृत्युमुग्रां प्रति शतिः । भग्नरज्जुर्घटो गतायुश्च पुमान् प्रयत्नशतपरि केनापि तदानीं नियतभातिने विनाशाद्वर्तितुं न शक्यते । दुर्लभस्तत्र सर्वथा पुप्रयत्नः । वनस्था पादपा यथा यथा गमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, एवमेव प्राणिना जन्ममृत्यू नियतकालभातिना प्रविश्यामीति नियतम् । अतश्च ‘न मया वासवदत्ता रक्षितुं पारिते’त्येव निन्तयता नाम्माऽनुतापनीयः, कथमसौ देवादिनश्यन्तो रक्षितुं शक्याऽऽसीद्भवता । तथा च श्रीहर्ष—‘न वस्तु देवस्वरमादिनश्वर सुरेश्वरोऽपि प्रतिर्कृतुमीश्वरः’ इति । अत्र ‘तुल्यवर्म’ इति पदं ‘वर्मादिनिन्वेकत्वात्’ इत्यनिच् प्रत्ययः समासान्तविभेदरहित्यत्वं कल्पनया न कृतं कविना । ‘तुल्यवर्मा’ इति युक्तं पठितुम् । ‘छिद्यते रुह्यते च’ इत्यत्र नश्यत् कर्तुं कर्मपदान्, ‘न यगात्मनेपदं । शालिनीनामक उन्वोऽदः, लभ्यते प्रोक्तद्वयम् ॥ १० ॥

राजा—आर्य ! मा मैवम् ,

महासेनस्य दुहिता शिष्या देवी च मे प्रिया ।

कथं सा न मया शक्या स्मर्तुं देहान्तरेष्वपि ॥ ११ ॥

धात्री—(क) आह भट्टिणी—उपरता वासवदत्ता । मम वा

(क) आह भट्टिणी—उपरता वासवदत्ता । मम वा महासेनस्य वा

भार्य्यति । दर्जनविषयातीतवासवदत्तास्मरणविषयान्निवारयन्त काञ्चुकीय
प्रति वासवदत्ताविस्मरणस्य दुःखमभवत् प्रतिपादयतो वचनमिदं राज । अत्र
वाक्ये 'वोच' उति शेष । श्रीमन् । नैवेद वक्तव्यं भवता, यद् 'वासवदत्ताऽनु
चिन्तनं न कर्तव्य'मिति । स्मृतिपथादपनेतुं न शक्या सा मत्प्रिया ।

तथा हि—महासेनस्येति । महासेनस्य तन्नाम्नो भूपते, दुहिता कन्या,
मे प्रिया मत्त सजातविद्या शिक्षितवती देवी वृत्ताभिषेका मदिषी, प्रिया
अमाशरणप्रणयाप्य चेत्येवगुणविशिष्टा, साऽनुभूता वासवदत्ता, देहान्तरेषु अन्येषु
जन्मवदपि, किं पुनरेतस्मिन् जन्मनीत्यपिशब्दार्थः, मया तद्गुणान् जानता, कथं केन
प्रकारेण स्मर्तुं चिन्तयितुं न शक्या न पार्या । या किल निरतिशयं मदि वान्मृत्यु
वहत श्रीमता मद्यापतेर्महासेनस्य धन्यासीत्, या च दिनया उपरिश्रमं सजातविद्या
महं शिक्षितवात्, मया हि मे मदिषीप्य गुणैर्निभूषिता व्याधीदत्, नरं च
ऐश्वर्य्यवान् मे परवशं चेत् सनरां स्पृहयन्ते स्म तादृशाऽर्पणीयान् दिशो द-
द्यात्तिनां प्रियतमा तां वासवदत्तामस्मिन् जन्मनि कथमहं स्मर्तुं शक्नुयान् ।
जन्मान्तरेऽप्यविस्मरणीयं वृत्तो नाम नाकलनीयं तद्गुणगौरवं गुणेन मदे-
भाद । अगृह्यं गृह्यम् ॥ ११ ॥

ततस्तत्प्रस्थितं राज प्रियतमाऽनातविषयानुचिन्तनप्रवृत्तामदिष्य वदता श्रीम-
न्महाराज्या सप्तदशवाचोऽवशेषानुपदिष्टा श्रुते—आहेति । नृनि स्वामिन्,

महासेणस्स वा जादिसा गोपालकपालका, तादिसो एव तुमं
पुढम एव अमिप्पेदो जामादुअत्ति । एदण्णिमित्तं उज्जह्णि आणीदो ।
अणगिसक्खिअं वीणाववदेसेण दिण्णा । अत्तणो चवलदाए अणिवुत्त
विवाहमङ्गलो एव गदो । अहअ अहोहिं तव अ वासवदत्ताए अ

यादृशौ गोपालकपालकौ, तादृश एव त्व प्रथममेवाभिप्रेतो जामातेति ।
एतन्निमित्तमुज्जयिनीमानीत । अनग्निसाक्षिक वीणाव्यपदेशेन दत्ता ।
आत्मनश्चपलतयाऽनिर्वृत्तविवाहमङ्गल एव गत । अथ चाऽऽवाभ्या ता

आह मन्दिष्टवतीति यावत् । अस्मदीयस्वामिन्या वक्ष्यमाणमिदं सन्दिष्टमस्तीत्य-
थ । तमेव सन्देशाकारं दर्शयति—उवरदेति । मम वा महामेनस्य वेत्य-
नापदद्वयं चाथे, चकारार्थश्च समुच्चयः, गोपालकपालकौ, गोपालकश्च पालकश्चे-
तेतन्नामकौ द्वौ राजकुमारौ, यादृशौ प्रीतिभाजाविति शेषः, प्रथममेव उज्जयिन्या
नानयनात्पूर्वमेव । एतन्निमित्तं जामातृभावत्वा प्रापयितुम्, जामातरं कर्तुमिति
यावत् । न विद्यतेऽग्निर्वैवाहिकोऽग्निः साक्षी साक्षाद् द्रष्टा यस्मिन्कर्मणीत्यनग्नि-
मात्रिकम्, इदं दत्तेति हिंसाया विशेषणम्, वीणाव्यपदेशेन वीणावादनशिक्षण-
योगेन, वस्तुनास्तदीयभार्यात्वेन, 'तुभ्य मे'ति शेषः । चपलतया अधीरतया, न
निर्वृत्तं न सम्पन्नं विवाहमङ्गलं परिणयात्सर्वो यस्येत्यनिर्वृत्तविवाहमङ्गलं, 'त्व-
न्या महे'ति शेषः । अथ च तदनन्तरम्, प्रतिकृतिम् आकारमवादिनीं कायच्छा-
सम्, नित्रफल्कायां नित्रफलके काष्ठपटपत्रादिरूपचित्राधारविशेषे, स्त्रीत्यभि-
क्षेपेनिरुद्धत्वात् । आलिंगय सम्पाद्य, निर्वृत्तं कृतम् । निर्वृत्तं अपगतप्रियावियोग-
व्यथं स्मर्यचिन्तं, स्मृतीति यावत् । अयमर्थः—एवञ्चादिदानां कालेन कल्पि-
न्या वासवदत्ताया दानेन दलभम् । वस्तुयोगोपालकपालकयोर्विषये श्रीमतो महा-
राजस्य मम च यथा वारयन्तं वर्तते, तथा त्वयपि । युष्मागु न कथिदायथोभद-
न्त्य । उज्जयिन्या तदागमनात्पूर्वमेव तदगुणलब्धाभ्यामाताभ्यां मनसा एव

पाठिकिदिं चित्तफलमाए आलिहिअ विवाहो णिव्वुत्तो । एसा चित्तफलमा
तव सवास पोसिदा । एदं पेक्खिअ णिव्वुदो होहि ।

राजा—अहो ! अतिस्निग्धमनुरूप चाभिहितं तत्रभवत्या ।

च वासवदत्तायाश्च प्रतिकृतिं चित्रफलकायामालिख्य विवाहो निर्वृत्तः ।
एषा चित्रफलका तव सकाशं प्रेषिता । एतां दृष्ट्वा निर्वृत्तो भव ।

जामाता कल्पित । तदेव च मानसोद्दिष्टं पूरयितुं त्वदीयजामातृभावसम्बन्ध-
सृष्ट्पटनाभिप्रायेण पुरा त्वमुज्जयिन्यामुपस्थापित । अकृत्वाऽग्निं साक्षिणं तत्र
चीणावादनकलावीजलग्निक्षणच्छलेन तुभ्यं दत्ता स्वकन्या वासवदत्ता । गान्धर्व-
विवाहविधिना च स्वीकृत्य तां तत्प्रीतिपाद्यपरवगेन त्वया चेतसश्चाश्रित्येन विवाह-
मङ्गलविवानमस्मत्सम्पादयिष्यमाणमनपेक्ष्यैव तया सह गूढं स्वानगरीमागतम् ।
आवा च तदेतदालोच्य त्वया सह वासवदत्ताया परिणयं कर्तुमिच्छन्ती तदिच्छा-
पूर्तेरपायमनुरूपं कमप्यपश्यन्ती चिरतिथात्कालादभिलपितं विवाहमङ्गलं युवयोरा-
लेभ्यकल्पितयो हृत्त्रिम सम्पाद्य कथन्तिमन्तोपं लब्धवन्ती । मनस्तु नौ साक्षा-
त्सत्यं सम्बन्धं युवयोर्मिथं सम्पादयितुमिच्छति । अस्तु तावत्, गतं न दो-
ष्यम् । 'दिने एतेन एतादृशेन ग्यात्क्रदाचि'दिति मत्वा तृष्णामाश्रये । चित्रफ-
लं च तदिदं युवयोराकृतिभ्यां सचदन्त्यौ प्रतिच्छाये भिन्नत्वं साम्प्रतं प्रदितं त्वत्स-
मीपम् । वासवदत्ताविरहानलज्वालाजालानुरेण त्वया एतं चित्रदर्शननेनैव पयमि-
ष्यन्ति नेयाऽन्तरात्मा । अयमेव तावदिदानीमुपायोऽग्निं मनसुग्नेऽत्र एतन्मेति ।

श्रीमत्या अशारयत्या सन्देशभाषितमिदं प्रशंसति सानन्द राजा—अहो
इति । अहो इत्यानन्दसूचकमव्ययम् । अतिरिन्धं स्नेहातिशयसमन्वितम् ।
श्रीमता गान्धा मे स्वपूरसाधारणरनेदपरिपूर्णं यत्नं च दत्तमेतदुक्तवन्ती । वा-
सु-
गातिशयसूचकं तदतद्वर्णयतोऽतितरां प्रसादयन्तरात्मा मे ।

वाक्यमेतत् प्रियतरं राज्यलामशतादपि ।

अपराद्धेष्वपि स्नेहो यदस्मासु न विस्मृतः ॥ १२ ॥

पद्मावती—(क) अग्यउत्त ! चित्रगद गुरुअण पेक्खिअ अमि-
वादेदुं इच्छामि ।

धात्री—(ख) पेक्खदु पेक्खदु माट्टिदारिआ । [चित्रफलकं]

(क) आर्यपुत्र ! चित्रगत गुरुजनं दृष्ट्वाभिवादयितुमिच्छामि ।

(ख) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका ।

वाक्यमिति । एतद्वाक्य धात्रीमुखेन श्रीमत्या महाराज्या सूचितं सन्देश
वचनमिदं, राज्यलामशतादपि, शतशब्दोऽत्रायं बहुत्व बोधयति, प्रभूतराज्यप्राप्ते
रपीति यावत्, प्रियतरमितिप्रियं वर्तने, अर्थान्मम । प्रियतरत्वेन तस्याह—
अपराद्धेष्वपीति । यत्, अपराद्धेष्वस्मासु, बहुतामिदमात्मनो गौरवार्थम्,
कन्यापहरणादिरूपगुह्यतरापराधभाजनेऽपि मयि, अम्बयेति शेष, जनन्याहार
रपीति तदर्थं, स्नेह स्वीयत्वमूनक वात्सल्यं, न विस्मृतो विस्मृतिं न प्रापित,
अनुगृह्य एवेति यावत् । अयमाशयः—प्राप्तानि भूयांस्यपि राज्यानि न तथा मां
प्रीणयितुं प्रभोयुर्यथेदमिदानीं इश्वरभूतानि प्रीणयति । योऽहं तदीयकन्यापहारा
दिरुपशम्यापराधजातं कृतवांस्तत्रापि मयि तयोदारचित्तया यत्तावतादृश वात्सल्यं
दर्शयते, तदेतदालोचयनं वचनमुदारमेतदीयमेतस्या समधिकं रोचये । सर्वार्थता
शमुदारार्थं मन्दिशन्ती श्रीमती इश्वरभूतमनन्दनीया मयेति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १२ ॥

मान्या वागवदती चित्रान्यस्ता द्रष्टुं तत्र स्वीयमुचितमादरं च दर्शयितुं
प्रयतते पद्मावती—अग्यउत्तेति । गुरुजनं वागवदतामिति यावत् । स्मामि ।
चित्रम्भमेतं पूजनीयं तामवदतालक्षणं जनं नयनगोचरं कुर्यात् प्रणामेन तं
सम्भारं ननुमीक्षते ममेऽमन इत्यर्थः ।

पेक्खदु इति । 'प्रणामकरणायानेन चित्रमिदं द्रष्टुमिच्छते नियतमेतयेति

दर्शयति ।]

पद्मावती—[दृष्ट्वा आत्मगतम्] (क) ह ! अदिसदिसी खु
इअं अम्याए आवन्तिआए । [प्रकाशम्] अग्यउत्त ! सदिसी
खु इअ अम्याए !

(क) हम् । अतिसदृशी खल्वियमार्याया आवन्तिकाया । आर्यपुत्र !
मदृशी खल्वियमार्याया ?

तस्यास्तद्दर्शने धात्र्या सम्भ्रमोक्तिरियम् । अर्थानुरोधादत्र चित्रमिदं गुरुजनं वेति
कर्मपदाक्षेपः । 'पेक्खदु'पदद्विरुक्तिरग्रेयः पद्मावतीं तद्दर्शयितुं धात्र्या सम्भ्रमः,
सुख्यदर्शनरूपमर्थं वा बोधयति । दिदृक्षितं तावद् दृश्यतां समोचीनतया निर्व-
र्त्यतां च राजकुमार्याऽरिभन्समये स्वीयमनोगताभिप्रायपरिपूरितिरित्यर्थः ।

चित्रेऽभिलिखितां वासवदत्तां स्वान्तिकन्यस्ताऽऽवन्तिकाकारेण सवदन्तीं सत्यं
पद्मावतीं सदाहं मानसं वृत्ते—हमिति । 'हम्' इत्यव्ययं गद्यायाम् । अनिसदृशी
अत्यन्तं समाना, स्वपदं स्वर्थे, इयं वासवदत्ताया प्रतिवृत्तिः । इदमहं किं
पश्यामि ? अत्रैषा तु वासवदत्ताया प्रतिवृत्तिर्वाग्येण तेन पूर्वं मत्समीपे स्थापिता-
यारतन्त्रभवत्या आवन्तिकाया सर्वतः सर्वदा भजत्याकारेण । तेन च पूर्वमन्त्रोप-
लभ्यते साम्यम् । किमावन्तिका वासवदत्ताव १ एव अन्त्यापत्वाप्रकारिता सु-
खं परमाजबवेपधारिणा द्रावणेन तेन । विमर्शीदम् १ भूतार्थं नादभारदे किम-
पीति भावः । इत्येव मानसं 'सदृशत्वा वासवदत्ताया रसरूपेण सदृशी चेदः' प्रति-
वृत्तिरिति नूनमेतदीयावृत्तिसादृश्यविशेषणालिनी श्रीमत्यावन्तिका वासवदत्ताव ।
यथार्थं च वासवदत्तावरूपं प्रियं पतिरेव परिचिन्तोतीति राजान्मुदिनं प्रकृश-
वावृत्तिमुपगमयति—अग्यउत्तेति । सत्यपदं वाक्यान्तारे, वार्त्ता वासव-
दत्ताया इति यावत् । नाथ । किमिदं चिन्माकारेण वासवदत्ता समानं वर्तते ?
एतादृशावर्त्तं भवति प्रियासीद्वासवदत्ताः ।

राजा—न सदृशी । सैवेति मन्ये । भोः ! कष्टम् ,

अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य विपत्तिर्दारुणा कथम् ? ।

इदं च सुखमाधुर्यं कथं दूषितमाग्निना ? ॥ १३ ॥

पद्मावती—(क) अय्यउत्तस्स पडिक्किट्ठिं पेक्खिअ जाणामि इअं

(क) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिं दृष्ट्वा जानामीयमार्याया सदृशी न वेति ।

नेति । 'प्रतिकृतावस्थां वासवदत्तासादृश्यमस्ति न वेत्येतादृशि पद्मावत्या प्रश्ने राज उत्तरमिदम् । अत्र तस्या सादृश्यं न दृश्यते, सादृश्यस्य भेदप्रदितत्वात्-
वैश्याऽनुपलब्धौ । एषा तु तदभिन्ना ध्रुव तद्रूपैव साक्षादित्येव कल्पना ममेत्यर्थः ।
सम्पत्तिं प्रियाया प्रतिकृतेर्दर्शनादुद्गुह्य विषादभावोदयं दर्शयति राजा —भो इति ।
भो इत्यप्यस्य कष्टमूचकम् । अदह ! महत् कष्टम् , कथमिदं मोढव्यम् ?

तरेन कष्टं विशदयत—अस्येति । अस्य पुरो दृश्यमानस्य मयाऽनुभूतं
नरस्येत्यर्थः, स्निग्धस्य मरमस्य लावण्यपूर्णस्य, वर्णस्य रूपस्येति यावत्, दाक्षणा
भोग्या अमदृशीति, यावत्, विपत्तिर्निनाशः, कथं किमिति, जात इति शेषः ।
न अपि न, इदम् अलौकिकं, सुखमाधुर्यं सुखस्याननस्य माधुर्यं सौन्दर्यमाकर्षकताम्,
अग्निना दूषिता, कथं केन प्रकारेण, दूषितं वैरूप्यं नीतं पिब्वसितमित्यर्थः । मारुप
त्यादयः पदनसौन्दर्यं न दर्शनीयमिदमेतदीयं कथं दारमसदृशं निनाशमप्यगच्छत् ।
अस्ति न नाशो न नाशोऽस्मिन्नायाऽकृतिर्दोऽयं दाहोऽपि यमवितुम् । अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ १३ ॥

'अभिचारितिरियं वासवदत्ताया प्रतिप्रतिरित्येवं पर्युविदित्वापि स्वयं तथा
गच्छं त्रिजगमाना पद्मावती 'आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिस्तदाकारसंवादिनी नेत्यामन
उत्पन्नं अपि तददोषं सा दृष्ट्वा, एतस्या प्रतिकृतेर्गार्भरूपतो तन्निरस्या
नृपि न तन्मनुमातुं शक्यमिति स्वरूपेण पूर्णतया परिनिमित्तस्य प्रतिदास्य प्रति
रूपं दृष्ट्वा भिन्ना भूत—अय्यउत्तस्सोति । जानामीति भविष्यत्कालमाभीषे

अग्याए सदिसी ण वेत्ति ।

धात्री—(क) पेक्खदु पेक्खदु भाट्टिदारिका ।

पद्मावती—[दृष्ट्वा] (ख) अग्यउत्तस्स पडिक्किदीए सदिसदाए

जाणामि इअं अग्याए सदिसिच्चि ।

(क) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका ।

(ख) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृत्या मनुजतया जानामीयमार्याया सहजीति ।

नट्, निर्णेप्यामीत्यर्थे । 'प्रतिकृतावत्र वासवदत्ताया सादृश्यं विद्यते नवेति विषय निर्णेतुमार्यपुत्रस्य प्रतिकृतिं पूर्वं मया दर्शनीया । ततस्तद्दर्शनेन तत्रैवात्रापि सादृश्यमसादृश्यं वा किमपि यथोचितं निर्धारणीयमिति भावः ।

अत्रार्येऽनुमतिं दर्शयन्त्याह धात्री—पेक्खदु इति । क्रियापदद्विरुक्तिरिदं तद्विलोचनस्यावश्यकर्तव्यतां द्योतयति । राजकुमार्याऽवश्यं दर्शनीयं तच्चिप्रं परीक्षणीयं च ययार्थं तत्तरूपमित्यर्थः । एतौऽनन्तरं वत्सराजप्रतिकृतिदर्शनं पद्मावत्या धात्रीवारितमर्यानुरोधादवश्यम् ।

विलोचिनार्यपुत्रप्रतिकृतिश्च पद्मावता सादृश्यं तत्रोपलभमानाऽभिधत्ते-अग्यउत्तरमेति । दृष्ट्वा, अर्थात्पत्युश्चिप्रम् । जानाम्यनुमिनामि । चिप्रमिदं तत्रभवतः पत्युराकारेण पूर्णं गद्यति । अतः वासवदत्ताया अपि तद्वदार्थं तद्वत्सादृश्यादिरयादित्येवमनुमायते । एषत्राऽऽकारगदादोपलक्ष्याऽयत्रापि तत्तद्वत्सादृश्यं गतिं नृगर्हताति भावः ।

इदानीं वासवदत्ताया प्रतिकृतिं तत्तरूपेण सूचयति । विलोचय तद्वत्सादृश्यं समीप-परताऽऽवर्तितवासमानागतित्वमाश्लेष्य पद्मावती 'सम्प्रदायेऽनुम्रियं तगा जीवन्त्युपलब्धा वासवदत्तेति हर्षं, दासवदत्तादृशा च हेतुगान्त्विकं स्वन्विष्टे न्यासार्हणेन वं नापि रथापिता वथद्वारगस्माभित्तेन्दे त्वरे च मन्त्रं भूयस्तरा

राजा—देवि । चित्रदर्शनात् प्रमृति प्रहृष्टोद्विगमिव त्वां
पश्यामि । किमिदम् ?

पद्मावती—(क) अस्यउत्त । इमाप् पडिकिदीप् सदिसी इह एव
पडिवसदि ।

राजा—किं वासवदत्तायाः ?

पद्मावती—(ख) आम् ।

(क) पार्यपुत्र । अस्या प्रतिकृत्या सदृशीहैव प्रतिवसति ।

(ख) आम् ।

जगद् इत्येषात्र वस्तुस्थिति । राजा तु चित्रदर्शनादुदभूतां हर्षोद्विगशयलीकृतां
पद्मावत्या अवस्थां मलक्ष्य तस्या पुरस्तात्प्रसन्नमेवमुपस्थापयति—देवीति ।
पट्टा पमन्ना चोद्विगना व्याकुला चेति तां प्रष्टोद्विगनाम् । प्रिये । चित्रदर्शनं
काञ्चनशय्ये त्वं पमन्ना व्याकुला न दृश्यसे । किन्तु नामेदम् ? कथमेतौ परस्परं
निरोपिनी ते भातौ ? किं तावदवास्ति रहस्यम् ?

समोऽस्मिन्मगुनितप्रकाशनं रहस्यमेतद्विषयकं प्रकाशतां नयन्ती पद्मावता
प्राह—अस्यउत्तेति । इहेव मत्प्रमीण एवेति यावत् । एतस्याश्चित्रेण समाना-
कारा नाथ । कानित्कान्ता मदन्तिक एव गाम्प्रत निवसन्ती वर्तते । इदमेव
मत्प्रमीणं दशामनैषान्मामिति भावः । हर्षोद्विगयोरात्मनः स्फुटतरं कारणं
स्मिन्मगुनिशब्दोपपन्नं पद्मावत्या तावदित्यभिप्रायं वस्तुस्थितिं दर्शयामास ।

पद्मावत्या वचनमिदं श्रवणशोचनकृत्यं तां राजा मङ्गलमूलमाचष्टे—किमि-
ति । सन्त्याति शेषः । किं वासवदत्तया समानमाकारं वहन्ती निगते काणि
न सन्ति ते ?

राजा—तेन हि शीघ्रमानीयताम् ।

पद्मावती--(क) अय्यउत्त ! मम कण्ठाभावे केणवि बल्लणेण मम भङ्गणिअचि ण्णासो णिविखत्तो । पोसिदभत्तुआ परपुरुसदंसणं परिहरदि । ता अय्य मए सह आअद पेविखअ जाणादु अय्यउत्तो ।

(क) आर्यपुत्र ! मम कन्याभावे केनापि ब्राह्मणेन मम भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्त । प्रेषितभर्तृका परपुरुषदर्शनं परिहरति । तदार्या मया सहागता दृष्ट्वा जानात्वार्यपुत्र ।

पूर्वोक्ते राज्ञ प्रश्ने ।

सञ्जातकौतूहलश्च दासवदतोपलब्धिः सम्भावनया नरपति 'समीचीनं साम्प्रतं शुभोदर्वश्च विषयोऽयं प्रत्यक्षीकर्तव्यः' इत्येवतात्पर्येण तदानयनमादिशन् ब्रूते—नेन ह्येति । एव चेद्विद्यते, तदस्मी सत्वरं पुरस्तान्मे समानेतव्या । वृत्तान्तमेनं सम्यक् निरूपयिष्ये इति भावः ।

आर्यपुत्रस्य सन्निधौ तदुपरिषतेर्यथावत्प्रकारं प्रदर्शयन्ती पद्मावती पुनराह—अय्यउत्तेति । कन्याभावे अनुदाहरणायाम्, अनुकम्पनीया भगिनी भगिनिका, अनुकम्पाया वत, इति इत्थम्, उच्यतेति शेषः । तत् तस्मात्कारणान्, जानातु निश्चयं करोतु । इदमिदं । न सञ्जातमासीद्यदा मत्पाणिग्रहणं तदा हितं प्राप्तं रुद्धिदागत्य ममेव दयापात्रं भगिनी'ति न्यासरूपेण तां मत्पदिभे रयं वितयाम् । अस्या पतिं परदेशं गतो वर्तते, इयम् 'परपुरदा न दर्शनीय' इत्येतद् व्रतं धत्ते । अतएतामहमात्मना सार्धमग्राऽऽनये । मत्साहचर्येण समागतां च नन्दनयो पन्थानमानीय निश्चयमेतं बर्हमर्हतादाती भवान्, यत्—'हँदं नदे ति । अत्र 'ता अय्य' इत्येतत्तावयमर्थे 'ता अय्या पेवसुहं रुदिदा ए वेत्ति' (तदया

राजा—

यदि विप्रस्य भगिनी व्यक्तमन्या भविष्यति ।

परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुर्यता ॥ १४ ॥

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(क) जेद भट्टा । एसो उज्जडणीओ ब्रह्मणो, भट्टि

(क) जयतु भर्ता । एष उज्जयिनीयो ब्राह्मण , भट्टिन्या हस्ते मम

परतु सङ्गो न वेति) इत्यद पाठान्तरमुपलभ्यते कुत्रचित्पुस्तके । अस्याथे -
न स परपुरुषस्य दर्शनं न करोति, तत् कारणात्पूज्या वासवदत्तोपमाता वसु-
न्धारा 'वासवदत्ताद्यादृश्यमस्यां वर्तते न वे'ति विषयमेव प्रत्यक्षीकरोतिरिति ।

पश्चात्त्या तन्नमकार्ण्य, ब्राह्मणभगिनीत्वात्तस्या आवन्तिताया वामदत्तामा-
दृश्य तत्राऽमुम्भान्मन्यमानो व्रतीति राजा—यदीति । यदि चेत्, मेति प्रक-
रणातुरो गदम्भम्, विप्रस्य भगिनी ब्राह्मणस्य कस्यचित्स्वमा वर्तते, तर्हीत्यार्थम्,
यत्त स्वप्नम्, अन्या वामवदत्ताया उतरा कानिद्, भविष्यति स्यादिति सम्भा-
षणम् । रूपगान्दशेन तथात्वं शङ्क्यते चेत्, तत्राह—परस्परगतेति । लोके
जगति, परस्परगता पारस्परिकी, एकस्या व्यक्तेरन्यया सहेति यावत्, रूपतु-
र्यता स्वप्नवासवदृश्यं,

णीए हत्ये मम भङ्गिण्य चि ण्णासो णिक्खित्तो, त पडिग्गाहिदुं पडि
हारं उवट्ठिदो ।

राजा—पद्मावति ! किन्तु स ब्राह्मणः ?

पद्मावती—(क) होदव्व ।

राजा—शीघ्र प्रवेक्ष्यतामभ्यन्तरसमुदाचारेण स ब्राह्मणः ।

भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्त, तं प्रतिग्रहीतु प्रतीहारमुपस्थित ।

(क) भवितव्यम् ।

इय समुदाचार प्रतीहार्या । एसो इति । एष उपस्थापयिष्यमाण, 'उज्जयिनी
निवासोऽस्ये'त्युज्जयिनीय, 'सोऽस्य निवास' इत्यधिकारे 'वा नामवेयस्ये'ति
वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यये तस्य ईयादेश । 'ब्राह्मण' इत्येतस्य 'प्रती-
हारमुपस्थित' इत्यनेन सम्बन्ध । भट्टिन्या पद्मावत्या इति यावत्, इति
इत्येवमुक्त्वा, 'य' इति शेष, आवन्तिस्वरूपेण प्रसिद्ध इत्यर्थ । 'इय मे
भगिनी परिपालनीये'त्युक्तिपूर्वं तत्रभवत्या पद्मावत्या सुन्निधौ न्यासरूपेण येन
या खलु स्थापितासीत्पुरा, स चोज्जयिनीनिवासी विप्र आत्मनो न्यासमेनमिदानीं
पुनरादातु द्वारदेश समायातो वर्तते इति स्पष्टार्थः ।

पद्मावतीति । 'उज्जयिनीनिवासिनस्तस्य ब्राह्मणेतरेत्ये यदि तेन न्यासो
कृतेय पद्मावत्युत्तरपक्षाम्याद्वासवदत्ता भविष्यति, अन्यथा च नेद सम्भवती'ति
पूर्वोक्तमेतरय ब्राह्मणत्वं द्रष्टयितु तेन च सन्देहमात्मनो निराकर्तुं पद्मावती प्रो-
प्रश्नोऽय राज्ञ । अयि । प्रिये । स चायं न्यासनिक्षेपा पुण्यो ब्राह्मणत्वेन किमु ।

होदव्वमिति । भवदुयतेनेति शेष । भवदुक्त्वा सम्भवत्तेत्यर्थः । - अयं एव
स्यादयमित्यर्थः ।

पद्मावतीवचनात्तदीय ब्राह्मणत्वं दृढतयाऽवगतन्ननिश्चितकारप्रदर्शनपुर मर-
मसु तत्रोपरजापयित्वादिपारस्वरसति प्रतीहारी राजा—शीघ्रमिति । अन्यन्तर-

वास पराएव-रूप म ररा पु म पदना एव न वा तेने व नि दे हार पर एव एव ।

राजा—पद्मावती ! न्यास एव माहृत्य है ?

पद्मा —हो स्वप्ना है ।

राजा—एवमिति स एव उच्यते । अथ च न्यास इति न्यास इति न्यास इति ।

प्रतीहारी—(क) ज भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

राजा—पद्मावति ! त्वमपि तामानय ।

पद्मावती—(ख) ज अग्यउत्तो आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति यौगन्धरायणः प्रतीहारी च ।]

यौगन्धरायणः—भो ! [आत्मगतम्]

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

(ख) यद् पार्थपुत्र आज्ञापयति ।

सुदृढाचारेण, अभ्यन्तरे गृहाभ्यन्तरे यः समुदानार पायादिप्रदानरूपोऽभ्यागतजनोचितः सत्कारस्तेन तत्पदर्शनेनेत्यर्थः । गृहाभ्यन्तरमानीय गृहागतजनोचितं स्नानं पदर्शं विषममुं स्नानमनोपस्थापय तम् । विलम्बमन्य मा कार्षी ।

राजाजामलीकृत्य तथा कर्तुं पतिजानीते प्रतिहारी—जमिति । स्नापितं स्नानं साधयितुं साधयाम्यहमिष्यर्थः । निष्क्रान्तेति । प्रस्थानं ततस्तस्याः स्नानोत्तरम् ।

प्रतीहारी भूपतिन्यागभूतां तां तत्रोपस्थापयितुं प्रेरयति पद्मावतीम्—पद्मावती । भो ! त्वमपि गम्यतां तत्र, न्यासभूता गमनीयतां मेवम् । ओशणी । पद्मावती गमुपस्थितो विषयः ।

प्रच्छाद्य राजमहिषीं नृपतेर्हितार्थं

कामं मया कृतमिदं हितमित्यवेक्ष्य ।

आत्मानमुद्दिश्य भो इतीदं सम्बोधनपद वितर्कसूचक प्रायुक्त्वा यौगन्धरायण ।

तमेव तद्वितर्कमाह—प्रच्छाद्येति । नृपते स्वामिनो राज्ञ उदयनस्य, हितार्थं हिताय, हितमत्र नूतनपद्मावतीविवाहसङ्घटनैकरूपं बोद्धव्यम्, राजमहिषीं महाराज्ञीं वासवदत्तामिति यावत्, प्रच्छाद्य 'वद्वाविय दग्धे'तिमिव्याप्रवाद-प्रचारणपुर सर स्वरूपेण सङ्गोप्य, हित शत्रुहृतराज्यप्रत्याहरणसाधनत्वेन हितकर, भवेदिति शेष, इति इत्थम्, आलोच्य मनसिकृत्य, मया यौगन्धरायणेन, एव पद्मावत्या समीपे न्यासरूपेण वासवदत्ताया अवस्थापनं स्वामिना सह पद्मावत्या परिणयनं चेत्त्येतत्कार्यद्वयं, कामं स्वैरं यथा स्यात्तथा, कृतं सम्पादितम् । नामेति वाक्यालङ्कारे, मम कर्मणि मत्कृते कार्ये, सिद्धेऽपि स्वामिन सन्निधौ शत्रुहृतराज्यप्रापकत्वेन सिद्धिं गतेऽपि सति, अस्मीं पुरो दृश्यमानोऽस्मत्स्वामी, पार्थिव श्रीमान् राजोदयन, किं वक्ष्यति समीचीनमसमीचीनं वाऽभिधास्यति, इति इत्येव, मे मम, हृदय मन, परिशुद्धित परित शत्रुकुलं वर्तते । 'प्रणयविशेषं शालिन्यां वासवदत्तायामवस्थितायां न कदापि राज्ञे परिणयान्तरमात्मनो रोचेत, सङ्गते च पद्मावत्या सम परिणये श्रीमन्महामेनमहीपालसाहायकलाभेन शत्रु पराजित्य राजा परायत्तमात्मनो राज्यं पुन स्वायत्तीकर्तुं प्रभवे'दित्येव भाविनुमोदकमर्थं पर्यालोच्य सिद्धादेशप्रत्ययादहं श्रीमन्महाराज्ञी वासवदत्तां 'दाविय दग्धे'ति दितथप्रवादविषयीभूतां तद्विन्नरूपवेषामावन्तिकारणेन पद्मावत्या समीपे 'मदागमनं यावन्न्यासोऽयमभिरक्षणीय' इत्येव निगद्य सम्मष्टं निश्चिन्वान् ।

पद्मावती के साथ विवाह होने से महाराज का हित है—ऐसा सोच कर उन हाथ की पूर्ति के लिये उनकी प्रधान रानी वासवदत्ता को 'वद छाग ने जल गई' इस प्रकार गूढ़ वाक्य के साथ स्वरूप से द्विषा कर, 'यह कार्य राज्य-प्राप्ति का साधन इन पद दिग्बर है ना' इस विचार से, पद्मावती के पास वासवदत्ता को धरोहर के रूप रखना तथा महाराज का पदार्थ के साथ विवाह सम्बन्ध सिद्ध कराना—यह कार्य मैंने अपनी इच्छा से किया । मेरे मन्द वाक्य के अन्त होने पर भी—ये महाराज उदयन इस विषय में इच्छा का क्या होने लगा वगैरे—इस प्रकार मेरा मन शंका से व्याकुल हो रहा है ॥ १५ ॥

सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिगङ्कित मे ॥ १५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो मद्वा । उपसप्पदु अय्यो ।

योगन्धरायणः—[उपसृत्य] जयतु भवान् जयतु ।

राजा—श्रुतपूर्वं इव स्वरः । भो ब्राह्मण ! किं भवतः स्वप्नः ।

(क) एय भर्ता । उपसर्पत्वाय ।

कालेन प्रयात्ता परिणीतायां पाप्मायां न परद्वस्तगतायां राजा विजयिना राज्यं
काम्नां, नयपि मे सकलं कार्यं सकलताम यमच्छतापि यन्मया 'वाम्नादतोपर'
राज्यीकृतायां न्यापनपुरं मरमात्मनो भगिनीतेन निर्दिश्य सा परद्वस्ते न्यासी
ता तमेतं विषयमनुनिन्द्य 'योगान्धराजोऽयं कार्यमिदं मदीयमुन्नितमनुन्नितं
न विनश्यति तदर्थं न साधयामासु किं वाऽभिधास्यति मा'मित्येवमिदानीं चलती मे
मद्वा नति इति भावः । तस्मिन्तिल्ल उन्द ॥ १५ ॥

स्वप्नः । पदस्य तदुपमर्षणं कारयन्ती योगन्धरायणमाह प्रतीहारी—एसो
मद्वा । स्वप्नः स्वप्नो विराजते, यत्रिभाउपसृतीयतां भवता ।

पद्मावत्या हस्ते न्यास इति निक्षिप्ता :

यौगन्धरायणः—अथ किम् ?

राजा—तेन हि त्वर्यतां त्वर्यतामस्य भगिनिका ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति पद्मावती आवन्तिका प्रतीहारी च ।]

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

स्वकीयां भगिनीं पद्मावत्या सन्निधौ न्यासरूपेण स्थापितवान् ? अपि नाम सत्योऽयं विषयः ?

राजा पृष्ठस्य विषयस्य सत्यतां दर्शयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—अथेति । किमन्यत् ? यथार्थमेवास्तीदम् । अहमेवात्मनो भगिनीं न्यासरूपेण स्थापितवानत्रेत्यर्थः ।

तेन हीति । पद्मावतीं सत्वरमुपस्थापयितुकामस्य राज्ञो वचनमिदं प्रतीहारी प्रति । तेन हि ततः कारणादित्यथ । 'त्वर्यता'मिति निजन्तात्त्वरयते कर्मणि लोट्, द्विरुक्तिस्त्वरविशेष सूचयति, त्वयेति कर्तृपद गम्यम् । द्राघ्येणोऽयं न्यासमात्मनो प्रहीतुमागतः । अत एवस्य भगिनीं त्वरय त्वम् । यथा न चेदमतिशीघ्रमग्रेपस्थिता भवेत्तथा विधेहोत्यर्थः ।

'यथाश्रीमदादेशमनुष्ठीयते मये'त्याह प्रतीहारी स्वामिनम् जमिनि-राजाणां निर्वर्तयितुं प्रतीहार्यां प्रस्थानं ततः सूचयति—निष्क्रान्तेति ।

नरपतेराज्ञयाऽऽवन्तिकामानेतु पूर्वं पद्मावतीं ततश्च तां त्वरय उपस्थापयितुं गतासीत्प्रतीहारी । साम्प्रतं तिष्ठोऽप्येता रङ्गमञ्चं प्रविशन्तीर्दग्धयति कवि—ततः प्रविशतीति ।

राजा का वचन न्यास-रूप से रखी हुई है क्या ?

यौगं०—और क्या ?

राजा—(प्रतीहारी से) तो इनकी वचन को यहाँ आने की उत्तरे लगे ।

प्रती०—जैसी प्रभु की आज्ञा । [चली गई]

[पद्मावती आवन्तिका और प्रतीहारी आनी हैं]

सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कित मे ॥ १५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो मट्टा । उपसर्पदु अय्यो ।

यौगन्धरायणः—[उपसृत्य] जयतु भवान् जयतु ।

राजा—श्रुतपूर्व इव स्वरः । भो ब्राह्मण ! किं भवतः स्वसा

(क) एष भर्ता । उपसर्पत्वाय ।

कालेन पद्मावत्यां परिणीतायां प्राप्तायां च परहस्तगतायां राजा विजयिना राज्य-
लक्ष्म्यां, यद्यपि मे सकल कार्यं सफलतामध्यगच्छतथापि यन्मया 'वासवदत्तोपर-
त'त्यलीकवार्ताप्रख्यापनपुर सरमात्मनो भगिनीत्वेन निर्दिश्य सा परहस्ते न्यासी-
कृता, तमेत विषयमनुचिन्त्य 'श्रीमान्वत्सराजोऽयं कार्यमिदं मदीयमुचितमनुचितं
वा वेत्स्यति तदर्थं च साध्वसाधु किं वाऽभिधास्यति मा'मित्येवमिदानीं बलवती मे
शङ्का वर्तत इति भावः । वसन्ततिलक छन्दः ॥ १५ ॥

स्वामिनः प्रदर्श्य तदुपसर्पणं कारयन्ती यौगन्धरायणमाह प्रतीहारी—एसो
इति । अयमत्र स्वामी विराजते, सन्निधानुपस्थीयतां भवता ।

समीपमुपगतो राज्ञः प्रस्तौति जयाशसनं यौगन्धरायण—जयत्विति ।
आदरातिशये पौनः पुन्ये च 'जयतु जय'त्विति द्विरुक्तिः । पुनः पुनर्विजयश्रीरलङ्क-
रोतु तत्रभवन्तः भवन्तमित्यर्थः ।

श्रुतपूर्व इति । पूर्वं श्रुतं श्रुतपूर्व, 'पूर्वकालैके'त्यादिना समासः, स्वर-
शब्दविशेषः, इति एवरूपेण । 'श्रूयमाणः शब्दविशेषोऽयं पूर्वं श्रुतः परिचित इव
मे प्रतीयत' इतीदं राज्ञो वचनमात्मगतत्वेन युज्यते । राजा च यौगन्धरायणकृतं
विजयाशसनं निशम्य, पूर्वं बहुशः श्रुतं तदीयं स्वरं परिचितवान्, किन्तु तत्प्र-
योक्तारं प्रच्छादितात्मरूपं तेन रूपेणाऽपरिचितं पुरुषविशेषः 'सोऽयं'मित्येव न नाम
प्रत्यभिज्ञातवान्, अतः एवमुक्तवान् । श्रुतिगोचरीकृतं न्यासरूपं त्रिषयं तन्मुखेन
स्फुटयितुं प्रकाशं पृच्छति यौगन्धरायणः राजा—भो इति । हे ! विप्र ! किं भवान्

प्रती०—ये महाराज हैं । आप आगे बढ़ें ।

यौगं०—[ममीप जाकर] जय हो, आपकी जय हो ।

राजा—स्वर तो पहले सुना हुआ—सा प्रतीत होता है । हे ब्राह्मण ! पद्मावती के पा-

रक्षावत्या हस्ते न्यास इति निक्षिप्ता ?

यौगन्धरायणः—अथ किम् ?

राजा—तेन हि त्वर्थतां त्वर्थतामस्य भगिनिका ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति पद्मावती आवन्तिका प्रतीहारी च ।]

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

स्वकीयां भगिनीं पद्मावत्या सन्निधौ न्यासरूपेण स्थापितवान् ? अपि नाम सत्योऽयं विषयः ?

राज्ञा पृष्ठस्य विषयस्य सत्यतां दर्शयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—अथेति । किमन्यत् ? यथार्थमेवास्तीदम् । अहमेवात्मनो भगिनीं न्यासरूपेण स्थापितवानत्रेत्यर्थः ।

तेन ह्रीति । पद्मावती सत्वरनुपस्थापयितुकामस्य राज्ञा वचनमिदं प्रतीहारी प्रति । तेन हि ततः कारणादित्ययम् । 'त्वर्थता'मिति निजन्तात्वरयते कर्मणि लोट्, द्विरुक्तिस्त्वरविशेषं सूचयति, त्वयेति कर्तृपदं गम्यम् । द्वाव्यजोऽयं न्यासमात्मनो प्रहीतुमागतः । अत एवस्य भगिनीं त्वरय त्वम् । यथा च उदमतिशीघ्रं मश्रोपस्थिता भवेत्तथा विधेहीत्यर्थः ।

'यथाश्रीमदादेशमनुष्ठीयते मये'त्याह प्रतीहारा स्वामिनम् उमिति-राजाज्ञां निर्वर्तयितुं प्रतीहार्यां प्रस्थानं ततः सूचयति—निष्क्रान्तेति ।

नरपतेराज्ञयाऽऽवन्तिकामानेतुं पूर्वं पद्मावती ततश्च तां त्वरयोपाधारयितुं गतासीत्प्रतीहारी । साम्प्रतं तिस्रोऽप्येता रङ्गमण्यं प्रविशन्तीर्दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

आपदां दहनं न्यास-रूपं मे रखां दुर्गं है क्या ?

यौग०—और क्या ?

राजा—(प्रतीहारी से) तो इनका दहन को दहो जान का जल्द करो ।

प्रती०—जैसी प्रभु की आज्ञा । [चली गई]

[पद्मावती आवन्तिका और प्रतीहारी आती हैं]

पद्मावती—(क) एदु एदु अय्या । पिअ दे णिवेदेमि ।

आवन्तिका—(ख) किं किं ?

पद्मावती—(ग) भादा दे आअदो ।

आवन्तिका—(घ) दिट्ठिआ इदार्णि पि सुमरदि ।

(क) एवेत्वार्या । प्रिय ते निवेदयामि ।

(ख) किं किम् ?

(ग) भ्राता ते आगत ।

(घ) दिष्टचेदानीमपि स्मरति ।

राजानमुपसर्पन्ती पद्मावती तद्भ्रातुरुपस्थितेर्वातामावन्तिका । निवेदयितुमुद्यता ध्रुते—एदु एदिति । एतुपदद्विरुक्तिरियमागमनत्वरं सूचयति । सत्वरमागन्तव्यं श्रीमत्या, भवतीमहं किञ्चिदुचिकरमभीष्टं भावयेत्तुम्, यच्छ्रुत्वा मृशं प्रसन्नया भूयेत भवत्या ।

तदभीष्टवृत्तान्तश्रवणविधावात्मनः कौतूहलं दर्शयत्यावन्तिका—किमिति । द्विरुक्तं किंपदं प्रियवार्ताश्रवणकौतूहलं व्यनक्ति । किम् ? कोदृशं तत् । सविशेषं तत्स्वरूपं निवेदनीयमित्यर्थः ।

तदेव प्रियं निवेदयति पद्मावती—भादेति । समुपस्थितोऽयं भवदीयो भ्राता, येन किलात्र भवती निक्षिप्ता, यद्दर्शनं च भवत्या प्रतिवासरमाकाङ्क्षितमासीत् ।

भ्रात्रागमनवृत्तमाकर्णयन्त्यावन्तिका ध्रुते—दिट्ठिआ इति । दिष्टयेति द्वयं, भाग्येनेति वा तदर्थः । अत्र मन्त्रिक्षेपसमयादयं यावत्तु विस्मृतवानासीत्स माम् । सौभाग्यं हर्षस्य वाऽवसरोऽयं मम, यत्साम्प्रतमसौ मम स्मरणं कृत्वा समागतवानत्र ।

इदानीं पद्मावती श्रीमतो भर्तुः समीपं गत्वा न्यासभूतां तामावन्तिकां तं

पद्मा०—भाओ, आर्या ! आओ । मैं तुझें प्रिय बात सुनातो हूँ ।

आव०—क्या ? क्या ?

पद्मा०—आपके माई आप हैं ।

आव०—धन्य माग्य ! अब भी सुध ले रहे हैं ।

पद्मावती—[उपसृत्य] (क) जेदु अय्यउत्तो । एसो ण्णासो ।

राजा—निर्यातय पद्मावति ! साक्षिमन्न्यासो निर्यातयितव्यः ।

इहात्रमवान् रैभ्यः अत्रमवति चाधिकरण भविष्यतः ।

पद्मावती—(ख) अय्य ! णीअदां दाणिं अय्या ।

(क) जयत्वार्यपुत्रः । एष न्यामः ।

(ख) आर्य ! नीयतामिदानीमार्या

दर्शयन्ती वचनमिदं प्रयुङ्क्ते—जेदु इति । विजय स्तात्तत्रभवत स्वामिनः । एषाद्विद्वान्नीयतामिदानीमार्या ।

न्यासभूतां तामुपस्थितां दृष्ट्वा 'ब्राह्मणस्य भगिनीत्वेन नेय वासवदत्ते'ति वत्तसा निश्चितवाञ्छितसादृश्यपरीक्षणविषयाद्विमुखीभवन्नरपति समागताय तस्मै तन्न्यासप्रत्यर्पणं कारयितुकामस्तदर्थं पद्मावती प्राह—निर्यातयेति । निर्यातन न्यासप्रत्यर्पणम्, तथा चामर—'निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च' इति । साक्षी विद्यते यत्रेति साक्षिमत् साक्षिपुर सरम्, क्रियाविशेषणमिदम्, अत्रभवती धात्रीत्यर्थ, अधिकरणं निर्णयस्थानम् । अयि । पद्मावति । न्यासोऽयं प्रत्यर्पणीय एतस्मै, न्यासप्रत्यर्पणं च सम्भाव्यमानाऽनभ्युपगमप्रसङ्गमिया कश्चित्साक्षिण पुरस्त्वं त्वैव कर्तव्यम् । अत एतस्मिन्विषये श्रीमान् रैभ्य श्रीमती धात्री चेतुर्भौ निर्णयस्थानतां नेतव्या । एतावेव साक्षिणौ कृत्वा न्यासप्रत्यर्पणमिदं कार्यमित्यर्थः ।

राजवचनादुभयो साक्षित्वे न्यास प्रत्यर्पयितुमुद्यता तदुचितं वचनमाह न्यास निक्षेप्तार पद्मावती—अय्येति । अयि । मान्य । अत्रभवता न्यासरूपेण गतस्य निर्णो रथापिता श्रीमत्यावन्तिकेय मया श्रीमते प्रत्यर्प्यते, साम्प्रतं नेतव्या च स्वात्मना सार्धं श्रीमता ।

पद्मा०—[पास पहुँच कर] आर्यपुत्र की जय हो । दत्त धरोहर है ।

राजा—पद्मावती ! धरोहर लौटा दो । साक्षियों व सामने धरोहर लौटाना चाहिये । इस विषय में आर्य रैभ्य और आर्या वल्लभरा साक्षी अथवा न्यास-न्यास को सम्यक् होंगे ।

पद्मा०—आर्य ! योगन्धरायण ! अह आर्या को ले जा रहे हैं ।

राजा—किं भवानाह ? महासेनपुत्री खल्वेषा ।

यौगन्धरायणः—भो राजन् !

भारताना कुले जातो विनीतो ज्ञानवान्छुचिः ।

तन्नार्हसि बलाद्धर्तुं राजधर्मस्य देशिकः ॥ १६ ॥

किमिति । यौगन्धरायणवचनश्रवणानन्तरमिदं राजो वचनम् । 'ममेदं भगिनी'त्येव किमुच्यते भवता, अस्मत्प्रत्ययमेवास्तीदं सर्वथा वचनं भवत । नूनमियं महासेनभूपते पुत्री प्रिया मे वासवदत्ता । ममैतां प्रेयसी बलादपहर्तुमुद्यतस्य भवतो महदिदं दुःसाहसमिति भावः ।

तदिदं राजो वचनं निष्क्रम्य पुनरुवाच तं सम्बोध्य यौगन्धरायण-भो षति । भो राजभित्ति इलोकान्वयि ।

भारतानामिति । भारतानां भरतकुलजानां राज्ञा पाण्डवानामिति यावत्, शूले वने, जातो दृष्टीतजन्मा, विनीतः शिक्षितो नम्रः, ज्ञानवान् सदसद्विवेकशीलो बुद्धिमान्, शुचिः पवित्राचारो निर्मलान्तःकरणः, राजधर्मस्य राजोचितकर्तव्यस्य, देशिकः प्रवर्तकः आचार्यश्च, अस्येति शेषः । तत् पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टवाङ्मेतो, एवमिति शेषः, ममैतां भगिनीं परकीयाभित्तिं यावत्, बलात् दृष्ट्वा, हर्तुं प्रदीप्तमात्मसात्कर्तुं, नार्हसि न योग्योऽसि त्वम् । भारतकुलजस्य दिनदत्तं नृशक्तिं शुचे राजधर्मोपदेशकस्य च सर्वथेदमसदृशं ते, यदिदं प्रकृत्य परकीयावधारणेति नाम । न चैतच्छ्रोभते नरपतेर्विशेषतो भारतवर्षायास्तद्विशिष्टादिगुणगणविशिष्टम् । परकीयद्वन्द्वनोऽपहार एतादृशस्त्यागदर्शनविदारणीयो न हितः स्वयमेव प्रवर्तनीय इति भावः । वत्सराजस्य पाण्डववशीयमानं च विष्णुपुराणादप्यन्यते । 'तं न पुत्रस्याऽभिमन्यो पश्यद्विषोऽयं पुरुषः' इति तन्नारिणः प्रविष्टादितम् । वनगुप्तदृष्टम् ॥ १६ ॥

राजा—भवतु, पश्यामस्तावद् रूपसादृश्यम् । संक्षिप्यता जवनिका
यौगन्धरायणः—जयतु स्वामी ।

‘एव पुनरुत्तरप्रत्युत्तरैर्न किञ्चित्कार्यं मेतस्यति । अस्यां च प्रियतमाकृतिसादृश्यं न तावदद्यापि मे पूर्णतया निश्चितम् । अतस्तन्निश्चय एव साम्प्रत विधेयः, तेनैवेयमात्मनो हस्तगता भवेदित्येवमन्तश्चिन्तयन् राजा तदाकृतिसादृश्यपरीक्षणाय पक्षान्तरमुपक्षिपति—भवत्विति । ‘पश्याम’ इति बहुत्वमात्मनो गौरवाय प्रयुक्तं राज्ञा । तावत्पद वाक्यालङ्कारे । जवनिका तिरस्करिणी, सा चात्र पुरुषान्तरदर्शनं परिहाराय कृतं सुखावरणमेव, अवगुण्ठनमिति यावत्, संक्षिप्यताम् अपनीयताम् । अस्तु तावत्, मर्मपा भवतो वेति नैव जातु निर्णेष्यते । इदानीमाकृते साम्यमस्या पूर्णं परीक्षणीयं मया । भवता च सुखावरणवज्रमेतदीयं किञ्चिदपनेयम्, येन सुस्पष्टमेतन्मुखं द्रष्टुं शक्येत निर्णयेत च तत् ‘केयमावयो कस्ये’ति । तथा सति न कश्चिद्विवादस्यावसरः स्यादिति भावः । द्वित्रा अत्र टीकाकृत—‘प्रतिषोरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च से’ति कोषानुरोधाज्जवनिकां तिरस्करिणीं ता त्रियमन्तरयितुं वपुषि प्रसारिता निदिशन्ति । अत्रैतद् विचारणीयं भवति—स्वरूपदर्शनपरिहाराय वपुषि पद्मावत्या सत्यां जवनिकायां पूर्वं तत्र तत्रोद्गीतस्य स्वरूपसादृश्यस्य शङ्कैव नोदीयात् । तिरस्करणवस्त्रे च शरीरमावृत्य तिष्ठति रूपप्रतिमा सोऽपि प्रायो दुःशकः, किमुत सादृश्यसम्भावना । अतो हि जवनिकाशब्दस्यैवित्यादत्राऽवगुण्ठनरूप एवार्थः करणीयः । एषोऽप्यर्थोऽवगुण्ठनस्य मुखतिरस्करणकारित्वेन मुख्यार्थः एव पर्यवस्यति । अवगुण्ठनेन सवीतेऽपि वदने कायच्छायया स्वरूपप्रतिभासे दुर्निवारे तदाकारसादृश्यसम्भावना भवितुमर्हतीति । इतोऽनन्तरमावन्तिकावगुण्ठनापयनं ध्वनिमर्यादया बोद्धव्यम् ।

देव्या वासवदत्ताया स्वरूप एव प्रकारेण प्रकाशतां गते सत्यात्मनोऽपि तदानीं प्रकाशनं तेनैव सममेतद्विषयकरहस्योद्घाटनं च समयोचितं मन्वानं स्वामिनो जयाशसनं करोति यौगन्धरायण—जयत्विति । सम्प्रत्यात्मानं प्रकाशयितुं कामेन यौगन्धरायणेन राजानमुद्दिश्य स्वामीति पदं प्रयुज्जानेन सेवकभावः स्वीयो

राजा—अच्छा, आकृति की समानता देखें । जरा घूँट दयाइये ।

यौगं०—महाराज की जय हो ।

वासवदत्ता—(क) जेतुं अय्यउत्तो ।

राजा—अये ! असौ यौगन्धरायणः , इय महासेनपुत्री ।

किन्तु सत्यमिदं स्वप्नः सा मूयो दृश्यते मया ।

अनयाऽप्येवमेवाहं दृष्ट्या वञ्चितस्तदा ॥ १७ ॥

(क) जयत्वार्यपुत्र ।

व्यक्तीकृत । एतेन सहैव यौगन्धरायणस्य स्वीयकृत्रिमपरिव्राजकवेषापनयनमपि
स्वनितम् ।

प्रकटितस्वरूपा वासवदत्तापि तत्रभवती भर्तुर्जयाग्रसनं कुर्वती ब्रूते—जेतुं
शक्ति । सर्वोत्कर्षेण वर्ततामत्रभवान् श्रीमान् पतिदेव ।

एव विजयार्णसेन स्वत्मानं प्रकाशयन्तावेतो वासवदत्तायौगन्धरायणाविति
प्रत्यभिजानन् सविस्मयं सहर्षं च वचनमाह राजा—अये इति । ‘अये’ इत्याश्र-
यानन्दसूचकमप्राच्ययम् । विस्मयहर्षौ च राजस्तयोर्दृष्टीतवेषान्तरयोस्तद्वेषापनय-
नपुरःसरं यथावत्स्वरूपं प्राप्तवतीरतर्कितप्राप्त्यैव बोद्धव्यं । अहो ! अयं मे मन्त्री
यौगन्धरायण , एषा च श्रीमन्महासेनराजकुमारी मत्प्रिया वासवदत्ता । किन्वि-
दम् ? अयेपि पूर्वमेतयो , इदानीं चायम् । किमत्र तत्त्वम् ?

किन्तु स्वल्पमिति । वासवदत्तादिपश्यन् दर्शनमुद्दिश्य रानी वितर्कवचनमे-
तत् । इदं वासवदत्तायाः प्रत्यक्षं दर्शनमेतत् , किन्तु एतत् नयार्थम् , किन्तु
स्वप्न स्वप्नरूपमयं वा वर्तते । सा पूर्वं समुद्रतटे एतां प्रियतमा वासवदत्ता ,
भूय पुनरस्मिन्समये , दृश्यते दर्शनविपर्ययि यति । एतदेवैव परं नन्विदं दृश्यते
सम्भावना इयमिति तत्प्रयोजनं प्राप्तुं भावदत्तात्मनो दर्शयति—अनयेति ।
वापिरत्र भिन्नमयो ‘अये’त्यनेनान्वेतव्यं । अहम् उदयन , तदा तस्मिन् समुद्रे
नृत्ताञ्जलिस्तस्मै , एवमेवासुनैव प्रवागेण , एतां जाग्रदवस्थायां नृत्तं दत्तं सुरस्य ,

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! देव्यपनयेन कृतापराधः खल्वहम् ।

तत् क्षन्तुमर्हति स्वामी । [इति पादयोः पतति ।]

राजा—[उत्थाप्य] यौगन्धरायणो भवान् ननु ।

दुपस्थितयापि, अनया वासवदत्तया, वञ्चित स्वरूपान्तर्धानेन प्रतारित, अभूव-
मिति शेष । साम्प्रतिकं वासवदत्तादर्शनं तार्त्त्विकमतात्त्विकं वा ? अपि नाम सफ-
लमेतन्निष्फलं वा भवेत् ? यथेयमिदानीं दृश्यते, नूनं तथैव पश्चादप्यस्या अस्वस्थ-
ताप्रवृत्तिमधिगत्य गतेन समुद्रगृहान्तं शयनं प्राप्तेन पुरा दृष्टासीन्मया । दृष्टि-
गोचरतां प्रयातापि तदा तत्क्षणमेवाऽदर्शनं गतवतीं दुर्दैवान्निराशं वितन्वती मां
प्रतारितवती खल्वसौ । अधुनापि तादृगेव किमिहमेतया न प्रतार्येय ? तदानीं
तदिवेदानीमिदमपि दर्शनं क्षणिकं सत् फलविधौ शून्यं तु न स्यात्किमु ? दुग्ध-
दग्धानस्य पुनर्दधिभक्षणं इव दर्शनेऽस्मिन् शक्ता मे भवितुमर्हतीति भावः ।
छन्दोऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥

राज्ञ आज्ञां विनैव राज्ञीं स्थानानन्तरं नीतवत् स्वस्य मन्तोरमुष्य क्षमापन-
राजानं याचते यौगन्धरायण—स्वामिन्निति । देव्यपनयेन, देव्या वासव-
दत्ताया अपनय स्वरूपप्रच्छादनपुरःसरमन्यत्र नयनं तेन, खलु नि संशयम् ।
तत् देव्यपनयनरूपं दुर्विनयचेष्टितम् । स्वामिन् । श्रीमती वासवदत्ता गृहीतवेष्टा-
न्तरां प्रच्छन्नरूपां विधाय यदहं श्रीमत्सकाशादन्यत्र नीत्वा न्यस्तवान्, श्रीमदभ्यु-
दयसाधनत्वेन समयोचितं तदपि श्रीमन्तमनावेद्यं कृतं नि सन्देहमनौचित्यपक्ष एव
निश्चितं भवतीति तमेतं नूनमपराधं कृतवान् । क्षन्तव्य एषोऽपराधः स्वामिना
सेवकस्येति भावः । तदेतदभ्यर्थयमानस्य यौगन्धरायणस्य तदुचितं स्वामिचरणयो-
ः प्रणिपातं दर्शयति—इति पादयोरिति ।

स्वामिभक्तस्य यौगन्धरायणस्य कृतपूर्वाण्यसाधारणानि कार्याणि स्मरन् प्रियाप-
नयनमपीदं तत्कृतं शुभोदकमनिक्षिपन्नपराधपक्षे, पादयोः पतितं तं स्नेहादुत्थाप-
यन् प्रशंसन्नाह राजा—यौगन्धरायण इति । नन्विति वाक्यालङ्कारः । अत्र

योग०—महाराज ! महारानी के द्विपाने से मैं अपराधी हूँ । मेरे इस दुर्विनय को क्षमा
करें । पैरों पर गिरता हूँ ।

राजा—[उठाकर] तुम मन्त्रमुग्ध यौगन्धरायण ही हो

मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रितैः ।

भवद्यत्नैः खलु वयं मज्जमानाः समुद्धृताः ॥१८॥

यौगन्धरायणमुद्दिश्य वदतो राज्ञ पुनस्तत्पदोपादानं तद्वत् गुणविशेषं लक्षयति ।
स एवास्ति भवान् यौगन्धरायण, यो हि स्वामिनो हितमेव स्वार्थं मन्यते । बुद्धि-
बलमक्तिसमन्वितेन प्रशसनीयगुणगणेन यन्नामेदमापाततोऽनुचितमिव प्रतीयमान-
माफलोदयं क्लेशकरं परिणामहितं विहितं भवता, तत्र विषये स्वापराधसम्भावनयै-
तया व्यर्थया क्रिययात्मा सङ्कोचमानीयते । न चैष भवत्कर्तृकोऽपराधः प्रत्युत
भवतो मत्कर्मकाराधनमेवैतदिति भावः ।

इत्थं तावत्लक्षणा मूलार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिविधया प्रशसितं तमेव यौग-
न्धरायणमुपकारिणं कृतज्ञताप्रकाशनपुरःसरं पुनः प्रशस्यभिधया वृत्त्या—मि-
थ्योन्मादैरिति । चकारा समुच्चयार्थः, ते चोन्मादादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धाय
पृथक्पृथक्प्रयुक्ताः । मज्जमाना मज्जनशीला वयम्, अवरोधबन्धनरूपे दुस्तरे
विपरितन्धौ मग्नोऽहमिति यावत् । मज्जमानशब्दोऽत्र ताच्छीत्ये चानशां साध-
नीयः । मज्जते परस्मैपदित्वेन ज्ञानवस्तु न प्रसङ्गः । मिथ्योन्मादैः कल्पितैर-
मर्त्यैश्चित्तविभ्रमैः, 'उन्मादश्चित्तविभ्रमः' इति कोषः, चित्तविभ्रमश्च चेतसोऽनवस्थि-
तिरेव, युद्धं प्रवर्तितं सङ्ग्रामं, शास्त्रदृष्टं, राजनीतिशिष्टान्तानुकूलं, मन्त्रितैर्गूढ-
विचारैश्च, तथा भवद्यत्नैः भवतो यौगन्धरायणस्य तैस्तैरितरैरङ्गमुद्धारकारणीभूतै-
रनुरूपैरयोगविधैः, खलु नि शयम्, समुद्धृता विपत्त्यागराद्विनिष्कासिता
अभूम् । यदा किल प्रद्योतराजोऽन्तःपुरे मां बन्धनं प्रापित्वा, तत्राकरे तत्र
बाले विपद्यन्तु समदुःखसुखं स्वामिभक्तो भवानेव समशोचितं विचारयन्नामान-
मुन्मत्तमिव तत्र प्रदर्शयन् युद्धं च कार्गमिदृशीपयित्वा प्रवर्तयन्मन्त्रितैश्चित्तविचार-
पूर्वकं प्रशसनीयं प्रयत्नमाधाय मां तदवरोधव्यपगानोदितवान् । एषा च भवत-
साधारणेतरोपपत्तिः यथं नाम विरगतिं नेष्यते —नेन मया ? सर्वयोपकर्ता मे
भवान् प्रशसनीय एवेति भावः । उन्माददुष्टराजनीत्यनुकूलविचारोपधनप्रतिभि-
प्रवर्तयौगन्धरायणेन मन्त्रितरेण हतं दुष्टराजस्य प्रद्योतराजवरोधबन्धनान्मोचनं

यौगन्धरायणः—स्वामिभाग्यानामनुगन्तारो वयम् ।

पद्मावती—(क) अम्महे ! अय्या खु इअं । अय्ये ! सहीजण-
समुदाखारेण अजाणन्तीए अदिवकन्दो समुदाखारो । ता सीसेण पसादेमि ।

(क) अहो ! आर्या खल्वियम् । आर्ये ! सखीजनसमुदाचारेणाऽजान-
त्याऽतिक्रान्त समुदाचार । तच्छीर्षेण प्रसादयामि ।

चेदं प्रतिज्ञायौगन्धरायणे द्रष्टव्यम् । अनुष्टुप् छन्द ॥ १८ ॥

गुणगृह्येण राज्ञा कृतमात्मन प्रशसन समवेक्ष्य तद्गौरवालज्जमान इव स-
विनय वचनमाह यौगन्धरायण—स्वामीत्यादि । वयम्, मादृशा सेवका
इति यावत् । श्रोमत स्वामिनो भाग्यानि यदा यादृशि विलसन्ति तदा तादृगेव
तेषामनुसरणमस्माभि सेवकैरनुष्ठेयते । वयं तु तद्भागधेयनोदितास्तदौपयिकमेव
यथासमयमाचराम । तत्रभवतो भाग्यान्येव कल्पन्ते प्राधान्येन फलनिष्पत्तौ ।
अस्वतन्त्रा अकिञ्चित्कराश्च वयं न तावत्प्रशसनाहं इति भावः ।

अथ यावदावन्तिका पद्मावती सखीनिर्विशेष पश्यति स्म । साम्प्रत तामार्यं
पुत्रप्रियां वासवदत्तां महाराज्ञां विदित्वा भूतपूर्वसखीभावोचिताचारप्रदर्शनरूपस्वी
यापराधक्षमापनचिकीर्षया तत्प्रसादनौपयिक वचनं प्रस्तवीति—अम्महे इति ।
खलुपद त्वयें । अहो ! विचित्रमिदम् । आवन्तिकेति प्रसिद्धा यामह सखीं सम्भा-
षितवती, सैषा तु पूज्या श्रोमती वासवदत्ताऽऽर्यपुत्रप्रियतमा वर्तते । इत्येव स्वयं
मभिधाय ता प्रत्याह—अय्ये इति । तत् आचारोल्लङ्घनरूपापराधात्कारणात् ।
अयि ! मान्ये ! स्वरूपेण श्रोमत्या अपरिचयादथावपि सखीजनोचित आचारस्तत्र
तत्र प्रदर्शितो मया । पूज्येषु यथाचार यथा वर्तितव्यम्, न तथाऽवर्तिषि । अतो
यथोचितमाचारमुल्लङ्घितवती क्षमां प्रार्थयमानैपाऽहं प्रसादनाय श्रीमतीं शिरसा
प्रणमामि । आशासे च नूनं क्षमिष्यतेऽपराधो मामकीनं श्रोमत्योदारचितयेति ।
प्रणामकरणप्रतिज्ञेयं पद्मावत्या । प्रणामश्चानुक्तोऽपि प्रसङ्गोचितोऽत्र वेदितव्यः ।

यौग०—इमलोग स्वामी के भाग्यों का अनुसरण करने वाले हैं ।

पद्मा०—अरे ! ये तो आया वामवदत्ता हैं । मैंने सखी-भावव्यवहार करने हुए अज्ञानन-
शिष्टाचार का उल्लंघन किया है । इसलिये निरंशुकाकर क्षमा चाहती हूँ ।

वामवदत्ता—[पद्मावतीमुत्थाप्य] (क) उद्वेहि उद्वेहि ।
जविहवे ! उद्वेहि । अत्थिसअं णाम सरीरं अवरद्धह ।

(क) उत्तिष्ठोत्तिष्ठाऽविधवे । उत्तिष्ठ । अधिस्व नाम शरीरमपराध्यति ।

इत्येव प्रणमन्ती पादपतितां पद्मावतीमुत्थापयन्ती प्राह वासवदत्ता—उद्वेहि
ति । 'उत्तिष्ठेति त्रिरुक्त्या वासवदत्ताप्रसादनसम्भ्रमस्यातिशय पद्मावत्या
दक्षित. कविना । 'पुन पुनरुत्थातु प्रेरितापि प्रणामकरणात्पद्मावती न विरन्तु
महते'ति तस्या अय वासवदत्तायां भक्तेरतिशयो व्यङ्ग्य । अविधवा सौभाग्यवती,
नत्समुद्धो हे । अविधवे । । अयि । सौभाग्यवति । सुहुरेवमुत्थाप्यमानापि मया
के नाम नोत्तिष्ठसि ? उत्तिष्ठ, पर्याप्तमिदमाचारप्रदर्शनम् । विदितस्ते यथावद्भावो
ममेत्यर्थ । अर्थिस्त्वमिति । अर्थिस्त्वम्, अर्थिन त्वत्कृत न्यासरक्षण कामय
मानस्य त्वत्समीपे न्यास निक्षेप्तुमिच्छतो वा यौगन्धरायणस्य स्व धनम्, नामेति
प्रसिद्धौ, यौगन्धरायणेन 'मदीयमिद'मिति व्यपदिश्यमान न तु वास्तविक तस्यै-
वार्थ । शरीरम् अर्थान्मे वासवदत्ताया, लक्षणया अहमिति यावत्, अपराध्य
ताति भूतकालार्थे वर्तमानकालिक प्रयोग । न्यासरूपेण मां त्वच्चिन्तिक्षेप्तुक्तामेन
यौगन्धरायणेन 'मदीयेय'मिति कृत्रिमं व्याहरता यदहमत्र ते सन्निधौ निश्चिता,
तैर्नैव मे स्वातन्त्र्यमपगतम् । आचारविन्दकारिता च प्राय परार्थिने जने
सम्भवति । अतश्च नूनमहमेवापराधिनी । विनयवत्यां त्वत्परार्थसम्भावनापि
कादशी ? त्व तु मां तदानीं रक्षितवती ममापकारिणी त्वत्समीपेति भाव । अथ
वा—अर्थिस्त्वम्, अर्थिन शरणार्थिन्या ममेति यावत्, स्व न्या माय त्वत्समीपे
सम्भावितम्, शरीरम् अर्थीत्पद्मावत्यारतव । अत्र च पक्षे 'अपराध्यती'ति यावत्,
एवंवा नापराध्यति स्मेत्यर्थ । मदीयशुभ्रूपाविधौ त्वया विनियुक्तौ मया च न्या
मायत्वेन सम्भावितेऽस्मिस्तव शरारे, लक्षणया तादृस्यां त्वयि, कथन्नापराध-
भाजनत्वं नवितुमर्हति ? उपकारकारिण्यपराधसम्भावनाप्यत्र कर्तुं न शक्यते

पासव०—[पद्मावती का उठाकर] उठो, उठो, सोना देवता ! उठ ! मैंने का रक्ष
 धारनेवाले योगन्धरायण का धन-रूप यह शरीर जर्मा दे मैं ही छागधी हूँ । अब मैं
 धारणी हुई हूँ मैं अपनाया गया यह (तुम्हारा) शरीर बदलती हूँ । यह सब
 प्रभाव है ।

पद्मावती—(क) अणुगहिदक्षि ।

राजा—वयस्य ! यौगन्धरायण ! देव्यपनये का कृता ते बुद्धिः ?

(क) अनुगृहीताऽस्मि ।

भाव । वचनमिदं वासवदत्ताया पद्मावती प्रति सापत्न्यद्वेषलेशतोऽप्यस्पृष्टं समानभावोचितं प्रेमभाव प्रकटयति । 'अविधवे' इति सम्बुद्धयन्तपदप्रयोगोऽप्येव मेवार्थं दर्शयति ।

अत्र 'सधवापदे प्रयोक्तव्ये विधवापदेन सह प्रयुक्तोऽयं तदभावो नोचितः, अभावेन सह भावस्यापि प्रतीतेरमङ्गलव्यञ्जकमिदम् अविधवापदं न तावत्प्रयोगयोग्यमिति केचिदाक्षिपन्ति व्याख्याकृत । तदेतदाक्षेपदुःसाहसमिदं तेषां व्यङ्ग्यार्थमर्यादाऽनाकलनमूलकं सहृदयहृदयोद्वेजकं ननु । इदमत्र गूढं तात्पर्यम्—सधवापदे प्रयुक्ते 'सौभाग्यवती'त्येवार्थो लभ्यते, अविधवापदप्रयोगः पुनः सौभाग्याऽभावनिषेधन्नखण्डितसौभाग्यरूपमर्थं बोधयति । तेन 'अखण्डितमास्तां ते सौभाग्यमिति पद्मावती प्रत्याशीर्वचनं ध्वन्यते वासवदत्ताया । अतः आपाततोऽनुचितवत्प्रतीयमानोऽप्यमङ्गलरूपोऽर्थः शाश्वतिकमङ्गलसूचकाऽखण्डितसौभाग्यरूपव्यङ्ग्याथबोधनक्षमो न काञ्चिदत्राऽनौचित्यमुद्भावयेदिति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् । इत्यमेव कालिदासोऽपि मेघदूते 'भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे' इत्यत्र गूढार्थं दर्शितवानित्यलम् ।

पूर्वोक्तेन वचसा प्रकाशितं स्नेहभावानुग्रहं वासवदत्ताया सादरमभिनन्दति पद्मावती—अणुगहिदक्षि । इदमित्यभिधानं मां गौरवपदमारोपयन्त्या श्रीमत्या केवलमनुग्रहोऽयं मयि । अहन्तु सर्वयैतद्गौरवाऽनर्होऽस्मीति पद्मावत्युक्तेराशयः ।

वासवदत्तापद्मावत्यो परस्परालाप एव प्रचलिते विरतिं गते, नरपतिर्वरस-राज्ञो वासवदत्तापनयनविषये यौगन्धरायणस्य मानसमाशयं स्फुटं जिज्ञासमानस्तद्विधानकारणं पृच्छति तम्—वयस्येति । वयस्यपदप्रयोगश्चार्थं राज्ञो यौगन्धरा

पद्मा०—आप के इन गौरव से मैं अनुगृहीत हूँ ।

राजा—सखे ! यौगन्धरायण ! देवी को छिपाने में तुझारा क्या अभिप्राय था ?

यौगन्धरायणः—कौशाम्बीमात्रं परिपालयामीति ।

यणे स्नेहातिशयसद्भाव सूचयत्यत्र । का किंफलमुद्दिश्येति यावत्, बुद्धिर्मानसो विचार । मित्र । मन्त्रिवर । यन्नाम देवी वासवदत्ता त्वया मत्सकाशादपनीता, तत्र किं ते मानस विचारितम् ? भावि तत्फल किमुद्दिश्य मनसा कृतमिदं त्वया, परिणतो हित किं प्रयोजनमेतस्य तदा सम्भावितमासीत् ? अत्र च—‘स्फुटं वस्तु- तत्त्व ज्ञातुमिच्छयैव राज्ञ प्रश्नोऽयम्, न तु विश्वासयोग्येऽस्मिन् यौगन्धरायणे तस्मादनुचितकार्यकारित्वेनाऽविश्वस्तत्वबुद्धये’ति वेदितव्यम् ।

यौगन्धरायणो राज्ञ प्रश्नस्योत्तरं दितुमुद्देव्यपनयनविषयकं हृदयमात्मनो-ऽभीप्सितं तत्कारणं प्रतिपादयति—कौशाम्बीमात्रमिति । अत्र मात्रशब्दोऽन्- धारणे, कौशाम्बीमेवेत्यर्थः, परिपालयामीति देव्यपनयनकालिकी वर्तमानार्थता । राज्यपरिपालनं च प्रधानमन्त्रिणो राज्ञ प्रियतमस्य यौगन्धरायणस्य प्रधानं कर्तव्यम् । एतदुक्त्या च तस्य तत्र सुतरां स्वीयत्वसूचकं स्नेहं प्रदर्शितः । अय- मर्थः—इदानीं केवलं कौशाम्बीनगरी राजशासनाऽनुसारं परिपाल्यते मया । ‘समग्रं वत्सराज्यं राज्ञ शासनविषयीकृतं परिपालयितुमिष्टं परहस्तगतं कथं नामात्मनो हस्तगतं भवे’दिति विचारणायां निर्धारितम्, यत्किं—‘देवी वासवदत्ता फलोद्- यत्नात् यावत् प्रच्छन्नरूपा कुत्रापि स्थापनीया । देव्यनुपलब्ध्या समण्वदादिमन्त्रि- वरप्रार्थनया च पुनरन्या काचिद्वाजकुमारी परिणेष्यते श्रीमता । ततः स्वभार्गव- नृसाहाय्येन श्रीमतो वत्सराज्ये पुनः करगते सज्जाते, साकन्त्येन वत्सराज्यपरिपाल- न्य मदीयमव्याहतं स्या’दिति । एवमेवार्थं ध्रुव निर्धार्य देव्या अपनयनं निश्चि- तमासीत्तदा । ‘प्रणयविशेषपात्रभूतायां सत्यां च देव्या न कदापि दारान्तरं तत्र भवता स्वीकरिष्यते, समुचितसाहाय्याऽनवाप्त्या च वत्सराज्यप्राप्तिं सर्वथा दुः- सम्भावा । वासवदत्ताबन्धुना महासेनभूपतिना हृतं साहाय्यं कार्यसिद्धेः प्रयोजकं भविता, किन्तु कन्यापहरणकारणेन तदीयप्रसाददृष्टेरसम्भावना तदपि दुर्लभं दूरे- तरा’मिति विचार्य ‘देवी दग्धे’ति मिथ्याप्रवादं प्ररुमापितः । एतेन च ‘वासवद- त्ताया अनुपलब्ध्या कथञ्चिन्मन्त्रिणानामनुरोधात्स्वीकरिष्यति दारान्तरं तत्र भवा’ निति सम्भावितमासीत् । ‘यथा चेदं मदुक्तम्, तथा स्पष्टमेव स्वल्पमल्पं कि- तन्नभवते’ति नाधिकं किमप्यत्र विषये वक्तुमवशिष्यत इति ।

राजा—अथ पद्मावत्या हस्ते किं न्यासकारणम् ?

योगन्धरायणः—पुष्पकमद्रादिमिरादेशिकैरादष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति ।

राजा—इदमपि रुमण्वता ज्ञातम् ।

श्रुत्वेद 'पद्मावत्या समीपे किमिति सा न्यासरूपेण स्थापितेत्येव पुनः पृच्छा मात्मनः प्रकट्यो करोति राजा—अथेति । अथ देव्या अपनयनानन्तरम् । देवी वासवदत्तां मतोऽपनीय पद्मावत्या सन्निधौ स्थापयत कस्तवामिप्रायः ? किमत्रापि विषये मानसमुद्दिष्टमासीत्तत्रेत्यर्थः । एषोऽपि तद्व्युद्धिपरीक्षा विकीर्णतो राज्ञः प्रश्नः । पद्मावत्यामपरिचितायां न्यासरक्षणयोग्यतां सम्भाव्य तत्र ते विश्वासपात्र-त्वव्युद्धिः कथं जातेति प्रश्नस्याशयः ।

इदमत्र पद्मावत्या समीपे वासवदत्तान्यासस्य कारणं राजा पृष्ठो योगन्धरायणस्तदेव प्रतिपादयन्नाह—पुष्पकेत्यादि । आदेशिकैः सिद्धपुरुषैर्ज्योतिषिण्यैः, पद्मावतीति विशेष्यपदपूर्ववाक्यार्थादवगन्तव्यम्, आदिष्टा भाव्यर्थसूचनविषयोऽकृता । पुष्पकमद्रप्रभृतिभिः सिद्धैर्महात्मभिर्देवज्ञैर्वा 'श्रीमतो महोपतेर्महिषो पदमेपाडलङ्कुरिष्यतीत्येवं किल श्रीमतीं पद्मावतीमुद्दिश्य भविष्यत्फलपूर्वमेव सूचितमासीत्, अतस्तेषां वचनेष्वनन्यथाभाविषु विश्वासात्तत्रभवत्या पद्मावत्या समीप एव श्रीमती वासवदत्ता न्यासरूपेण स्थापिता । 'यथासमयमेतया च सूचिता वासवदत्ताचारिण्यव्युद्धिः श्रीमतः स्वामिनो नूनं विश्वासास्पदं भविष्यति, एतद्वन्वो साहाय्येन वत्सराज्यमपि सपत्नापहृतं स्वामिना सुखेन प्राप्स्यत' इत्येव मनसि कृत्य भविष्यत्कार्यगौरवेण श्रीमत्यां पद्मावत्यां विश्वासपात्रतां न्यासरक्षणयोग्यतापि मया सम्भावितासीदिति भावः । अयमर्थे प्रथमाङ्के (१९, ४२ पृ०) द्रष्टव्यः ।

'सम्पादितस्त्वयार्थोऽयमाफलोदयः गोपितः कस्याप्यन्तरङ्गप्रसविवस्य विज्ञातो वेति तत्त्वबुधुत्म् राजा रुमण्वत्येवात्मनः परिपूर्णभक्ते तादृग्गूढार्थप्रसविवे तन्मन्त्रविचारसाहचर्यमुचितं मन्यमानस्तमर्थमनुयुद्धके योगन्धरायणम्—इदमपीति ।

राजा—अथ पद्मावती कः शयः धरोदरं रत्नं का कथा कारणं या ?

योगः—पुष्पकमद्रादि निद्राया ज्योतिषियों का कहना था कि पद्मावती प्राची रानी होगी ।

राजा—यह भी रुमण्वान् को अथवा यह रुमण्वान् को भी ज्ञात था ?

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! सर्वैरेव ज्ञातम् ।

राजा—अहो ! शठः खलु रुमण्वान् ।

इति वासवदत्ताया अपनयन पद्मावत्यन्तिके न्यसनं चेत्युभयम् । अथ । यत्किं त्व
परिणामदर्शो सन् वासवदत्ता मत्तोऽपनीय पद्मावतीकृतं तद्रक्षणमाकाङ्क्षस्तत्रैव
न्यासरूपेण तस्या अवस्थान कल्पितवान्, किमेतमप्यर्थं त्वत्तो विज्ञातवान् रुम
ण्वान् ? सर्वोऽपि विषय प्रायोऽन्तरङ्गसचिवेन रुमण्वताऽऽलोचितो भवतीत्येषोऽपि
नेनालोचित पूर्वं किम् ? अपिरत्र भिन्नक्रमो रुमण्वता वा योज्य । अत्र च पक्षे
केमिद ते चेष्टित रुमण्वतोऽप्यर्थसचिवस्य विज्ञातमासीदित्यर्थः ।

अत्रोत्तरं कल्पयते यौगन्धरायण—स्वामिन्निति । नाथ । रुमण्वानेव
प्रेक्ष्य किम्, तत्रभवत श्रेयसि दत्तावधाना सर्वेऽप्याप्ततमा अर्थमेनं जानन्ति
स्म । न तावदेकाकिना मयेदं मन्त्रित कृतं च । सकलसम्मत्यैव प्रवृत्तोऽहमस्मि-
न्मर्णोति भावः ।

‘सर्वेऽपि विषयमेनं जानन्तीति’ यौगन्धरायणोक्तमाकर्ण्य राजा तमर्थं जानन्त-
मप्यप्रकाशितवन्तं रुमण्वन्तमुद्दिश्य सप्रणयोपालम्भवचनं प्रस्तौति— हो इति ।
शठो वदक, वदकत्वरोपथ राज्ञो रुमण्वति वासवदत्ताकुशलवृत्ताऽप्रकाशनमू-
रुह । अन्यैश्च मदोर्यैर्विषयोऽयं न प्रकाशितो मत्पुरस्तादित्यास्ता तावत्, परम-
शर्पे चित्र यदेषोऽवगतैतदर्थोऽपि रुमण्वान् मदोर्यदु खैकसाक्षिभूतोऽपि तामर-
ण्यया कुशलवृत्तान्तममुं न नाम किञ्चिदपि सूचितवान् । एतदेवास्य नूनं रन्व-
कदम् । कथमत्र वद्वचयति स्मैष मां विश्वासपात्र मे सततपरिचर्यापरोऽप्यर्थमेनं
मत्तो गोपयन्निति भावः ।

इदमत्रावगन्तव्यम्—श्रीमतो महोपतेर्हितमुद्दिश्य विदित प्रधानमहिष्या अप-
नयनादिष्वमात्मन सकल कार्यजात सफलता प्राप्तमिति, शुभादर्कदर्शिनो भर्तुर्मदाय
रहितमेतदरुचिकरं न जातमित्येव च पर्यालोचयतो यौगन्धरायणस्य ‘मिदं दे-
नाम गम कर्मणि पार्थिवोऽसौ, किं वक्ष्यतीति हृदय परिणतित मे’ इतीदं पूर्ववत्
ज्ञातं साम्प्रत हृदयादपगतम् । राजा तु विषयमेतमवगच्छन् पद्मावती वासवद-

यौग०—महाराज ! सर्वां को विदित धा ।

राजा—अहो ! रुमण्वान् वटा घूर्त है ।

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! देव्याः कुशलनिवेदनार्थमधैव
प्रतिनिवर्ततामत्रभवान् रैभ्योऽत्रभवती च ।

राजा—न, न । सर्व एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या सह ।

यौगन्धरायणः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

त्ताया न्यासीकरणात्तत्र विश्वासात्कामपि तत्राऽनुरूपं शङ्का नाऽवकलत् ।

सम्प्रत्युपक्रान्ते च सवेस्मिन्नुपसहते कर्मणि, देव्या कुशल तन्मातरपितरौ
तत्रभवन्तावद्भारवतीमहासेनौ निवेदयितुं काञ्चुकीयघात्र्यो रैभ्यवसुन्धरानामिकयो
स्तत्रोज्जयिन्यामुपस्थितिं प्राप्तकालं मत्वा यौगन्धरायण स्वामिन ब्रूते—स्वा-
मिन्निनि । देव्या वासवदत्ताया । प्रतिनिवर्तताम् इत प्रतिष्ठताम्, प्रत्येकामि-
प्रायेणैकत्वमिदम् । 'नाथ ! तौ मातरपितरौ देव्याश्चिराद् वृत्तान्तं कमप्यनधिग-
च्छन्ती कुशलं श्रोतुमुत्कण्ठिता'विति तन्निवेदयितुं श्रीमता रैभ्येण श्रीमत्या वसुन्ध-
रया च सत्वर तत्रोपस्थातव्यम् । तत खलु कुशलप्रश्नसन्देशहारित्वेनात्र समाग-
तयोर्द्वयोरेतयोरितोऽद्यतन एव दिवसे वासवदत्ताकुशलसन्देशहारित्वेन पुनरुज्ज-
यिनी प्रति प्रस्थान स्थाने । नात्र विलम्बेन भवितव्यमिति भावः ।

'घात्रीकाञ्चुकीयसुरोऽन कुशले निवेदिते मयि चानुपस्थिते तत्र मदोयमिदमौ
द्धत्यमिव प्रतिभायाद् गुरुजनस्येति सपरिवारं तत्रास्माभिरुपस्थायाऽस्मिन्समये
स्वात्मप्रदर्शनपुर सरं स्वयमेव तन्निवेदनीयमित्येवमाशय दर्शयन्नाह राजा—न
नेति । द्वौ नचौ तयोरेकाकिनोस्तत्र गमनं सवया निषेधतः । मन्त्रिवर ! नैवम्,
प्रस्तावस्तवाय न समीचीनः । नवोढया पद्मावत्या सम सकलैरस्माभिस्तत्रोपस्था-
तव्यमिदानीम् । चक्षुर्विषयतां प्रयातयोर्वासवदत्तापद्मावत्यो परस्परमीर्ष्याभावा
ऽस्पृष्ट सविशेष प्रेमभावमवलोक्य मदोयी श्वशुरौ मृशं तुल्येताम् । अतः प्रतिष्ठे-
महि सर्वे वयमुज्जयिनीं प्रतीति भावः ।

तत्रभवत स्वामिन आदेश प्रमाणयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—यदाज्ञापय

योग०—महाराज ! देवी वासवदत्ता का कुशल निवेदन करन के लिये आज ही मान-
नीय रैभ्य और वसुधरा लौट जाँय ।

राजा—नहीं नहीं । हम सभी लोग देवी पद्मावती के साथ जायेंगे ।

योग०—जो महाराज की आज्ञा ।

[भरतवाक्यम्—]

इमां सागरपर्यन्ता हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ १९ ॥

नीति । श्रीमत स्वामिनो वचन प्रमाणमस्माकम् । यथाभिलाष कर्तुमर्हति स्वा-
ना । वयन्तु किङ्करा श्रीमदाज्ञाकारिण स्म इत्यर्थः ।

इत्यमत्र द्वितीयप्रेयसीप्राप्तिद्वारेण सपत्नोन्मूलनपुर सर पुना राज्यलामे प्रधा-
नप्रियतमासमागमे च नायकस्य सज्जाते, उपसहार गते सति सकले नाटकीयसवि-
धानके, समाप्ती मङ्गलार्थं भरतवाक्य प्रदर्श्य नाटकमिदं समापयिष्यते । भरतवा-
क्य च शुभाशसनात्मकप्रशस्तिरूप निर्द्वयसन्धेरङ्गमुच्यते । तथा चोक्त दृशरूप
के—‘प्रशस्ति शुभाशसनम्’ इति । ‘नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयत’ इत्य-
न्यत्रापि तल्लक्षणमुक्तम् । एषा च प्रशस्तिरनुकर्तुर्भरतस्य (नटस्य) श्रीमतो
नाट्यचार्यस्य वा वाक्यत्वेन प्रतिपादिता भवतीति योगन्धरायणमुखेन तदेव भर-
तनायक प्रदर्श्यते कविना—इमामिति । इमां परिपालनीयां, महौ पृथ्वी, न
रुस्माक, राजसिंहो नृपतिवर, ‘राजा सिंह इवे’त्युपमितसमास, ‘स्युक्तरपदे व्या-
घ्रगुर्वर्षभकुञ्जरा । सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्धगोचरा’ इत्यमर, प्रशास्तु
प्रक्षेपेण प्रालयतु, प्रकर्षश्चाधिक्यम्, तदत्र गुणकृत कालकृत च वेदितव्यम्,
परित रवक्रीयादेशप्रवर्तनपूर्वक सविशेष चिर परिपालयतादित्यासनम् । कथं
भूमी महोमित्याह—सागरपर्यन्तामिति । सागरा समुद्रा पर्यन्ता अन्तिमा
एषा यस्यास्ताम्, समग्रामिति यावत्, पुन कीदृशी हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम्,
हिमवान् हिमालयो विन्ध्यश्चेति पर्वतावेव कुण्डले कर्णवेष्टनउत्कृष्टारविशेषो
यस्यास्तादृशीम्, हिमवद्विन्ध्यभूमृताजुतरदक्षिणदिशो सीमाभूतादिति पृथिर्य-
दृष्टलाकारत्वेन कल्पितावन्न, पुनरपि कथम्भूताम् एवातपत्राङ्गाम्, ‘एकमङ्गुलि-
गातपत्र’ इवेतच्छत्ररूपम् अङ्गो राज्यलक्ष्मीत्वसूचक चित् यस्या तथा इति, ‘
‘पत्न्या चित्तयोरङ्ग’ इति कोष । या किल चरमसीमारुपात् सबला—सुदृढा यस्या

[निष्क्रान्ता सर्वे ।]

पष्ठोऽङ्कः ।

इति स्वप्नवासवदत्तं समाप्तम् ।

स्थिता वर्तते, पुण्यभूमेरार्यावर्तस्य दक्षिणोत्तरदिक्सीमाभूतेन विन्ध्येन हिमवता च
यस्या सुपमाविशेष समन्तत स्तीर्यते, यत्र चैकाऽऽधिपत्यसूचक तस्मिन्तच्छत्रमेक
मुद्योतते, समस्ता तां पृथिवीं निष्कण्टकमस्माक राजाधिराज श्रीमानुदयनश्चिरं
परिपालयतामित्यर्थः । 'सार्वभौमो भवन् भूमौ राजाऽस्माकं विराजताम्' इति तात्प
र्यार्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १९ ॥

'निष्क्रान्ता सर्वे' इत्यनेन रत्नभूमे सर्वेषां प्रस्थान प्रदर्शितम् ।

षष्ठाङ्कस्योपमहार प्रतिजानीते पष्ठोऽङ्क इति ।

इतीत्यादिना प्रकृतग्रन्थस्य समाप्तिं सूचयति ग्रन्थकारः ।

पूज्यश्रीगुरुभालचन्द्रकरुणामात्रैकभव्याश्रय

श्रीमल्लक्ष्मणसद्गुरुक्तिविलसत्साहित्यविज्ञानभू ।

श्रीमत्सूरिचिनायकाऽऽप्तजनन श्रीरुक्मिणीगर्भज

काशगृतिरनन्तराममुकृती वेताल 'शादुर ॥ १ ॥

श्रीमदुभासकवीश्वरेण रचिते क्लिष्टार्थके नाटके

मुग्धाऽयोवजनप्रबोवजननव्यापारबद्धादराम् ।

ग्रन्थग्रन्थिभिर्देनेन सकलच्छात्रोपकारक्षमा

कापव्याकृतिभावगर्भिततनु टीकामिमां व्यातनोत् ॥ २ ॥

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्याया प्रबोधिण्या पष्ठोऽङ्क परिपूर्तिमगात् ।

समाप्ता चेय श्रीमदनन्तरामशास्त्रिवेतालविनिर्मिता

प्रबोधिण्याख्या व्याख्या ।

[सबका प्रस्थान]

छठा अंक समाप्त ।

जगन्नाथशार्ङ्ग' होशिङ्ग कृत स्वप्नवासवदत्त नाटक का हिंदी-अनुवाद समाप्त ।

पद्यानुक्रमणिका ।

पद्यांश	पृष्ठाङ्का	पद्यांश	पृष्ठाङ्का.
अनादरे तुल्य	५५	पृथिव्यां राजवश्याना	२४६
अनेन परिहासेन	१६०	प्रच्छाद्य राजमहिषी	२६७
अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य	२६०	प्रक्षेपो बहुमानो वा	१७
अहमवजित पूर्व	२४९	बहुशोऽप्युपदेशेषु	१९६
इमा नागरपर्यन्ता	२८८	भारताना कुले जातो	२७३
इय दाना नवोद्गाढा	१७१	भिष्मास्ते रिपवो भवद०	२२०
सदयनवेदुमवणा०	२	मृत्यैर्मगधराजस्य	४
उपेत्य नानेन्द्रतुरङ्गा०	२०१	मधुमदकला मधुकरा	१४१
ऋत्वायना च विरला	१३१	महासेनस्य दुहिता	२५५
ऋत्वायना हि सुप्र०	१८८	मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च	२७७
कायार्थ कलशेन	२५	यदि नावदय स्वप्नो	२१८
क क शक्तो रक्षित	२५३	यदि क्षिप्रस्य भगिनी	२६४
कानन येऽप्यशक्ता वा	२४८	योऽय नन्त्रस्त्वा देवदा	२१७
कामेनोऽजयिनीं गते	१०८	रुवधिया ममुदितां	१८४
कार्य नैवार्यैर्नापि	२०	वाक्यमेतत् प्रियतर	२५८
कि वक्ष्यतीति हृदयं	२४१	विश्वस्य हरिग्राध्वर०	४०
किन्तु गत्यगिद स्वप्न	२७५	शय्या नादनना	१९०
गगा वामोपेता	७१	शय्य यावत्तम मा	२१२
गुणाना वा विशालानां	१७३	शस्त्राद्याद्वीरग	१९०
चिरप्रसुप्त वामो मे	२०४	शुद्धात्मानोऽहम्	२३१
वीर्यादिकानि समिध	१६		

स्वप्नवासवदत्ते प्रश्नाः ।

- १ वक्तृश्रोद्धव्यप्रकरणनिर्देशपूर्वकमधोलिखितेषु श्लोकद्वय व्याख्यायताम्—
 (१) पूर्वं स्वप्नवासवमिमं गतमेवमासीत् श्लाघ्यं गमिष्यमि पुनर्विजयेन भर्तुः ।
 कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना चकारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥
 (२) दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं न वरवम् ।
 यात्रां स्वेषा यद् विमुच्येद् वाष्पं प्राप्तानृण्या याति बुद्धिं प्रसादम् ॥
 (३) श्लाघ्याभवन्तिनृपते स्मृश्रीं तनूजां कालक्रमेण पुनरागतदारभार ।
 लावाणके हुनवहेन हृताङ्गयष्टिं तां पद्मिनीं हिमहनामिव चिन्तयामि ॥ १२
- २ अघस्तन भागद्वयं समन्वयं व्याख्याय कदा क प्रति केनोक्तमेतदिनि कथ्यताम्—
 (१) विवाहामोदमकुले अन्तःपुरचतुःशाले परित्यज्य पद्मावतीमिहागतास्मि
 प्रमदवनम् । यावदिदानीं भागधेयनिर्गुप्तं दुःखं विनोदयामि, अहो अरयाहित
 भार्यपुत्रोऽपि नाम परकीयं सवृत्तं । धन्या खलु चक्रवर्तकवधू यान्योन्याविरहि-
 ता न जीवति ।
 (२) भो को नामैतज्जानाति तादृशे वयमनर्थसलिलावर्त्ते प्रक्षिप्ता पुनरुन्मङ्गयाम
 इति । इदानीं प्रासादेषु उष्यते, अन्तःपुरदोषिकास्तु स्नायते, प्रकृतिमधुसूक्तमाराणि
 मोदकगायानि साधयन् इति अनन्तरस्ववास उत्तरकुखासो मयानुभूयते । . . १२
- ३ अस्य नाटकस्य स्वप्नवासवदत्तमिति नाम कथं कृतं कविनेति स्वसंस्कृतेन
 समुक्तिकमुपपाद्यताम् ।

अथवा

पद्ममादुस्य कथा सत्तेपेणोपवर्णयताम्—

— ६

— ६

- १ वक्तृश्रोद्धव्यप्रकरणनिर्देशपूर्वकमधोलिखितेषु श्लोकद्वय व्याख्यायताम् —
 (१) धर्म्याधर्ममश्विनस्य वसनस्तुष्टस्य वन्यै फलैः,
 मानादस्य जनस्य वरकलवनस्यैव समुत्पाद्यते ।
 हरिस्तो विनयादपेनपुरुषो भाग्यैश्चलैर्विस्मिन्
 वीर्यं भो निरृतं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याश्रया ॥
 (२) विस्मय हरिणाश्वरन्त्यचकिता देशागतं स्वया,
 वृथा पु पफलैः समृद्धविद्या सर्वे दयारतिता ।

भृषिष्ठ कपिलानि गोकुलधनान्यक्षेत्रवश्यो दिशो,
निःमन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि दह्याश्रयः ॥

- (३) ऋज्वायनां च शिरसां च ननोन्नताम्,
मत्तपिबशकुटिलां च निवर्त्तनेषु ।
निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य
स्योन मित्राप्सरस्तलस्य विमज्ज्यमानान् ॥

अशोनिर्दिष्टगणभागा स्म्यन् व्याख्यायन्तान्—

- (१) स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनाप्यनेनैव प्रशस्यते ।
(२) आर्यै, आगमप्रधानानि सृष्टमपर्यवस्थानानि महापुरुषदद्यानि ।
(३) अधन्यस्य नम कोकिलानामक्षिपरिवर्त्तं इव कुक्षिपरिवर्त्तं सङ्घतं ।
(४) भवतु भवतु, दत्त वेतनमस्य परिवेदस्य । अशो, अशोतवामोऽप्यत्र
मदुपुण सम्पद्यते ।

३ प्रद्योत, दर्शक, दद्यादत्त, भद्रकाणां परिचयः सस्कृतभाषया लेख्यः ।

अथवा

चतुर्धाद्वारय कथा सक्षेपेण वर्णनीया ।

१९३९

१ सङ्गति प्रदर्शनपूर्वकमघोलिविनेषु श्लोकेषु किमपि श्लोकद्वयं स्म्यन् व्याख्याय,
तदतिरिक्तस्य श्लोकारय भाषाय एव कोदल रश्मिरकृतेनोपयस्यताम् ।

(क) पूर्व रक्षयाप्यभिमत गतमेवमासी—

कृत्वाप्य गमिष्यसि पुनर्दिज्येन भर्तु ।

कालक्रमेण जगत परिवर्त्तमाना

चमत्कारपट्टकिरिष गच्छन्ति भाग्यपट्टि ॥

(ख) निवेदानीं तादृशाक्षकवावा

नैवाप्यन्ये स्त्रीविद्येपैविद्युत्ता ।

धन्या सा स्त्री यी तथा वेत्ति भर्ता

भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाप्यदग्धा ॥

(ग) दुःखं त्यक्तुं दशमूलेऽनुराग

स्मरसा स्मृत्वा याति दुःखं नदरवत् ।

यात्रा रक्षिता रक्ष विमर्श्येत बाप

(क) गुञ्जते, न खल्वेष उज्जयिनीदुर्लभः । सर्वजनमनोमिराम खलु सीभाग्य
नाम ।

(ख) इय चिन्ताशून्यहृदया नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखेवामण्डितमद्रकं वेषं
धारयन्ती प्रियङ्गुशिलापट्टके उपविष्टा ।

(ग) भो को नामैतज्जानाति तादृशे वयमनर्थमलिलावर्ते प्रविष्टाः पुनरुन्मड्
क्ष्याम इति ।

— ५

३ योगन्धरायणस्य चरित नीतिं च यथामति स्वर ममालोचयत सरलशुद्धमस्कृते
शुद्धिदीप्ताभ्यां वा ।

— ३

४ स्वप्नवासवदत्तनाटकस्य कथायुक्त सन्निपेण सरलमस्कृतेन वर्णयाम् ।

— ७

१९४०

१ (क) उदयनवेन्दुसवर्णावामवदत्तावली वल्लस्य खाम् ।

पद्मावतीर्णपूर्णैर्वसन्तकम्पौ भुजौ पाताम् ॥

(ग) मधुमदकला मधुकरा मदनार्ताभिः प्रियाभिरुपगूढाः ।

पादभ्यामविपण्णा वयमिव कान्तावियुक्ता स्युः ॥

(ग) कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते ।

प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोरसाहैरिव मुञ्चते ॥

सन्दर्भप्रदर्शनपूर्वकं किमपि श्लोकद्वयं साधु व्याख्येयम् ।

— १२

२ मन्दर्भप्रदर्शनपूर्वकमथ समुद्धृतान् गद्यभागान् साधु व्याख्यात—

(क) दिष्ट्या स्वप्नायते गल्त्रार्थपुत्र । नात्र कश्चिज्जनः । यावन्मुद्गर्कं रिराग दृष्टि
दृढ्यं च तोषयामि ।

(ग) अथ खलु देवीत्रियोगविधुरहृदयस्य तत्रभवतो वरसराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहण
ममीरितस्यायन्तमुत्पावहे मङ्गलोरमवे मदनाग्निदाहोऽधिकतरं वर्द्धते ।

(ग) अभिन नगयुज्जयिनी नाम । तत्राधिकरमणीयान्युदकमनानि वर्तन्ते किन्तु । — १०

३ (क) चिरप्रसुप्त कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।

तां तु देवीं न पश्यामि यस्या बोधवती प्रिया ॥

अस्य श्लोकस्य केवलं भावार्थ एव लब्धः ।

(ग) यत्रादुःखमारोग्यं स्वप्नमस्कृतेन लेख्यम् ।

